

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TÀ'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH
QARSHIYEV AHMAD ABDULAZIZOVICH

HARBIY SAN'AT TARIXI IKKINCHI JILD

(darslik)

Toshkent - 2026

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

**NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH
QARSHIYEV AHMAD ABDULAZIZOVICH**

HARBIY SAN’AT TARIXI

IKKINCHI JILD
(darslik)

*60220300 - Tarix (mamlakatlar va yo‘nalishlar bo‘yicha) bakalavriyat
mutaxassisligi talabalari uchun darslik*

Toshkent – 2026

Oliy o'quv yurtlari 60220300 - Tarix (mamlakatlar va yo'nalishlar bo'yicha) mutaxassisligi bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan ushbu “Harbiy san'at tarixi” darsligi Qadimgi dunyo va o'rta asrlar davri Sharq va Yevropa davlatlarida, Markaziy Osiyo va O'zbekistonda harbiy ish va harbiy san'at rivoji tarixini qamrab olgan. Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining “Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi uchun o'quv adabiyotlarining yangi avlodini yaratish konsepsiyasi”da ilgari surilgan talablarga mos ravishda tayyorlangan.

Mazkur darslik mustaqillik yillarida olib borilgan tadqiqotlarning umume'tirof etilgan natijalari bilan boyitilganligi, fan bo'yicha innovatsiyalarni o'quv jarayoniga joriy etilganligi bilan ilgarigi o'quv adabiyotlaridan farq qiladi. Darslik oqrali kitobxon turli tarixiy davrlarda Sharq va Yevropa davlatlarida, Markaziy Osiyo va O'zbekistonda harbiy san'at taraqqiyotining o'ziga xos jihatlarini bilib olishi mumkin.

Учебное пособие «История военного искусства» предназначено для студентов бакалавриата по направлению «История (по странам и направлениям)» высших учебных заведений специальности 60220300. В нем рассматриваются Древний мир и Средние века, Восток и др. История развития военного дела и военного искусства в странах Европы, Средней Азии и Узбекистане. Учебник подготовлен в соответствии с требованиями, изложенными в «Концепции создания нового поколения учебной литературы для системы высшего и среднего специального, профессионального образования» Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан. .

Данный учебник отличается от предшествующей учебной литературы тем, что он обогащен общепризнанными результатами исследований, проведенных в годы независимости, и вносит в учебный процесс новшества по предмету. Читатель, ознакомившийся с учебником, может ознакомиться с особенностями развития военного искусства в странах Востока и Европы, Средней Азии и Узбекистана в различные исторические периоды.

The textbook “History of Military Art” is intended for undergraduate students majoring in “History (by country and direction)” of higher education institutions specializing in 60220300. It examines the Ancient World and the Middle Ages, the East, etc. The history of the development of military affairs and military art in the countries of Europe, Central Asia and Uzbekistan. The textbook has been prepared in accordance with the requirements outlined in the “Concept for the creation of a new generation of educational literature for the system of higher and secondary specialized, professional education” of the Ministry of Higher Education, Science, and Innovation of the Republic of Uzbekistan.

This textbook differs from previous educational literature in that it is enriched with generally recognized results of research conducted during the years of independence and introduces innovations in the subject into the educational process. The reader, having read the textbook, can become familiar with the features of the development of military art in the countries of the East and Europe, Central Asia and Uzbekistan in various historical periods.

Taqrizchilar: - **A.X.Mengliboyev, t.f.f.d (PhD), dotsent**
S.B.Eshkurbonov, t.f.f.d (PhD), dotsent

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. (2025-yil "28" dekabrda "№4749-0569-5161-7bb8-eb59-0581-1402"-sonli ma'lumotnomasi)

ISBN- 978-620-9-59736-7

"Globe Edit" nashriyoti, 2025.

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Publisher: GlobeEdit is a trademark of Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

120 High Road, East Finchley, London, N2 9ED, United Kingdom Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of Moldova, Europe Managing Directors: Ieva Konstantinova, Victoria Ursu info@omniscriptum.com

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-9-59736-7

Copyright © BAXTIYOR NAZIROV, AHMAD QARSHIYEV Copyright © 2026
Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

II BO'LIM. O'RTA ASRLARDA HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI

11-MAVZU: RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR DAVRIDA XITOIY, HINDISTON VA USMONLILAR IMPERIYASI HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI

Reja:

- 11.1. *Ilk o'rta asrlarda Xitoyda harbiy tizim*
- 11.2. *Suy va Tan sulolalari davrida Xitoy harbiy san'ati*
- 11.3. *Sun sulolasi harbiy tarixi (960–1279)*
- 11.4. *Yuan sulolasi (1271–1368) harbiy tizimi*
- 11.5. *Min sulolasi (1368–1644) davrida Xitoy harbiy san'ati*
- 11.6. *Hindistonda ilk o'rta asrlarda harbiy sana'tning rivojlanishi*
- 11.7. *Rivojlangan o'rta asrlarda Hindistonda harbiy san'at rivoji*
- 11.8. *Usmonlilar harbiy tizimining shakllanishi va rivojlanishi*
- 11.9. *Klassik Usmonli imperiyasining armiyasi (1451–1826)*
- 11.10. *Usmonli imperiyasida ilk zamonaviy harbiy arxitektura*

Tayanch so'zlar: *Suy sulolasi, Vu Hu, bo'linish davri, o'n olti qirollik, fubin tizimi, teng yer tizimi, syanbeylar, Sun sulolasi, Tan sulolasi, An Lushan qo'zg'oloni, Yuan sulolasi, mo'g'ullar, Xubilayxon, tamma, keshig, suvei, Xan armiyasi, barutli qurollar, qo'l to'pi, Min sulolasi, Guptalar sulolasi, harbiy tizim, otliq qo'shinlar, kamanchilar, dengiz floti, Samudragupta, Chandragupta II, Harsha imperiyasi, chalukiyalar, Chola imperiyasi, Usmonli qo'shinlari, Turkman ko'chmanchilari, tumori tizimi, kapikulu, yanicharlar, devshirme, sipohilar, akinjilar, artilleriya, mehter orkestri*

11.1. Ilk o'rta asrlarda Xitoyda harbiy tizim

304-yilda Xitoyni larzaga solgan yirik voqea yuz berdi. 24 yil avvalgina Xitoyni birlashtirgan Jin sulolasi ichki fuqarolar urushi tufayli inqiroz yoqasiga keldi. Ana shunday og'ir sharoitda xunn (Xiongnu)

qabilasi boshlig'i Liu Yuan o'z qo'shini bilan xan (Han) xitoylari hukmronligiga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Uning ortidan boshqa ko'plab "barbar" qabila yetakchilari ham qo'zg'olonga qo'shildilar. Bu isyonchilar "Wu Hu", ya'ni "Besh barbar qabila" deb ataldi. 316-yilga kelib, Jin sulolasi Xuay daryosining shimolidagi barcha hududlarini yo'qotdi. Shu davrdan boshlab Shimoliy Xitoyda xitoylashgan barbar qabilalar, jumladan syanbeylar (Xianbei) hukmronlik qila boshladi, janub esa xan xitoylari nazorati ostida qoldi. Bu davr tarixda "Bo'linish davri" (Era of Division) nomi bilan tanilgan. Ana shu davrda Shimoliy va Janubiy Xitoy davlatlarining harbiy tizimlari keskin farq qila boshladi.

Shimoliy Xitoy Wu Hu qo'zg'olonlari natijasida Shimoliy Xitoy vayronaga aylandi. Dastlabki qo'zg'olonlardan so'ng, turli qabilalar o'zaro to'qnashuvlarga kirishdi va bu davr tarixda "O'n olti qirollik davri" (Sixteen Kingdoms) deb nom oldi. Ba'zi qisqa muddatli birlashuvlar, masalan, Kech Zhao yoki Sobiq Qin davrlari bo'lgan bo'lsa-da, ular uzoqqa cho'zilmadi. Shu davrda shimoliy qo'shinlar asosan ko'chmanchi otliqlardan iborat bo'lib, xitoyliklar esa piyoda askarlar va qamal mutaxassislari sifatida xizmat qilganlar. Bu harbiy tizim tartibsiz, sust tashkil etilgan bo'lib, natijada Wu Hu qabilalari tuzgan davlatlarning aksariyati Jin sulolasi yoki syanbeylar tomonidan yo'q qilindi.

Yangi harbiy tizim faqat V asrda syanbeylarning bosqinlari natijasida shakllandi. O'sha paytga kelib Wu Hu qabilalarining aksariyati yo'q qilingan, Shimoliy Xitoyning katta qismi esa janubiy xitoy sulolalari tomonidan qayta zabt etilgan edi. Biroq syanbeylar bir qator yirik g'alabalarga erishib, 468-yilga kelib butun Shimoliy Xitoyni egalladilar. Ular tuzgan Shimoliy Vey davlati birinchi bo'lib "teng yer tizimi" (均田,

jun-tian) va “fubin harbiy tizimi” (府兵, fubing)ni joriy etdi. Bu tizimlar keyinchalik Suy va Tan sulolalarining asosiy davlat institutlariga aylandi. Fubin tizimiga ko‘ra, har bir “fu” (harbiy markaz) taxminan ming nafar dehqon-askardan iborat bo‘lgan. Tinchlik davrida ular o‘z yerlarida mustaqil ishlab, urush davrida esa davlat tomonidan safarbar qilinardi. Ularning poytaxtdagi navbatchilik xizmatini bajarish majburiy edi.

Janubiy Xitoy Janubiy xitoy sulolalari, o‘zlarini Xan va Jin davlatlarining davomchilari deb hisoblab, shimoliy sulolalarga — ya’ni barbarlardan chiqqan hukmdorlarga — past nazar bilan qarar edilar. Janubiy qo‘shinlar Jin davridagi buqu tizimini (merosiy askarlar tizimi) davom ettirdilar. Ammo yirik zodagon yer egalari kuchayib, ko‘plab buqu askarlarini o‘z nazoratiga olganlari sababli, janubiy davlatlar siyosiy jihatdan beqaror edi. Jin qulagach, atigi ikki asr ichida Janubda to‘rtta sulola almashdi.

11.1.rasm. Shimoliy Vey sulolasi davrida (milodiy 386-534) yaratilgan katafrakt ot va chavandozning Xitoy terakota haykalchasi.

Shunga qaramay, Janubiy qo‘shinlar ba‘zan katta muvaffaqiyatlarga ham erishgan. Masalan, IV asr oxirida Fei jangida 80 ming kishilik Jin qo‘shini 300 minglik Sobiq Qin qo‘shinini tor-mor keltirgan. Sobiq Qin — Wu Hu qabilalaridan biri tomonidan tuzilgan imperiya bo‘lib, qisqa muddatga Shimoliy Xitoyni birlashtira olgan edi. Shuningdek, iste’dodli sarkarda Liu Yu boshchiligida janubiy qo‘shinlar bir muddat Shimoliy Xitoyning katta qismini qayta egallashga muvaffaq bo‘ldilar.

11.2. Suy va Tan sulolalari davrida Xitoy harbiy san’ati

581-yilda xitoylik sarkarda Yan Szyan (Yang Jian) syanbey hukmdorini taxtdan voz kechishga majbur qilib, Suy sulolasiga asos soldi

va Shimolda xitoy hukmronligini tikladi. 589-yilga kelib, u butun Xitoyni deyarli to'liq birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Suylarning bu birlashuvi Xitoyda yangi oltin davrni boshlab berdi. Suy va Tan davrlarida Xitoy qo'shinlari, Bo'linish davrida yaratilgan Fubin tizimi asosida tuzilgan bo'lib, Han imperiyasi qudratini tiklash va xitoy harbiy ustunligini qayta ta'minlashda yirik g'alabalarga erishdi. Tan davlati kuchli og'ir otliq qo'shinlar tuzdi. Suy va Tan qo'shinlarining muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri — katta otliq qismlarning qo'llanilishi bo'ldi. Bu otliqlar qudratli o'q otuvchi piyoda qo'shinlar bilan (masalan, qayrilma kamonli o'qchilar) birgalikda Xitoy armiyasining jangovar qudratini nihoyatda oshirdi.

11.2.rasm. Tan sulolasining Qianlin maqbarasidagi tosh sarkarda haykali (qo'lida qilich ushlab turgan)

Biroq vaqt o'tishi bilan, Tan davridagi fubin tizimi asta-sekin zaiflashdi. Bu tizimning asosi bo'lgan juntian (均田) — teng yer tizimi Suy davrida davlat yerlariga asoslanar edi. Ammo Tan davrining iqtisodiy yuksalishi natijasida boy zodagonlar davlat yerlarini tobora ko'proq sotib ola boshladilar. Natijada davlat dehqonlarga yer taqsimlay olmay qoldi va juntian tizimi inqirozga uchradi.

VIII asrga kelib, Tanlar yana Han davridagidek markazlashgan doimiy armiya tizimiga qaytdilar. Ammo bu ham uzoq davom etmadi: An Lushan qo'zg'oloni (755–763) davrida markaziy hokimiyat izdan chiqdi, fanzhen deb atalgan mahalliy sarkardalar favqulodda kuchayib ketdilar. Ular soliqlar yig'ish, o'z qo'shinlarini tuzish va hatto lavozimlarini meros qilib qoldirish huquqini egalladilar. Shu boisdan Tan markaziy armiyasi kuchsizlanib, oxir-oqibatda Tan sulolasi qulab tushdi. Natijada fanzhen boshliqlari o'z hududlarini mustaqil qirolliklarga aylantirdilar. Bu holat Sun sulolasigacha davom etdi.

Tan davrida harbiy sohaga katta e'tibor berildi: harbiy yozma manbalar va ofitserlar tayyorlovchi maktablar tashkil etildi. Bu an'ana keyinchalik Sun davrida yanada rivojlantirildi.

Xitoy–Tibet munosabatlari Tibet manbalariga ko'ra, Tan qo'shinlari 650-yilda Lxasa shahrini (Tibet poytaxtini) egallagan. Biroq 763-yilda Tibet qo'shinlari An Shi qo'zg'oloni davrida Tan poytaxti Changan shahrini bosib olib, 15 kun davomida o'z nazoratida ushlab turgan.

Xitoy va arablar aloqasi 756-yilda 4 ming arab yollanma askari An Lushanga qarshi jangda xitoyliklarga yordam berish uchun Tan qo'shinlariga qo'shilgan. Ular keyinchalik Xitoyda qolib ketgan va ularning avlodlari orasida xoy (Hui) musulmon xalqi shakllangan. Tan

davrida Xitoy va musulmon davlatlari o'rtasida hatto 3 ming xitoy askari va 3 ming musulmon askari almashilgan — bu ikki tomonning harbiy ittifoqi ramzi sifatida qaraladi.

Tan sulolasi (618–907) Xitoy tarixidagi eng qudratli va kengaygan imperiyalardan biri bo'lib, uning harbiy tizimi dastlabki markazlashuvdan keyinchalik mustaqil harbiy hokimiyatlar (jiedushi) kuchayishi orqali markaziy hokimiyatning inqiroziga olib kelgan.

Harbiy tashkilot va fubing tizimi. Tan sulolasi o'zining harbiy tizimini Suy sulolasi tajribasiga asoslangan "fubing" tizimi bilan boshladi. Bu tizimda askarlar bir vaqtning o'zida ham dehqon, ham professional jangchi sifatida xizmat qilganlar; ular o'z yerlarida dehqonchilik qilib, harbiy xizmat majburiyatini bepul bajarganlar, evaziga soliq va mehnat majburiyatidan ozod qilinganlar. 600 dan ortiq harbiy bo'linmalar mavjud bo'lib, ular poytaxt Changanda navbat bilan soqchilik qilgan. Bo'linmalar 10 kishilik guruhdan 200 kishilik batalyongacha bo'lgan kichik birliklarga ajratilgan. Harbiy yurishlar faqat markaziy hokimiyat va qo'shin qarorgohida saqlanadigan bronzadan yasalgan "ikki bo'lakli ruxsat belgilari" (talliyalar) bilan ruxsat etilgan. Fubing askarlari umr bo'yi xizmatda bo'lgan va muntazam tayyorgarlikdan o'tgan professional jangchilar edi. Biroq, VII asr oxiriga kelib, uzoq davom etgan urushlar va askarlarga yetarli mukofot berilmasligi tufayli bu tizim zaiflashdi, askarlar xizmatdan qochdi va 749-yilda fubing tizimi butunlay bekor qilindi.

Fubing bekor qilingach, imperiya chegaralarda doimiy qo'shinlar tizimiga o'tdi. VIII asr boshida imperiya hududi 10 ta harbiy viloyatga bo'linib, to'qqiztasiga jiedushi — harbiy gubernatorlar rahbarlik qildi. Jiedushilar harbiy kuch, soliqlar va davlat yerlarini to'liq nazorat qilib,

amalda mustaqil hokimlarga aylanishdi. 755-yildagi An Lushan qo'zg'oloni aynan shu jiedushilardan biri tomonidan boshlangan bo'lib, u Tan imperiyasini og'ir inqirozga olib keldi. Qo'zg'olon bostirilgan bo'lsa-da (763), jiedushilarning soni 40 tagacha ortib, ular markazdan mustaqil ***"kichik hukmdorlar"***ga aylanishdi. Bu jarayon keyinchalik Huang Chao qo'zg'oloni (874–884) va Tan sulolasining yakuniy qulashiga sabab bo'ldi.

Taktik tuzilma va qurollanish. Tan armiyasining yurish qo'shini odatda 20 ming kishidan iborat bo'lib, undan 14 ming nafari jangovar askarlar (kamonchi, arbaletchi, otliq va piyoda jangchilar) edi, qolgan 6 ming kishi esa ta'minotni himoya qilgan. Jangda buyruqlar baraban (hujum) va gong (to'xtash) signallari hamda rangli bayroqlar orqali berilgan. 702-yilda imperator Vu Szyetyan harbiy zobitlarni tanlash uchun maxsus harbiy imtihonlarni joriy etgan, ammo amalda ofitserlarni tayinlash ko'pincha jiedushilar ixtiyorida qolib, bu tizim samarali ishlamagan.

Tan armiyasi o'zining og'ir qurollangan otliqlari bilan mashhur bo'lib, ularning mustahkam zirhlari kam zarar yetkazgan. Imperator Li Shimin davrida og'ir otliqlar "temir zirhli otlar" sifatida e'tirof etilgan. Qurollanishda arbalet, kamon, nayza, qilich va ba'zi holatlarda dastlabki barutli otash vositalaridan foydalanilgan. Otlar asosan turkiy va g'arbiy dashtlardan keltirilgan. Dastlab Tan otliq qo'shinlari og'ir qurolli janglarda ustun bo'lgan, biroq VIII asr o'rtalaridan boshlab yengil otliq (chavandoz kamonchilar) urush uslubi ustunlikka erishdi, bu esa Tan otliq qo'shinining pasayishiga olib keldi.

Umumiy xulosa shuki, Tan sulolasi o‘zining dastlabki bosqichlarida markazlashgan fubing tizimi va og‘ir qurolli otiqlari bilan harbiy qudrat cho‘qqisiga erishgan bo‘lsa-da, fubingning bekor qilinishi va jiedushi (harbiy gubernatorlar) tizimining mustaqilligi markaziy hokimiyatni zaiflashtirib, natijada sulolaning qulashiga sabab bo‘lgan.

Tan sulolasi (618–907) Xitoyning eng qudratli harbiy imperiyalaridan biri bo‘lib, uning tizimi dastlabki markazlashuvdan inqirozga qadar bo‘lgan murakkab yo‘lni bosib o‘tdi. Tizimning asosi fubing deb nomlangan: bu Suy sulolasi tajribasiga asoslangan bo‘lib, askarlar bir vaqtning o‘zida dehqon va professional harbiy xizmatchi sifatida faoliyat yuritganlar. Ular o‘z yerlarida dehqonchilik qilib, harbiy xizmatni bepul bajarganlar, evaziga soliq va majburiy mehnatdan ozod etilganlar. Markaziy hokimiyat qo‘shinlar ustidan bevosita nazoratni saqlab turgan, harbiy yurishlar faqat bronza “ikki bo‘lakli ruxsat belgisi” (talliya) bilan amalga oshirilgan. Biroq, VII asr oxirlariga kelib, uzoq urushlar, iqtisodiy Tanlik va yetarli mukofotning yo‘qligi natijasida fubing tizimi zaiflashdi, askarlar xizmatdan qochdi va 749-yilda u butunlay bekor qilindi.

Fubingning bekor qilinishi Tan harbiy siyosatida halokatli burilish yasadi, chunki markaziy hokimiyat o‘z nazoratini asta-sekin yo‘qotdi. Chegaralardagi doimiy qo‘shinlar endilikda jiedushi (harbiy gubernatorlar) tomonidan boshqarila boshlandi. Ular harbiy kuchdan tashqari soliqlarni yig‘ish, yerlarni boshqarish va qo‘shinlarni tayinlash vakolatlarini o‘z qo‘llariga olib, amalda mustaqil hukmdorlarga aylanishdi. VIII asr boshida 10 ta yirik harbiy viloyat shakllangan bo‘lib, ularning to‘qqiztasini jiedushilar boshqargan. Jiedushilarning mustaqillashuvi va kuchayishi

755-yilda An Lushan qo‘zg‘oloni bilan yakunlanib, bu butun imperiyani larzaga soldi va markaziy hokimiyatning inqirozini boshlab berdi. Qo‘zg‘olon bostirilgan bo‘lsa-da, jiedushilarning soni 40 tagacha yetdi, bu esa 874–884-yillardagi Huang Chao qo‘zg‘oloni va Tan sulolasining yakuniy qulashiga olib keldi.

Tan armiyasi taktik jihatdan puxta tizimga ega edi. Harbiy yurishlarda qo‘shinlar odatda 20 ming kishidan iborat bo‘lib, ularning 14 ming nafari jangovar askarlar (kamonchi, arbaletchi, otliq va piyoda jangchilar) edi. Buyruqlar baraban, gong va rangli bayroqlar orqali berilgan. 702-yilda harbiy zobitlarni tanlash uchun maxsus imtihonlar joriy qilingan bo‘lsa-da, keyinchalik bu tizim jiedushilarning ta’siri ostida samarasiz bo‘lib qoldi. Tan armiyasining asosiy qudrati og‘ir zirhli otliqlar hisoblanardi. Ular “temir zirhli otlar” deb atalib, ayniqsa imperator Li Shimin davrida armiyaning tayanchi bo‘lgan. Otlar asosan turkiy va g‘arbiy dashtlardan keltirilgan. Qurollanishda kamon, arbalet, nayza, qilichdan tashqari, dastlabki barutli vositalardan — otash nayzalari va portlovchi o‘q-yoylardan ham foydalanilgan. Biroq, VIII asr o‘rtalaridan boshlab yengil otliqlar (chavandoz kamonchilar) urushda muhim rol o‘ynay boshladi, bu esa og‘ir otliqlarning ahamiyatini asta-sekin kamaytirdi.

11.3. Sun sulolasi harbiy tarixi (960–1279)

Sun sulolasining harbiy tarixi 960-yilda Xitoyda keyingi Chjou (Later Zhou) sulolasining ag‘darilishi bilan boshlanib, 1279-yilda mo‘g‘ullar boshchiligidagi Yuan sulolasi tomonidan Xitoy zabt etilishi

bilan yakun topgan. Ushbu davr Xitoyning Shimoliy Sun (960–1127) va Janubiy Sun (1127–1279) bosqichlarini o‘z ichiga oladi.

960-yilda imperator Tayzu (Zhao Kuangyin), ilgari poytaxt qo‘shinlari qo‘mondoni va Sunjou viloyatining harbiy noibi (jiedushi) bo‘lgan paytda, Shimoliy Xan va Xitanlarga qarshi yurish uchun jo‘natilgan edi. Biroq Chenqiao degan joyga yetgach, uning askarlari uni imperator deb e‘lon qildilar. Kaifeng poytaxti ma‘muriyati ham bu qarorni tan oldi. Viloyat qo‘mondonlari Li Yun va Li Chongjinning qarshilik ko‘rsatishiga qaramay, Tayzuning lashkarboshilari Murong Yanzhao va Xan Lingkun ularni mag‘lub etdi. Shundan so‘ng Tayzu markaziy qo‘shinlar ustidan to‘liq nazoratni qo‘lga kiritdi va sobiq Later Zhou hududida o‘z hokimiyatini mustahkamladi.

Tayzu hukmronligining boshidayoq turli mustaqil davlatlarni birlashtirishni maqsad qilgan edi. 963-yilda Jingnan, 965-yilda Later Shu, 970-yilda Southern Han taslim bo‘ldi, 975-yilda esa Southern Tan davlatini zabt etildi. Biroq 968–969-yillarda Shimoliy Xan ustiga uyushtirilgan yurishlar muvaffaqiyatli bo‘lmadi, chunki Sun qo‘shinlari Taiyuan qal‘asini egallay olmadi. Aynan shu yillarda, 969-yilda Yue Yifang va Fen Jisheng tomonidan porox yordamida uchadigan o‘q (raketa o‘q) ixtiro qilindi. 975-yilda esa Vuyue davlati yong‘inli o‘q va portlovchi qurollarni ishlatishda mohir askarlarini Sunga yubordi. O‘sha yili Sun qo‘shini ushbu qurollar yordamida Southern Tan flotini yo‘q qildi.

Tayzu butun Xitoyni birlashtirishni ko‘rmay vafot etdi (976). Taxtga uning ukasi Tayzong (Zhao Guangyi) o‘tirdi. U Tayzuning ishini davom ettirib, 978-yilda Vuyue hukmdori Qian Chuni taslim bo‘lishga majbur qildi. 979-yilda esa Pan Mey va Guo Jin boshchiligidagi to‘rt Sun qo‘shini

Shimoliy Xan poytaxti Taiyuanga yurish qilib, Xitanlar yordamga yuborgan qo'shinlarini tor-mor etdi. Shu tariqa Shimoliy Xan tugatildi.

976-yilda Sun lashkari Guichjou viloyatidagi mahalliy qabilalar bilan birgalikda Mu'ege qirolligiga qarshi yurish qilib, ularni Dafang tumanigacha chekinishga majbur etdi. 979-yilda imperator Tayzong shaxsan Lyao (Xitan) sulolasiga qarshi yurishni boshqarib, o'n olti prefekturalikni qaytarib olishga urindi, biroq Gaoliang daryosi jangida Yelyu Syuge qo'mondonligidagi Xitan qo'shini tomonidan mag'lubiyatga uchradi. 980-yilda mashhur lashkarboshi Yan Ye (uning o'g'li Yan Yanchjao bilan) 100 ming askardan iborat Lyao qo'shinini Yanmen dovonida tor-mor keltirdi. 982-yilda u yana bir g'alabaga erishib, Lyao hududlariga hujum qildi.

981-yilda Sun lashkari Dai Jo Viyet (hozirgi Vetnam) ustiga yurish qilib, dastlab muvaffaqiyat qozondi, ammo keyin pusiga tushib, og'ir yo'qotishlarga uchradi. Natijada Vetnam hukmdori Le Xoan Sun hukmronligini rasman tan olgan holda, amalda mustaqilligini saqlab qoldi. 982-yilda Dingnan noibligi hukmdori Li Jipeng Sun tomon o'tdi, ammo uning qarindoshi Li Jitsyan isyon ko'tardi. 986-yilda Sun qo'shini Lyaoga qarshi yana yurish qildi, lekin Empress Dowager Chengtian boshchiligidagi Lyao qo'shini Sun qo'shinlarini tor-mor keltirdi. General Yan Ye yaralanib, asirlikda vafot etdi.

11.3.rasm. Portlovchi kaltroplar 13-14 asrlar.

987-yil 7-yanvarda Sun lashkari Lyao hududiga kirib, Qigouguan qal'asini egalladi, biroq uch kundan so'ng Junziguan yaqinida 10 ming askardan iborat Sun qo'shini yo'q qilindi. Shu paytda Bojou qo'mondoni mudofaa choralarini kuchaytirdi, bu esa Lyao qo'shinining shaharni chetlab o'tishiga sabab bo'ldi. 20-yanvarda Sun qo'shini Tudengbao yaqinida Lyao qo'shinini pistirgan holda, Lyaoning oliy hukmdorining o'g'lini asirga oldi va ikki mingdan ortiq dushmanni qatl etdi.

988-yilda Lyao imperatori Shengzong shaxsan Sun hududiga bostirib kirib, ko'plab chegaraviy shaharlarni vayron qildi, ammo 989-yil bahorida orqaga chekindi. Sun qo'mondon Yin Jilun Lyao qo'shinini quvib yetib, kutilmagan hujum bilan ularni tor-mor keltirdi. 993-yilda Sichuanda Vang Xiaopo va Li Shun boshchiligida qo'zg'olon ko'tarildi, u 995-yilgacha bostirildi. 994-yilda esa Sun hukumati Li Jitsyanni lavozimidan chetlatdi. O'sha yili 100 ming kishilik Lyao qo'shini Zitongni qamal qildi, biroq yong'inli o'qlar yordamida tor-mor keltirildi.

Tayzong 997-yil 9-mayda vafot etdi, taxtga uning o‘g‘li Zhao Xen o‘tirdi. U tarixda Zhenzong imperatori nomi bilan tanilgan.

Bu davr Sun davlatining harbiy jihatdan eng faol, ammo ayni paytda eng nozik bosqichlaridan biri bo‘lib, ichki markazlashuv, yangi texnologiyalar — xususan, porox qurollarining ixtiro qilinishi — va shimoldagi yirik davlatlar bilan davom etgan urushlar bilan ajralib turadi.

Sun imperatori Zhenzong (997–1022) hukmronligi davrida sulola tashqi siyosatda asosan mudofaa va diplomatik murosaga tayanib ish yuritgan. U Tanutlar (G‘arbiy Sya) va Liao (Qidan)lar bilan tinchlikni saqlash maqsadida oltin, ipak, choy va pul bilan ularni rozi qilish yo‘lini tutgan. 1002 yilda Tanutlar Lingchjouni egallagan bo‘lsalar-da, Zhenzong ochiq harbiy qarama-qarshilikka kirishishdan tiyildi.

Liao sulolasi (Qidanlar) tomonidan 998, 1001, 1003 yillarda amalga oshirilgan bosqinlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Nihoyat, 1004 yilda Liao imperatori Shengzong Sun hududiga keng ko‘lamli hujum boshladi va qo‘shinlar Chanchjouga yetib bordi. Zhenzong shaxsan qo‘shini bilan frontga yo‘l olgan va 1005 yilda Chanyuan tinchlik shartnomasi imzolandi. Ushbu shartnomaga ko‘ra, tomonlar o‘z chegaralarini saqlashga, jinoyatchilarni panoh bermaslikka va yangi istehkomlar qurmaslikka kelishdilar. Shuningdek, Sun har yili 200 000 ipak g‘altak va 100 000 tael kumushni Liao davlatiga “hadya” sifatida to‘lab turishga majbur bo‘ldi.

Zhenzong davrida poroxli qurollarning dastlabki namunalarini sinovdan o‘tkazish boshlandi. 1000–1002 yillarda Tan Fu va Shi Pu kabi ixtirochilar poroxli “olovli bombalar”, “uchuvchi yong‘in” va “temir qozonli granatalar”ni namoyish etdilar. Bu kashfiyotlar keyinchalik Sun

harbiy texnologiyasining asosi bo'ldi. Shu davrda janubiy chegaralarda Zhuang va Nong xalqlari tomonidan bir necha bor qo'zg'olonlar ham sodir bo'ldi, biroq ular bostirildi.

Zhenzong 1022 yilda vafot etdi. Uning o'rniga o'g'li Renzong (1022–1063) taxtga o'tirdi, ammo dastlab hokimiyat malika-regent Lyu qo'lida bo'ldi.

Renzong davriga kelib Sun armiyasi uzoq yillik tinchlik sabab amaliy jangovar tajribadan mahrum edi. Shu bois imperiya tashqi bosqinlarga qarshi diplomatik vositalarga tayandi. 1034 yilda Tanutlar, 1036 yilda Dai Co Viet (Vetnam) Sun hududiga hujum qildi. 1038 yilda Li Yuanxao o'zini G'arbiy Sya imperatori deb e'lon qilib, Sunga qarshi uzoq urush boshladi. Urush 1044 yilda sulh bilan tugadi, ammo Sun yana yillik xirojni — 300 000 ipak g'altak va 200 000 tael kumushga oshirishga majbur bo'ldi.

Shu bilan birga, Sun imperiyasi ichkarisida bir qator etnik qo'zg'olonlar ko'tarildi. 1043–1058 yillar oralig'ida Yao, Zhuang, Nong, Ou xalqlari isyon ko'tardilar, biroq ularning barchasi qattiq jazolandi. 1044 yilda yaratilgan mashhur “Wujing Zongyao” (“Harbiy klassiklarning muhim asoslari”) qo'llanmasida ilk bor porox formulasi, “momaqalldiroq bombalari” va olovli o'qlar otuvchi arbaletlar tasvirlangan edi. Bu asar Xitoyda harbiy texnologiya rivojining muhim bosqichi bo'ldi.

Renzong davrida Sunning siyosiy strategiyasi “urush emas, tinchlik yo'li bilan xavfsizlik” tamoyiliga asoslandi. Diplomatik elchilar orqali dushmanlar bilan muzokaralar olib borildi. Fu Bi ismli elchi o'z xotiralarida shunday yozgan edi:

“Bizda urush olib borishga tayyor generallar yo‘q, askarlar jangni bilmaydi. Shuning uchun tinchlik uchun xiroj to‘lash — bu sharmandali bo‘lsa-da, yagona to‘g‘ri yo‘l edi.”

Renzong 1063 yilda vafot etdi va taxtni amakivachchasi Yingzong egalladi.

Yingzong (1063–1067) va Shenzong (1067–1085) davrlari Shimoliy Sun imperiyasi uchun tashqi xavflar kuchaygan va ichki islohotlar davri bo‘ldi. Yingzongning qisqa hukmronligi davrida G‘arbiy Sya (Tanutlar) bosqinlari (1063, 1066) kuzatildi. Shenzong taxtga chiqqanida, mamlakat iqtisodiy jihatdan rivojlangan bo‘lsa-da, shimoliy va janubiy harbiy xavf-xatarlar kuchaygan edi. Uning davrida Tibetga qarshi muvaffaqiyatli yurish (1072–1073) natijasida Xichjou va Xechjou zabt etildi, ammo Dai Vet (Vetnam) bilan Ly–Sun urushi (1075–1077) durang bilan yakunlandi, Dai Vet yana vassallikka tan olindi. Harbiy sohada porox va uning tarkibiy qismlari savdosini taqiqlash (1067, 1076) va 300 000 ta olovli o‘q (1083) ishlab chiqarish orqali texnologik ustunlikni saqlashga urinishlar bo‘ldi. Biroq, 1081 yilda G‘arbiy Syaga qarshi yurish qamal qurollarisiz qilingani tufayli muvaffaqiyatsiz tugadi, bu esa tarixchi Sima Guan tomonidan harbiy tajribasizlik va haddan tashqari shovinizm deb tanqid qilingan islohotchi siyosatning zaif tomonlarini ko‘rsatadi.

Zhezong (1085–1100) davri Sun imperiyasining G‘arbiy Syaga nisbatan nisbiy muvaffaqiyatiga erishgan davri bo‘ldi. 1098-yilda G‘arbiy Sya bosqini Sun istehkomlari oldida mag‘lubiyatga uchradi va tinchlik shartnomasi bilan yakunlanib, ikki davlat o‘rtasida ma‘lum barqarorlik o‘rnatildi.

Huizong (1100–1126) davri Sun madaniyati va san'atining gullab-yashnaganiga qaramay, harbiy zaiflashuv va imperiyaning parchalanishi bilan yakunlandi. "Texnik diplomatiya" doirasida Tanut va Khitanlarning Xitoy Tanalaridan qurol yasashiga qarshi Tanalarga qo'rg'oshin va qalay qo'shish taklifi (1103) iqtisodiy-texnologik ustunlikni saqlashga qaratilgan edi. Poroxli feyerverk namoyishi (1110) kabi yutuqlarga qaramay, G'arbiy Syaga qarshi urush (1113–1119) natijasiz qoldi. Ichki vaziyat Fang La va Sun Jiang isyonlari (1120–1121) sababli yomonlashib, harbiy resurslarni zaiflashtirdi. Eng halokatlisi, Sun hukumati Jurchenlar (Jin imperiyasi) bilan Lyaoga qarshi tuzgan ittifoq xiyonat bilan yakunlandi, Jinlar avval Lyaoni, keyin esa Sunni bosib olishga kirishdi. Jin–Sun urushlari (1125) boshlanib, Huizong taxtdan voz kechishga majbur bo'ldi (1126).

Qinzong (1126–1127) davri imperiyaning to'liq inqirozi bo'ldi. Jin qo'shinlari poytaxt Kaifengni ikki marta qamal qildi. Sun qo'shinlari shahar himoyasida poroxli "momaqaldiroq bombalari", olovli o'qlar va otishma qurollari kabi ilg'or qurollardan foydalangan bo'lsa-da, Jin armiyasi poytaxtni egalladi (1127). Bu Shimoliy Sun sulolasining yakunlanishiga olib keldi va imperatorning ukasi Zhao Gou Lin'anga (Xanchjou) ko'chib o'tib, Janubiy Sun imperiyasini tuzdi.

Shimoliy Sun sulolasining "Jingkan voqeasi" (1127), ya'ni poytaxt Kaifengning Jin sulolasi tomonidan bosib olinib, imperatorlar Xueyzong va Qinzongning asir olinishi ortidan Janubiy Sun davlati Xitoy harbiy tarixidagi eng og'ir inqirozlardan biriga duch keldi va janubga chekinishga majbur bo'ldi. Ushbu davr, bir tomondan, iqtisodiy Tanlik va katta harbiy safarbarlikka olib kelgan bo'lsa, boshqa tomondan, ayni vaziyat qurolsozlik sohasida misli ko'rilmagan rivojlanishga turtki bo'ldi; bir

temirchi misolida ko'rsatilganidek, urush qurol-yarog' ishlab chiqaruvchilar uchun boylik manbai bo'ldi.

Barut texnologiyasining inkashofi va yangi qurollar. Janubiy Sun davri Xitoy harbiy texnologiyasida tub burilish davri bo'ldi. Aynan shu davrda Jang maydonida "erigan metall bombalar" (porox ehtimoli yuqori) kabi ilk portlovchi qurollar qo'llanildi. 1128-yilda Dazu qoyatoshlarida ilk qo'l to'pi (qurol) tasviri paydo bo'ldi. 1131-yilda "otash dorisi" so'zining harbiy maqsadda birinchi bor ishlatilishi barutli qurollarning harbiy tizimga keng kirib kelganidan dalolat beradi. Eng muhimi, 1132-yilda De'an qamalida Sun askarlari otash nayzalari (fire lance) dan foydalanganlar; bu qurol otash sochuvchi (o't-purkovchi) qurollarning eng dastlabki ko'rinishlaridan bo'lib, Sun imperiyasining mudofaadagi texnologik ustunligini ko'rsatadi.

Dengiz kuchi va taktik yutuqlar. Janubiy Sun mudofaasi uchun dengiz kuchi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. 1129-yilda Sun floti tashkil etilib, tosh otar (katapulta) va barutli bombalar bilan jihozlandi va bu Xitoy tarixidagi birinchi doimiy harbiy flot edi. Ushbu flot 1161-yildagi Tandao va Tsaishi dengiz janglarida o'z samaradorligini isbotladi; Sun kemalari yangi turdagi "chaqmoq bombalari" va otash o'qlaridan foydalanib, Jin kemalariga og'ir talafot yetkazdi, bu esa Sun harbiy dengiz kuchlarining texnologik ustunligini ko'rsatdi. Quruqlikdagi janglarda esa generallar Vu Tse va Vu Lin tomonidan volyeyli (ketma-ket o'q otish) taktika qo'llanilib, dushman qaytarilgan.

Harbiy zafar va siyosiy cheklovlar. Janubiy Sun davri Yue Fey boshchiligidagi qo'shnlarning Jin va uning qo'g'irchoq davlati Qi kuchlariga qarshi ketma-ket g'alabalari (1133–1136) bilan ham yorqin iz

qoldirdi. Ayniqsa, Yancheng jangi (1140) Sun qo'shinlarining qudrati namoyishi bo'ldi. Biroq, bu harbiy muvaffaqiyatlar markaziy hukumatning ehtiyotkor siyosati qurboni bo'ldi. Imperator Gaozong siyosiy sabablarga ko'ra Yue Feyni orqaga chaqirdi va uni xiyonatda ayblab qatl ettirdi (1142). Ushbu fojia Shaosin shartnomasining imzolanishiga olib keldi (1142 yil oktabr), bu shartnoma Shimoliy Xitoyni Jin nazoratida qoldirdi va Sun davlatini Jinlarga yillik to'lov to'lashga majbur qildi. Shuningdek, 1162-yildan keyingi voqealar (Vu Lin qo'shinlarining mag'lubiyati) Jin floti ichki muammolar (korruptsiya, poraxo'rlik) tufayli zaiflashganiga qaramay, Sun davlatining harbiy elita ustidan nazorat siyosatining oqibatlarini ko'rsatadi.

Janubiy Sun davri barutli qurollarning tez sur'atlar bilan rivojlanishi, zamonaviy flotning qurilishi va jangovar taktikalarning takomillashuvi bilan Xitoy harbiy tarixida texnologik yutuqlar davri bo'ldi. Biroq, bu harbiy qudrat markaziy siyosiy hokimiyatning haddan tashqari ehtiyotkorligi, harbiy rahbarlarga ishonchsizlik va ichki ziddiyatlar tufayli to'liq amalga oshmadi, natijada mamlakat hududining bir qismidan voz kechishga va qaramlikka majbur bo'ldi.

Sun sulolasining so'nggi ikki asri (1063–1279) tashqi bosim, ichki siyosiy parokandalik va ayni paytda harbiy texnologiyalardagi mislsiz yutuqlar bilan xarakterlanadi. Yingzong (1063–1067) davridayoq G'arbiy Sya (Tanutlar) bosqinlari (1063, 1066) boshlangan bo'lsa, Shenzong (1067–1085) davrida Tibet ustidan g'alaba qozonildi, ammo Dai Vet (Vetnam) bilan Ly–Sun urushi durang bilan yakunlandi. Shenzong davrining harbiy islohotlari Sima Guan kabi tarixchilar tomonidan harbiy tajribasizlik va shovinizm deb tanqid qilinsa-da, ayni shu yillarda porox

savdosini taqiqlash va 300 000 ta olovli o'q ishlab chiqarish orqali texnologik ustunlikni saqlashga urinishlar bo'ldi. Zhezong (1085–1100) davrida G'arbiy Sya ustidan nisbiy barqarorlik o'rnatildi. Huizong (1100–1126) hukmronligi madaniyatning gullab-yashnagan davri bo'lsa-da, harbiy jihatdan zaiflashdi, Fang La va Sun Jiang isyonlari harbiy resurslarni quritdi. Eng halokatlisi, Jurchenlar (Jin imperiyasi) bilan tuzilgan ittifoq xiyonat bilan yakunlanib, 1127-yilda Kaifeng bosib olindi va Shimoliy Sun sulolasi ("Jingkan voqeasi") yakunlandi.

Janubiy Sun Sulolasi (1127–1279) davrida mamlakat janubga chekinishga majbur bo'ldi, ammo bu inqiroz qurolsozlikda inqilobiy o'zgarishlarga turtki berdi: 1128-yilda ilk qo'l to'pi (qurol) tasviri paydo bo'ldi; 1129-yilda doimiy harbiy flot tuzilib, barutli bombalar bilan jihozlandi; 1132-yilda De'an qamalida otash nayzalari (fire lance) kabi ilk o't-purkovchi qurollar qo'llanildi. Yue Fey kabi generallar Jin ustidan ketma-ket g'alabalarga erishgan bo'lsa-da, Imperator Gaozongning ehtiyotkor siyosati tufayli u qatl etildi (1142) va Shaosin shartnomasi (1142) bilan Sun Jinlarga yillik to'lov to'lashga majbur bo'ldi. Keyingi davrlarda "chaqmoq bombalari" yanada takomillashdi va 1161-yildagi Tandao va Tsaishi dengiz janglarida Sun floti texnologik ustunlik ko'rsatdi. Litszun (1224–1264) davrida otash nayzalar o'q-dorilar qo'shilishi bilan "birlamchi o'q otuvchi qurollar" shakliga o'tdi va o'q chiqaruvchi "barrel" paydo bo'ldi, bu esa metall barrelga ega qayta ishlatiladigan otash nayzalarining yaratilishiga olib keldi – bu o'qotar qurollar tarixidagi eng muhim bosqichlardan edi. Shunga qaramay, Dutszun (1264–1274) davrida mo'g'ullar (Yuan imperiyasi) bilan ochiq urush boshlandi. Syanszyan (Xiangyang) qal'asining taslim bo'lishi (1273)

mo'g'ullarga janubiy Xitoy eshigini ochdi. Nihoyat, 1279-yildagi Yamen dengiz jangida Sun floti otash bombalari va katapultalar yordamida yo'q qilinib, Sun sulolasi quladi va Xitoy to'liq Yuan (mo'g'ul) imperiyasi qo'liga o'tdi. Shu tariqa, 1162–1279-yillar oralig'i Xitoyda barutli qurollarning keng qo'llanilishi, dengiz flotining ulkanligi va ilk o'qotar qurollarning shakllanishi bilan texnologik yutuqlar davri bo'lgan bo'lsa-da, siyosiy parokandalik va hukmdorlarning zaifligi tufayli Sun davlati mo'g'ul bosqiniga bardosh bera olmadi.

Sun sulolasi (960–1279) davlat tuzilishi tashkil topganidan boshlab markazlashgan, ammo fuqarolik boshqaruvini harbiy boshqaruvdan ustun qo'ygan noyob harbiy tizimni shakllantirdi. Qo'shin soni tez o'sib, XI asr boshlarida 1,25 milliondan oshgan bo'lsa-da, bu ulkan harajat (davlat byudjetining deyarli uchdan ikki qismi) tufayli kansler Van Anshi 1069-yilda baotszya (baojia) mahalliy militsiyalar tizimini joriy qildi. Harbiy boshqaruv Harbiy ishlar boshqarmasi orqali amalga oshirilsa-da, fuqarolik amaldorlarining ustunligi va imperatorlarning bevosita qo'mondonlik qilmasligi harbiy rahbarlarning siyosiy ta'sirini pasaytirdi. Askarlar asosan ixtiyoriy yollangan bo'lib, ularning bir qismi poytaxt Kayfenda, qolganlari chegara va yirik shaharlarda joylashgan, tinchlik paytida esa asosan qurilish va muhandislik ishlari bilan shug'ullangan.

Bu davrning eng muhim jihati harbiy texnologiyalardagi inqilobdir. Sun armiyasi Qurollar bosh boshqarmasi nazorati ostida yuksak sifatli qurollarni markazlashgan holda ishlab chiqargan. "Ujing Tsunyao" (1044) qo'llanmasida ta'kidlanganidek, "Kuchli sadoqiy o'q" (arbalet) ko'chmanchi otliqlarga qarshi eng samarali qurol hisoblangan. Shuningdek, qo'shinlar og'ir qilichlar, baltalar va 16 xil turdagi tosh

otuvchi katapultalar bilan qurollangan. Eng muhimi, Sun sulolasi barutli qurollarni birinchilardan bo'lib keng qo'llagan: otliqlar barutli otash nayzalar (fire lance) bilan qurollangan.

Sun armiyasida Otliq qo'shin (kavaleriyalar) soni past bo'lgan (Shenzong davrida 150 ming atrofida), chunki Xitoyning bu davrdagi ot yetishmovchiligi sababli yiliga o'n minglab otlar sotib olinardi. Otliq dushmanlarga qarshi mudofaa qilish uchun piyoda askarlar ot so'yuvchi qilichlar va arbaletlar bilan himoyalangan. Armiyaning muhim qismini chegara hududlaridagi qabilaviy yordamchi qo'shinlar (tibet, Tanutlar) tashkil etgan, ular fanluo batalyonlarida xizmat qilgan, biroq xan bo'lmagan qo'mondonlarga nisbatan ishonchsizlik tufayli ularning roli asosan mahalliy mudofaa bilan cheklangan.

11.4.rasm. Sun sulolasi otliq zirhli qo'shini.

Sun sulolasi Xitoy tarixida birinchi professional dengiz flotini yaratib, o'zining dengiz qudratini namoyon etdi. Shimoliy Sun qulagach,

1127-yildan soʻng doimiy harbiy flot tashkil etildi, uning soni 52 ming dengizchiga yetdi. Flotning asosini paddle-wheel (gʻildirakli) kemalar tashkil etib, ular katta manevr imkoniga ega boʻlgan. Jangovar kemalar otash bombalari, raketalar, katapultalar va barutli qurollar bilan jihozlangan. Dengiz kuchlarining bu texnologik yutuqlari daryo boʻylab qoʻshin tashish uchun Katta ponton koʻpriklar qurilishi kabi harbiy muhandislik yutuqlari bilan mustahkamlangan.

Yakuniy xulosa shuki, Sun sulolasi harbiy tizimi barutni, arbaletlarni va yirik professional flotni oʻz ichiga olgan holda texnologik jihatdan ulkan salohiyatga ega edi. Biroq, markazlashgan fuqarolik nazorati, siyosiy korruptsiya va harbiy rahbarlarga nisbatan ishonchsizlik tufayli bu salohiyat amalda toʻliq namoyon boʻlmadi, bu esa Sun imperiyasining moʻgʻul bosqini (Yuan sulolasi) oldida magʻlub boʻlishiga asosiy sabab boʻldi.

13.4. Yuan sulolasi (1271–1368) harbiy tizimi

Yuan sulolasi (1271–1368) harbiy tizimi moʻgʻullar imperiyasi parchalanishidan soʻng, Xubilayxon tomonidan Xitoyda tashkil etilgan moʻgʻul boshchiligidagi davlatning qudrat tayanchi boʻlgan. Dastlabki bosqichda bu qoʻshin “Tamma” deb atalgan chegaraviy harbiy kuchlardan iborat boʻlib, u turli moʻgʻul urugʻlari va amirliklarining mustaqil lashkarlaridan tuzilgan edi. Xubilayxon ularni bosqichma-bosqich markazlashgan, tartibli harbiy tuzilma shakliga keltirdi. Moʻgʻul urf-odatiga koʻra, harbiy hokimiyat fuqarolik hokimiyatidan ustun qoʻyildi, bu esa xitoylik amaldorlar tomonidan tanqid qilindi. Harbiy mansablar

merosiy hisoblangan, ya'ni zobit lavozimlari otadan o'g'ilga o'tgan. Mo'g'ul an'analariga mos ravishda, harbiy sarkardalarga shimoliy Xitoyda yer va serflar berilgan, bu esa markaziy hukumat bilan harbiy zodagonlar o'rtasida doimiy ziddiyatlarni yuzaga keltirdi.

Yuanlar o'z jamiyatida mo'g'ul harbiy tizimini mustahkamlash maqsadida harbiy xonadonlarni tuzdilar; ular nasldan-naslga askar yetkazib berish bilan shug'ullangan. Harbiy uy xo'jaliklari to'rt toifaga bo'lingan: mo'g'ullar, "tammachi" (ya'ni janubiy mo'g'ul dashtlariga joylashtirilgan qo'shinlar), shimoliy Xitoylik "xan" (Han) va janubda yangi bo'ysundirilgan "yangi qo'shilganlar". Ularning huquqlari va majburiyatlari turlicha bo'lib, ayrimlari soliqlardan ozod etilgan, boshqalari esa oziq-ovqat yoki yer bilan ta'minlangan. Harbiy uylar o'nlik tizim asosida (10, 1000, 10000 kishilik birliklar) tashkil etilgan bo'lib, bu tizimni ilk bor Chingizxon joriy qilgan edi.

Yuan qo'shinida qurol-yarog', zirh, ot jilovlari va qamal qurollari tayyorlaydigan maxsus harbiy ustalar mavjud bo'lib, ular ham merosiy xizmatni bajarganlar. Asosiy kuch mo'g'ul otliq qo'shinlari bo'lsa, piyodalar asosan xitoylardan tuzilgan. Xubilayxon o'zining shaxsiy gvardiyasi — "Keshig"ni saqlab qolgan, ular bevosita imperatorga bo'ysungan. Shuningdek, u "suwei" nomli yangi imperator qo'riqlash qo'shinini tuzdi, bu bo'linmaning yarmi xitoylardan, yarmi esa aralash millatlardan tashkil topgan edi. Keyinchalik, Keshig tarkibiga ham xitoyliklar ko'payib bordi. Sulola oxirlariga kelib, bu qo'riqlash kuchlari soni 100 ming kishiga yetgan, ularning ko'pchiligi poytaxtlar — Dadu va Shangdu atrofida joylashtirilgan. Ular imperator oilasini himoya qilish, saroy qurilishi va harbiy xo'jalik ishlarini bajarish bilan shug'ullangan.

11.5.rasm. Yuan sulolasi davri otliq jangchilari.

Yuan davlati qo‘shinlarining asosiy qismini “Xan armiyasi” tashkil etgan bo‘lib, u dastlab Jin va keyinchalik Sun sulolalaridan o‘tgan xitoylik askarlardan tuzilgan. Ular orasida koreyslar, kidanlar va jurchenlar ham bor edi. Bu qo‘shinlar Mo‘g‘ul imperiyasi Xitoyni bosib olgan davrda muhim rol o‘ynagan. XII–XIII asrlarda xitoylik generallar Liu Bolin va boshqalar mo‘g‘ullarga qo‘shilib, Jin poytaxti Chjunduni (hozirgi Pekin) egallaganlar. 1230-yillarga kelib, mo‘g‘ullar tomonidan tashkil etilgan xitoylik harbiy uy xo‘jaliklari butun Shimoliy Xitoy aholining yettidan bir qismini tashkil qilgan. Kublayxon davrida “Yangi armiya” nomi bilan yana yangi piyoda qo‘shinlar tuzilgan, ammo 1262-yilda Li Tan boshchiligidagi isyon sababli Kublayxon xitoylik generallarni ishonchsizlik bilan qarshi olib, ularning vakolatlarini cheklagan.

Janubdagi “yangi qo‘shilgan” qo‘shinlar esa Sun davlati bosib olingach, mo‘g‘ullarga xizmat qilgan sobiq Sun askarlaridan tuzilgan. Ular Xubilayxonning Vetnam, Birma va dengiz yurishlarida faol qatnashgan. Ayniqsa, Koreya bilan hamkorlikda uyushtirilgan yirik flotlar tarkibida asosan janubiy xitoylik va koreys dengizchilari xizmat qilgan. Shunga qaramay, Kublayxon vafotidan so‘ng armiyada intizom va ta‘minot zaiflashib, askarlik kasbi obro‘sizlanib ketgan.

Yuan qo‘shinida mo‘g‘ullar bilan bir qatorda boshqa dasht va Markaziy Osiyo xalqlarining jangchilari ham xizmat qilgan. Ular “tammachi” nomli tezkor harbiy guruhlarda birlashtirilib, chegaralarda joylashtirilgan. Bu kuchlar mo‘g‘ul imperiyasining ilgari Mo‘g‘uliston janubida joylashgan Muqali boshchiligidagi harbiy tizimidan kelib chiqqan bo‘lib, zarurat tug‘ilganda tez safarbar qilinadigan mobil qo‘shin sifatida xizmat qilgan. Tammachi tarkibida uyg‘urlar, turkiy va musulmon jangchilar ham bo‘lgan, ularning bir qismi Yunnanda joylashtirilib, mahalliy qarshiliklarni bostirishda ishtirok etgan.

Mo‘g‘ul qo‘shinlarining muhim qismini Janubiy Xitoyning mahalliy etnik guruhlaridan — miao, cuan-bo va boshqa qabilalardan tashkil topgan bo‘linmalar tashkil etgan. Ayniqsa, Dali qirolligining Duan sulolasiga mansub lashkarlar Sunga qarshi janglarda hal qiluvchi rol o‘ynagan.

Yuan davrida qurollanish jihatidan barutli qurollar keng qo‘llanila boshlandi. XIII asrning o‘rtalariga kelib, mo‘g‘ullar olov nayzasi, portlovchi bomba, otash o‘qlari va hatto ilk to‘plardan foydalangan. Xanchjou, Syansi va Szyanchjou qamalida ular barutli portlovchi qurollarni keng ishlatganlar. Ayniqsa, 1271–1273-yillarda bo‘lib o‘tgan Syan‘yan qamali vaqtida mo‘g‘ullar fors va suriyalik muhandislar yordami

bilan og‘ir tosh o‘q otuvchi “kontrvaznli katapultalar” yasaganlar. Bu qurollar yordamida Sun mudofaasi yorib o‘tilgan.

Shuningdek, Yuan davrida qo‘rg‘on va qurol omborlarida barut bilan bog‘liq yirik portlashlar sodir bo‘lgan. Masalan, 1280-yilda Yanchjou shahridagi barut ombori portlab, yuzlab askarlar halok bo‘lgan. Bu holat barut ishlab chiqarishdagi xavf va beparvolikni yaqqol ko‘rsatgan.

Eng muhim yangiliklardan biri — *qo‘l to‘pining* paydo bo‘lishidir. Yuan davrining so‘nggi yillariga oid Xanadu, Heilongjiang va Ninsya topilmalarida XIII asrga mansub bronzadan quyilgan dastlabki to‘plar topilgan. Bu qurollar kichik hajmda, ammo yuqori o‘q otish quvvatiga ega bo‘lgan. 1287-yilda Nayan qo‘zg‘olonida Yuan generali Li Tin qo‘l to‘plaridan foydalangan va bu qurol jang natijasini hal qilgan. Aynan shu davrda “chun” (銃) termini metall to‘plar uchun ilk bor rasmiy tarixiy manbalarda qo‘llanilgan.

Yuan sulolasining harbiy tizimi mo‘g‘ul imperiyasining ko‘chmanchi harbiy an‘analarini xitoy ma‘muriy tajribasi bilan birlashtirgan murakkab tizim bo‘lib, u dunyo tarixida markazlashgan harbiy boshqaruv, ko‘p millatli qo‘shin tarkibi va barutli qurollarning keng joriy etilishi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, merosiy harbiy zodagonlarning mustaqilligi, iqtisodiy inqiroz va intizomning susayishi oxir-oqibat Yuan armiyasining zaiflashuviga, natijada esa sulolaning qulashiga sabab bo‘ldi.

Yuan sulolasi davrida (1271–1368) Xitoy harbiy texnologiyasi, ayniqsa barut va otash qurollari sohasida sezilarli darajada rivojlandi. XIV asr o‘rtalariga kelib, xitoylik muhandislar barut tarkibini mukammallashtirib, undagi nitrat miqdorini 12 foizdan 91 foizgacha oshirishga muvaffaq bo‘ldilar, bu esa portlovchi kuchni bir necha barobar

kuchaytirdi. Shu davrda harbiy aslahalarda barutdan foydalanish keng tus oldi: “huotong” deb atalgan olov naychalari dushman ustiga “olovli nayzalar” otish uchun qo‘llanilgan, o‘sha paytda Yuan qo‘shinlari bu qurolni Zhang Shicheng armiyasiga qarshi 1353-yilda muvaffaqiyat bilan ishlatganlar. Keyingi yillarda Yuan imperiyasining sobiq artilleriya mutaxassisi Yang Paoshou (Yang “To‘pchi qo‘l”) isyonchi Zhu Yuanzhang tomoniga o‘tib, 1363-yilda Chen Youliang kuchlariga qarshi qo‘lda tutiladigan otash qurollaridan foydalangan. Bu qurollar keyinchalik Xitoyda keng tarqalib, ilk qo‘l to‘plarining shakllanishiga zamin yaratdi. Shu davrda Jiao Yu tomonidan yozilgan mashhur “Huolongjing” (“Olov ajdaho qo‘llanmasi”) asarida barutning turli harbiy qo‘llanmalari batafsil tavsiflanib, olim tomonidan eng samarali oltita barut formulasi keltirilgan. Bu asar nafaqat Xitoy, balki dunyo harbiy texnikasining keyingi rivojlanishida ham muhim rol o‘ynagan.

Yuan sulolasi davridan qolgan ko‘plab arxeologik topilmalar — bronzadan yasalgan to‘plar, qo‘lga ushlab otiladigan qurollar va tosh o‘qlar — Xitoyda artilleriya texnologiyasining juda erta bosqichda shakllanganini ko‘rsatadi. Masalan, 1298-yilda Xanaduda topilgan “Xanadu to‘pi” va 1332-yilgi bronza to‘p namunasi bu davrda to‘p qurollarining ishlab chiqilganini tasdiqlaydi. 1341 va 1351-yillarga oid bronza qo‘l to‘plari, shuningdek, trunnion (tayoqcha) tutqichlari bo‘lgan to‘plar Yuan metallurgiyasi va qurolsozligining yuksak darajasini ko‘rsatadi. Bu qurollar orqali Xitoy dunyoda birinchi bo‘lib haqiqiy otash qurollarini ishlab chiqargan davlatlardan biri sifatida ajralib turadi.

Yuan sulolasining dengiz floti ham o‘z davri uchun nihoyatda kuchli edi. 1270-yillarda Sun sulolasiga qarshi olib borilgan janglarda har ikki

tomon ulkan flotlardan foydalangan. 1279-yilda Guanchjoudagi so‘nggi jangda Yuan floti 800 dan ortiq jangovar kemani qo‘lga kiritgan. Yuanlar Yaponiyaga (1274 va 1281-yillar), Chjampa (1282), Yava (1292) hamda Ryukyu orollariga (1291) bir necha marotaba yurish qilishga uringanlar, biroq bu dengiz ekspeditsiyalarning barchasi muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlangan. Kublay xon uchinchi marta Yaponiyani bosib olishni rejalashtirgan bo‘lsa-da, xalq noroziligi tufayli bu fikridan voz kechgan. Shu bilan birga, Yuan floti Xitoyning janubidan poytaxtga don tashishda muhim rol o‘ynagan; bu sohada dengiz orqali tashish bilan Buyuk Kanal orqali tashish tizimlari o‘rtasida 50 yil davom etgan raqobat kuzatilgan. Natijada Buyuk Kanal tizimi ustunlikka erishib, Xitoyda zamonaviy davrlargacha saqlanib qolgan.

Yuan davrining dengiz yurishlari faqat harbiy emas, texnologik jihatdan ham tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi. Yaponiyaga qilingan yurishlardan so‘ng, yaponlar tomonidan chizilgan “*Tetsuhau*” deb nomlangan rasmda portlovchi bomba tasvirlangan bo‘lib, bu xitoylarning “*Yashin bomba*” (thunder-crash bomb) deb atalgan quroliga o‘xshash edi. Keyinchalik yapon arxeologlari suv ostidan topilgan kemalar qoldiqlarida barut to‘ldirilgan metall bombalarni topib, ularni rentgen yordamida tekshirib, ularning ichida barut borligini ilmiy jihatdan isbotladilar. Shuningdek, yapon manbalari — “*Nihon Kokujokushi*” (1300-yillar atrofida yozilgan), “*Hachiman Gudoukun*” (1360) va “*Taiheiki*” — xitoylar tomonidan 1274 va 1281-yillardagi yurishlarda “*olov naychalari*” va “*temir to‘plar*” qo‘llanilganini qayd etadi.

Yuan sulolasi davri Xitoy harbiy texnologiyasida inqilobiy burilish yasagan davr bo‘lib, barut qurollarining mukammallashuvi, dastlabki

to'plar va qo'l quollarining paydo bo'lishi, shuningdek, yirik dengiz flotining shakllanishi bilan ajralib turadi. Bu davrda xitoyliklar nafaqat barutni harbiy qurol sifatida keng qo'llay boshladilar, balki uni strategik qudrat vositasiga aylantirib, keyingi Min sulolasining dengiz ekspeditsiyalari va artilleriya rivoji uchun zamin yaratdilar.

11.5. Min sulolasi (1368–1644) davrida Xitoy harbiy san'ati

Min sulolasi (1368–1644) Xitoy tarixida siyosiy barqarorlik, markazlashgan boshqaruv va harbiy kuchning yuksalgan davrlaridan biri bo'ldi. Dastlabki Ming hukmdorlari — Xonvu (Zhu Yuanzhang) va Yongle imperatorlari — o'z harbiy siyosatlarida Yuan (Mo'g'ul) sulolasi tajribasiga tayanib, ularning ko'plab institutlarini davom ettirdilar. Harbiy tizimda merosiy xizmat, otliq qo'shinlar va kamonchilik asosiy o'rin tutdi. Min imperatorlari o'zlarini turli xalqlar — Markaziy Osiyo musulmonlari, tibetliklar va mo'g'ullar — ustidan “umumjahon hukmdorlari” sifatida ko'rsatishga intildilar, bu esa Yuan davrining “universal hukmronlik” an'anasining davomiyligi edi. Dastlabki Min saroyida mo'g'ulcha kiyim-kechaklar, musulmon xizmatchilar va tibet buddizmi homiyligi keng tarqalgan bo'lgan.

Min davrida otliq qo'shinlar asosida tashkil etilgan katta armiya yaratildi. Hongvu va Yongle davrlarida mo'g'ullar, koreyslar va turli etnik guruhlar Ming armiyasida xizmat qilgan. Harbiy tayyorgarlik tizimi “Olti san'at” deb atalgan kompleks dasturga asoslangan bo'lib, u matematika, xattotlik, adabiyot, ot minish, kamonchilik, musiqa va marosimlarni o'z ichiga olgan. Xonvu imperatori Nankin shahridagi Guozijyan akademiyasida huquq, matematika, kamonchilik va ot minish fanlarini

imtihon tizimiga kiritgan, bu esa harbiy va ma'muriy sinflar o'rtasida intellektual va jismoniy tayyorgarlik uyg'unligini ta'minlagan. Nankin shahridagi Meridian darvozasi atrofida otliq va piyoda kamonchilar uchun mashq maydonlari tashkil etilgan, saroy soqchilari va garnizon askarlari muntazam kamonchilik musobaqalarida ishtirok etganlar.

Min sulolasi kuchli muntazam armiya tuzishga alohida e'tibor qaratdi. XIV asrdan boshlab ular mo'g'ullarni Xitoydan siqib chiqardilar, imperiya hududlarini Yunnan, Tibet, Mo'g'uliston, Shinjon va Vetnamgacha kengaytirdilar. Dengiz yurishlari davomida ham faol bo'lgan Min floti Shri-Lanka bilan harbiy to'qnashuvga kirishgan. Harbiy qudratning asosiy tayanchi — “vey-suo” tizimi bo'lib, u armiyani mustaqil harbiy-bo'linmalarga ajratgan. Har bir vey o'zining agrar bazasiga ega bo'lib, askarlar bir vaqtning o'zida dehqonchilik qilib, harbiy mashg'ulotlarda qatnashgan. Biroq bu tizimning merosiy xususiyati vaqt o'tishi bilan samarasiz bo'lib qoldi: askarlar o'z harbiy vazifasini professional tarzda bajarmay, yer egalari sifatida mustaqillikka intila boshladilar. Natijada 1430-yillarda vey-suo tizimi inqirozga uchrab, Tan va Sun davrlariga o'xshash professional ixtiyoriy armiya tizimiga o'tildi.

11.6.rasm. Min sulolasi askarlari va daryo kemalari.

Min armiyasi ko‘p hollarda tashqi dushmanlarga qarshi muvaffaqiyatli jang olib bordi. Ular mo‘g‘ullar va yaponlarga qarshi g‘alabalar qozonib, Portugaliya (1521–1522) bilan bo‘lgan Tamau dengiz janglarida ham ustunlikka erishdilar. Xitoy floti o‘sha paytda barutli qurollar bilan qurollangan portugallarni yengib, ularni orqaga chekinishga majbur qildi. XVII asr boshlarida esa Ming kuchlari G‘arb davlatlariga qarshi bir necha muvaffaqiyatli dengiz janglarini o‘tkazdilar: 1622–1624-yillarda Penghu orollari uchun Gollandiya bilan, 1633-yilda Lyaolu ko‘rfazida esa golland flotiga qarshi g‘alaba qozonildi. 1662-yilda Ming tarafdorlari sarkardasi Chjen Chzengun (Koxinga) 25 ming kishilik qo‘shin bilan Tayvanda joylashgan 2000 golland askaridan iborat garnizonni yetti oylik qamalda taslim bo‘lishga majbur etdi. Bu jangda Xitoy qo‘shinlari asosan kamonchilardan iborat bo‘lgan bo‘lsa-da, ular to‘plardan ham foydalanganlar, garchi bu qurollar golland artilleriyasiga nisbatan kam samarali deb baholangan.

Min sulolasi o‘z tarixining katta qismida harbiy jihatdan kuchli bo‘lsa-da, XVII asrda boshlangan “kichik muzlik davri” oqibatidagi ocharchilik va iqtisodiy inqiroz uning harbiy qudratini yemirdi. Armiyaning tarqoqlashuvi va ichki beqarorliklar sulolaning qulashiga sabab bo‘ldi. Shunday bo‘lsa-da, Ming davrida Xitoyda otliq qo‘shinlar, kamonchilik, barutli qurollar va dengiz kuchlari birgalikda rivojlanib, Sharqning eng ilg‘or harbiy tizimlaridan birini yaratdi. Ming harbiy merosi keyingi Qing davrining harbiy islohotlari va dengiz siyosatiga zamin yaratdi.

11.6. Hindistonda ilk o'rta asrlarda harbiy sana'tning rivojlanishi

Guptalar sulolasi (milodiy IV–VI asrlar) Hindiston tarixidagi eng qudratli imperiyalardan biri bo'lib, ularning davrida mamlakat siyosiy barqarorlik, iqtisodiy yuksalish va harbiy san'at sohasida sezilarli taraqqiyotga erishdi. Siva-Dhanur-Vedada tasvirlanganidek, Guptalar davlati harbiy tuzilmasi ilgari mavjud bo'lgan Maurya va Kushon imperiyalari tizimlaridan farq qilgan. Guptalar harbiy kuchlari asosan yengil va og'ir otliqlarga, shuningdek, kamonchilar va piyoda qo'shinlarga tayanardi. Ular ilgari keng qo'llanilgan zirhli fillardan kamroq foydalangan, chunki bu jangovar fillar yunonlar, skiflar va boshqa bosqinchilarga qarshi janglarda unchalik samarali bo'lmagan. Guptalar armiyasining asosiy zarba kuchi otliqlar bo'lib, ular uzun kamonlardan foydalangan holda o'q otganlar, og'ir otliqlar esa zirhli kiyimlar bilan qurollanib, nayza va bolta bilan dushman saflarini yorib o'tganlar.

Piyoda askarlar uzun bambuk yoki metall kamonlardan foydalangan, metall uchi bilan mustahkamlangan uzun o'qlarni otgan, ba'zan olovli o'qlarni ham ishlatgan. Ularni qalqon, nayza va qilich bilan qurollangan jangchilar himoya qilgan. Guptalar, shuningdek, dengiz kuchlariga ham ega bo'lib, mintaqaviy suv yo'llarini nazorat qilgan. Samudragupta davrida imperiya Hindiston yarim orolining katta qismini o'z nazoratiga oldi. U Malva, Yaudxeya, Abhira va Kushonlar qoldiqlarini bo'ysundirgan. Chandragupta II davrida esa imperiya eng yuqori cho'qqisiga chiqdi, u o'nlab qirolliklarni bosib olib, shimoliy Hindistonni birlashtirdi. Shu davrda Gupta imperiyasi jahondagi eng qudratli davlatlardan biri sifatida tan olingan. Skandagupta davrida esa imperiya shimoli-g'arbdan bostirib kirgan oq hunnlarga qarshi muvaffaqiyatli himoyalandi, biroq bu urushlar

iqtisodiy jihatdan imperiyani zaiflashtirdi va uning tanazzuliga zamin yaratdi.

Guptalardan keyingi *“Klassik davr”da (VII asr)* Harsha imperiyasi shakllandi. Harsha (606–647) o‘z otasi kabi hunnlarga qarshi muvaffaqiyatli janglar olib bordi. U butun Hindistonni birlashtirish niyatida 30 yil davomida urushlar yuritdi. 612-yilga kelib u Narmada daryosigacha bo‘lgan barcha shimoliy hududlarni o‘z nazoratiga oldi, biroq 620-yilda Deccan platosiga qilgan yurishi Chalukya hukmdori Pulakeshin II tomonidan to‘xtatildi.

Janubiy Hindistonda esa Chalukyalar va Pallavalar qudratli harbiy sulolalar sifatida maydonga chiqdi. Pulakeshin II o‘zining kengayish siyosatini Alupalar, Gangalar va Cheralarga qarshi yurishlardan boshladi, Pallava hukmdori Mahendravarman mag‘lub etdi va hatto Harsha qo‘shinlarini ham tor-mor keltirdi. Biroq keyinchalik Pallava shohi Narasimhavarman o‘zining generali Paranjothi boshchiligidagi qo‘shin bilan Vatapini bosib olib, Pulakeshin II ni o‘ldirdi. Bu ikki sulola o‘rtasidagi kurash bir asr davom etdi va 740-yilda Chalukya shohi Vikramaditya II Pallavalarga qarshi hal qiluvchi g‘alaba qozondi. Biroq 750-yilda Rashtrakutalar Chalukyalar imperiyasini ag‘darib tashladi. Keyinchalik Tailapa II ularni mag‘lub etib, Chalukya hukmronligini Kalyani markazida qayta tikladi.

Chola imperiyasi esa Hindiston tarixida dengiz kuchlaridan faol foydalangan birinchi davlat bo‘ldi. Vijayalaya Chola Pallavalarni tor-mor keltirib, Tanjavurni egalladi. Rajaraja Chola va uning o‘g‘li Rajendra Chola I davrida imperiya o‘zining eng yuksak cho‘qqisiga chiqdi — ular Cheralar, Pandiyalar, Gangalar, Nolambalar, Chalukyalar va Kalingani

bosib oldilar, shuningdek, Shri-Lanka, Malayya, Yava va Sumatragacha bo‘lgan hududlarga yurishlar uyushtirdilar. Bu Cholalar armiyasining kuchi va ularning harbiy dengiz floti qudratini namoyish etgan. Biroq XIII–XIV asrlarga kelib, ularning hokimiyati Hoysalalar va Pandiyalar tomonidan tugatildi.

Bu davrda Hindiston yarim orolining markaziy va g‘arbiy qismlarida Gurjar-Pratixaralar, Palalar va Rashtrakutalar o‘zaro raqobatda bo‘lishgan. IX asr arab olimi Sulaimanning yozishicha, Rashtrakuta hukmdori dunyoning to‘rt buyuk podshosidan biri sifatida tilga olingan. Devapala boshchiligidagi Palalar Gurjar-Pratixaralarni mag‘lub etgan bo‘lsa, keyinchalik Mihir Bhoja rahbarligidagi Pratixaralar ularning qarshi hujumini qaytargan. Bu uch sulola o‘rtasidagi urushlar yuz yillardan ortiq davom etib, Hindiston siyosiy xaritasini shakllantirgan. Shu tariqa Gupta davridan keyingi hind harbiy san’ati turli sulolalar o‘rtasidagi kurashlar, harbiy texnika va strategiyalar rivoji bilan ajralib turgan murakkab, ammo sermahsul davrni ifodalagan.

VIII asr boshlarida Hindiston tarixida yangi davrni boshlab bergan muhim voqealardan biri arablarning Sindhni bosib olishi bo‘ldi. 712-yilda arab sarkardasi Muhammad ibn Qosim as-Saqafiy tomonidan olib borilgan yurish natijasida Hind vodiysining janubi-g‘arbiy qismi — hozirgi Pokiston hududidagi Sindh podsholigi zabt etildi. O‘sha paytda bu yerda Rai sulolasining vakili — Raja Daxir hukmronlik qilgan. Dastlab arablarning bir necha yurishlari mahalliy kuchlar tomonidan qaytarilgan bo‘lsa-da, 712-yilgi yurishda buddist aholi arablar tarafini olmaganligi sababli, Sindh qisqa muddatda qo‘lga kiritildi va bu hodisa Hindistonda islom madaniyatining ilk asoslarini yaratdi. “Chachnoma” asarida bu

voqealar qisqacha bayon etilgan. Ammo arablarning keyingi yillarda Hindistonning ichki hududlariga yurishlari muvaffaqiyatsiz yakunlandi: 738-yilda Chalukya sulolasi hukmdori Vikramaditya II va Gurjar-Pratixaralar arab qo'shinlarini Gujarat va Avanti hududlarida tor-mor keltirdilar. Natijada arablarning hokimiyati faqat Sindh bilan cheklanib qoldi.

11.7. Rivojlangan o'rta asrlarda Hindistonda harbiy san'at rivoji

XI asr boshlarida esa shimoli-g'arbiy Hindistonga turkiy kelib chiqishga mansub musulmon sarkarda Mahmud G'aznaviy yurish boshladi. U Rajputlar boshchiligidagi hindu shohligini mag'lub etib, Shimoliy Hindistonda ko'plab talonchilik yurishlari amalga oshirdi. Ayniqsa, Gujaratdagi Somnat ibodatxonasini vayron qilgani bilan tanilgan. Bu yurishlar diniy jihatdan shov-shuvli bo'lsa-da, Mahmudning doimiy zabt etgan hududlari faqat Panjob bilan cheklangan edi. Shunga qaramay, uning yurishlari Pratixaralar saltanatini zaiflashtirdi va Hindiston shimolidagi siyosiy muvozanatni o'zgartirdi. Keyinchalik G'aznaviylar mahalliy hindu sulolalari — xususan, Chauhanlar tomonidan qayta siqib chiqarildi.

XIII–XVI asrlarda Hindistonda musulmon hukmdorlar tomonidan barpo etilgan Dehli sultonligi markaziy siyosiy kuchga aylandi. Ayniqsa, Xalji sulolasi davrida sultonlik kuchli harbiy siyosat yuritdi va mo'g'ullar bostirib kirishiga qarshi bir necha muvaffaqiyatli janglar olib bordi. 1297-yilda sulton Allouddin Xalji qo'shinlariga boshchilik qilgan sarkarda Zafarxon Jalondhar yaqinida mo'g'ullarni tor-mor keltirdi. 1299-yilda esa u 200 ming kishilik mo'g'ul qo'shiniga qarshi kurashib halok bo'ldi.

Sultonlik keyingi yillarda Mewar sulolasi hukmdori Rana Xammir va janubda Vijayanagar imperiyasini asos solgan Harihara va Bukka kabi kuchlarning qarshiligiga duch keldi. Nihoyat, 1526-yilgi birinchi Panipat jangida so‘nggi sulton Ibrohim Lodi Bobur qo‘shinlariga qarshi jangda halok bo‘ldi va bu bilan Dehli sultonligi tugab, Boburiylar imperiyasi uchun yo‘l ochildi.

Bu davrda Rajputlar Hindiston harbiy tarixining eng faol va qahramonona kuchlaridan biri sifatida maydonga chiqdi. Baburning g‘alabasidan so‘ng Mewar hukmdori Rana Sanga 20 minglik birlashgan Rajput qo‘shini bilan Dehlini egallash niyatida yurish boshladi. Bayana jangida u Boburiylar va Afg‘on qo‘shinlarini mag‘lub etdi, biroq 1527-yilgi Kanva jangida o‘z generallaridan biri xiyonat qilgani sababli Baburga yengildi. Shunga qaramay, Rajputlar qarshilikni to‘xtatmadi. Rana Sanganing o‘g‘li Rana Udai Singh II davrida Mug‘al hukmdori Akbar Chittorni zabt etdi, ammo Mewar hukmdori Rana Pratap Singh o‘z kurashini davom ettirdi. 1576-yilgi mashhur Haldixi jangida u son jihatdan ustun — 80 ming kishilik Mug‘al qo‘shiniga qarshi 20 minglik armiya bilan qarshi chiqdi. Jangda u orqaga chekinishga majbur bo‘ldi, afsonaviy oti Chetak halok bo‘ldi, ammo keyinchalik u Bhil qabilalari yordamida partizan urushini boshladi va 1582-yilda Devair jangida g‘alaba qozonib, Mewarning katta qismini qaytarib oldi. Shu tariqa, arab bosqinlaridan to Mug‘al davrining boshlanishigacha bo‘lgan oraliqda Hindistonning harbiy tarixi uzluksiz kurashlar, mahalliy sulolalarning jasorati va markazlashgan davlatlar o‘rtasidagi ziddiyatlar bilan to‘ldi.

Muzaffariylar sulolasi 1391-yilda G‘ujarat hokimi Muzaffar Shoh I tomonidan asos solingan bo‘lib, qisqa vaqt ichida qudratli davlatga

aylandi. Sulola o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga Sulton Mahmud I davrida erishgan, biroq 1509-yilda portugallar bilan Diu jangida mag‘lubiyatga uchrab, kuch-qudratini yo‘qota boshlagan. Keyinchalik Mewar hukmdori Maxarana Sanga yurishlari natijasida Muzaffariylar hokimiyati ancha zaiflashdi. Shu davrda Hindistonning janubida joylashgan Kallikut (Kalikut) davlatida zamorinlar hukmronlik qilib, portugallar bilan 1498-yildan boshlab bir necha marta dengiz janglarida to‘qnashganlar. U yerda musulmon dengiz floti boshlig‘i “Kunjali Marakkar” deb atalgan.

Janubda esa Vijayanagar imperiyasi Hindistonning eng qudratli davlatlaridan biri sifatida maydonga chiqdi. Italiya sayyohi Nikolo de Kontining yozishicha, XV asrda bu imperiya hukmdori butun Hindistonning eng qudratli podshosi bo‘lgan. 1509-yilda Bahmaniylar Sultonligi Vijayanagar ustiga yurish qilganida, Krishnadevaraya ularni tor-mor etgan. U 1510–1518-yillar orasida ketma-ket yurishlar olib borib, Raichur, Gulbarga, Udaygiri va Kondavidu kabi viloyatlarni bosib olgan. 1565-yilda esa Ahmednagar, Berar, Bidar, Bijapur va Golkonda sultonliklari birlashib, Talikota jangida Vijayanagarni tor-mor etdilar. Shundan so‘ng imperiya janubga chekinib, Vellur va Chandragiri shaharlarida o‘z markazini tikladi, biroq keyinchalik mahalliy Nayaklar — Gingji, Tanjavur va Maduray hokimlari mustaqil bo‘lib chiqishdi.

Shimoli-sharqda Assam hududida Ahomlar davlati XIII asrda tashkil topib, 1826-yilgacha mavjud bo‘ldi. Ular dastlab o‘zlarining qabila dini va tilini olib kelgan bo‘lsalar-da, keyinchalik hinduizm bilan sintezlashganlar. Dehli sultonlari va keyinchalik mo‘g‘ullar tomonidan ko‘p bora bosib olishga urinishlar bo‘lsa-da, Ahomlar mustaqillikni saqlab qoldilar.

1526-yilda Bobur tomonidan Boburiylar imperiyasi asos solinib, XVI–XVIII asrlarda butun Janubiy Osiyoni qamrab oldi. Akbar, Jahongir, Shoh Jahon va Avrangzeb davrida markazlashgan boshqaruv tizimi, kuchli armiya va boy madaniyat shakllandi. 1540-yilda Humoyun Suriylar sulolasidan Sher Shoh Suri tomonidan magʻlub etilgan, ammo 1556-yilda Akbar taxtga chiqishi bilan imperiya yana gullab-yashnadi. XVII asr oxiridan boshlab urf-odatlar va diniy toʻqnashuvlar, iqtisodiy inqirozlar, Marathalar kuchayishi va inglizlar ekspansiyasi natijasida imperiya tanazzulga yuz tutdi.

11.7.rasm. 1526-yil 21-aprel. Panipat jangi.

11.8. rasm. Boburiylar imperiyasining otliq askari

Marathalar esa 1674-yilda Shivaji tomonidan Pune atrofida tashkil etilgan davlat orqali siyosiy sahnaga chiqishdi. Ular mustaqil davlatni barpo etib, samarali harbiy va fuqaroviy boshqaruvni joriy etdilar. Shivaji va uning avlodlari kuchli dengiz floti tuzib, ingliz, portugal va gollandlarning Hind okeanidagi faoliyatini cheklab turdilar. XVIII asrda Peshvalar davrida Maratha davlati Hindistonning asosiy siyosiy kuchiga aylandi, biroq 1761-yilgi Panipat jangida afgʻonlarga yengilib, 1818-yilda inglizlarga toʻliq boʻysundirildi.

Shimoliy Hindistonda Jatlar 1680-yilda Bharatpur qirolligini tuzishdi. Bu davlat Boburiylarga qarshi xalq harakatlari natijasida vujudga keldi. Maharaja Suraj Mal davrida Jatlar Agra, Mathura, Aligarh va atrofdagi hududlarni oʻz tasarrufiga oldilar.

Janubdagi Travankor qirolligi esa 1723-yilda Marthanda Varma tomonidan mustahkamlanib, 1739–1746-yillardagi urushda Gollandiyani

yenggan ilk Osiyo davlati sifatida tarixga kirdi. Keyinchalik Tipu Sulton Travankorga hujum qilgan, ammo bu jang Travankor-Britaniya ittifoqiga sabab bo'lgan. 1805-yildan boshlab qirollik inglizlarga qaram davlatga aylandi.

Maysur qirolligi XVIII asrda temir qoplamali raketalarni yaratib, ularni inglizlarga qarshi muvaffaqiyatli qo'lladi. Bu harbiy yangiliklar Tipu Sulton va Haydar Ali davrida inglizlarga qarshi kurashda muhim rol o'ynadi.

Sikh imperiyasi esa Panjobda Ranjit Sing tomonidan XVIII asr oxirida barpo etildi. U turli sikh jamoalarini birlashtirib, 1801-yilda "Maharaja" unvonini oldi va armiyasini Yevropa usulida modernizatsiya qildi. U o'z davrida Hindiston shimolidagi eng kuchli davlatni yaratdi, biroq 1839-yilda Ranjit Sing vafotidan so'ng ichki nizolar imperiyani zaiflashtirdi va 1849-yilda britanlar tomonidan bosib olindi.

1857-yilda Britaniya Sharqiy Hind kompaniyasiga qarshi hind askarlarining qo'zg'oloni — "Sepohiyalar isyoni" yuz berdi, ammo u muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Shu voqeadan so'ng Hindiston to'liq Britaniya tojiga bo'ysundirilib, "Britaniya Raj" tizimi joriy etildi. Britaniyaliklar armiya tuzilmasini o'zgartirib, shimoliy hind qabilalarini "jangovar" deb e'tirof etib, asosan sikh va gurxalardan askarlar yollashdi. Shunday qilib, XIX asr o'rtalariga kelib, butun Hindiston Britaniya imperiyasi tarkibidagi eng muhim mustamlakaga aylandi.

O'rta asr Hindistonidagi harbiy tizim, qurolli kuchlar va ularning tashkiliy tuzilmasi mamlakat siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotining muhim tarkibiy qismi bo'lgan. Dehli sultonligi va Mug'ullar davrida harbiy kuchlarning asosiy tayanchi otliqlar edi. Sultonlar davrida qurolli

kuchlar Ariz-i-Mumalik nomli oliy harbiy boshqaruvchi tomonidan nazorat qilingan bo'lsa, Mug'ullar davrida bu vazifani Mir Bakshi bajarardi. Har ikkala davrda ham qurolli kuchlarning oliy qo'mondoni bevosita hukmdorning o'zi bo'lgan. G'iyosiddin Balban birinchi bo'lib doimiy qo'shin tuzgan va bu tizim Alauddin Xalji tomonidan yanada takomillashtirilib, otlarni ro'yxatga olish va tamg'alash (Dagh) tizimi joriy etilgan. Dehli sultonligi davrida qirol otliqlari "Hasham-i-Qalb" yoki "Afvoj-i-Qalb" deb atalgan, viloyat miqyosida joylashtirilgan otliqlar esa "Hasham-i-Atraj" nomi bilan mashhur bo'lgan. Armiya o'nlik tizim asosida tuzilgan bo'lib, bu intizom va nazoratni ta'minlashga xizmat qilgan.

Boburiylar davlati esa mansabdori tizimiga asoslangan bo'lib, bunda har bir harbiy mansabdor o'z lavozimiga qarab ma'lum miqdordagi askar, ot yoki fil keltirishi shart edi. Mansabdorlik lavozimlari meros bo'lmagan, ular xizmat va sadoqat asosida belgilanar edi. Bu tizim markazlashgan davlat boshqaruvining harbiy poydevorini mustahkamlab, professional ofitserlar sinfini shakllantirishga yordam berdi. Mansabdorlar imperator tomonidan tayinlanar, ular fuqarolik va harbiy boshqaruvda faol ishtirok etganlar.

Bobur Hindistonga kirib kelgach, artilleriyaning joriy etilishi harbiy san'atda tub burilish yasadi. Qamal va ochiq janglarda og'ir to'plar, mushketlar, gugurtli miltiqlar (banduqchilar) keng ishlatila boshlandi. Akbar davrida bu qurollar muntazam piyoda askarlar tarkibiga kiritilgan. Shunga qaramay, o'rta asrlar davomida fillar jangda muhim o'rin tutgan. Ular nafaqat ruhiy ustunlik vositasi, balki jang maydonida dushman safini buzish uchun samarali kuch bo'lgan.

Dehli sultonligi davrida harbiy boshqaruv “Divon-i-Arz” deb atalgan maxsus vazirlik tomonidan amalga oshirilgan. Bu vazirlik askarlarni yollash, ularni tayyorlash, intizomni saqlash va qurolli kuchlarni nazorat qilish bilan shug‘ullangan. Balban davrida markaziy hokimiyatni mustahkamlash va ichki qo‘zg‘olonlarni bostirish uchun kuchli doimiy qo‘shin saqlangan. Alouddin Xilji davrida esa imperiya hududlarini kengaytirish va mo‘g‘ul tahdidiga qarshi turish maqsadida katta professional qo‘shin tashkil etilgan. Shu davrda razvedka tizimi, chegaralarni mustahkamlash va harbiy boshqaruvni markazlashtirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Boburiylar Hindistonga O‘rta Osiyo harbiy an‘analarini olib kelishgan. Ular porox va artilleriyadan keng foydalangan birinchi sulola bo‘lib, jang maydonida taktik ustunlikka erishgan. Panipatdagi birinchi jangda Ibrohim Lodiy qo‘shinlarini yengishda artilleriya hal qiluvchi rol o‘ynagan. Boburiylar armiyasi uch asosiy tarmoqdan — otliq, piyoda va artilleriyadan iborat bo‘lgan. Fillar ham jangovar kuch sifatida saqlangan, biroq asosiy e’tibor otliqlarga qaratilgan.

Vijayanagar imperiyasida ham qo‘shinlar piyoda, otliq va fillardan iborat bo‘lgan, lekin u Dehli yoki Boburiylar qo‘shinlariga nisbatan zaifroq edi. Krishna Deva Raya davrida qo‘shin soni katta bo‘lgan bo‘lsa-da, jangovar tayyorgarlik darajasi past edi. Chet ellik kuzatuvchilarning yozishicha, ular son jihatdan ko‘p bo‘lsa ham, janglarda samaradorlik yetarli darajada bo‘lmagan.

Marathalar davlati esa Hindiston tarixida yangi harbiy sahifani ochdi. Shivaji Bhosale tomonidan asos solingan Maratha davlati otliqlar, partizan uslublari va mustaqil harbiy boshqaruv tizimi bilan ajralib turgan. Shivaji

Hindistonda faol dengiz flotini tuzgan ikkinchi hukmdor bo‘lib, uning floti Britaniya, Portugaliya va Gollandiya kemalariga qarshi muvaffaqiyatli janglar olib borgan. Keyinchalik Peshvalar boshchiligida Marathalar Hindistonning asosiy siyosiy kuchiga aylanishdi, biroq 1761-yil Panipat jangida afg‘onlar tomonidan yengilishdi va 1818-yilda inglizlar ustidan mag‘lubiyatdan so‘ng siyosiy maydondan chetga chiqishdi.

Umuman olganda, o‘rta asr Hindistoni harbiy tizimi har doim o‘z davrining siyosiy tuzilmasi, iqtisodiy qudrati va texnologik imkoniyatlarini aks ettirgan. Qo‘shinlar odatda doimiy bo‘lmagan, zarurat tug‘ilganda xalq orasidan safarbar etilgan. Harbiy xizmatga jalb qilingan shaxslar maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan va o‘z ijtimoiy sinfiga mos vazifalarni bajargan. Bu davrda Hindiston armiyasi professional bo‘lmagan, biroq u jamiyat tuzilmasining bevosita ifodasi sifatida harbiy, siyosiy va madaniy jarayonlarda muhim rol o‘ynagan.

11.8. Usmonlilar harbiy tizimining shakllanishi va rivojlanishi

Dastlabki Usmonli qo‘shinlari asosan turkman ko‘chmanchilaridan iborat bo‘lgan. Ularning aksariyati islom dinini qabul qilgan va diniy rahbarlar buyrug‘iga bo‘ysungan holda jang qilganlar. Bu otliqlar yoy, o‘q va nayzalar bilan qurollanib, o‘lja hisobiga kun kechirganlar. Ularning ayrimlari chegaralarni qo‘riqlash yoki nasroniy hududlarga yurishlar uyushtirish uchun tayinlangan bo‘lib, egallangan yerlardan undirilgan soliqlar evaziga barqaror daromad olganlar. Ushbu daromadlar, odatda, qabila boshliqlari yoki g‘oziylar qo‘mondonligida bo‘lib, ularning o‘z izdoshlarini ta‘minlash va qurollantirish uchun ishlatilgan. Bu tizim

mukāta'a deb yuritilgan bo'lib, keyinchalik u Usmonlilardagi fief (yer egaligi) tizimiga o'xshash timar shaklida rasmiy tus oldi.

XV asrga kelib, timar tizimi Usmonli imperiyasining Yevropadagi vassal hududlari bevosita markaziy boshqaruvga o'tgach, davlatning harbiy va ma'muriy asosiga aylandi. Dastlabki ko'chmanchi qo'shinlar O'rxon G'oziy davrida hukmronlik qilgan, biroq u tartibsiz otliqlarning yirik shaharlarni egallashda unchalik samarali emasligini tushunib yetdi. Shu bois u intizomsiz ko'chmanchilarni doimiy armiyalar bilan almashtirish zaruratini sezdi. O'rxon yollanma askarlardan iborat yangi doimiy armiya tuzdi. Yollanma piyoda askarlar yaya, otliqlari esa musellem deb atalgan. Ular o'lja yoki timar emas, balki bevosita xazina hisobidan maosh olganlar.

Yangi armiyaning bir qismi hali ham turkmanlardan iborat bo'lsa-da, askarlarning ko'pchiligi Bolqon nasroniylari bo'lgan. Ular islomni qabul qilmasdan ham Usmonli qo'mondonlariga xizmat qilishlari mumkin edi. Murod I davrida Usmonlilar Yevropaning janubi-sharqini zabt etish jarayonida bu kuchlar tobora muhim rol o'ynay boshladi. Eski turkman otliqlari esa endilikda chegaralardagi tartibsiz hujumchi bo'linmalar – akıncılar sifatida saqlanib qoldi. Yayalar va musellemlar sonining ortishi xazina uchun og'irlik tug'dirganligi sababli, ularning sarkardalariga yangi bosib olingan yerlar timar tarzida biriktirila boshlandi.

XIV asr o'rtalariga kelib, Usmonlilar istilolarining asosiy harbiy usullari aynan shu muntazam armiya tomonidan ishlab chiqildi. Biroq bu qo'shinlarning boshliqlari ko'pincha yuqori tabaqaga mansub turk zodagonlari bo'lgani sababli, ular sultonlar ustidan siyosiy bosim o'tkazish imkoniga ega edilar. Shu holat Murod I va Boyazid I davrlarida sultonlarni

o‘z shaxsiy hokimiyatlarini mustahkamlash maqsadida yangi, sultonga to‘liq bo‘ysunuvchi qo‘shin yaratishga undadi. Ushbu yangi qo‘shin *kapikulu* (“sulton quli”) nomi bilan tanildi.

Murod I bu kuchni urush o‘ljasining beshdan bir qismi hisobidan ta‘minladi. O‘lja tarkibiga asirlar ham kiritilgan, ular sulton xizmatiga olinib, islomni qabul qilib, maxsus ta‘lim va harbiy tayyorgarlikdan o‘tgan. Shu tariqa ular davlat va armiya xizmatida sultonning shaxsiy askarlari sifatida faoliyat yuritdilar. 14-asr oxiriga kelib bu kuchning eng muhim qismi bo‘lgan *yanicharlar* (yeniçeri) Usmonli armiyasining markaziy yadrosiga aylandi. Timardor sipohilar esa viloyat otliq qo‘shinlarini tashkil etib, akıncılar, yayalar va musellemlar orqa safdagi ahamiyatsiz vazifalarga tushirildi.

Boyazid I g‘oziylik an‘analaridan voz kechib, yangi kapikulu kuchiga tayanishga harakat qildi. Ammo u Anqara jangida (1402) Temur qo‘shinlariga qarshi asosan nasroniy vassallar yordamida kurashdi va mag‘lub bo‘ldi. Shundan so‘ng Usmonli davlati vaqtincha tanazzulga yuz tutdi. Mehmed I davrida imperiya qayta tiklandi, biroq turk zodagonlari sultondan kapikulu qo‘shinini tugatishni talab qildilar, chunki musulmonlarni qul sifatida ushlab turish islom qoidalariga zid edi. Bu ziddiyatlar Murod II davrida ham davom etdi. U yangichalar kuchini qayta tiklab, ularni zodagonlarga qarshi tayanch sifatida ishlatdi. Murod II yangi tizim — *devshirma* (bolalarni nasroniy oilalardan yollash) orqali kapikulu safini to‘ldirishni yo‘lga qo‘ydi.

Mehmed II esa bu tizimni yanada mukammallashtirdi. U Konstantinopolni zabt etgach, yirik turk oilalari ta‘sirini kamaytirib, devşirme orqali kelgan kadrlar hokimiyatini mustahkamladi. Shundan

soʻng sultonning “quli” maqomini qabul qilgan shaxslar – musulmon yoki nasroniy boʻlishidan qatʼi nazar – faqat sulton irodasiga toʻliq itoat etish sharti bilan davlat va armiya lavozimlarini egallay oladigan yagona tabaqaga aylandilar. Shu tariqa barcha yuqori lavozim egalari – vazirlar, qozilar, hokimlar, sipohilar, yangichalar – sulton xizmatidagi maxsus tabaqaga mansub boʻldi.

Bu tizim orqali Mehmed II hokimiyatni toʻliq markazlashtirdi va sulton irodasiga boʻysunmagan mustaqil aristokratik kuchlarning paydo boʻlishiga yoʻl qoʻymadi. Natijada Usmonlilar avvalgi Yaqin Sharq imperiyalari kabi tez parchalanib ketishdan saqlanib qoldilar.

Boyazid II davrida (1481–1512) siyosiy barqarorlik. Mehmed II ning vorisi Boyazid II davri nisbatan tinchlik va ichki barqarorlik davri boʻldi. Mehmedning keng miqyosli yurishlaridan soʻng yuzaga kelgan iqtisodiy Tanlik bartaraf etilib, davlat boshqaruvi mustahkamlandi. Boyazid soliqlarni tenglashtirdi, pul tizimini barqarorlashtirdi va urush xarajatlarini qoplash uchun avariz-i divaniye deb atalgan maxsus soliq tizimini joriy etdi. Shu bilan birga, 1492-yilda Ispaniyadan quvilgan yahudiylar Usmonli hududlariga joylashtirilib, iqtisodiy hayotga ijobiy taʼsir koʻrsatdilar.

Tashqi siyosatda Boyazid II Yevropada Gertsegovinaning bosib olinishi bilan imperiya chegaralarini mustahkamladi. Sharqda esa Mamluklar bilan toʻqnashuvlar yuz berdi, biroq katta natija bermadi. Venetsiya bilan olib borilgan 1499–1503-yillardagi urushlar natijasida Usmonli floti Oʻrta yer dengizida yirik kuch sifatida shakllandi.

Ammo Boyazid davrining soʻnggi yillarida Sharqiy Anadoluda turkman koʻchmanchilari orasida diniy va siyosiy qoʻzgʻolonlar kuchaydi.

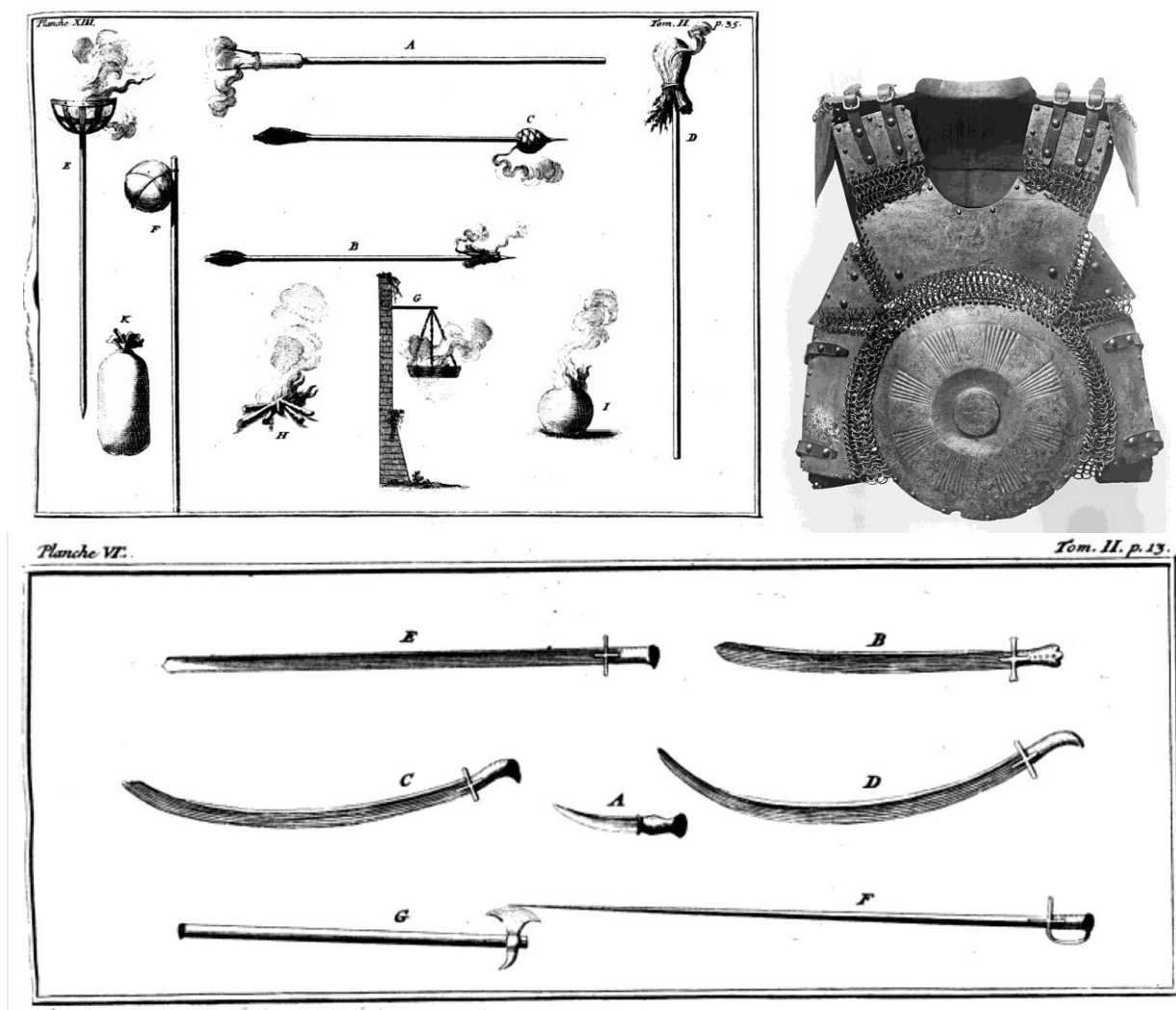
Bu harakatlar asosan shialik targ'ibotini olib borgan Safaviylar bilan bog'liq edi. Safaviylar rahbari Shoh Ismoil I diniy da'vat orqali Eronni birlashtirib, Anadoluga ham ta'sir o'tkazdi. 1511-yildagi yirik qo'zg'olon (Qizilboshlar isyoni) Boyazid hukumatiga katta xavf tug'dirdi. Nihoyat, bu vaziyat Boyazidning faol o'g'li, keyinchalik sulton bo'lgan Salim (Yavuz) foydasiga hokimiyat o'zgarishiga olib keldi.

11.9. Klassik Usmonli imperiyasining armiyasi (1451–1826)

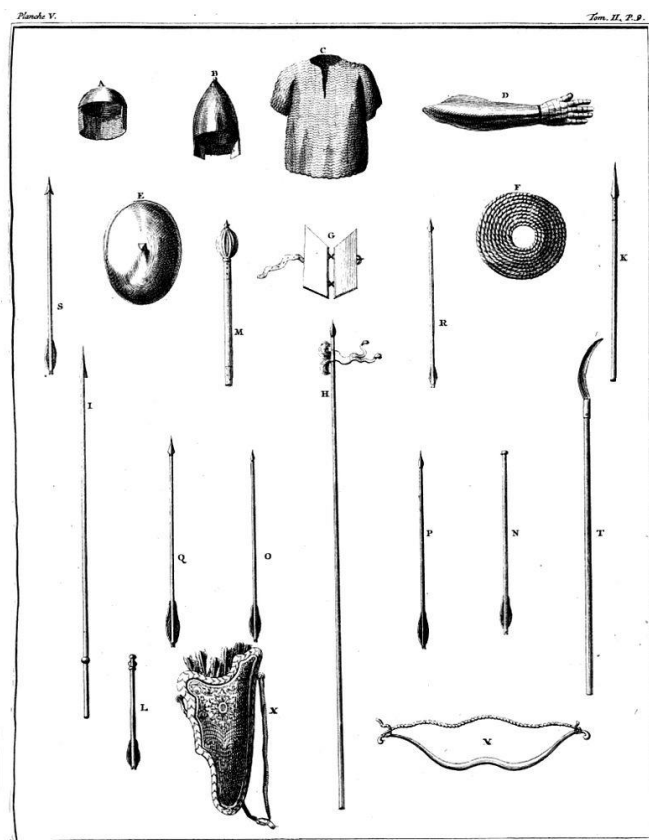
Klassik Usmonli imperiyasining armiyasi XV asr o'rtalaridan XIX asr boshlarigacha davom etgan davrda dunyoning eng yirik, tartibli va markazlashgan harbiy tizimlaridan biri bo'lgan. Bu armiya asosan Sulton Mehmed II davrida (1451–1481) yakuniy shaklga ega bo'lib, Sulton O'rxon tomonidan XIV asrda yaratilgan ilk doimiy qo'shin tizimidan ildiz olgan. Usmonli armiyasining markaziy qismini sultonga to'g'ridan-to'g'ri bo'ysunuvchi Kapikulu askarlari tashkil etgan. Ularning eng mashhuri — yangisariylar bo'lib, ular Sulton Murod I davrida devshirme tizimi orqali imperiya hududidagi nasroniy oilalardan yig'ilgan bolalardan tuzilgan professional piyoda qo'shinlar edi. Yangisariylar imperiya tarixining dastlabki asrlarida jangovar salohiyati bilan ajralib turgan, ammo vaqt o'tishi bilan ularning siyosiy kuchga aylanishi, modernizatsiyaga qarshiligi va ichki isyonlari natijasida bu korpus 1826-yilda Sulton Mahmud II tomonidan "Xayrli voqea" deb atalgan voqea bilan bekor qilindi.

Otliq qo'shinlar orasida sipahilar muhim o'rin tutgan. Ular xizmat evaziga yer in'om etishga asoslangan timar tizimi orqali faoliyat yuritganlar; timar egalari o'z yerlari daromadidan foydalanish evaziga sulton xizmatiga qurollangan otliqlar bilan chiqishlari lozim edi, bu esa

timar tizimini harbiy, iqtisodiy va ma'muriy boshqaruvning asosiy tayanchiga aylantirgan. Shuningdek, sultonning shaxsiy qo'riqchilari bo'lgan Kapikulu otliqlari — elit otliqlar ham mavjud edi. Yengil otliqlar — akıncılar razvedka, chegaralarni himoya qilish va tezkor yurishlar uyushtirish bilan shug'ullanib, urushdan olingan o'lja evaziga yashaganlar, biroq 1595-yildagi mag'lubiyatdan so'ng bu bo'linma tarqatib yuborildi.

11.9.rasm. Usmonli imperiyasining qurollari

11.9.rasm. Usmonli imperiyasining qurollari

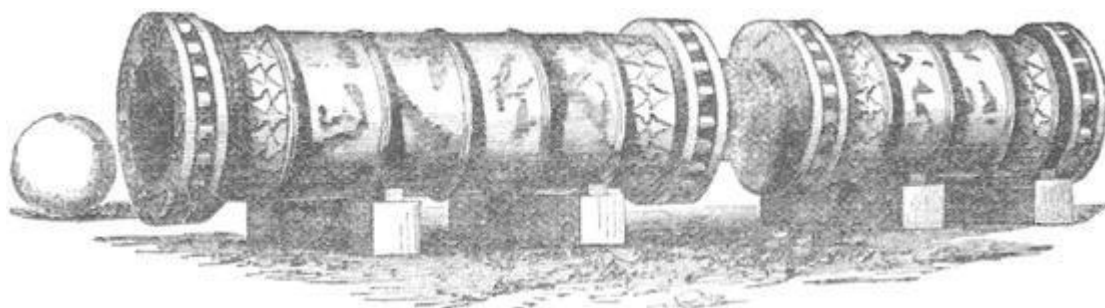
Artilleriya Usmonli armiyasining eng ilgʻor tarmoqlaridan biri boʻlib, 1420-yillardan boshlab toʻplardan foydalanish yoʻlga qoʻyilgan. Topchu korpusi qurol-yarogʻ ishlab chiqarish va toʻplardan foydalanishga masʼul boʻlgan, cebecilar qurollarni saqlash va taʼmirlash bilan shugʻullangan, humbarachilar esa toʻplarni harakatlantirgan texnik mutaxassislar edi, ularning faoliyati XVIII asrda yanada takomillashgan. Usmonli armiyasi oʻzining mukammal taʼminot tizimi bilan ham ajralib turgan, ular harbiy yurishlar davomida yoʻl quruvchi, nonvoy, tabib va sanʼatkorlarni olib yurishgan.

Armiyaning ruhiy koʻtarinkiligini taʼminlash uchun dunyodagi eng qadimgi harbiy musiqa ansambli hisoblangan mehter orkestri xizmat qilgan. Devshirme va Timar tizimlari Usmonli davlatining markaziy hokimiyatini mustahkamlashga va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni

ta'minlashga xizmat qilgan. Usmonli harbiy kuchlari o'z davrida markazlashgan boshqaruv, qat'iy intizom, texnik yutuqlar va diniy motivatsiyaning uyg'unligi bilan ajralib turgan bo'lsa-da, XVIII–XIX asrlarda Yevropada ro'y bergan harbiy islohotlarga sust munosabat tufayli eski tuzilma tugatilib, o'rniga G'arb uslubidagi Nizom-i Jedid va Mansure armiyasi kabi yangi harbiy tuzilmalar shakllantirilgan.

11.10. Usmonli imperiyasida ilk zamonaviy harbiy arxitektura

XV asrda Sulton Mehmed II (1432–1481) davrida o'qotar qurollarning Usmonli imperiyasi harbiy siyosati va me'morchiligiga kirib kelishi mudofaa tizimini tubdan o'zgartirdi va uni yangi bosqichga olib chiqdi. Mehmed II Konstantinopolni 1453-yilda zabt etishda artilleriyadan samarali foydalangan va bu jarayonni, xususan, "Shohi" to'pi kabi ulkan bronza qurollarning quyilishi, ballistik hisob-kitoblari va joylashtirilishini shaxsan nazorat qilgan. Usmonli saroyida faoliyat yuritgan venger, nemis va italyan mutaxassislari artilleriyaning texnik jihatdan yuksalishini ta'minlab, uni Yevropa mamlakatlari bilan raqobatlashadigan darajaga yetkazdi.

11.10.rasm. Mehmet II ning Shohi to'pi. Tasvir: Lefroy ([1870](#) , 214-bet)

Artilleriyaning harbiy hayotga kirishi bilan qal'alar endi faqat mudofaa uchun emas, balki hujumning ham faol markaziga aylandi. Bu yangilik Usmonli me'morchiligini o'zgartirib, istehkomlarning shakli, joylashuvi va materiali o'qotar qurollarga moslashtirildi. XV asrning ikkinchi yarmida qurilgan Rumeli Hisor, Yedikule va Kilid-ul Bahir qal'alari bu o'zgarishlarning yorqin namunasidir.

Rumeli Hisor (1452) Bosfor bo'g'ozining Yevropa qirg'og'ida qurilgan bo'lib, uning funksional yondashuv asosida joylashtirilgan uchta asosiy minorasi va parda devorlari Konstantinopolni dengizdan to'sish va kemalarni bombardimon qilish uchun mo'ljallangan. Qal'a devorlaridagi 18 tacha to'p teshiklari Usmonlilarning o'qotar qurollarni istehkom me'morchiligiga muvaffaqiyatli tatbiq etgan ilk namunalaridan biri sanaladi.

Konstantinopol zabt etilgandan so'ng bunyod etilgan Yedikule ("Yetti minora") qal'asi nafaqat imperiyaning xazina qo'rg'oni sifatida, balki markazlashgan imperiyaning siyosiy va iqtisodiy kuch ramzi sifatida ham xizmat qilgan. Sobiq Vizantiya darvozasining ikki minorasiga yangi uchta minora qo'shilishi bilan beshburchak shaklda qurilgan bu inshoot Mehmed II davridagi ratsional simmetriya va geometrik uyg'unlikni aks ettirgan.

Usmonli harbiy me'morchiligining eng ilg'or bosqichini Dardanel bo'g'ozida joylashgan Kilid-ul Bahir qal'asi ifodalaydi. 1460-yillarda qurilgan bu istehkom uchta yarim doiradan tashkil topgan yonca bargi shaklidagi noyob rejasi bilan ajralib turadi. Uning 7 metr qalinlikdagi devorlari artilleriya joylashtirish uchun maxsus platformalar yaratish imkonini bergan. Qarama-qarshi qirg'oqdagi Kal'a-i Sultoniya bilan

birgalikda bu tizim Dardanel bo'g'ozini to'liq nazorat ostiga olgan va estetik emas, balki artilleriya zaruratidan kelib chiqqan holda yaratilgan. Qal'a devorlaridagi o'ttizga yaqin to'plar dushman kemalariga ikki tomondan o't ochish imkonini bergan va bu tizim hatto XVIII–XIX asrlargacha samarali ishlatilgan.

Umuman olganda, Usmonlilarning bu harbiy inshootlari XV asrda Yevropa qal'alari bilan o'zaro bog'liq holda rivojlanganligini, ya'ni Angliyadagi Sent-Mavs qal'asiga o'xshash inshootlar mavjud bo'lgani kabi, Yevropa va Usmonli dunyosi o'rtasida texnik va me'moriy g'oyalar almashinuvi bo'lganini ko'rsatadi. Mehmed II davridagi bu texnologik va me'moriy uyg'unlik Usmonli imperiyasining harbiy-siyosiy qudratini mustahkamlovchi asosiy omil bo'ldi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. *Xitoy tarixida "Bo'linish davri" deganda qaysi jarayon va davr tushuniladi?*
2. *Xiongnu, Xianbei va boshqa ko'chmanchi qabilalarning Xitoy siyosiy tizimiga ta'sirini tahliliy tarzda yozma izoh bilan bayon qiling.*
3. *Yuan sulolasining dastlabki harbiy tizimi qanday tuzilgan va "tamma" qo'shinlarining vazifasi nimadan iborat edi?*
4. *Xubilayxon davrida barutli qurollar qanday rivojlangan va ular qaysi janglarda qo'llanilgan?*
5. *Yuan sulolasining dengiz floti qanday harbiy yurishlarda ishtirok etgan va bu yurishlarning natijasi qanday bo'lgan?*
6. *Min sulolasining "vey-suo" tizimi qanday ishlagan va nima sababdan keyinchalik samarasiz holga kelgan?*

7. *Min sulolasining harbiy yutuqlari orasida Portugaliya va Gollandiya bilan bo'lgan janglar qanday o'rin tutadi?*
8. *Xubilayxon va Xonvu imperatorlarining harbiy siyosatini qisqacha solishtiruvchi sxema chizing.*
9. *Yuan sulolasi davrida barut texnologiyasining kashf etilishi va uning Min davridagi davomiyligini xronologik ketma-ketlikda bayon eting.*
10. *Guptalar davrida harbiy tizim qanday tarkibiy qismlardan iborat bo'lgan va bu tizim avvalgi Maurya hamda Kushon imperiyalaridan qaysi jihatlari bilan farq qilgan?*
11. *Samudragupta va Chandragupta II davrlarida Hindistonning harbiy qudratini oshirishda qanday yurishlar va siyosiy strategiyalar qo'llangan?*
12. *Dehli sultonligi davrida qurolli kuchlar boshqaruvi qanday tashkil etilgan va bu tizimda "Divon-i-Arz" vazirligining o'rni nimadan iborat edi?*
13. *Boburiylar imperiyasi harbiy tizimida "mansabdori" tizimining mohiyati nimada edi va u qanday maqsadga xizmat qilgan?*
14. *Marathalar va Sikxlar harbiy faoliyatida qaysi yangiliklar yoki o'ziga xos taktikalar Hindiston harbiy tarixida muhim o'rin egallagan?*
15. *Guptalar, Dehli sultonligi va Boburiylar davrida armiyaning asosiy tarmoqlari (otliq, piyoda, artilleriya, dengiz kuchlari)ni taqqoslab ko'rsating.*
16. *Sizningcha, Hindiston harbiy san'atining eng katta yangilanish davri qaysi sulola davriga to'g'ri keladi? Sabablarini asoslab yozing.*
17. *Dastlabki Usmonli qo'shinlarining tarkibi qanday edi va ular qanday manbalar hisobiga kun kechirganlar?*

18. *O'rxon g'oziy otliqlarni nima sababdan doimiy yollanma askarlar bilan almashtirishga majbur bo'lgan?*
19. *Murod I davrida tashkil etilgan kapikulu va yangicha (yangiqor) korpusining ahamiyati nimada edi?*
20. *Timar tizimi Usmonlilar harbiy va ma'muriy boshqaruvida qanday o'rin tutgan?*
21. *Boyazid II hukmronligi davrida devshirme va turk zodagonlari o'rtasidagi kuch muvozanati qanday o'zgarishlarga uchradi?*
22. *O'rxon va Murod I islohotlarini harbiy tashkilot nuqtayi nazaridan taqqoslovchi jadval tuzing (asosiy maqsad, qo'shin tarkibi, moliyalashtirish manbai, natijasi).*

12-MAVZU: O'RTA OSIYO XONLIKLARI VA CHORIZM MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA HARBIY ISHNING RIVOJLANISHI

REJA:

12. 1. *O'rta Osiyo xonliklarida harbiy sohaning rivojlanishi;*
12. 2. *O'rta Osiyo xonliklaridagi harbiy ta'minot, harbiy qurol-yarog', anjomlar hamda mudofaa inshootlari;*
12. 3. *Buxoro va Xiva xonliklarida siyosiy qaramlik sharoitida harbiy qo'shin holati;*
12. 4. *Turkiston harbiy okrugining chorizm mustamlaka hokimiyat quroli sifatidagi faoliyati;*
12. 5. *Turkistonda Qizil armiya va milliy qo'shin masalasi;*
12. 6. *O'zbekiston SSRning tashkil topishi va harbiy qo'shin masalasi;*
12. 7. *Ikkinchi Jahon urushi yillarida O'zbekiston SSRda harbiy sohaning rivoji;*
12. 8. *Turkiston Harbiy okrugining (TurkHO) Markaz siyosiy maqsadlarini amalga oshirishdagi faoliyati (1945-1991 yillar).*

Tayanch tushunchalar: *arkardalar, qo'shin boshliqlari, tavochi, jevachi, yasovul, muboshir, qo'rchi, yalovbardor, to'pchiboshi, qozi askar, muftiy askar, o'ng qanot, so'l qanot, qalb, manglay, ilg'or, qorovul, g'o'l, chanoh, tug'chi, valiahd, otaliq, mohir, mergan, qaboq andozlik, sadafxona, navkariya, qora cherik, sarboz, to'pchilar yuzboshi, sipohlar, qora olomon, sarbozxona, askariya, patta, tufangchi, kamonxona, to'pxona, dorukash, qorovulbegi, mingboshi, dustatboshi, yuzboshi,*

panjaboshi, rasadboshi, dahboshi, to'pchiboshi, g'ulombachcha, yasovulboshi, qatovul, sarxan, naqib, harbiy shuro, harbiy vazir, xalq mirshabi, harbiy instructor, amir al-muslimin, lashkarboshi, askaboshi, qo'rboshi, to'pchiboshi, o'zbek otliq askarlar polka, O'rta Osiyo Harbiy Okrugi, 316-o'qchi diviziya, Panfilovchilar, Turkiston tog'-o'qchi diviziyasi, qurilish bataloni, 40-armiya, musulmon batalyoni dasht okrugi, Suvorov nomli harbiy bilim yurti, havo desant qo'shinlari

12.1. O'rta Osiyo xonliklarida harbiy sohaning rivojlanishi

Shayboniylar davlatida siyosat va boshqaruv ishlarida yirik sarkardalar, qo'shin boshliqlari, qo'mondonlar hamda amirlarning harbiy mahorati muhim ahamiyat kasb etgan. Barcha Shayboniy hukmdorlari harbiy siyosatni Dashti Qipchoq o'zbeklarining an'alariga tayangan holda yuritib, zarur hollarda zudlik bilan to'planadigan ko'p sonli qo'shinlarga tayanishgan. Shayboniylar ichki va tashqi xavfni bartaraf etish, shuningdek, davlat sarhadlarini kengaytirish maqsadida o'tkazilgan yurishlarda qo'shinning soni, harbiy tayyorgarligi, jang usullari, qurol-yarog'lari va qo'shin boshliqlarining harbiy mahoratiga katta e'tibor qaratganlar.

Shayboniylar davlatida qo'shin to'plash, uni ta'minlash, tarkibi, jangga tayyorlash, qurol-aslahalar, harbiy va qorovullik xizmatini o'tash hamda harbiy harakatlarni olib borish asosan Chingizxon va Amir Temur qo'shinlarining harbiy tuzilmasi va tizimiga asoslangan bo'lib, Shayboniyxon tomonidan Dashti Qipchoq aholisiga xos bo'lgan ayrim o'zgarishlar kiritilgan. Harbiy harakatlar davrida asosiy hujum qurollari

sifatida o‘q-yoy, uzun nayza, qilich, gurzi, uzun dastali jang boltasi (tabarzin) va changak kabilardan foydalanilgan. Himoya vositalari qatorida qalqon (sipar), hamda temir simdan mayda qilib to‘qilib, usti ipak va baxmal mato bilan qoplangan sovut (jovshan) yoki jiba (jeva) – temir yoki po‘latdan ishlangan maxsus kiyimlar ishlatilgan.

Abdullaxon II hukmronligi davrida Usmoniylar davlati va Rossiyadan pilta miltiq va zambaraklar ham keltirila boshlangan. Qo‘shinning asosiy jangovar qismini suvoriylar tashkil etganligi sababli, o‘zaro urushlarda muhim rol o‘ynagan otlarning himoyasiga alohida e‘tibor berilgan. Manbalarda kamon o‘qi o‘tmasligi uchun otlar ustiga maxsus yopinchiq – gejm (kejim) yopilganligi haqida ma’lumotlar mavjud.

Shayboniylar qo‘shini tarkibida dushmanning shahar va mudofaa qo‘rg‘onlarini ishg‘ol etishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan naftandozlar, manjaniqchilar va tosh otuvchilar qismlari ham mavjud bo‘lgan. "Abdullanoma" asarida ushbu qurollar va zambaraklarni joylashtirish hamda qal’a devorlariga zarbalar berish ishlariga o‘sha davrda ustoz Ruhiy ismli shaxs boshchilik qilgani qayd etiladi. XIV asrning ikkinchi yarmida Abdullaxon II Buxoro xonligi qo‘shinining jangovarligini oshirish maqsadida qator islohotlar o‘tkazadi. Xususan, u o‘sha davr uchun zamonaviy hisoblangan qurol-yarog‘larni Yevropadan keltirishga muvaffaq bo‘ladi.

Hofiz Tanish Buxoriy Abdullaxon qo‘shinida Farangistondan olib kelingan pilta miltiqlar, farangi javshan (sovut) hamda zambaraklar borligi haqida yozadi. Shuningdek, bu davrda Usmoniylar davlati bilan harbiy sohada ham ma’lum aloqalar o‘rnatilgan edi. Masalan, Navro‘z Ahmadxon

(Baroqxon) o‘z qarorgohiga 300 nafar turk yanicharlarini xizmatga olgan. Shayboniylar qo‘shinining oliy bosh qo‘mondoni xonning o‘zi hisoblangan. Alohida bo‘linmalar – o‘ng qanot, so‘l qanot, qalb, qorovul va hirovullarga xonning o‘g‘illari, qarindoshlari yoki jangda sinalgan, tajribali va dovyurak nuyonlar (yoki sultonlar) boshliq qilib tayinlangan. Ilgarigi davrlarda bo‘lgani kabi Shayboniylar qo‘shini ham o‘n minglik (tuman), minglik, yuzlik va o‘nlik bo‘linmalarga bo‘lingan.

Shayboniylar qo‘shini asosan qalb (qavl) deb ataluvchi markaziy qism, barong‘or (o‘ng qanot) va javong‘or (so‘l qanot) qismlaridan hamda hirovul (qo‘shinning orqa qismi)dan tashkil topgan. O‘ng qanotni do‘rmon, tuboyi, chimboy va uyg‘ur qabilalarining lashkari, so‘l qanotni esa burqut, qiyot, qo‘ng‘irot, nayman, qushchi, mangit, ushun (uysh‘un), ivjonlar tashkil etgan. Akademik B.Ahmedov qayd etganidek, tang‘ut, o‘tarchi, o‘karish-nayman, jot, xitoy, qorliq, kenagas, echki, tuman-minglar esa manglay, qanbul va qorovuldan iborat bo‘lgan.

Manbalarda qo‘shinning qanotlariga boshchilik qilgan sarkarda "*o‘g‘lon*" deb ham eslatiladi. Qo‘shin oldida yarim doira shaklida saf tortib boruvchi manglay deb ataluvchi harbiy qism bo‘lgan. Uning oldida esa tez harakatlanuvchi kichik jangovar qism - ilg‘or harakat qilgan. Shuningdek, umumiy qo‘shin oldida qorovul deb ataluvchi maxsus qism, qo‘shinning o‘ng va so‘l qanotlari oldida boruvchi kichik g‘o‘l deb nomlanuvchi bo‘linmalar hamda qo‘shin ortidan boruvchi maxsus yordamchi bo‘linma – chanoh harakat qilgan. Qo‘shin tarkibida tug‘chi qism, ya’ni, bayroq ostida zaxirada turuvchi (tug‘ni qo‘riqlovchi) 20-30 ming kishilik jangovar harbiy bo‘linma hamda zabongiri, ya’ni, dushman tomonidan "til" tutib keluvchi maxsus bo‘linma va xabargiri – dushman to‘g‘risida ma’lumot

keltiruvchi (razvedka) maxsus bo‘linmalar ham bor edi. Harbiy yurishlar paytida xon uchun rasmiy qabul marosimlari o‘tkaziladigan joy bargoh deb atalgan. Qo‘shinda saralangan o‘zbek navkarlaridan tuzilgan xonning xos soqchilari ham katta ahamiyatga ega bo‘lgan.

Qo‘shinni yig‘ish va yurishga tayyorlash, ularning maoshini to‘lash hamda boshqa tashkiliy ishlar bilan maxsus amaldor – tavochi shug‘ullangan. Tavochilar katta huquqqa ega bo‘lib, lashkar to‘plashdan tashqari, harbiy yurishlar paytida qo‘shin uchun to‘xtash joylarini belgilash va ayni vaqtda qo‘shin to‘xtagan yerda ov tashkil qilish bilan ham shug‘ullanishgan. Lashkar to‘plash ishi jarchi deb ataladigan amaldorlarga ham topshirib turilgan. Harbiy yurish vaqtida qo‘shinning oziq-ovqat zaxirasi aholining qo‘lida bo‘lgan ortiqcha oziq-ovqatni musodara qilish yo‘li bilan to‘ldirib turilgan. Bunday tarzda oziq-ovqat to‘plash “yurtovul” (“yurt ovlamoq”) deb atalgan. Bunda xon sultonlardan birining boshchiligida yo‘l yoqasidagi qishloqlarga maxsus harbiy qism yuborar va bu qism aholidan oziq-ovqat va chorvalarni to‘plab kelar edi.

Qo‘shinni qurol-yarog‘ bilan ta‘minlashga ma’sul bo‘lgan amaldor jevachi bo‘lib, u xonning qurol-aslahalariga ham javobgar bo‘lgan. Xon va qo‘shin boshliqlarining alohida topshiriqlarini bajaruvchi shaxslar yasovul (Abdullaxon II davrida – muboshir) deb atalgan. Xonning shaxsi va saroyi qo‘riqlovchilar qo‘rchi, xon bayrog‘ini ko‘tarib yuruvchilar yalovbardor deb nomlangan. Abdullaxon II davrida qo‘shinga zambaraklar joriy etilgan bo‘lib, qo‘shinda to‘pchiboshi mansabi paydo bo‘ladi. Harbiylar ustidan qattiq nazorat o‘rnatilgan bo‘lib, ular sodir etgan jinoyat va jazo turlari maxsus harbiy sudyalari – qozi askar hamda muftiy askar tomonidan ko‘rib chiqilgan.

Manbalarda Shayboniylar qo‘shining harbiy mahorati va san’ati haqida ham ma’lumotlar mavjud. Zahiriddin Muhammad Bobur shayboniylarning “to‘lg‘ama” (dushman qanotlarini aylanib o‘tib, orqadan hujum qilish) deb nomlangan jang usulini yuqori baholagan. Ibn Ro‘zbehon o‘z asarlarida shayboniylarning jang oldidan nihoyatda tez to‘planish qobiliyatini, shuningdek, janglarda birdamlik va hamjihatlik bilan ishtirok etishlarini alohida qayd etib o‘tgan.

XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Movarounnahr hududida "zulmat bulutlari" qoplab, murakkab vaziyat yuzaga keldi. Bu hududda taxt uchun "ajdar kurashi" keskin tus oldi. Bungacha hukmronlik qilgan Temuriylar, buyuk Amir Temur vorislari sifatida, uning eng yaxshi an’alarini saqlab kelgan edilar. Xususan, Mirzo Ulug‘bek davrida Samarqand ilm-fan, adabiyot, "me’morchilik durdonalari", san’at va musiqa kabi madaniyat markazi bo‘lib, xorijiy elchilar va savdogarlar tashrif buyuradigan poytaxtga aylangan edi. Ammo Mirzo Ulug‘bekning o‘limi (1449-yil) va Abusaidning (1469-yil) halokatidan so‘ng bu "yorqin davr" sezilarli darajada so‘ndi. Bunga sabab, avvalo, Temuriy shahzodalarning hokimiyat uchun "zulmkor kurashlari"ning avj olishi edi. Bu holat mamlakatni urushlar "girdobi"ga tortib, siyosiy barqarorlikka barham berdi, markazlashgan davlatga putur yetkazdi. Ayniqsa, dashtdagi ko‘chmanchi qabilalar boshliqlarining "muntazam hujumlari" mamlakat hayotiga katta zarba berdi.

Shu tariqa, bir paytlar Amir Temur tomonidan "po‘latdek mustahkam" qilingan markazlashgan saltanat, Temuriylar xonadoni vakillari tomonidan boshqariladigan "mayda-chuyda" davlatlarga bo‘linib ketdi. Ularning har biri qulay fursat topilsa, o‘z hududini ikkinchisi

hisobiga kengaytirishga tayyor turardi. Tez-tez bo‘lib turadigan harbiy yurishlar katta "jangovar kuchlar"ga ehtiyojni kuchaytirganligi sababli, mahalliy hukmdorlar Dasht hududidagi yollanma askariy guruhlardan yordam so‘rashga majbur bo‘ldilar.

Dashti Qipchoqda Abulxayrxon boshchiligidagi davlatning parchalanishi tufayli "shamoldek tarqalgan" harbiy qo‘shinlar esa, o‘zaro urushayotgan Temuriylarga katta mablag‘ yoki mukofot evaziga "qo‘llab-quvvatlash"ga tayyor edilar. Bu harbiy kuchlarga Dashti Qipchoq sultonlari "sarkardalik" qilganlar. Ular o‘z "jangovar otliqlar"i bilan Movarounnahrda Temuriylarga yollanib, o‘zaro kurashlarni yanada avj oldirdilar. Masalan, Abulxayrxonning amakivachchasi Baxtiyorning o‘g‘illari – Hamza Sulton va Mehdi Sulton o‘z harbiy guruhlarini bilan avvaliga andijonliklarning Samarqandga yurishida yosh Boburga, keyin esa Boysunqur Mirzoga, undan so‘ng esa o‘sha davrda "kuch to‘playotgan" Dashti Qipchoqdagi Muhammad Shayboniyxonga xizmat qiladilar. Umuman, Dashti Qipchoqdan Movarounnahrda "yollanma to‘lqin" bo‘lib kirib kelgan boshqa ko‘plab qo‘shinlar keyinchalik Shayboniyxonning Movarounnahrda qilgan "bosqin harakatlari"da faol qatnashib, unga katta "jangovar ko‘mak" berdilar.

Qabila boshlig‘ining "jang chaqirig‘i" bilan ko‘chmanchilar harbiy o‘ljalar, ayrim hollarda esa yangi yerlarni qo‘lga kiritish niyatida "urush otiga" bajonidil otlanganlar. Yaxshi boqilgan otlarga minib, ko‘chmanchilarning "abadiy jangovar do‘sti" bo‘lmish o‘q va yoy, shuningdek, nayza, bolta, qilich va qalqonlar bilan qurollanib, yig‘ilish joyiga yetib kelganlar. Shayboniyxonning saroy tarixchisi Muhammad

Solihning xabar berishicha, ular xon qo'shiniga "qo'llari bo'sh" kelmaganlar.

Movarounnahr hukmdorlari xizmatiga kirgan bu qo'shinlarning bir qismi keyinchalik O'rta Osiyoning o'troq viloyatlarida ba'zan doimiy yashash uchun qolganlar. Ularning alohida guruhlari Movarounnahrning sug'oriladigan yerlari ichkarisiga qadar kirib borib, dehqonchilik bilan shug'ullanadigan mahalliy aholi ta'sirida o'troqlashganlar. Ko'chmanchilarning o'troqlashuvi jarayoni o'troq viloyatlar hududida, jumladan, Sirdaryo bo'ylarida "ildiz otgan".

O'sha davrda Dashti Qipchoq qabilalaridan tashkil topgan yollanma harbiy qo'shinlar kelishuv asosida u yoki bu movarounnahrlik hukmdor xizmatiga vaqtinchalik kirar ekanlar, "otliq sipohiylar" sifatida faoliyat yuritganlar. Alohida hollarda ularga mukofot tariqasida yer-mulklarning boshqaruvi ham berilgan.

Hukmdorlarning harbiy harakatlarida yollanma qo'shinlardan foydalanish amaliyoti nafaqat O'rta Osiyo shaharlarida, balki boshqa mintaqalarda ham mavjud bo'lgan. Jumladan, aynan shu davrda, ya'ni XVI asrda Italiyadagi alohida mulklar hukmdorlari o'rtasidagi doimiy urushlar paytida yollanma otliq askarlar muayyan hukmdorlar xizmatiga kirgan. Yollash to'g'risidagi kelishuvga muvofiq, "kontdotyerlar" (yollanma askarlar boshliqlari) Italiyaning alohida hukmdorlariga ham, hatto Rim papasining o'ziga ham birday xizmat qilaverganlar. Natijada ularning "beparvo xatti-harakati" mamlakatning xonavayron bo'lishiga olib kelgan. Shu sababli ham, Italiyada davlat hokimiyati mustahkamlanishi bilan kondotyerlik harakati siyosiy sahnadan "chekinib ketgan". Movarounnahrda ham yollanma askarlar xizmatidan foydalanish

amaliyoti aholining "qashshoqlashuvi"ga va davlatning kelgusida zaiflashishiga sabab bo'lgan.

Ko'chmanchi qo'shinlar jang olib borishning o'ziga xos "urush sirlari"ni ishlab chiqqan edilar. "Dushmanni o'rab olish" (to'lg'ama) ularning urush olib borishdagi strategik usullaridan biri edi. "Dashti qipchoqliklarning buyuk harbiy san'atlaridan biri "o'rab olish" edi," – deb xabar beradi Bobur, – "ularning biror bir murobaba (jang)si o'rab olishsiz bo'lmaydi". Chekinganda esa, qo'shinlar turli tomonlarga tarqalib ketganlar va shu yo'l bilan ta'qib qilayotgan dushmanni "izdan adashtirish"ga erishganlar.

Yollanma harbiy qo'shinning yetakchisi o'z sarkardasini uning ilk mag'lubiyatidayoq "almashtirishi" va kelajakda yangi lashkarboshi qo'l ostida xizmatini davom ettirishi mumkin edi.

Yozma manbalarda qayd etilishicha, "jangning eng asosiy qurollari" o'q va kamon bo'lgan. Oddiy kamon yay shaklida egilgan qattiq yog'ochning ikkala uchini mustahkam ip bilan tarang qilib bog'lash orqali yasalgan. Bu davrda kamonning asosi tashqi tomondan chanqir, ichki tomondan silliq mug'uz yopishtirilgan yog'ochdan iborat bo'lgan. Ba'zida tutkichining o'rtasi va oxiri suyak (dandon) bilan qoplangan. Bu kamonning o'qi uzoqqa otiladigan alohida, "murakkab tuzilishga ega" turi edi. Shu bilan birga, murakkab tuzilishga ega kamonlarning turlari ham turli-tuman bo'lgan.

Kamon yordamida o'q uzish nafaqat "olovli qurollar" (o't ochish qurollari) paydo bo'lguniga qadar, balki undan keyin ham O'rta Osiyoda muayyan masofadan turib nishonga urishning "asosiy siri" bo'lib kelgan. Bu holat XVII asr oxiri va XVIII asr boshlaridagi qabila

yo'lboshchilarining mavqei va iqtisodiy qudratining ortishi bilan izohlanadi. Ularning "tayanch kuchi" bevosita qabila sardoriga bo'ysunadigan otliq askarlar hisoblanar edi. O'rta Osiyoda Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida yashaydigan aholining asosiy qismini dehqonlar va hunarmandlar tashkil etgan. Samarqand, Buxoro, Toshkent kabi ba'zi shaharlar hunarmandchilik ishlab chiqarishining yirik markazlari bo'lgan. Hunarmandlar ushbu madaniy markazlar aholisining asosiy qismini tashkil etgan holda, ularning bir qismi "jang aslahalari" – qurol-yarog' tayyorlashga ixtisoslashgan.

Siyosiy qudrati ko'p jihatdan "qurolli himoya"ga bog'liq bo'lgan Shayboniylar davlatining poytaxti Samarqandda XVI asrning birinchi yarmida qurol-yarog' yasash ishlari sezilarli darajada rivojlangan. Qo'shin va harbiylashgan qismlar uchun qilichlar, xanjarlar, "oy shaklidagi" oyboltalar, jangovar boltalar, sovutlar, dubulg'alar, qalqonlar va turli xildagi qurol-yarog'lar tayyorlangan.

Shayboniylarning hokimiyat tepasiga kelishi bilan qo'shinda ko'chmanchilarga xos "jangovar unsurlar" yetakchilik qila boshladi, chunki ular qo'shinning "uzel nuqtasi"ni tashkil etar edilar. Otliq qo'shin tarkibining negizi bo'lgan bu jangchilar, odatda, "to'liq qurollangan holda" lashkarlikka kelishlari kerak edi. XVI asr boshlarida ikki siyosiy dushman – Temuriylar va Shayboniylar qo'shini o'rtasidagi to'qnashuvlarni yoritgan har ikkala tomonga mansub muarrixlar o'z asarlarida ular orasida alohida tafovutlar mavjudligini qayd etmaydilar: har ikki qo'shin ham kamon va o'q, qilich va qalqonlar bilan qurollangan. Ularning tanasining turli qismlari sovutlar bilan "himoya parda"si ostiga olingan.

XV asr oxiri – XVI asr boshlarida Movarounnahr taxtiga asosiy "siyosiy da'vogarlar" dashtiqipchoqlik xon Muhammad Shayboniyxon va temuriyzoda Zahiriddin Muhammad Bobur edi. Shoir Muhammad Solihning guvohlik berishicha, Shayboniyxon hamisha yonida kamon va sadoq olib yurgan hamda kamondan o'q otishda "nihoyatda mohir mergan" bo'lgan. Muarrixlar Zahiriddin Boburning ham xuddi shu usulda qurollangani haqida xabar beradilar. Fazlulloh ibn Ro'zbehxonning yozishicha, Bobur doimo qilich va qalqon bilan qurollanib yurgan. Zahiriddin Bobur XVI asrning 20-yillariga oid ma'lumotlarga ko'ra, uning o'zi ham, askarlari ham sovut "zirhli kiyimlar" kiyib yurishgan.

Qilich va "oqlar bilan qurollangan" kamondan hujum vaqtida otliqlar keng foydalanganlar. Kamondan "o'q yog'dirish"ni qamal qilingan shaharliklar ham qal'a devorlarida turib, unumli ishlatganlar. "Uning kamoni mustahkam, o'qi esa uzun edi," – deb ta'riflaydi Zahiriddin Bobur Sulton Husaynning amirlaridan birini. Binobarin, kamon va o'qlar turli shakl va o'lchovda tayyorlangan. Tadqiq qilingan tarixiy manba va adabiyotlarda kamonning o'lchovi o'qining uzunligiga muvofiq kelishi haqida fikr bildirilgan.

Shuningdek, "o'q otar aslahalar" – taxshanlar ham qo'llanilgan. Lekin taxshandazlar XVI-XVII asrlardagi harbiy to'qnashuvlarning "faol ishtirokchilari" sifatida kamdan-kam hollarda tilga olinadi. Kamon va o'qlar keyinchalik hatto miltiq (tufang)lar sezilarli darajada keng tarqalgan davrlarda ham harbiy to'qnashuvlarda "asosiy rol"ni o'ynashda davom etdi. Chunonchi, 1519-yili Afg'oniston hududi bo'ylab harakat qilar ekan, Zahiriddin Muhammad Bobur o'z qo'shinida miltiqdan o'q otuvchilar – tufang'ozlar bo'lishiga qaramay, o'zi kamon va o'qdan foydalanishni

"afzal ko'rgan". Kamon va o'q otliq jangchilar uchun "qo'l keladigan" qurol hisoblangan va XVIII asrgacha, ba'zi hollarda esa XIX asrda ham u yengil otliqlar uchun "tez otar qulay qurol" bo'lib qolavergan.

Azaliy an'analarga ko'ra, boshqa Temuriy shahzodalar kabi Bobur ham bolaligidan ot minish va kamondan nishonga olish kabi "harbiy mashqlarni puxta o'zlashtirgan". Kamon va o'q qo'lda ko'tarib yuriladigan o'qotar qurollar qatorida qo'llanishining sababi shundaki, ilk davrlarda tufang kamdan-kam hollarda kamondan "ustun kelgan".

Kamon va o'qlarni olib yurish uchun ustalar "qimmatbaho g'iloqlar" – sadoqlar yasaganlar. Asilzodalarga mo'ljallangan sadoqlar qimmatbaho charm-dan tayyorlangan. Masalan, qozoqlarning qahramonlik eposida bir zamonlar Volga bo'yidagi Bulg'or xoqonligi ustalari tayyorlagan mashhur "bulg'or charmli" sadoqlar zikr etiladi. Ular qimmatbaho metall va yaltiroq toshlar bilan bezatilgan. Shu bilan birga, "tilla bezakli" kamonlar kabi mahalliy sadoqlar ham boshqa mamlakatlarga "eksport qilinadigan" buyumlar sarasiga kirgan. Sariq rangli Buxoro kamonlari qozoqlar va buryatlar dostonlarida ham tilga olinadi.

Ayrim turdagi kamonlarning ipini tarang tortib bog'lash "nihoyatda mushkul ish" bo'lgan. Temuriyzodalardan birining hayoti bilan bog'liq shunday ma'lumotlar keltiriladi: "uning kamonining ipini tortib bog'lash uchun, aytishlaricha, 40 botmonga teng kuch talab qilingan". Ma'lumki, kamondan otish uchun o'q uyacha (chuqurcha) vositasida ipga mustahkamlangan. O'qlar turli shaklda bo'lishi mumkin edi. Yog'och, poynak va qush patidan yasalgan o'qlar keng tarqalgan. Ba'zida o'q yasashda qush patidan foydalanilgan. Yog'och o'qlar turli turdagi daraxtlardan tayyorlangan, jumladan, qayindan yasalgan o'qlar tilga

olinadi. Paykonlar belgilangan vazifasiga ko'ra turli-tuman bo'lgan. O'qning uzunligi kabi unga suqilgan patlar ham turli shaklda edi. Chunonchi, Bobur Husayn Boyqaroning amirlaridan Muhammad Said Urus haqida uning "yoyi qattiq, o'qi uzun, berq otishlik va yaxshi otishlik ekandur" deb ta'riflaydi.

Neftga "shimdirilgan" matoni o'qqa o'rash orqali "olovli o'qlar" – yondiruvchi o'qlar tayyorlangan. Qamal qilinganlar qal'a devorlaridan turib qamal qiluvchilarni "o'q yomg'iri"ga tutish uchun ulardan foydalanganlar. Qamal qilayotganlar esa qamal qilinayotgan shaharda yong'in chiqarish maqsadida yondiruvchi o'qlarni otganlar.

O'qning o'rtacha qancha masofaga otilishidan amalda jang oldidan qo'shinning "joylashish o'rni"ni, ba'zida esa umuman masofani aniqlash uchun foydalanilgan.

O'qlarning uchi suyak (dandon) yoki metallardan yasalgan. Metall uchlar turli shakllarda tayyorlangan va shakldan kelib chiqib, turli maqsadlarga, masalan, ayrimlari "sovutlarni teshib o'tish"ga mo'ljallangan. Zahiriddin Muhammad Bobur "hatto qavatma-qavat sovutni teshib o'tgan" o'qlar haqida ma'lumot beradi. O'qlar va ularning uchlari hunarmandlar tomonidan maxsus yasalgan. Shu bilan birga, mutaxassis bo'lmagan ba'zi kishilar ham "o'z bilganicha" kamon va o'q yasaganlar.

Hunarmandlar tomonidan tayyorlangan qalqonlar ham "turlicha qiyofa"da bo'lgan. Yog'och qalqonlar qal'alar qamali vaqtida qo'shin huzurida bo'lgan hunarmandlar tomonidan "tezkorlik bilan" tayyorlanishi mumkin edi. Metall bilan ziynatlangan, nisbatan ishonchli qalqonlar ham tayyorlangan. Lekin, xususan, zamondoshlarining e'tirofiga ko'ra, yaxshi merganlar bo'lgan "Xorazm yigitlari tomonidan otilgan o'qlar" bunday

qalqonlarni ham ba'zida teshib o'tgan. "Ular shunaqangi yaxshi otar edilarki," – deb yozadi Bobur, – "ularning o'qlari bir necha marta qalqon va sovutni, ba'zida hatto ikki qavat sovutni ham teshib o'tgan edi".

O'zbekiston muzeylarida (Samarqanddagi O'zbekiston madaniyati Davlat muzeyi, Toshkentdagi O'zbekiston tarixi Davlat muzeyi) ham, jumladan, namoyishga qo'yilgan eksponatlar orasida va fondlarda charm qoplangan yog'och, shuningdek, charm va metallardan yasalgan qalqonlar mavjud. Charm qalqonlar ko'pincha rang-barang naqsh solingan "halqa shaklidagi" metall qoplama bilan mustahkamlangan. Charm qalqonlarning aksariyati qora rangga bo'yalgan, faqat ayrimlaridagina qizil bo'yoq izlari ko'zga tashlanadi. Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarida eslatib o'tilgan ustalar tomonidan yasalgan rang-barang qalqonlar ham xuddi shu ko'rinishda bo'lganligini tasavvur qilish mumkin. Hofiz Tanish, shuningdek, "yoqut rangidagi" (to'q qizil) qalqonlar ham bo'lganligi haqida xabar beradi. Bundan tashqari, muzeylar fondlarida o'yma naqshlar bilan bezatilgan turli kattalikdagi metall qalqonlar ham mavjud bo'lib, ular XVI asrga mansub miniatyuralarda tasvirlangan jangchilarning qalqonini eslatadi.

O'rta Osiyo xonliklari, Eron va Turkiyadan Rus podshosi Boris Godunovga yuborilgan tuhfarlar qatorida jangovar qurol-aslahalar – "Buxoro, Eron va Turkiya hunarmandlari yasagan mis, temir va ipak bilan tikilgan qamish qalqonlar" qayd etiladi.

Sovut va zirhlar (jiba, sovut, javshan) jangchi tanasini "sovuq qurollar" va o't-ochar qurollardan himoya qilgan. Qurol-aslahalar, odatda, mahalliy ustalar tomonidan "yasalgan durdonalar" bo'lgan, shuningdek, boshqa mamlakatlardan ham keltirilgan. Hofiz Tanishning qayd etishicha,

Darband qurol-aslahalari orilgan bir necha tuya Moskvadan Buxoroga kelgan (XVI asr).

Yozma manbalarda XVI asr oxirida Samarqandda "jangovor aslahalar" tayyorlashga ixtisoslashgan bir qator ustalar tilga olinadi. Bolalarning usta hunarmandlarga shogird tushishi munosabati bilan tuzilgan "Majmuai vasoyiq" deb atalgan bitimlar to'plamida "zirh yasovchi usta" (jibbatob usta) va shogirdlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar ham mavjud. Bu bitimlar Samarqandda imzolangan. Mazkur bitimlardan biriga muvofiq, Mulla Temur Mulla Jonmuhammad o'g'li o'z ukasi Ibodullani ikki yil ichida shu soha mutaxassislari uning muvaffaqiyatlarini e'tirof etadigan darajadagi "yarog'-aslaha tayyorlash san'ati"ni o'rganishi uchun Ustoz Muhammad Mo'min jibbatobga shogirdlikka beradi. Ikkinchi bitimga muvofiq, Ustoz Navro'z jibbatob to'rt yil ichida o'z hunarini Shohmuhammad Ustoz Ramazon o'g'li degan bolaga o'rgatishi kerak edi. Samarqandlik jibbatoblarning mahsulotlari mahalliy aholining "badavlat harbiylari" toifasiga mansub askarlar, shuningdek, boshqa shaharlar aholisi tomonidan sotib olingan. Buxoroda, ehtimol, Toshkentda va boshqa hunarmandchilik markazlarida ham harbiylar uchun qurol-aslaha tayyorlaydigan mutaxassislar bo'lganligi tabiiy.

"O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyi" fondlarida metall halqadan qilingan, bir-biriga "kiydirilgan" sovutlar saqlangan bo'lib, shakliga ko'ra, ular "kalta yengli" ko'ylaklarga o'xshaydi. Yoqa chetlariga jangchining tik turishini ta'minlash maqsadida charm, qattiq mato yoki duxobadan hoshiya qilingan. XVI asr miniatyuralaridagi harbiylar kiyimi hamda hunarmandchilik mahsulotlari ishlab chiqarishidagi mavjud an'analar

muzeylarda saqlanayotgan sovutlarni Samarqandlik ustalar tayyorlagan namunalarga "juda yaqin", deb taxmin qilishga asos bo'ladi.

Harbiylarning boshini "himoya qiluvchi" dubulg'a turli shaklda, kigizdan tikilgan, shuningdek, sovut turi osilgan yoki osilmagan metalldan yasalgan bo'lishi mumkin. Lashkar yo'l boshchilarining jangovar otlarining tanasi zirh bilan "o'ralgan" va himoya qilingan. Ularning bir qismi O'rta Osiyoga Yevropadan keltirilib, "farangiy" – "yevropalik" deb yuritilgan. Metallga o'ralib, yevropacha zirh yopilgan otga askar "viqor bilan" o'tirgan.

Qurol-aslaha ustasining otiga yasaydigan qurol turidan kelib chiqib, kasbining nomi ham qo'shib aytilgan. Chunonchi, "qalqon yasovchi" usta (qalqonsoz), "sadoq yasovchi" usta (sadoqsoz), "o'q yasovchi" usta (o'qchi) va hokazo. "Maktubot va asnod" qo'lyozma to'plamiga kiritilgan insholardan birida Shayxim Kufchi degan kishining "qurol-aslaha ombori boshlig'i" (qurxona boshlig'i) lavozimiga tayinlanishi haqidagi buyruq saqlangan. Bu hujjatda qayd etilishicha, o'qchi, kamonsoz, qilichsoz ustalar qurxona boshlig'ining qo'l ostida qurol yasaganlar. Qurolsozlar qurxona boshlig'iga "so'zsiz itoat" etishi, u esa, o'z navbatida, "qo'l ostidagilarning farovonligi to'g'risida" qayg'urishi kerak edi.

"O't-ochar qurollar"ning keng yoyilishi va takomillashuvi bilan "chopadigan va otadigan" qurollarning xususiyati ham o'zgarib bordi. O'q kiyim-boshni nisbatan oson teshib o'tgani tufayli uning shakli bir necha marta o'zgargan. Lekin XVI asrda ham oldingi asrlarda ma'lum bo'lgan qurol va qalqonlardan foydalanishda davom etganlar. "Yoy-andozlar" esa, miltiq qo'llana boshlagandan keyin ham qo'shinning asosiy "tayanch kuchi" bo'lib qolavergan.

Jangda, shuningdek, "zarba berish uchun" ishlatiladigan qadimiy qurol – cho‘qmor (gurzi)dan ham foydalanilgan. U bir uchida tasma yoki zanjir bilan osilgan metall soqqa, ikkinchi uchida qo‘lga taqiladigan ilgak bo‘lgan qisqa tayoq shaklida edi.

Nayza – yog‘ochdan yasalgan uchlik, uzun qurol bo‘lib, "tarqoq va zich hujum" vaqtida qo‘llanilgan. Nayzalar uzun va qisqa dastali bo‘lgan. Otliq nayzabardorning harakati ko‘p jihatdan "otning qudrati"ga bog‘liq edi.

Harbiy janglarda, yurishlarda otlar va otliq qo‘shin muhim rol o‘ynagan. XV asr oxiri – XVI asr boshiga mansub mualliflar so‘nggi Temuriylar hukmronligi davridagi ba’zi bir amirlarning ko‘plab "zotli", "xonzodi" otlari bo‘lganligi to‘g‘risida xabar beradilar. Shuningdek, yaylovlarda Juyboriy shayxlaridan Xoja Sa’dning 1500 boshga yaqin otlari boqilganligi haqida ma’lumotlar bor. Bu otlarning katta qismi Shayboniy va Ashtarxoniy xonlariga tegishli bo‘lgan. Qimmatbaho zeb berilgan qurollar kabi otlar ham "sovg‘a vositasi" hisoblangan. "Xisravshoh navkari bir to‘qqiz ot va bir to‘qqiz parcha keltirdi," – deb yozadi Bobur va yana Boysungurga esa, "yetmish-sakson ot peshkash qildi", – deb ma’lumot berib o‘tadi.

Janglarda qilichning ahamiyati katta edi, shu bilan birga yaqin masofadagi jangda jangovar boltadan ham foydalanilgan. "Tarixi guzidayi nusratnoma" asarida yozilishicha, Shayboniyxon o‘g‘li Muhammad Temurga "jangovor bolta" olib, kofirlarga qarshi urushga otlanishni amr qiladi.

Qurol turlari sohiblarining qaysi tabaqaga mansubligini ham yaqqol namoyon qilgan. Jang vaqtida yasalgan oddiy yog‘och hamda naqsh va

suratlar bilan ziynatlangan qalqonlar oʻrta asrlarda yuqori tabaqaning turli qatlamlariga mansub namoyandalarning "qurollanish belgisi"dan edi.

Yozma manbalardan maʼlum boʻlishicha, jangchilarning deyarli hammasi qurol-aslaha va harbiy kiyim-bosh bilan taʼminlangan. Muhammad Solihning guvohlik berishicha, oʻzbek sultonlari lashkari safidagi sovutsiz jangchilar oʻz tanasini "himoya yostigʻi" – kigiz bilan oʻralib himoya qilganlar. Oliy hukmdorlarga moʻljallangan urush qurol-yarogʻlari qimmatbaho toshlar va nafis naqshlar bilan ziynatlangan. Oʻrta asr mualliflari baʼzida urushga boshchilik qilgan lashkarboshilarni tasvirlar ekan, ularning "tillaga boʻyalgan" qurollar taqib olishganiga ishora qiladilar. Jumladan, "Zubdat ul-asar" muallifi Safaviy lashkarboshilaridan birining quroli, kiyimi va egari "sof oltindan boʻlgan"ligini qayd etadi. Hofiz Tanishning soʻziga qaraganda, Abdullaxon II ning qurol-yarogʻlari "oltindan" boʻlgan: U "qoʻlida tilla qalqon, boshida oltin dubulgʻa, beliga zarrin kamar" bogʻlagan edi.

XVI asrning birinchi choragidagi koʻplab harbiy toʻqnashuvlarning "faol ishtirokchisi" va qahramoni Zahiriddin Boburning maʼlumotlariga koʻra, "qoʻlda koʻtariladigan oʻt-ochar qurol" – tufang oʻsha paytda Bajoʻur (Afgʻoniston) aholisiga maʼlum boʻlmagan. Ular bunday qurolni "umuman koʻrishmagan" va jang boshlanganda, tufang ovozi eshitib ham "parvo qilmay", oʻqning roʻparasida turishda davom etganlar. Faqat Ustoz Ali Qoʻli va boshqa baʼzi jangchilar tufangdan oʻq otib, unga yaqin bajoʻurliklarni "yer tishlatgandan" keyingina, boshqalar dushman ochayotgan "olovdan oʻz boshlarini qutqarish" payiga tushganlar. Afgʻonistonning baʼzi bir joylarida tufang faqat 1519-yilda Bobur qoʻshini

bilan birga paydo bo'lganligidan kelib chiqsak, mazkur "o'q otar aslahasi" bu yerda keng tarqalmaganligi ma'lum bo'ladi.

O'rta Osiyo hududida harakat qilgan lashkarlarning tufangni doimiy ravishda qo'llashi XVI asrning o'rtalariga to'g'ri keladi. Shunga ko'ra, bu davrga kelib, "naychasi misdan qilingan" tufanglar haqida gapiriladi. Masalan, Buxorodagi viloyat hukmdorlaridan Said Burhon lashkari otryadlaridan biri shunday tufanglar bilan qurollangan edi. Manbalarda shu davrga oid "temir rangli" temir alvonli tufanglar haqida ham ma'lumotlar mavjud bo'lib, ularga ko'ra, bunday qurollar bilan "rumiylar" (Usmonlilar) qurollangan edilar.

Xorazm hududiga safari taassurotlarini tasvirlagan ingliz Antoni Jenkinson shunday yozadi: "26 dekabrda menga xon huzuriga kirish amr qilindi. Men unga rus podshohining maktubini topshirdim. Xon a'yonlari oldida meni "o'z miligimizdan otishga" majbur etdi va o'zi ham ulardan otib, mashq qildi." Ushbu xabardan ma'lum bo'ladiki, mahalliy tufanglar Antoni Jenkinson qo'lidagi milqtiqdan farq qilgan.

XVI asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran "qo'lda olib yuriladigan o'q otish qurollari"ni texnik jihatdan takomillashtirish qo'shinni, shu jumladan, yollanma lashkarlarni ham qurollantirishda muayyan rol o'ynay boshladi. Jumladan, Samarqand hokimi bo'lib turgan Shayboniy Navro'z Ahmadxon (Baroqxon), shuningdek, uning o'g'li Bobo Sulton qo'shinlari tarkibida miltiqdan o'q otuvchilardan tashkil topgan yollanma askarlar guruhi xizmat qilgan.

Tufangandozlar otgan o'q qalqon, sovut, ba'zida hatto qalqon va sovutni ham "birvarakayiga" teshib o'tgan. Boburning jang sharoitida alohida ajralib turadigan ba'zi bir zamondoshlari, jumladan, "zambarak

yasash bo'yicha usta" – Ustoz Ali Qo'li tufangdan "mohir" otgan. Keyinchalik o'q otar qurollarning takomillashishi va keng tarqalishi bilan urushda asosiy "jang vositasi" bo'lgan kamon faqat ba'zi mintaqalarda ginagina ikkinchi o'ringa o'tgan. Hozircha O'rta Osiyo hududida harakat qilgan askarlar qo'llagan tufang shu turdagi boshqa qurollardan farqi noma'lum.

O'rta Osiyo xonliklari qurolli kuchlari tarkibida kamonchilar mavqei keyinchalik ham "salmoqli" bo'lgan. XVII asrda ham kamon yengil otliqlarning ot ustida turib nishonga uruvchi "tezo'tar qulay qurol" bo'lib qolavergan. Muarrix Hofiz Tanish o'zbek sultonlari qo'shini tarkibidagi tufangandozlar va "olov otuvchilar" – otashbozlarni bir necha marta tilga oladi. So'nggi o'rta asrlarga mansub tufanglar hozirda O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyida saqlanadi.

Tufanglar bilan bir qatorda, "artilleriya to'pi" – zambaraklar ham qo'llanilgan. Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida portlaydigan o'q otadigan zambarak haqidagi "qiziqarli tasvir"ga duch kelamiz. Shoirning so'zlariga ko'ra, Iskandar qal'ani qamal qilish vaqtida uzoq masofadagi nishonni urib, "yondirib yuboruvchi" zambaraklardan foydalangan. U "g'ildirak ustiga o'rnatilgan mis truba" bo'lib, simob, bronza va olov qotishmasidan iborat portlovchi o'qni otar edi. Maxsus birikma bilan to'ldirilgan va ikki teshigiga pilta tiqilgan shar nishonga tegar-tegmas "portlab ketishi" kerak edi. Shar parchalari "va undagi moddalar portlashidan chiqqan dahshatli darajadagi qo'lansa hid" dushmanni "tor-mor" keltirishi lozim bo'lgan. O'q sifatida "Xitoy moddasi" – poroxdan foydalanilgan.

Tarixiy ma'lumotlarning guvohlik berishicha, XVI asrda O'rta Osiyodagi harbiy harakatlarda "artilleriya to'pi" – zambaraklardan foydalanilgan va mahalliy ustalar "o'z qo'llari bilan" zambaraklar yasay boshlaganlar.

Zahiriddin Boburning Hind zaminidagi muvaffaqiyatlarida "metall quyuvchi usta" Ali Qo'lining xizmatlari katta bo'lgan. Tufangni yaxshi otuvchi, "yevropacha to'p" – farangiyadan foydalana oladigan bu iqtidorli usta keyinchalik o'zi zambarak quya boshlagan va ular orqali "katta hajmdagi toshlarni" otishga muvaffaq bo'lgan. Zahiriddin Boburning Ali Qo'lini "davrimizning noyob kishisi" deb ta'riflashi "bejis emas" edi. Chunki o'sha davrda bunday "hunarli kishilar" kamdan-kam topilardi.

Ustod Ali Qo'li quygan to'plar turli kattalikda edi. Ular ikki qismdan: o'rnatiladigan qism, "o'qlama tosh" (o'q) va porox solinadigan dorixonadan iborat bo'lgan. Boburning yozishicha, erigan metall mis "novcha" (tarnov) orqali maxsus qolipga quyilgan va keyin sovutilgan. Ishlab chiqarish jarayoni bir necha kunga cho'zilgan: avvaliga tayyorgarlik ishlari olib borilgan, so'ng erigan metallni qolipga quyishgan, shundan so'ng quyilgan qurolning "qotishini" bir necha muddat (bir-ikki kun) kutishgan.

Quyish jarayoni texnologiyasini yaxshi bilmaslik va "mukammal texnika"ning yo'qligi ustalarga mustaqil ishlashlariga yo'l qo'ymagan. Masalan, Ustod Ali Qo'lga to'plardan birini quyish jarayonining murakkabligi Boburning asarlarida ham batafsil bayon etilgan. Bunday "katta xizmatlari" uchun Ustodga Bobur tomonidan "belga taqiladigan" xanjar, zarbof to'n va ot hadya qilingan.

To'p otish oldidan stvolga zarur vaziyat yaratish va otish vaqtida "otilgan o'tni yutish" hamda bunda vujudga keladigan og'irlikni yerga uzatish uchun maxsus moslama (yoki aroba)ga o'rnatilgan. Arobalarga "uchoyoq" – sepoyalar ham o'rnatilgan. Buning uchun arobalar bir-biriga biriktirilgan. "Arobalarni ilgari mazbut qilib, zanjirlar bila arobalarin marbut ayladuk. Har ikki aroba fozilasi" yetti-sakkiz qari bo'lg'ay edikim, "zanjir tortilur edi", – deb xabar beradi Bobur.

To'p quyuvchi ustalar rextagar deb atalgan. Ish jarayonida ular yordamchi "ishchi kuchi"dan foydalanishgan. XVI-XVIII asrlarga oid manbalarda ko'rsatilishicha, Buxoroda bir necha rextagarlar bo'lgan. Rextagarlar mis va qo'rg'oshin qorishmasi bo'lgan bronzadan turli "uy-ro'zg'or buyumlari"ni ham yasaganlar.

Dastlabki paytlarda zambaraklar ko'pincha "birinchi o'q otishdan keyinoq" portlab ketgan. Shunday hodisalardan biri to'p yonida turgan 8 kishining o'limiga sabab bo'lgan. Mana, bu haqda Bobur bunday yozadi: "Yakshanba kuni Ustod Ali Qo'li ulug' qozon bila tosh otdi. Agar toshi yiroq bordi, vale qozon pora-pora bo'ldi. Bir porasi jam'ni bosdi. Bu jumladin sakkiz kishi o'ldi."

XVI asr oxirlariga kelib, artilleriya to'plarini yasash nisbatan takomillasha boshladi. To'plar "mustahkamlik darajasi" ortib, ularning o'lchovi esa ko'p yoki kam darajada birxillasha bordi. Abdullaxon II amriga binoan Gavharshod masjidida (Hiro) quyilgan har yetti to'pdan biri 2-3 man og'irlikdagi o'q bilan otar edi. XVI asrning birinchi choragida to'pni uni quygan ustanig o'zi otgan. Ammo Hofiz Tanishning bir yo'la yettita to'p quyilganligi haqidagi ma'lumoti XVI asr oxirlaridan to'p

quyadigan usta asosan to'p yasash bilan mashg'ul bo'lgan va faqat ayrim hollarda ginagina o'zi undan o'q uzgan, degan xulosaga olib keladi.

Rus elchilarining axborotnomalaridagi mavjud ma'lumotlar XVI asr oxiri va XVII asrda O'rta Osiyoda "o't ochar qurollar"dan foydalanish yetarli darajada keng tarqalganligidan guvohlik beradi. Eron shohi Abbos huzuridagi rus elchisi Grigoriy Vasilchikov 1588-yili Abdullaxon II qo'shini tomonidan Hirotni zabt etish paytida "o'zbeklar o't yog'dirib jangga kirganlari, ularda tufang ham, zambarak ham bo'lganligi"ni qayd qiladi.

XVI asr oxirlariga kelib, harbiy harakatlarda asosan "mahalliy ustalar" yasagan to'plardan foydalanilgan. "Yevropacha to'p" – faranglar kamdan-kam hollarda eslatiladi. Bu artilleriya to'plari ishlab chiqarishda "muayyan siljishlar" sodir bo'lganidan guvohlik beradi. Shu bilan birga, zarbzan, ra'd, zambarak, manjanik, toshtar va boshqa avvalgi asrlarga mansub qurollar ham "baravariga" ishlatilgan. Devor teshar va otar texnikasi va artilleriyaasidan foydalanilgan.

Harbiy texnikada yoqilg'i sifatida neftdan foydalanilgan. Bu haqda XVI asrning boshida Muhammad Solih, oxirida esa Hofiz Tanish eslatadi. Qal'a devorlaridan turib urushganda dushmanga neft shimdirilgan latta o'ralgan yonuvchi o'qlarni "yog'dirganlar". Bu o'sha davr uchun "dahshatga soluvchi qurol" hisoblangan. Egelberg, Kempfer va Avliyo Chalabiylarning xabar berishicha, neft to'ldirilgan echki terisidan tikilgan meshlar turli mamlakatlar, shu jumladan, O'rta Osiyoga ham olib kelingan. Neft sotib oluvchi savdogarlar u yerda maxsus karvonsaroylarga joylashganlar.

Qurolsoz ustalar asosan "bir turdagi qurollar" yasashga ixtisoslashganlar. Ularning ustaxonalari ko'pincha "savdo rastalari qatori"dan o'rin olgan. Buxoro va Samarqandda sovutsozlar, o'qchilar, kamonsozlar va boshqa ustalarning maxsus savdo rastalari va yopiq bozorlari bo'lgan. XVI asr boshigacha qurol-aslaha ishlab chiqarish markazi Samarqandda qilich, tig', shamshir, pichoq, turli xildagi kamon va o'qlar, nayza yasovchi ustalar sotish uchun va "buyurtma asosida" turli-tuman qurollar tayyorlaganlar.

XVI asrning ikkinchi choragida (1533-yil) Shayboniylardan Ubaydulloxon tomonidan (1533–1539) xonlik poytaxtining Buxoroga ko'chirilishi munosabati bilan qurol-aslaha ishlab chiqaruvchi ustalar ham shu yerga to'plangan. Bu yerda xon qo'shinini qurollantirish uchun lozim bo'lgan qurol-aslahaning "asosiy qismi" ishlab chiqarila boshlangan.

Buxoroda porox ombori – doruxona bo'lib, uning bir va ikki qavatli hujralari bor edi. Bu haqda "Abdullanoma"da ma'lumotlar keltirilgan. Hofiz Tanish doruxonaga "kutilmaganda" o't tushib, portlash yuz bergani va "dahshatli halokatlar"ga olib kelganligini tasvirlaydi. Ombor gavjum joyda joylashganligi tufayli portlash vaqtida ko'plab kishilar, shu jumladan, hunarmandlarning katta qismi halok bo'lgan. Bir necha soat mobaynida yog'och va taxtalar, g'isht va toshlar, odamlarning "qo'l va oyoqlari" havoga otilib turgan. Yong'in ko'plab odamlar va savdo-hunarmandchilik binolarini "yakson qilgan".

Turli markazlarga qurol-yarog'lar va boshqa harbiy buyumlar nafaqat ushbu shahar, balki boshqa shaharlar uchun ham tayyorlangan. Masalan, Farg'onalik asilzodalardan Noyon Kukaldosh Samarqand ustalariga "maxsus buyurtma" berib, o'zi uchun qilich yasattirgan.

Metallardan yasalgan buyumlar, jumladan, nafis ishlov berilgan idishlar va ayrim turdagi qurollar "xaridorgir" bo'lganligi bois O'rta Osiyodan boshqa mamlakatlarga olib ketilgan. Ziynatlangan qimmatbaho qurollar "hadya qilinadigan boyliklar" sirasidan bo'lgan. Buxorodan Rossiyaga keltirilgan mollar ro'yxatida po'latdan yasalgan pichoqlar, qalqonlar, kamonlar va o'qlar tilga olinadi. 1585-yili podshoh Fyodor Ivanovichga Buxoro xoni Abdulla II ning elchisi Muhammad Ali nomidan ikki arznoma topshiriladi. Ularda boshqa buyumlar qatorida "tillaga yugurtirilgan va pardozi berilgan po'lat qalqon", "tillaga yugurtirilgan qora g'ilofli po'lat qilich", "sopi boshqa ko'zli tillaga yugurtirilgan po'lat pichoq", "tillaga yugurtirilgan kumush zanjirli po'lat g'ilof" kabilar zikr etiladi.

Rossiya Davlat Ermitajida va Qurol-aslahalar palatasida Rossiya davlat hukmdorlariga taqdim qilingan O'rta Osiyo ustalari XVII-XIX asrlarda yasagan qilichlar va ot asbob-anjomlari mavjud. Ular orasida "gulga o'xshatib naqsh solingan va tillaga suvi yuritilgan Buxorocha yog'och egar" ham mavjud. "Moskvacha tus berilgan" Buxoro egari Boris Godunovning "ot asbob-anjomlari" ro'yxatida turadi. Har turfa zeb berilgan, faqat qimmatbaho bo'lgan qurol bilan boshqalarning e'tiborini "o'ziga qaratish"ga intilgan saroy asilzodalari orasida qurollarga talab kuchli edi.

Qurol-aslahaning ayrim turlari boshqa mamlakatlardan keltirilgan. Hofiz Tanish, Abdullaxon II hukmronligi davrida Yevropa sovutlari va "Darband qurol-aslahalari" Buxoroga olib kelinganligi, shuningdek, aytib o'tilganidek, yevropacha to'plar, pichoqlar va boshqalar haqida xabar beradi.

1589-yili 10-iyunda Moskvadan yo'lga chiqqan Buxorolik elchilar Muhammad Ali, Dustul va Qadishlarga berilgan yo'l yorlig'ida Rossiyadan olib ketishga ijozat etilgan buyumlar ro'yxatida rus podshohining O'rta Osiyo hukmdorlariga atalgan tuhfalari tilga olinadi: "... elchilar orqali ularning hukmdorlariga 10 ta shunqor jo'natdik. Ularning o'zlari ham 10 ta sovut sotib olishdi." So'ng qo'shimcha qilinadi: "... shunqorni ham, sovutni ham bundan ortiq miqdorda olib ketishlariga ruxsat berilmas edi".

Keyingi yillarda sovutlar O'rta Osiyo hukmdorlari nomidan Moskva davlatiga yuborilgan elchilarni "doimiy qiziqtiradigan" narsalardan hisoblangan. 1643-yili Buxoroning Moskva davlatidagi "savdo" vakili Xoja Ibrohimga "a'lo sifatli sovutlar" hamda "asil nemis qilich qinlari"ni sotib olish to'g'risida buyruq berilgan.

O'rta Osiyo shaharlarida ishlab chiqarilgan yoki boshqa mamlakatlardan olib kelingan qurol-aslahalar "tayyorlangan joy nomi"ni saqlab qolgan. Masalan, Zahiriddin Muhammad Bobur qalmoq sovuti haqida qayd etadi. Bundan tashqari, manbalarda Darband harbiy yarog'lari, mug'ul qalqonlari, sovutlari va sariq sag'ridan qilingan egarlar, hind nayza va qilichlari, cherkes qilichlari va kubiksimon portlatgichlar tilga olinadi. Shu munosabat bilan rus podshohining 1661-yildagi Astraxandan "sovut yasovchi eng yaxshi cherkes ustalar"ni qidirib topish to'g'risidagi buyrug'i hamda Abdullaxon II ga hadya qilingan buyumlar orasida Xuroson qilichlarining tilga olinish ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi.

O'rta Osiyo askarlarining qurol-yarog'lari, ot anjomlari orasida Sharqda va Yevropa mamlakatlarida tayyorlangan qurol-aslahalarning

mavjudligi XVI asrning ikkinchi yarmiga kelib harbiy yarogʻlarning ayrim turlarini tayyorlashda "xorijiy yutuqlar"dan unumli foydalanilganligidan guvohlik beradi. Ammo janglarda asosan, "mahalliy ustalar" yasagan sovutlarga talab va ehtiyoj katta boʻlgan. Jumladan, Samarqandda jibbatob ustalarining faoliyati XVI asrning ikkinchi yarmida ayrim qurollarni ishlab chiqarish sohasida oʻrta osiyolik qurolsozlar ham "muayyan yutuqlarga erishganligi"ni koʻrsatadi. Bu hunarni oʻrganish uchun kishilarning ularga koʻplab shogird tushishi ham shundan dalolat beradi. Umuman olganda, XVI asr davomida Oʻrta Osiyo shaharlarida qoʻshinni qurollantirish takomillashib, tufangdan, shaharlarni qamal qilishda toʻplardan foydalanish va artilleriya toʻplarini ishlab chiqarish kengayib bordi.

Harbiy mashgʻulotlar. Zaynitdin Vosifiyning maʼlumotlariga koʻra, boʻlgʻusi "taxt sohiblari" – valiahdlarni tarbiyalash dasturiga shahzodalarga umumiy taʼlim berish bilan birga, yoshlikdan harbiy mashqlarga oʻrgatish, jumladan, kamondan oʻq otish va otda yurishga oʻrgatish kiritilgan. Chunonchi, Zaynitdin Vosifiy murabbiy qilib tayinlangan Boroq Sultonning tarbiyasi shu yoʻsinda olib borilgan.

Maʼlumki, Buxoro xonligi saroyida xonning voyaga yetmagan farzandlari tarbiyasi bilan shugʻullanuvchi maxsus otaliq lavozimi boʻlgan. Odatda, valiahd-shahzodaga biror-bir viloyat suyurgʻol (in'om) sifatida berilgan va u oʻz otaligʻi bilan uning ustidan hukmronlik qilgan. Taxt vorisiga, anʼanaga koʻra, Balx shahri va uning atrofini oʻrab turgan viloyat bilan birga berilgan. Shu narsa diqqatga sazovorki, otaliqqa shahzodaning davlat ishlari bilan birga yaxshigina umumiy maʼlumot olishi, ayni paytda, harbiy sanʼati va jismoniy mashq turlarini ham yetarli darajada egallashi uchun gʻamxoʻrlik qilish vazifasi yuklatilgan.

O'rta asrlarga mansub manbalarda kamondan o'q uzish bo'yicha o'tkazilgan musobaqalar ta'rifi ko'plab uchraydi. U yoki bu a'yonga ta'rif berilar ekan, odatda, uning kamondan o'q uzish bo'yicha mahorati ham qayd etib o'tiladi. Jumladan, yosh amirlarga "mohir mergan", "kamondan yaxshigina otadi" kabi ta'riflar beriladi.

O'rta Osiyo askarlarining qurol-yarog'lari, ot anjomlari orasida Sharqda va Yevropa mamlakatlarida tayyorlangan qurol-aslahalarning mavjudligi XVI asrning ikkinchi yarmiga kelib harbiy yarog'larning ayrim turlarini tayyorlashda "xorijiy yutuqlar"dan unumli foydalanilganligidan guvohlik beradi. Ammo janglarda asosan, "mahalliy ustalar" yasagan sovutlarga talab va ehtiyoj katta bo'lgan. Jumladan, Samarqandda jibbatob ustalarining faoliyati XVI asrning ikkinchi yarmida ayrim qurollarni ishlab chiqarish sohasida o'rta osiyolik qurolsozlar ham "muayyan yutuqlarga erishganligi"ni ko'rsatadi. Bu hunarni o'rganish uchun kishilarning ularga ko'plab shogird tushishi ham shundan dalolat beradi. Umuman olganda, XVI asr davomida O'rta Osiyo shaharlarida qo'shinni qurollantirish takomillashib, tufangdan, shaharlarni qamal qilishda to'plardan foydalanish va artilleriya to'plarini ishlab chiqarish kengayib bordi.

Harbiy mashg'ulotlar. Zaynitdin Vosifiyning ma'lumotlariga ko'ra, bo'lg'usi "taxt sohiblari" – valiahdlarni tarbiyalash dasturiga shahzodalarga umumiy ta'lim berish bilan birga, yoshlikdan harbiy mashqlarga o'rgatish, jumladan, kamondan o'q otish va otda yurishga o'rgatish kiritilgan. Chunonchi, Zaynitdin Vosifiy murabbiy qilib tayinlangan Boroq Sultonning tarbiyasi shu yo'sinda olib borilgan.

Ma'lumki, Buxoro xonligi saroyida xonning voyaga yetmagan farzandlari tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi maxsus otaliq lavozimi bo'lgan.

Odatda, valiahd-shahzodaga biror-bir viloyat suyurg'ol (in'om) sifatida berilgan va u o'z otalig'i bilan uning ustidan hukmronlik qilgan. Taxt vorisiga, an'anaga ko'ra, Balx shahri va uning atrofini o'rab turgan viloyat bilan birga berilgan. Shu narsa diqqatga sazovorki, otaliqqa shahzodaning davlat ishlari bilan birga yaxshigina umumiy ma'lumot olishi, ayni paytda, harbiy san'ati va jismoniy mashq turlarini ham yetarli darajada egallashi uchun g'amxo'rlik qilish vazifasi yuklatilgan.

O'rta asrlarga mansub manbalarda kamondan o'q uzish bo'yicha o'tkazilgan musobaqalar ta'rifi ko'plab uchraydi. U yoki bu a'yonga ta'rif berilar ekan, odatda, uning kamondan o'q uzish bo'yicha mahorati ham qayd etib o'tiladi. Jumladan, yosh amirlarga "mohir mergan", "kamondan yaxshigina otadi" kabi ta'riflar beriladi.

O'rta Osiyo askarlarining qurol-yarog'lari va ot anjomlari orasida Sharq va Yevropa mamlakatlarida tayyorlangan aslahalarning mavjudligi XVI asrning ikkinchi yarmiga kelib ayrim harbiy qurollarni ishlab chiqarishda xorijiy yutuqlardan foydalanilganligidan dalolat beradi. Biroq janglarda asosan mahalliy ustalar yasagan sovutlarga talab katta bo'lgan. Xususan, Samarqanddagi jibbatob ustalarining faoliyati O'rta Osiyo qurolsozlarining ba'zi qurollarni tayyorlash sohasida muayyan yutuqlarga erishganini ko'rsatadi. Bu hunarga ko'plab shogirdlarning tushishi ham buning isbotidir. Umuman olganda, XVI asr davomida O'rta Osiyo shaharlarida qo'shinni qurollantirish takomillashib, tufangdan va shaharlarni qamal qilishda to'plardan foydalanish kengaygan, shuningdek, artilleriya to'plarini ishlab chiqarish ham rivojlangan.

Valiahdlarning harbiy tayyorgarligida ularning umumiy ma'lumot olishlari bilan bir qatorda yoshlikdan harbiy mashqlar, jumladan, ot minish

va kamondan o‘q otish san’atini o‘rganish muhim hisoblangan. Bu an’ana Buxoro xonligida otaliq lavozimi orqali, shahzodalarni boshqaruv va harbiy san’atga o‘rgatish bilan birga olib borilgan. Shahzodalarga meros sifatida beriladigan viloyatlar, masalan Balx shahri, ularning amaliy boshqaruv va harbiy ko‘nikmalarini shakllantirish uchun zamin yaratgan.

Harbiy ko‘nikmalarni charxlash uchun sadafxonalar (o‘q otish joyi - tir) tashkil etilgani manbalardan ma’lum. XV asr adibining xabar berishicha, Hirotidan shimoli-sharqda maxsus saroy va tir binosi bunyod etilgan. Ushbu tirgohda maxsus balandlikka osib qo‘yilgan qovoq, taxta yoki qog‘oz nishonlarga kamondan o‘q otish bo‘yicha mashqlar o‘tkazilgan.

Ochiq maydonlarda esa otda chopish bilan bog‘liq musobaqalar: nishon qilingan qovoqni urib tushirish, otda chopib borib uni yerdan ilib olish kabi jangovar o‘yinlar (masalan, ot ustida turib nishonga olish, ya’ni qaboq andozlik) o‘tkazilgan. Temuriy Sulton Ahmad Mirzo (hukmronlik yillari 1469-1494) ham "o‘qni bisyor yaxshi otar erdi. Ilbosunga o‘qi va tirgazi aksar tegar erdi. Qaboqni maydonning ul boshi-bu boshidan kirib, aksar urar erdi", deya ta’riflanadi. Bu musobaqalar harbiy yurishlar oldidan jangovar tayyorgarlik sifati bajarilgan. Fazlulloh Ibn Ro‘zbehxon "Mehmonnomai Buxoro" asarida 1509-yilgi yurish oldidan Shayboniixon huzurida bo‘lib o‘tgan "qaboq andozlik" musobaqasini alohida tasvirlaydi. Unda shayboniy "bahodirlari" otda chopib kelib, "tanga butog‘i" (ya’ni, yuqorisiga nishon qo‘yilgan) qo‘yilgan qovoq nishonga o‘q uzganlar. Bahodirlar tarqoq holda jangga kirishga o‘xshab qovoq yonidan o‘tib ketar, keyin orqaga qaytib, 200 gaz yuqoriga osilgan nishonga kamondan o‘q uzishgan. Muallif yozishicha, o‘n mingga yaqin "o‘zbek bahodirlari"

bu mashg'ulotda ishtirok etib, o'z kuch va "abjirligi" (epchilligi)ni namoyish etganlar.

Bundan tashqari, shahar tashqarisidagi maxsus ajratilgan tekis maydonlarda ot bilan musobaqalashish — milliy ot o'yinlari va poygalar ham harbiy tayyorgarlikning bir qismi bo'lgan. Otda yurish O'rta Osiyo asilzodalarining o'ziga xos xususiyati hisoblanib, ular ko'plab zotli otlarga egalik qilishgan. Aslzoda yoshlarning ta'lim dasturiga otda yurish va otni boshqarish san'atini egallash kiritilgan. Manbalarda Shayboniyxon va Juybori shayxlarga tegishli otlarning maxsus yaylovlarda boqilgani haqida ham ma'lumotlar mavjud.

Movarounnahr xalqlari harbiy ishda qo'shni va boshqa xalqlarning tajribasini o'zlashtirishga intilganlar. Na faqat ajoyib shoir va mutafakkir, ayni paytda, ulkan strateg va lashkarboshi bo'lgan Zahiriddin Boburning ma'lumot berishicha, Ustod Ali-Quli rumiylar (usmonli turklar) odati bo'yicha jang oldidan arobalarni bir-biriga zanjir o'rniga, xom ho'kizning terisidan qilingan arqon bilan birlashtirilgan olti-yettita qalqon o'rnatishi kerak bo'lgan. Merganlar aroba va qalqonlar orqasidan turib, tufanglardan o'q uzganlar. Bundan tashqari, ba'zi bir ochiq qolgan joylarga to'siq va g'ovlar o'rnatilgan. Bunda 100-150 nafar chavandoz saf tortishi uchun alohida ochiq joylar ham qoldirilgan.

Xulosa qilib aytganda, XVI-XVII asrlarda harbiy ish va qurol-yarog'lar holatida Amir Temur davridagi an'analar saqlanib qoldi. Ayni paytda Dashti Qipchoqdan ko'chib kelgan ko'chmanchi harbiylar taktikasi o'zlashtirildi, shuningdek, ayrim yangi qurollar - to'p, zambaraklar paydo bo'lib, qurol-yarog' yasash hunarlari takomillashdi. Ammo markazlashgan davlatning barbod bo'lishi tufayli izchil harbiy islohotlar amalga

oshirilmadi. Siyosiy tarqoqlik va ichki nizolar tufayli mustahkam muntazam qo'shin tuzish imkoni bo'lmadi, vaqtinchalik yollanma qo'shından foydalanishga zo'r berildi. Bu holat Amir Temur davrida rivojlangan harbiy an'ana va tartiblarni izchil davom ettirishga imkon bermadi.

O'rta Osiyoda XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX asr boshlarida xonliklarning ichki va tashqi siyosatida, o'zaro munosabatlarda harbiy qo'shin muhim ahamiyat kasb etgan. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, XVIII asrning ikkinchi yarmiga kelib xonliklardagi qo'shin asosan nomuntazam xarakterga ega bo'lgan va ichki va tashqi xavfni bartaraf etishga qodir emas edi. Bu holatdan to'g'ri xulosa chiqargan ayrim hukmdorlar o'z qo'shinlarining muntazam qismlarini tashkil etishga harakat qildilar. Natijada XIX asr boshlarida O'rta Osiyo xonliklari qo'shini muntazam va nomuntazam qismlardan tashkil topgan harbiy kuchga aylandi. XIX asr boshlariga kelib, xonlik hukmdorlari o'z qo'shinlarini yaxshilash, uning tarkibida muntazam qismlarni tarkib toptirish borasida ko'p sa'y-harakatlarni amalga oshirdilar. Bunday hukmdorlar jumlasiga Buxoro hukmdori Amir Haydarni (1800-1826) kiritish mumkin. U mamlakat harbiy kuchlarini ikki qismga - muntazam qo'shin - "navkariya" va nomuntazam qo'shin - "qora cherik"ga bo'ldi. Buxoro amirining "lashkar", "cherik", "qo'shin" deb nomlangan harbiy kuchlarining nomuntazam qismi ("qora-cherik") oliy hukmdorning amriga binoan harbiy harakatlar davrida tinch aholidan to'plangan. Odatda, amir jarchilari boshlangan harbiy yurishlar haqidagi xabarlarni bozorlarda e'lon qilganlar. Aynan shu yerda, shahar hayotining markazi bo'lmish bozorlarda "qora-cherik" ro'yxati osib

qo'yilgan. Harbiy harakatlar davomida, shuningdek, amirlikdagi harbiy qal'alarni himoyalashda "qora-cherikdan" unumli foydalanganlar.

Xususan, mamlakat chegarasidagi qal'alarni qo'riqlashga safarbar etilgan "qora cherik" a'zolari ma'lum bir vaqt davomida bu yerda ushlab turilgan. Taniqli olim V. L. Vyatkinning ko'rsatishicha, amirlikning janubiy qal'asi Sherobodni yuz kishidan iborat askarlar qo'riqlab, ular har oyda almashtirib turilar edi. Bunday turdagi qo'shin a'zolari turli o'zbek urug'larining vakillari bo'lib, urush paytida jasorat va mardlik namunalari ko'rsatganlar. Mamlakatda tinchlik hukmronlik surgan davrlarda esa "qora cheriklar" uylariga jo'natib yuborilgan. Ular uylariga qaytgach, o'zlarining asosiy mashg'ulotlari - dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullanish imkoniga ega bo'lganlar.

Amirlikda muntazam qo'shinning asosini tashkil etgan navkarlarga bir qancha imtiyozlar berilgan edi. Buxoro amirligida mansabiga muvofiq ravishda navkarlarga oziq-ovqat, pul va kiyim-bosh, otlari uchun yem-xashak berilgan. Ular boshqa xonliklarning muntazam qo'shinlari kabi turli soliq va majburiyatlardan ozod etilgan edi. O'z yeriga ega bo'lgan navkarlar amirning buyrug'i bilan bu yerlar va ularda yetishtiriladigan turli ekinlarga solinadigan soliqlardan ham ozod edilar.

XIX asr 30-yillariga oid ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amirligida 19000 askar bo'lgan. Qo'shin Buxoro viloyatidan 12 ming askar, Samarqanddan - 2500, Qarshidan - 2500, Maymanadan - 1000, Qorako'ldan - 1000 ta askar yetkazib berilgan. Buxoro askarlariga bu davrda bir yilda rus rubli bilan hisoblaganda 150 rubl ajratilib, u qisman bug'doy, jo'xori, pichan bilan to'langan.

Amir Haydarning muntazam qo'shin tuzish borasidagi harakatlarini Buxoro amiri Nasrullo (1827-1860) davom ettirdi. Bu hukmdorning sa'y-harakatlari bilan piyoda askarlardan iborat sarbozlar va to'pchilarning muntazam qo'shini tuzildi. Yozma manbalarda qayd etilishicha, bu tadbir 1837-yilda amalga oshirilgan edi. XIX asr o'rtalaridagi ma'lumotlarning ko'rsatishicha, dastlab muntazam qo'shin asosini Buxoro amirligidagi asirlar tashkil etgan edi. Voqealar guvohlarining yozishicha, 1837-yildayoq, 1000 dan ortiq asirlardan 800 kishi muntazam piyoda askarlik - sarbozlikka, 250 dan ortiq kishi esa artilleriya qo'shinlari - to'pchilar safiga qabul qilingan edi.

Buxoro harbiy kuchlarining asosini tashkil etgan sarbozlar tarkibiy jihatdan bir qancha qismlardan tuzilgan edi. XIX asr o'rtalariga oid tarixiy ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, jami 700 kishidan iborat sarbozlar har biri 100 talik 7 ta dastaga bo'lingan. O'z navbatida har bir dasta 2 ta "nim dasta", 4 ta "rassad" va 8 ta "bara"ga bo'lingan. Yuz kishidan iborat harbiy dastani yuzboshi boshqargan. Ushbu boshqaruvda yuzboshiga uning yordamchisi qorovulbegi yordam bergan. "Rassad"larni panjaboshi boshqargan. Harbiy qismni boshqarishda bu mansab egasiga uning muovini - panjaboshi-xurd yordam bergan. Sarbozlarning o'n kishidan iborat qismiga "dahboshi" boshchilik qilgan.

Buxoro amiri Nasrullo o'zi tuzgan muntazam qo'shinni bir joyda saqlashga harakat qilgan. Buxoro shahri devorining tashqarisida - O'g'lon va Talipoch darvozalarining o'rtasidagi yerda har bir sarboz va to'pchining oilasi uchun uy qurib berilgan edi. Shu tariqa, Buxoro atrofida "Sarbozxona" nomi ostida mashhur bo'lgan, 800 uydan iborat harbiylarning muntazam yashash manzillari shakllangan.

Buxoro amirligidagi kabi Qo‘qon xonligida ham umumiy qo‘shin muntazam va nomuntazam qismlardan tashkil topgan edi. Muntazam qo‘shin xonlikda umumiy nom - "askariya" atamasi bilan, nomuntazam qo‘shin esa, "qilquyruq", "qoraqaltak" va xonlikning yirik ma‘muriy-hududiy birligi bo‘lgan Toshkentda esa "qoraqozon" deb atalgan. XIX asr boshida rus mualliflari T. Burnashev va M. Pospelovlarning ko‘rsatishlaricha, qoraqozonlar Qo‘qon qo‘shinining o‘ziga xos qismi bo‘lib, ular o‘z tug‘iga ega bo‘lgan. Qoraqozonlar har bir oiladan olingan. Doimo harbiy harakatlarga tayyor turishi lozim bo‘lgan qoraqozonlar o‘zlarining harbiy boshliqlarining uylarida yashaganlar. Harbiy xizmatdan tashqari, o‘z boshliqlarining yerlariga ishlov berishlari, bog‘lariga qarashlari, chorva boqishda va boshqa ishlarni bajarishlarda yordam qilishlari lozim bo‘lgan. Qoraqozonlarning harbiy xizmati Buxoro "qora-cherigi"dan farqli ravishda taqdirlanib turilgan va ular turli soliqlardan ozod qilingan. Ularga bo‘sh vaqtlarida o‘z ishlari bilan shug‘ullanishga ruxsat berilgan. Qoraqozonlar asosan dehqonlar, chorvadorlar, hunarmandlarning vakillari edilar. Ular Buxoro "qora cherigi"dan farqli o‘laroq, harbiy qurol-yarog‘lari bilan ta‘minlangan.

XIX asrda Qo‘qon xonligida ham qo‘shinni takomillashtirish borasida bir qator tadbirlar amalga oshirilgan. Jumladan, XIX asr muarrixlarining ma‘lumotlariga ko‘ra, Qo‘qon xoni Xudoyorxon qo‘shinni mustahkamlash maqsadida askarlar sonini ko‘paytirishga harakat qildi. Shuningdek, bu hukmdor yangi to‘plar tayyorlatgan, Istanbuldan yangi miltiqlarni keltirtirgan, qurolsoz ustalarni topib, ular mehnatidan unumli foydalangan. Xon tomonidan taklif etilgan ingliz, afg‘on va turk zobitlari Qo‘qon askarlari bilan harbiy mashqlar o‘tkazganlar.

Qo‘qon xoni Xudoyorxon qo‘shinni mustahkamlash uchun boy xonadonlarning farzandlarini harbiy ishga jalb etish maqsadida ularni otliq askarlar safiga qabul qilish tadbirini qo‘llagan. Boyvachchalarning ro‘yxati keltirilgan daftarda ular "yosh, o‘ziga to‘q va oti bor" kishilar sifatida qayd etiladi. Ularning ro‘yxati asosan qishloq yerlarda tuzilgan. Bunday ro‘yxatlarning birida Chorboq, Oq tut, Navkand, Qushqinoq, Besh-ariq, Yangi qishloq, Ho‘qand kishloq kabi 78 ta qishloqning boyvachchalari sanab o‘tilgan bo‘lsa, boshqa birida esa Yangi qishloq, Kalla-mush, Arovon, Pahlavon-tosh, Kiyali kabi 85 ta qishloqning boyvachchalari ko‘rsatiladi.

XIX asrning birinchi yarmida Buxoro va Qo‘qonda kuzatilgani kabi, Xiva xonligida ham muntazam harbiy kuchlarni tashkil etish borasida bir qator ishlar amalga oshirildi. Xonlikda umumiy soni 2 ming kishilik muntazam qo‘shin tuzishga erishildi. "Xon navkarlari" deb atalgan bu qo‘shinning zimmasiga mamlakatda tinchlik hukm surgan davrlarda xon va uning oilasini qo‘riqlash vazifasi topshirilgan edi. Xon tomonidan bu qo‘shinga bir qator imtiyozlar berilgan edi. Xususan, bu qo‘shin navkarlarini oliy hukmdor Xiva atrofidan ma‘lum miqdordagi yer maydoni va maosh bilan ta‘minlab turgan. Xuddi shunday ta‘minotga qo‘shinning yuqori mansabdorlari ham sazovor bo‘lganlar.

Xiva xonligida ham Buxoro va Qo‘qon davlatlarida bo‘lgani kabi, muntazam qo‘shin bilan bir qatorda, harbiy harakatlar avj olgan davrlarda to‘planadigan xalq lashkari ham mavjud edi. Bunday lashkarning asosini otliq askarlar va piyoda askarlar tashkil etgan edi. XIX asr o‘rtalariga oid arxiv ma‘lumotlaridan ma‘lum bo‘lishicha, xonlikda bunday askarlarning

soni 9-10 ming atrofida bo'lgan. Ularga xon tomonidan yerlar in'om qilingan hamda ular turli soliq va majburiyatlardan ozod qilingan edilar.

O'rta Osiyo xonliklarida harbiy kuchlarni boshqaruvning muayyan tizimi shakllangan edi. Bu tizimning eng yuqori pog'onasida tabiiy ravishda oliy hukmdor turar edi. U qo'shinning rasman oliy qo'mondoni sanalsa-da, ko'p hollarda amalda qo'shinga boshchilik qilish boshqa amaldorlar orqali amalga oshirilgan.

- Buxoro amirligida qo'shin parvonachi tomonidan boshqarilgan bo'lib, u bosh qo'mondon mavqeiga ega bo'lgan holatlar ko'p topiladi.
- Xiva xonligida esa muntazam qo'shin yasavulboshi tomonidan boshqarilar edi.
- Qo'qon xonligida qo'shinni boshqarish mingboshi zimmasiga yuklatilgan edi.

Xonliklarda boshqa harbiy unvonlar deyarli bir xil bo'lgan. XIX asr birinchi yarmida har ikki davlatda ham:

- Besh yuz askardan iborat bo'linmaga pansodboshi,
- Yuz askarga yuzboshi,
- Ellik askarga panjaboshi,
- O'nlikka dahboshi rahbarlik qilgan.

Xiva xonligida ham harbiy kuchlar tarkiban shunday tuzilgan edi. Bu yerda ham qo'shin yuzliklar va o'nliklarga bo'lingan. XIX asrga oid Xiva davlat arxiviga mansub hujjatlardan ma'lum bo'lishicha, bu bo'linmalarni yuzboshi va unboshilar boshqargan. Ularning tepasida mingboshi turib, u o'z navbatida, yuqorida qayd etilgan qo'shin qo'mondoni - yasavulboshiga bo'ysungan edi.

Xonliklarning markaziy boshqaruv tizimida muhim o‘rinni egallagan ko‘pgina mansab egalari harbiy sohada ham muayyan unvonlarga ega edilar. Jumladan, XIX asrning 20-yillarida Buxoroda bo‘lgan Ye. K. Meyendorfning iborasi bilan aytganda, amirlikda:

- "Polk komandiri" mavqeiga ega - to‘qsoba,
- "Bir necha polklar komandiri" - dodxoh,
- Qo‘shin qo‘mondoni yoki marshali mavqeiga ega parvonachi kabilar mavjud edi.
- Xonlikdagi bunday harbiy unvonlar va mansablar egalari umumiy nom bilan "sarkarda" deb ham atalgan.

O‘rta Osiyo xonliklarida harbiy harakatlarni rejalashtirish, harbiy kuchlarni jang maydonida to‘g‘ri taqsimlash ishi naqiblar zimmasiga yuklatilgan edi. O‘ziga xos shtab boshlig‘i sifatidagi bu shaxs harbiy yurishlar paytida qo‘shinning tuzilishi, qurollanishi va joylashuvi, uning harakatlanishi va urush olib borishi borasida yetarli darajada bilimga ega bo‘lib, u qo‘shinning avangardi, arergardi, uning o‘ng va so‘l qanoti, markazi va pistirmalari haqida yetarlicha ma’lumotga ega bo‘lgan.

Mamlakatda tartib o‘rnatishga va shariat hukmlari asosida huquqiy masalalarni hal qilishga mas’ul bo‘lgan mansabdor shaxslar - qozilar, muftiylar, muhtasiblar kabi mansab egalari xonliklarning harbiy tizimida ham faoliyat ko‘rsatganlar. XVIII asr oxiriga oid Buxoro amirligiga mansub tarixiy ma’lumotlarga asoslangan holda ularning ayrimlariga to‘xtalib o‘tamiz:

– *Qozi-askar* qo‘shinda sudlov ishlari uchun mas’ul bo‘lganlar. Harbiy sohada vujudga kelgan huquqiy masalalar yechimi shu shaxsning hukmi bilan belgilangan.

– *Muftiy-askar* harbiy sohada qozilar chiqargan hukmlarning to‘g‘riligini shariat asosida tekshirib chiqqanlar.

Xonliklarda muntazam ravishda harbiy kuchlar ko‘rikdan o‘tkazib turilgan. Buxoroda XIX asr boshlariga oid manba ma’lumotlariga ko‘ra, oliy hukmdor bo‘lgan amir poytaxt yaqinidagi Baxovuddinda ko‘rik o‘tkazgan. Ushbu tadbir ikki hafta davom etgan. Hukmdorning shaxsan o‘zi ishtirok eta olmaganida, uni bosh vazir – Qo‘shbegi o‘tkazgan. Viloyatlarda esa harbiylar ko‘rigini o‘sha viloyat hokimlari o‘tkazganlar.

Buxoro xonligida yilda bir marotaba o‘tkaziladigan bunday ko‘riklarda askarlar faol qatnashishga harakat qilganlar. Bunday ko‘rikdan har kuni bir necha yuz kishi o‘tgan.

Askar moddiy ahvoliga oid fakt: Markaziy hokimiyat tomonidan to‘lanadigan maosh askarlarning kundalik ehtiyojlariga doim ham yetmas edi. Shuning uchun: "Askarar xon va hokimlar o‘tkazadigan ko‘riklarga ozoda va chiroyli kiyimlarda kelishga harakat qilishgan. Butun va ozoda kiyimi yo‘q askarlar esa, eskilar bilan savdo qiluvchi lattafurushlardan bir necha soatga kiyim-boshni ijaraga olib, ko‘rikka kiyib borardilar, ko‘rik tugagandan so‘ng esa yana o‘zlarining eski-tuskilariga o‘ranib olardilar," - deb yozadi shu davr muallifi.

Harbiylarning oliy hukmdor - xon tomonidan ko‘rikdan o‘tkazib turilganini Qo‘qon xonligiga oid arxiv hujjatlarida ham kuzatish mumkin. 1873-yilga oid bir hujjatdan ma’lum bo‘ladiki, ko‘rikdan o‘tkazilgan qo‘shin maxsus ko‘rik daftarlari - "daftar-i ko‘riy"ga qayd etib borilgan. Bunday tadbirlarda harbiylarning qurol-aslahasi, otlari ko‘zdan kechirilgan. Jumladan, shu yilning may oyiga oid bir hujjatda Mulla

Umarbek dodxoh ismli shaxs qo‘l ostidagi harbiylar ko‘rikdan o‘tkazilib, asosiy e‘tibor ularning qurol-yarog‘lari va otlariga qaratilgan.

O‘rta Osiyoda harbiy ishni tashkil etish borasida bir qator an‘analar mavjud edi. Chunonchi, harakatlanayotgan qo‘shin bilan birga, aniqrog‘i, ularning ketidan turli hunarmandlar, savdogarlarning yurishi va o‘z faoliyatlari bilan qo‘shin ehtiyojlarini qondirib borish an‘anasi shular jumlasidan edi. Masalan, qo‘shin bilan birga yurgan novvoylar askarlar uchun non yopib berganlar, qosiblar tuzigan oyoq kiyimini ta‘mirlaganlar. Taqachilar esa otlarni yangitdan taqalab berganlar.

12.2. O‘rta Osiyo xonliklaridagi harbiy ta‘minot, harbiy qurol-yarog‘, anjomlar hamda mudofaa inshootlari

Harbiy ta‘minot. Manbalar tahlilining ko‘rsatishicha, Buxoro amirligida XIX asrning birinchi yarmida qo‘shin ta‘minotida pul va oziq-ovqat ta‘minoti yo‘lga qo‘yilgan. Buxoroda sipohlar yoki qora olomon deb ataladigan nomuntazam qo‘shin askarlari yiligiga 6 tilla maosh olganlar. Ularga pichan sotib olish uchun 1 tilla pul, shuningdek, 5 botmondan jo‘xori va bug‘doy berilgan. Ana shu mablag‘ hisobidan u yashash, harbiy yurishlarda ishtirok etishi lozim edi.

Harbiy yurishlarning boshlanishi va e‘lon qilinishi bilan askarlar o‘zlari uchun ijaraga ot olar edilar. Bunday qo‘shinda harbiy intizomga har doim ham rioya qilinavermas edi. Manbalarda oziq-ovqati tugagan va oti o‘lgan askarlarning qo‘shinni tark etib, ketib qolish hollari ko‘p uchrashi qayd etib o‘tiladi. XIX asr muallifi Buxorodagi qo‘shinning ahvoli haqida yozar ekan, "Olomon juda kam hollardagina o‘z otiga egadir... Harbiy

yurishning boshlanishi haqidagi buyruqni olganlaridan keyin ular harbiy yurishlar uchun otni ijaraga oladilar", — deb yozar ekan, bunday yurishlarda qatnashgan askarlar oziq-ovqat zaxirasining tugab qolishi oqibatida tezda tarqab ketishini ham ko'rsatib o'tadi. Uzoq davom etgan yurishlar vaqtida esa oziq-ovqati tugagan, o'zi ham, oti ham holdan toygan askarlar egar-jabdug'i, kiyim-boshi, qurol-aslahasini non va oti uchun yemga almashtirish hollari ham sodir bo'lib turgan.

Askarlarning oziq-ovqati zaxirasi tugab, uyiga ketib qolish hollari jangning eng qizg'in pallasida ham sodir bo'lishi mumkin edi. Bu esa harbiy to'qnashuvlarning muvaffaqiyatsizlik bilan yakunlashiga olib kelar edi. Faqat ayrim hollarda-gina, askarlarning ba'zi birlariga xon tomonidan ot berilar edi. Xususan, askarga hadya etilgan ot jangda halok bo'lsa, bu haqida unga maxsus yorliq berilib, imkoni bo'lganda o'lgan ot uchun haq to'lanar edi.

O'rta Osiyo xonliklarida muntazam qo'shinning xizmat muddati cheklanmagan edi. Askarlar mamlakatda tinchlik hukm surgan paytlarda o'z oilalarida yashab, hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullanganlar, yerga ishlov berganlar. Masalan, XIX asr o'rtalariga oid ma'lumotlarga ko'ra Buxoroda muntazam qo'shinning asosini tashkil etgan sarbozlar va to'pchilar o'zlari uchun ajratilgan yer - Sarbozxonada qurilgan uylarda yashab, turli hunarlar va savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lganlar.

Xonliklardagi hukmdorlar qo'shinning harbiy va shaxsiy ehtiyojlarini qondirishda oziq-ovqatga alohida e'tibor qaratishgan. Bunda moddiy ne'matlar - don-dun, go'sht, yog' va boshqalar bilan ta'minlashga e'tibor berilgan. Masalan, Qo'qon xonligida mamlakatdagi viloyatlar turli harbiy qismlarning ta'minoti uchun javobgar edilar. Xususan, Shahrixondagi

qishloqlar Umarxon (1810-1822) davridagi Qo‘qon okrugi harbiylarining ehtiyojini qondirish uchun g‘alla yetkazib berganlar. XIX asr 60-70-yillariga kelib esa, Rossiya bilan bo‘lgan harbiy harakatlar oqibatida soni va talabi oshgan qo‘shinning bug‘doyga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish uchun birgina Shahrixonning imkoniyatlari yetmas edi. N. Pantusovning ko‘rsatishicha, bu davrga kelib, birgina Qo‘qon okrugining ehtiyojlarini qondirish 210 ta qishloq ahliga yuklatilgan edi. Shu davrga oid arxiv hujjatlarining birida qo‘shin - "askariya" ehtiyojlari uchun Qora-tepa, Navkand, Yoyilma, Uchqo‘rg‘onda yetishtirilgan bug‘doyning beshdan bir qismi berilishi qayd etiladi.

Harbiylar, mansabdorlar (yuzboshi, panjaboshi, dahboshi, qorovulbegi, yasovul) ga, alohida e‘tiborli mergan va botirlarning kundalik ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan g‘alla berish haqidagi hujjat – "patta"lar Qo‘qon xonlari arxivida ko‘plab saqlanib qolgan. Ularda qo‘shin dastasi va boshqa qismlarida xizmat qiluvchi harbiylarga bug‘doy ajratilgani qayd etilgan. Shunday hujjatlardan biri 1871/1872-yillarda dodxoh sarkorga berilgan bo‘lib, unda muntazam qo‘shin "askariya" va to‘pchilarning yashashi uchun kerakli miqdorda bug‘doy ajratilgani bildirilgan. Hujjatlardan ma‘lum bo‘lishicha, harbiylarga bug‘doy bilan birga oqshoq, jo‘xori, arpa, tariq ham berilgan. Ayrim hollarda harbiylarga bug‘doy o‘rniga un sotib olish uchun pul ham berilar edi.

Buxoro amiri Nasrullo ham dastlab o‘zi tuzgan muntazam qo‘shinning ehtiyojlarini kundalik narsalar berish orqali qoplashga harakat qilgan. Keyinchalik, xususan, 1856-yildan boshlab esa, muntazam qo‘shinning asosiy kuchlari – sarbozlar va to‘pchilar har uch oyda maosh

oladigan bo'lganlar. Jumladan, oddiy askarlar bir tilla, dahboshilar esa bir yarim tilla miqdorida maosh olganlar.

Amirlikda qo'shin rahbariyatining ta'minoti turli viloyatlar va tumanlardan keladigan daromad hisobidan amalga oshirilgan. 1856-yilga oid ma'lumotda aytilishicha, "muntazam qo'shinni saqlash uchun ikki tuman – Zandana va Qishti yerlaridan keladigan daromad ajratilgan edi. Bu yerlarni ijaraga berish va ulardan keladigan daromadni yig'ish sarbozlar boshliqlariga topshirilgan bo'lib, bu ko'p hollarda ular tomonidan turli suiste'molliklarga yo'l qo'yilishiga olib keldi, shu sabab sarbozlar va dahboshilar ularga ajratilgan maoshning faqat yarmini-gina ola boshladilar."

Buxoro qo'shinining rahbariyati quyidagi miqdorda maosh bilan ta'minlangan (oyiga):

- Yuzboshi: 6 tilla
- Qorovulbegi: 4,5 tilla
- Panjaboshi: 85 tanga
- Panjaboshi-xurd: 50 tanga

Qo'shinning bosh qo'mondoni bo'lgan Shoxruxxon ismli shaxsning bir yillik daromadi 2000 tillani tashkil etgan. Bundan tashqari, bu shaxs XIX asr o'rtalariga oid ma'lumotlarga ko'ra, Bo'ston tumani yerlaridan keladigan daromaddan 700 tilla va Buxorodan 8 chaqirim narida joylashgan qishloqdagi, oyiga 34 tillaga ijaraga berilgan 20 ta tegirmondan keladigan foydadan ham katta daromad olgan.

Harbiy yurishlar davrida qo'shin askarlariga ma'lum miqdorda maosh to'langan. Masalan, Buxoro amirligida harbiy harakatlar avj olgan davrda mansabi va unvonidan qat'i nazar qo'shindagi har bir shaxsga

kuniga xon xazinasidan bir tilla berilgan. Bundan tashqari, oddiy sarbozlar va to'pchilar 3 kun uchun 1 tanga, dahboshi 2 kun uchun 1 tanga, qorovulbegi bir kun uchun 2 tanga, yuzboshi esa kuniga 4 tanga pul olgan.

Harbiylarning ma'lum miqdordagi maosh, kiyim-bosh bilan ta'minlanganliklarini boshqa xonliklar misolida ham kuzatish mumkin. XIX asr muallifi V.Velyaminov-Zernovning ko'rsatishicha, 1835-1836-yillarda Qo'qon xonligida yuzboshiga bir oyda 1 tilla-yu 4 tanga miqdorida maosh to'langan. Uning yillik maoshi 14 tilla-yu 6 tangani tashkil qilgan. Bundan tashqari yuzboshilar kimxob to'n, salla, belbog', etik, shim, po'stin, chakmon bilan ham ta'minlangan. Yuzboshilarga kiyim-boshdan tashqari bug'doy, jo'xori, quruq choy, jumladan, ko'k choy va hatto ko'mir ham berilar edi. Yuzboshi maoshi, kiyim-boshi va unga ajratilgan oziq-ovqatlarning umumiy miqdori 36 tilla-yu 107 tangaga teng kelar edi. Bu xarajatlarning barchasi xon xazinasidan hisobidan qoplanar edi.

Qo'qon qo'shinining boshqa vakillariga ham xon xazinasidan maosh to'langan, kiyim-bosh va oziq-ovqatlar berilgan.

- Panjaboshi (ellik harbiy askar ustidan rahbarlik qilgan) daromadi yuzboshi daromadining uchdan ikki qismini tashkil etgan.
- Unboshi - dahboshining daromadi esa panjaboshi daromadining uchdan bir qismini tashkil etgan.
- Oddiy askar esa xon xazinasidan dahboshi daromadining uchdan bir qismi miqdorida pul, kiyim-bosh va oziq-ovqat olganlar.
- Harbiy yurishlar oldidan askarlarga sarpo ham berilar edi.

O'rta Osiyo xonliklarida harbiylarni turli soliq va majburiyatlardan ozod etishga harakat qilingan. Xususan, ularning yerlarida yetishtirilgan hosilning bir qismini xiroj sifatida to'lashlari lozim bo'lgani holda, ular bu

soliqni to'lashdan ozod etilgan edilar. Odatda bunday imtiyozlardan harbiylarning turli mansabdorlari foydalanar edilar. Qo'shindagi ellikboshilar, yuzboshilar, yasovullar, merganlar, to'pchilarni xiroj solig'idan ozod etish Qo'qon xonlari arxividagi bir qancha hujjatlar bilan tasdiqlanadi. XIX asr 70-yillariga oid ushbu hujjatlarda Abduvali yuzboshining makkajo'xoridan, Xudoy Nazar yasovulning kunjutdan, Qambar Ali panjaboshi va Oqyo'l yuzboshining bug'doydan, Otaqulbiy bek bahodurboshining paxtadan olinadigan xiroj solig'idan ozod etilgani kuzatiladi.

Ba'zi hollarda harbiylarning ayrim mansabdor shaxslari ot bilan ta'minlangan. Qo'qon xonlari arxiviga tegishli hujjatlarning birida "botir, panjaboshi, dahboshilarga ot berilgani va otlarning qaysi nasldan ekanligi ko'rsatib o'tilgan".

O'rta Osiyo xonliklarida harbiylarni taqdirlash borasidagi an'analarga ko'ra, janglarda alohida xizmat ko'rsatgan harbiylar, harbiy mansab va unvon egalari ma'lum miqdordagi pul, yer, mol-mulk va qimmatbaho buyumlar bilan taqdirlanganlar. Jumladan, harbiy harakatlar davrida o'zini ko'rsatgan harbiylar ularning mansabi va xizmatiga mos ravishda turli-tuman tortiqlar: zarbof, shoyi, ip matodan tikilgan to'nlar, sallalar, pichoq, kamar, qilichlar bilan mukofotlanganlar. Yuqori mansab egalariga oltin va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan kamar, pichoq va qilichlar taqdim etilgan.

Xonliklarda qo'shinning sog'ligini ta'minlash borasida ham bir qator ishlar amalga oshirilgan. Shuni qayd etish kerakki, harakatdagi qo'shinning talofat ko'rgan askarlariga tibbiy yordam markazlashgan tarzda amalga oshirilmagan. Harbiy harakatlar chog'ida sog'ligiga zarar

yetgan askarlarga davolanish uchun xon xazinasidan ma'lum miqdorda pul ajratilgan. Masalan, Xiva xonligidagi 1866–1867-yillarga oid hujjatlardan birida, harbiy harakatlar davrida yarador bo'lgan Ibadulla ismli shaxsga – besh tilla, Boltaniyoz Bahodir ismli shaxsga – besh tilla, shuningdek, yarador bo'lgan "o'ttiz to'rt mergan"ning har biriga uch tilladan pul ajratilgani qayd etilgan. Odatda yarador bo'lgan shaxslar bu pullar bilan tabiblarga murojaat etar edilar.

Xiva xonligiga oid ma'lumotlarga ko'ra, harbiylar jang davomida o'z otini yo'qotganida ham tovon puli to'langan hollar bo'lgan. O'lgan ot uchun askarga XIX asr 60-70-yillariga oid ma'lumotlarga ko'ra o'n tilla miqdorida tovon puli to'langan.

Shu bilan birga, markaziy hokimiyat tomonidan jangda halok bo'lgan askarlarni dafn etish uchun zarur bo'lgan xarajatlar ham qoplangan. Qo'qon xonligiga oid 1872–1875-yillarga mansub ayrim tarixiy ma'lumotlarda vafot etgan sarboz va to'pchilar uchun "sarboz pul va oh mato", ya'ni kafanlik ajratilganligi qayd etilgan. Davlat tomonidan harbiylarning vafot etgan oila a'zolarini dafn etish borasida ham bir qator tadbirlar amalga oshirilgan. Buni namoyish etuvchi hujjatlardan birida Qo'qon xonligida 1871–1872-yillarda G'adoy-botir ismli shaxsning o'lgan xotinini dafn etish uchun pul ajratilgan, Jumaboy to'pchining o'lgan xotinini dafn etish uchun esa mato (kafanlik) berilgan. Bu ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, markaziy hokimiyat qo'shinning vafot etgan a'zolarini dafn marosimlarini moddiy ta'min etishga harakat qilgan, ammo qo'shin a'zolari ma'lum ma'noda ta'minlangan bo'lsa-da, ularning oilasi ahvoli nochor bo'lgan, chunki askarlar ayollarining dafn etishga kerakli

eng zarur oh mato, dokalar olishga qurbi yetmagan va bunday ehtiyojlar ko‘p hollarda davlat tomonidan qondirilgan.

O‘rta Osiyo xonliklaridagi muntazam qo‘shinning ayrim a‘zolariga ta‘til ham berilgan. Qo‘qon xonlari arxivida saqlangan hujjatda bir necha harbiy mansab egalariga ular xizmat qiladigan dasta (polk) va to‘p (yuzlik) rahbarining nomi keltirilgan holda, 8 kunlik ta‘til berilganligi qayd etilgan.

Qo‘shin bilan birga yurgan savdo ahli esa harbiy harakatlar vaqtinchalik to‘xtagan paytlarda bozor tashkil qilganlar. Harbiy harakatlar sharoitida tashkil etilgan o‘ziga xos bu bozordan askarlar harbiy yurishga o‘zlari bilan olib ketadigan oziq-ovqat, yem-xashagi tugagan taqdirda bu mahsulotlarni sotib olganlar. Bunday bozorlarda ko‘pincha turli kiyim-bosh, jumladan, to‘nlar bilan ham savdo qilingan. Ammo bunday mahsulotlarni, asosan oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga qurbi yetmagan askarlar ko‘p hollarda och-nahor qolib ketganlar. Shuni ta‘kidlash lozimki, hunarmand va savdogarlar barcha yurishlarida ham harbiylarga hamroh bo‘lmas edi.

Qo‘shin bilan birga turli ishchilar ham birga yurar edi. Ular yer qazish, yo‘llarni, ko‘priklarni ta‘mirlab, to‘g‘rilab borishlari lozim edi. Jumladan, Buxoro amirining 1842-yil Qo‘qonga nisbatan olib borgan harbiy harakatlari davomida qo‘shin bilan birga 2000 nafar ishchi ishtirok etgan.

Harbiy kiyim. Yangi tashkil etilgan bu muntazam qo‘shin maxsus kiyim bilan ham ta‘minlangan. Xususan, sarbozlar va to‘pchilarning kiyim-boshi qizil, qora va sariq rangli movutdan tikilgan ustki kiyim-kamzul, oq kalenkor shim va qorako‘ldan tikilgan qalpoqdan iborat bo‘lgan. Keyinchalik qo‘shin orasida echki terisidan tikilgan ancha pishiq

va chidamli shimlar kiyish urf bo'lgan. Buxoroda sarbozlar va to'pchilardan iborat qo'shinni kiyim-bosh va qurollar bilan ta'minlash amirning mablag'i hisobiga amalga oshirilgan. Odatda muntazam qo'shin amir xazinasidan har uch yilda kiyim-bosh bilan ta'minlab turilgan. Jumladan, oddiy askarlar ham, qo'shin rahbariyati ham xazinadan yangi kamzullar, shim va qalpoqlar olganlar. Askarlarga har bir harbiy yurish oldidan bir juft etik berilgan. Yangi tashkil etilgan qo'shinni qurol-yarog' bilan ta'minlash jarayoni bir yildan ortiq vaqt talab qilgan. Bu qurollarni buxorolik qurolsoz ustalar yasaganlar.

Buxoro va Qo'qondan farqli ravishda, Xiva xonligida qo'shinning muayyan tartibdagi harbiy kiyim-boshi yo'q edi. Ularning kiyimi asosan turli-tuman choponlardan iborat edi.

Harbiy qurol-yarog' va anjomlar. O'rta Osiyoda bu davrda qurollangan harbiy qurollarning kelib chiqishi ancha uzoq davrlarga borib taqaladi. Ularni shartli ravishda sovuq qurol-yarog'lar va o't-ochr qurol-aslahalarga ajratish mumkin.

- Sovuq qurollarga – xanjar, kamon, pichoq, qilich va boshqalarni kiritish mumkin. Davrlar o'tishi bilan bunday qurollar o'z ahamiyatini yo'qota borgan. Janglarda o't-ochr qurollarning salmog'i oshib borgani sari sovuq qurollardan foydalanish kamayib borgan.
- XIX asr 20-yillarida Buxoroda bo'lgan Ye. K. Meyendorf Buxoro amirligi askarlarining "*pilta miltiq, uzun nayza va egri qilich*" bilan qurollanganliklari, ularning ayrimlari "kalta sovut, temir dubulg'a kiyganlari va ho'kiz terisidan yasalgan qalqon"ga ega bo'lganliklarini ta'kidlab o'tadi. Shu asrning 30-yillarida amirlikda

bo'lgan P.I.Demezson esa, Buxoro askarlari haqida yozar ekan, ularning "ayrimlari sovut kiyishadi va juda oz hollardagina temir dubulg'a kiyadilar va kichkina qalqonga egalar. Buxoro askarlari kamondan o'q otish mahoratini mutlaq yo'qotganlar," — deb qayd etadi.

O'rta Osiyo xonliklari qo'shinida o't-ochar qurollar ham mavjud bo'lib, bular pilta miltiqlar, tufang va to'plardan iborat edi. Buxoroda pilta miltig'i bor askarlar "tufangchi va botirlar" deb atalgan. Tufang O'rta Osiyoda o't-ochar qurol sifatida XVI asr boshlaridan boshlab ishlatilgan.

O'rta Osiyo xonliklarida XIX asr o'rtalariga kelib, qo'shinning qurol-yarog'i orasida o't-ochar qurollarning salmog'i oshdi.

- Buxoro amiri Nasrullo (1826–1860) ning muntazam qo'shinini tashkil etgan sarboz va to'pchilar bunday qurol turlari bilan yaxshi ta'minlangan edilar.
- Sarbozlar nayzali miltiqlar bilan, to'pchilar esa to'pponcha, qilich bilan qurollangan edilar.
- Unboshilarning qurollari ham shunday edi.
- Yuzboshilar esa ikki stvolli miltiq, pistolet va qora, kumush bilan ishlov berilgan "Buxoro qilichlari" kabi qurollarga ega edi.

XIX asr o'rtalariga kelib esa, Buxoro qo'shinida turkmanlar orqali amir qo'liga tushgan fors to'plarini ham, Xitoyda "xristian missionerlari" tomonidan qo'yilgan to'plarni ham, shuningdek, "xitoychi" nomi ostida mashhur bo'lgan "fal'konetlar (kichik kalibrli to'p)" ni ham uchratish mumkin edi. Bu davrga oid ma'lumotlarga ko'ra, Buxoro amiri ixtiyorida umumiy hisobda turli kalibrli 50 ta to'p bo'lib, ular kerakli anjomlar bilan ta'minlangan va harbiy yurishga tayyor holda saqlangan. To'plarning 32

tasi Buxoroning oʻzida, 2 tasi Jizzaxda, 1 tasi Kerkida, 10 tasi Oʻratepada, 1 tasi Chorjuyda va 4 tasi Zominda saqlangan. Poytaxt shahardan tashqari hamma yerlarda toʻplarga qarash uchun mahalliy aholi orasidan xizmatchilar olingan.

Toʻplarga qarovchi toʻpchilar ayrim hollarda asirga tushgan shaxslardan saralab olingan. Jumladan, Buxoro amirligida toʻplarga rus va fors asirlari qarab turganlar. Xiva xonligida ham toʻplarni soz ahvolda saqlashga javobgar boʻlgan shaxslar ichida asirlarni uchratish mumkin edi. Xiva xonlari arxiviga oid hujjatlarning birida "Toʻpchi dugmalarga" yigirma tilla berilgani qayd etib oʻtiladi.

XIX asr muallifi I. V. Vitkevichning qayd etishicha, "Buxoroda xonning ixtiyorida bir necha kichik kalibrli toʻp – falʼkonetlar boʻlib, ular tuyalarning egariga mahkamlab bogʻlangan. Bu falʼkonetlar juda yupqa qilib quyilgan." Ular Erondan olib kelingan deb taxmin qilinadi.

Xonliklarda turli qurol-yarogʻlar ishlab chiqaruvchi ustaxonalar ham mavjud edi. Ular jumlasiga oʻt-ochar qurollar – miltiqlar va toʻplar ishlab chiqaruvchi ustaxonalarni kiritish mumkin. Ularda mamlakatda mavjud turli hunarmandlar – temirchilar, degrezlar, duradgorlar va boshqalarning xizmatidan keng foydalanilgan. Masalan, Buxoro amirligida Samarqand yirik degrezlik markazi sifatida mashhur boʻlib, toʻplar aynan shu yerda tayyorlangan. Bunday turdagi ustaxonalar asosan davlat tasarrufida boʻlgan. Ularga qurol-yarogʻlarni ishlab chiqarish uchun zarur boʻlgan xomashyoni davlat tomonidan yetkazib berilgan.

Masalan, XIX asrning 60-70-yillariga oid hujjatlarda qayd etilishicha, Qoʻqonda miltiqsozlik ustaxonasi – "kamonxona" uchun poʻlat, qalay, mayda koʻmir, yelim, chugʻan, temir, buyoqlar ajratilgan. Qoʻqonlik

ustalar hatto yevropacha miltiq "kamon-i farangiy" ishlab chiqarishga harakat qilganlar. 1872–73-yillarga oid hujjatlardan birida yevropacha miltiqlarni ishlab chiqarish uchun ustaxonaga temir, po‘lat, chug‘an va ko‘mir ajratish lozimligi ko‘rsatib o‘tilgan. Bunday ustaxonalarga miltiqlarning kayishi – "band-i kamon" uchun xom teri ham yetkazib berilar edi.

Xuddi shu tarzda to‘p ishlab chiqaruvchi ustaxonalar – "to‘pxonalar" va to‘plarning yadrosi ishlab chiqaruvchi ustaxonalar – "korxona-i tir-i to‘prizan" ham davlatning tasarrufida bo‘lgan. Bu ustaxonalarga davlat tomonidan:

- To‘p quyish uchun ko‘mir, po‘lat,
- Aravlarga to‘plarni o‘rnatish uchun kerakli moslamalarni yasash uchun esa, temir va charm,
- Porox solish uchun esa, qop, kigiz,
- Bulardan tashqari ip g‘altaklari, lazur (havorang buyoq), yelim va boshqalar yetkazib turilgan.
- Shuningdek, to‘plarni bo‘yash uchun mum, zig‘ir yog‘i, o‘simlik yelimi, havo rang buyoq (lazur), to‘plarning ustiga yopish uchun charm va boshqalar yetkazib berilgan.
- To‘plarni tashiydigan maxsus aravalar tayyorlash uchun zarur xomashyolar – charm, kigiz, buyoqlar, aravalarning g‘ildiragini moylash uchun turli yog‘lar yetkazib turilgan.

O‘rta Osiyo xonliklarida qo‘shinning turli qurol-aslahalarga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga xizmat qiluvchi turli hunar turlari mavjud edi. Ulardan biri miltiq ishlab chiqarish bo‘lib, bu hunar bilan shug‘ullangan hunarmandlar "kamonsoz", "miltiqsoz" deb atalgan. Miltiq ishlab

chiqaruvchi ustaxonalarda mehnat qilgan bunday hunarmandlarga katta e'tibor qaratilgan. Qo'qon xonligiga oid ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, bunday ustalarga askarlarga berilgani kabi bug'doy berilgan. Ular ham turli soliqlardan ozod etilgan. 1870–1871-yillarga oid hujjatlardan birida Usta Yunus ismli shaxsning o'g'li, miltiqsoz ustaning yerida o'stirilgan uzumzori uchun tanabona solig'idan ozod etilgani ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, miltiq va to'p ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bunday ustaxonalarda faoliyat ko'rsatgan hunarmandlarning kundalik ehtiyojlari uchun quruq choy, shu jumladan, unning oq-quyruq navi, zig'ir yog'i, guruch, go'sht, dumba yog'i, sabzi, piyoz, qovun va boshqalar yetkazib berilar edi.

Harbiy qurollar ishlab chiqarish bilan bog'liq hunar turlaridan biri porox ishlab chiqarish bilan bog'liq edi. Poroxni mahalliy xalq tomonidan "doru" deb atalgani uchun, bu hunar turi bilan bog'liq hunarmandlar "dorukash" deb atalgan. Ular ham miltiqsozlar kabi davlat tomonidan ma'lum turdagi moddiy ne'matlar, shu jumladan, bug'doy bilan ta'minlanganlar.

O'rta Osiyo hududida turli harbiy uskunalar, qurol-yarog'lar ishlab chiqarish uchun zarur xomashyolar yetarli edi. Masalan, Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklari kabi, porox ishlab chiqarishda zarur bo'lgan oltingugurt va selitrage juda boy hudud edi. Amirlikda porox ishlab chiqarishga ixtisoslashgan maxsus xususiy ustaxonalar mavjud edi. Ulardan biri Qarshida joylashgan edi.

Xonliklarda qo'shinning qurol-yarog'lar zaxirasi harbiy yurishlar davrida qo'lga tushirilgan qurol-aslahalar bilan ham to'ldirib borilgan. XIX asr muarrixi Mulla Olim Maxdum Xojining "Tarixi Turkiston"

asarida qayd etilishicha, 1842-yilda Qo‘qonni qamal qilgan Buxoro amiri Nasrullo "Xusumatga taalluqli asbob-aslaha, chunonchi, to‘pu tufang va asbobi jang, xazina, dafinalarning hammasini yig‘ib", amirlik poytaxtiga jo‘natgan edi.

XIX asrga oid tarixiy ma’lumotlarga ko‘ra, harbiy harakatlar davomida qo‘shinning yurishi uchun zarur narsalar arava, chodir va boshqa narsalar ham xon xazinasi tomonidan qoplangan. Xususan, shu davrda Buxoro amirligida sarboz va to‘pchilarning har bir o‘nligi uchun bittadan chodir ajratilar edi. Harbiy harakatlar davomida chodirlar va boshqa yuklarni tashish uchun amir tomonidan aravalar ham ajratilib, ularda ayrim hollarda vaqtdan yutish maqsadida sarbozlarning o‘zi ham tashilgan. Shu bilan birga bunday aravalarda to‘plardan otiladigan o‘qlar, multiqlar ham olib borilgan. Masalan, XIX asr o‘rtalarida Buxoro amirligida asirlikda bo‘lgan shaxsning ko‘rsatishicha, to‘pchilar harbiy yurishlar paytida har bir to‘p uchun 500 tadan o‘q olib yurishga majbur bo‘lganlar, chunki yo‘lda uchragan shaharlarda qurol-aslaha sotuvchi "hech qanday do‘kon" bo‘lmagan edi. Sarbozlar uchun to‘p o‘qi va o‘qlar tuyalarda tashilgan. Artilleriya qurol-yarog‘lari qo‘shinning o‘rdasi qo‘rxonada saqlangan.

Harbiy taktika. Harbiy harakatlar davomida muntazam qo‘shinning turli qismlari zimmasiga bir qancha vazifalar yuklatilgan edi. Jumladan, Buxoro amirligida o‘t-ochar qurollardan foydalanishda mohir sanalgan sarbozlarning vazifasi artilleriyani himoya qilishdan iborat bo‘lsa-da, ular hujumkorlik qobiliyatini ham yo‘qotmagan edilar. Artilleriyani himoya qilish mobaynida sarbozlar odatda uncha katta kuch yo‘qotmaganlar, hujumlar paytida esa ular o‘z tarkibining deyarli yarmini yo‘qotar edilar.

Masalan, 1842-yilda Qo‘qonni ishg‘ol qilish jarayonida buxorolik sarbozlarning deyarli yarimisi yo‘qotilgan edi.

O‘rta Osiyo xonliklarida harbiy harakatlarni muvaffaqiyatli olib borishda tajovuz qilgan tomon ham, o‘zini himoya qilgan tomon ham turli kurash usullaridan foydalanganlar. Ular jumlasiga muxolif kuchlardan himoyalaniş maqsadida aholi yashaydigan manzillar atrofiga xandaqlar qazish va ularni suv bilan to‘ldirishni kiritish mumkin.

Bu ko‘pgina tarixiy ma‘lumotlarda o‘z tasdig‘ini topadi. Jumladan, amir Nasrulloning 1845-yili Shahrisabzga yurishi davomida Shahrisabz beki Xoja Quli o‘ziga qarashli Shahrisabz, O‘rta Qo‘rg‘on, Kitob hududlarini xandaqlar bilan birlashtirib, hosil bo‘lgan hududiy birlikning o‘rtasiga aholini joylashtirgan edi.

Buxoro amirining qo‘shini esa 1852 va 1854-yillarda Shahrisabzga qilgan yurishlari mobaynida bu hududga tog‘ suvlarini yuborish, so‘ngra uning suv ta‘minotini bo‘g‘ib qo‘yish kabi usullar bilan bu yerda g‘alaba qozonishga harakat qilgan.

Xonliklardagi jang olib borish san‘ati haqida ma‘lumotlar juda oz saqlanib qolgan. Ana shunday ma‘lumotlardan biri XIX asr 20-yillariga mansub bo‘lib, Buxoro amirligiga oid ushbu manbada qayd etilishicha, jang oldidan ancha kuchli va jasur otliqlar qo‘shinning oldida borganlar. Ularning ketidan barcha askarlar dushman tomon o‘z yurishini boshlagan va ularning orqasidan esa otliq askarlar hujumga o‘tgan. Otliq askarlarning qo‘shinda mavjudligi va ularning hujumi g‘alabani tezlashtirishga xizmat qilgan, chunki chekinayotgan va har tomonga qochayotgan tomonni otliq askarlar ta‘qib va taslim etishi oson kechar edi.

O‘rta Osiyo xonliklaridagi mudofaa inshootlari. Shuni alohida qayd etish lozimki, O‘rta Osiyo xonliklarida aholi yashaydigan manzillar atroflarini devorlar va o‘z navbatida, ularning ham atroflarini suv to‘ldirilgan xandaqlar bilan o‘rab olish an‘anasi amalda keng qo‘llanilgan. Shahar devorlari ular atrofidagi xandaqlar bilan birgalikda eng yaxshi himoya vositasi hisoblangan.

Bunga XVIII asr muarrixi Mirza Maxdixon Astrabodiyning Xiva xonligiga qarashli Hazorasp haqida yozgan quyidagi so‘zlarini eslash o‘rinlidir: *"Bu qal'a xandaqqa ega bo'lganligi va mahkam devor bilan mustahkamlanganligi uchun ... bu qal'aga hujum qilish sog'lom fikrdan uzoq ish edi"*. Muarrixning qayd etishicha, aynan shuning uchun Eron shohi Nodir shoh (1736–1747) XVIII asr 40-yillarida qal'ani ishg'ol qilishdan voz kechgan.

XVIII asr muarrixining bu fikrini XIX asrga oid quyidagi ma'lumot ham tasdiqlaydi. Unga muvofiq, Hazorasp *"Xivadan keyin xonlikning eng yaxshi himoyalangan shahri hisoblangan; ancha baland va qalin devorga ega"* edi.

XIX asrning birinchi yarmida mustahkam himoya istehkomlariga ega shaharlardan biri O‘ratepa edi. Shu davr manbalaridan birida xabar berilishicha, shahardan chorak chaqirim (1,06 km) narida joylashgan uncha katta bo‘lmagan tog‘da qal’a-minora mavjud bo‘lib, u devor va xandaq bilan o‘rab olingan edi. Bu qal’ani 1858-yili ikki oy qamal qilgan Qo‘qon qo‘shini uni qo‘lga kiritishda olmagan. Bu qal’ada birorta ham to‘p bo‘lmagan, uning 200 nafardan iborat himoyachilari Buxoro amiri Nasrulloning butun boshli qo‘shiniga 4 soat davomida qarshi tura olganlar. Amirning agar qal’a zabt etilmasa, lashkarboshilarning qatl etilishi

haqidagi do‘q-po‘pisalaridan keyingina qal’ani egallashga muvaffaq bo‘lganlar. Bu jangda buxoroliklar 150 nafar askarni yo‘qotgan edilar. Qal’ada esa faqat ikki kishi omon qolgan edi.

Shaharlarni devorlar va xandaqlar bilan o‘rab olish an’anasi barcha O‘rta Osiyo xonliklari uchun xos edi. Buni nafaqat Buxoro, balki Xiva va Qo‘qon xonliklariga mansub ma’lumotlar ham tasdiqlaydi. Masalan, Buxoro xonligida Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlari bilan bir qatorda, Kattaqo‘rg‘on, Karmana, Yangiqo‘rg‘on, Miton, Kerki, Qarshi, Jizzax kabi shaharlari ham devor bilan o‘rab olingan edi.

Buxoro xonligi chegara-larda joylashgan shaharlarni juda mustahkam himoyalashga alohida e’tibor qaratilgan. Shunday shaharlardan biri Amudaryoning ikki qirg‘og‘ida joylashgan Kerki shahri edi. Buxoroning "chegara qal’asi" hisoblangan bu shahar XIX asr ma’lumotlariga ko‘ra, daryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan bo‘lib, unda faqat to‘rtta to‘p bor edi. Shaharning asosiy qismi esa daryoning chap qirg‘og‘ida joylashgan bo‘lib, u "uch qavat loy devor va o‘n oltita chug‘an va oltita mis to‘plar" bilan himoyalangan edi.

Xiva xonligi shaharlarining ham devorlar bilan himoyalanganligini XVIII asrda Xivada bo‘lgan rus tadqiqotchisi I. Muravinning yozishicha, "Xivalliklar hukmronligi ostida sakkizta loydan qurilgan shahar bor; ularning devorlarining balandligi besh va olti sarjin (1 sarjin $\approx$ 2.134 m); atrofida kanallar (xandaqlar) qazilgan". Bu ma’lumotni XIX asr 20-yillariga oid materiallar ham tasdiqlaydi. Ularga ko‘ra, Xiva xonligining yirik shaharlari jumlasiga Hazorasp, Xonqa, Gurlan, Xo‘jaylilar ham kirgan bo‘lib, o‘sha yerdagi boshqa shaharlar kabi, ularning hammasi loy devor va xandaqlar bilan o‘ralgan edi.

Xonlik poytaxti – "Xiva zabt etib bo'lmaydigan qal'a" sifatida mashhur bo'lgan ikkita devorga ega edi. Shaharning asosini tashkil etgan ichki shahar – Ichanqal'ani qamrab olgan devor haqida 1753-yil Xivada bo'lgan rus savdogari Danila Rukavkin shunday ta'riflaydi: "shahar to'rtburchak shaklidagi loydan qurilgan devor bilan himoyalangan; burchaklarda, shuningdek, xavfli yerlarda "qorovullar uchun budkalar (minoralar)" o'rnatilgan". XIX asr 20-yillarida esa "Xiva shahri, atrofi uchta darvozali g'isht devor bilan o'ralgan bo'lib, kengligi 10 sarjin, chuqurligi 2 sarjin Amudaryo suvi bilan to'ldirilgan kanal (xandaq) bilan o'ralgan", – deb qayd qilinadi. Xivaning tashqi qismi – "Dishon qal'a" devori Olloqulixonning 1842-yilda Buxoroga yurishidan bir oy oldin qurilgan edi. Bu devorning atrofi ham xandaq bilan o'ralgan bo'lib, suv bilan to'ldirilgan edi.

Qo'qon xonligida esa ayrim shaharlarga himoya devorlari bilan o'rab olingan edi. 1735-yil Nur Muhammad Alimov degan shaxsning Toshkentga oid ma'lumotlaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki, "shahar to'rtburchak g'ishtin devor bilan o'ralgan" bo'lib, "shahar devori shunday kengdirki, unda ikki otliq kishi bemalol yura oladi; qorovullar hujum qilib kelayotgan dushmanni ko'rishlari bilan otda chopib, himoyaga tayyorgarlikka chaqiradilar". Shaharda 1800-yilda bo'lgan tog' muhandislari M. Pospelov va T. Burnashevlar uning devorining "balandligi 26 fut (1 fut≈30.48 sm), qalinligi tepasida 3 fut, pastda esa 6 futga yetuvchi devor bilan o'ralgan; uning aylanasi 18 chaqirimga ega", – deb ko'rsatganlar. Xonlikning poytaxti Qo'qon dastlab devor bilan o'rab olinmagan edi. Poytaxt shahar faqat 1842-yilga kelib devor bilan o'raldi.

O'rta Osiyo shaharlarida qal'alar ham mavjud bo'lib, ular turli nomlar bilan ark, o'rda, qo'rg'on, qal'a nomlari bilan atalgan. Bunday inshootlar shaharlar himoyasida muhim o'rin tutgan. Masalan, Qo'qon xonligida "O'rda" deb atalgan bunday inshootlar tinchlik davrida oliy hukmdor yoki shahar hokimi yashaydigan va turli harbiy anjomlar, qurol-aslahalar saqlanadigan joy vazifasini ham o'tagan.

Mamlakatdagi siyosiy hayot taqozosi hamda tashqi xavf kuchaygan davrlarda ayrim kichik shaharlar va qishloqlar ham devorlar bilan o'rab olishga harakat qilingan. Jumladan, XIX asr 40-yillarida Buxoro amirligi bilan munosabatlari keskinlashib ketgan Xiva xoni Olloqulixon devori bo'lmagan ayrim Xiva shaharlarini devorlar bilan o'rab olish haqida buyruq bergan. Masalan, Pitnak shahri Olloqulixon buyrug'i bilan 1842-yilda devor bilan o'rab olingan. Bunday holatni Buxoro xonligi shaharlari misolida ham kuzatish mumkin. Xususan, turli o'zbek urug'larining siyosiy chiqishlari kuchaygan davr – XVIII asrning 60–80-yillarida hokimiyat tepasida turgan Doniyolbiy tomonidan "Zarafshonda talonchilar to'dasi hujumidan saqlanish maqsadida juda ko'p qo'rg'onlar qurilgan. Hatto kichkina qishloqlar ham devorlar bilan o'ralgan edi".

Shahar ahli atrofdagi yerlar, uzoq va yaqin mamlakatlar bilan shahar devorlariga o'rnatilgan darvozalar orqali aloqa qilar edi. Aniqrog'i, shahar darvozalari orqali uni boshqa yerlar, uzoq mamlakatlar bilan bog'lagan karvon yo'llari boshlanar edi. Ko'p hollarda ular turli hukmdorlarning harbiy yurishlarida ham asosiy yo'llar vazifasini o'tar edi.

Darvozalar shaharlar himoyasida muhim o'rin tutgan. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayot markazlari bo'lgan shaharlardagi ichki tartibni saqlash maqsadida shahar darvozalari kechqurun yopib qo'yilgan.

Shuningdek, shaharlar va aholini shaharga yaqinlashgan dushmandan himoyalash maqsadida zarurat tugʻilganida uning darvozalari yopib qoʻyilar edi. Bunda turli usullar qoʻllangan.

Jumladan, shaharga dushman yaqinlashganida uning darvozalari koʻp hollarda tuproq bilan toʻldirilib, berkitib qoʻyilardi. Xususan, Amir Haydar davrida Buxoro amirligiga Xiva xoni Eltuzarxonning bosqinchilik yurishlaridan oʻzini himoya qilgan samarqandliklar, tarixchi Mirza Shams Buxoriyning koʻrsatishicha, "shahar darvozalarini tuproq bilan toʻldirib qoʻyganlar". Bunday usulni Xiva xonligi shaharlarida ham qoʻllaganlar. XVIII asrning 40-yillarida Xivada boʻlgan D. Gladyshevning yozishicha, Eron shohi Nodirshoxning Xiva xonligiga hujumi munosabati bilan Xiva darvozalari "tuproq bilan berkitib qoʻyilgan edi".

Muxolif kuchlar koʻp hollarda yogʻochdan ishlangan darvozalarni yoqib yuborish orqali ham shaharlarga kirib, ularni ishgʻol qilishga muvaffaq boʻlganlar. XVII asr muarrixii Muhammad Yusuf Munshiyning qayd etishicha, Toshkentni bosib olishga bel bogʻlagan Buxoro hukmdori Imomqulixon (1611–1642) qoʻshinlari "shahar darvozalaridan birini yoqib yubordilar va u yonib ketdi. Qoʻshin u orqali shaharga kirdi", – deb xabar beradi.

Xonliklarda mamlakat chegaralarini qoʻriqlashga katta eʼtibor qaratilgan. Davlat chegaralarida ham maʼlum miqdordagi harbiylar saqlangan. Masalan, XIX asrning 50–70-yillarida Xiva xonligida chegarada turgan harbiylarga shu hududdan yer berilgan. Shuningdek, ularga maosh ham toʻlangan. Xonlikda chegaradagi harbiylar boshligʻi qorovulbegi deb atalgan.

Chegaralarda qo'shinni saqlash uchun bir qancha qal'alar bunyod etilgan edi. Bu qal'alarda joylashgan qo'shinning asosiy vazifasi turli savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minlash, mamlakatni tashqi kuchlar tajovuzidan asrashdan iborat edi. Tashqi kuchlar hujumiga birinchi bo'lib javob beradigan bunday qal'alar asosan yirik xalqaro karvon yo'llarida bunyod etilar edi.

Qo'qon xonligida XIX asr o'rtalarida mavjud bo'lgan chegara qal'alariga: Chu va Talas vodiysidagi Tuychibek-qo'rg'on, To'qmoq, Pishpek, It-kechuv, Oqsuv, Merka, Avliyoota, Choldevor, Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan Chuloq-qo'rg'on, Suzok, Qumishqo'rg'on, Oqmachit va Chirchiq vodiysidagi Buka, To'ytepa va boshqalarni kiritish mumkin.

Buxoro xonligidagi chegara qo'shinlari esa, Jizzax, Bola qo'rg'on, Nurota, Xo'ja Juybor, Kerki, Yoychi, Chorjuy va boshqa markazlarda joylashgan qal'alarda saqlanar edi.

Turli hajmda va mudofaa qobiliyati jihatidan ham turlicha bo'lgan bu qal'alarda har xil o't-ochar va sovuq qurol bilan qurollangan qo'shin joylashtirilgan. Ularda turli to'plar saqlangan.

O'rta Osiyo xonliklari qo'shinida muayyan intizomni saqlab turishga harakat qilingan. Lekin ko'p hollarda, ayniqsa, harbiy harakatlar avj olgan pallada qo'shin intizomini bir maromda ushlab turishga erisha olmaganlar. Harbiy yurishlarda muvaffaqiyatga erishgan qo'shin tomonidan talonchilik qilish holatlari uchrab turgan.

Hukmdorlar harbiy yurishlari davomida o'z askarlarini muayyan intizomga bo'ysunishga majbur etgan hollari ham ko'p uchraydi. Masalan, XVI asr boshida Samarqandni zabt etgan Muhammad Shayboniyxon o'z

askarlariga "o'g'rilik va talonchilik ko'chasidan" o'tmaslikni amr etgan bo'lsa, Ashtarxoniylar sulolasiga mansub hukmdor Ubaydullaxon (1702–1711) XVIII asr boshlarida Balxga yaqin Odina masjid degan joyda harbiy harakatlarga tayyorgarlik ko'rayotgan askarlariga aholining ekinzorlaridan "bitta ham boshqni to'kmasliklari"ni buyurgan. Agar shunday hol amalga oshsa, askar *"umrining butun hosili o'lim o'rog'i"* ostida qolishini bildirgan.

Keltirilgan ushbu tarixiy ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, mamlakat ravnaqi haqida qayg'urgan ayrim hukmdorlar harbiy yurishlarning salbiy oqibatlarini anglagan holda ularning oldini olishga harakat qilganlar.

12.3. Buxoro va Xiva xonliklarida siyosiy qaramlik sharoitida harbiy qo'shin holati

Buxoro amirligi harbiy hayoti. Rossiya istilosi arafasida, aniqrog'i, XIX asr o'rtalariga kelib, Buxoro qo'shinlari to'pchilar qismi hamda sarbozlardan iborat muntazam qo'shinga aylangan edi. Qo'shin tarkibi quyidagi bo'linmalarga ajratilgan:

- Mingliklar (boshlig'i mingboshi)
- Mingliklar dastalarga yoki 5 ta 200 kishilik baydoqlarga (boshlig'i dustatboshi)
- Ular esa 100 kishilik yuzalarga (boshlig'i yuzboshi)
- Yuzalar 2 ta ellik kishilik guruhga (boshlig'i ellikboshi yoki panjoxboshi)
- Ular esa o'z navbatida 2 ta 25 talik rasmga (boshlig'i rasadboshi)

- Rasadlar 12-13 (ba'zan 10) kishilik 2 ta guruhga (boshlig'i dahboshi yoki unboshi) bo'lingan edi.

Eng yaxshi sarbozlardan unboshilar tayinlangan, ularning kiyimlarida oq tasmalarni uchratish mumkin edi. Yuzboshilar yenglari zarhal, uzun kimxob kamzul kiyganlar. Har bir beshyuzlik va minglikning amir tomonidan berilgan o'z bayrog'i, ya'ni tug'i va 5 ta rangli nishonlari bo'lib, ular yuzboshilarda saqlangan. Sarbozlar quroli Buxorodagi xususiy mahalliy ustaxonalarda tayyorlanib, hukumatga 4 so'mdan sotilgan. Bu qurollarning dumaloq o'qlari va pistonlari ham Buxoroda tayyorlangan va qal'a aslahaxonalarida saqlangan, chunki o'q otish mashqlarida ulardan foydalanilmagan.

To'pchilar soni 100–250 nafar bo'lib, amirlik qo'shinida eng nufuzli kishilar hisoblangan. Biroq ularning amaldagi vazifalari o'ta og'ir bo'lgani uchun ularga boshqa turdagi harbiylarga nisbatan ko'proq maosh to'langan. To'pchilar boshlig'i – to'pchiboshi amirlikdagi eng oliy harbiy mansablardan hisoblangan. To'pchilar haftada 1 kun shahar tashqarisidagi "Paxta-parron" maydonida zararsizlantirilgan o'qlar (ichiga sochma porox o'rniga arpa kipiği solingan) yordamida mashq o'tkazganlar.

To'pchilar 2 guruhga – qal'a va dala to'pchilariga bo'lingan.

- *Qal'a to'pchilari amirlikdagi o'ta og'ir to'plarda qal'alarni mudofaa qilganlar.*

- *Dala to'pchilari nisbatan yengil to'plarda harbiy muhobaralarda qo'shin bilan ishtirok etganlar.*

To'plar, zambaraklar asosan Rossiyadan va Afg'oniston orqali olib kelingan rus, ingliz va turk to'plaridan iborat bo'lgan. Rossiya istilosiga qadar amirlikda 90 tasi 30 ta to'p bilan Buxoro bekligida, Chorjuy,

Shahrisabz, Karki, Karmana, Baljuvonda esa 10 tadan to'pchi 2-3 tadan to'p bilan saqlangan.

Amirlik qo'shinining asosiy qismi sarbozlardan iborat bo'lgan. Qo'shinning piyoda qismi hisoblangan sarbozlarning ma'lum qismi urush paytida jangga otda kirganlar. Ularning ilg'or qismlari beshotar miltiq bilan qurollangan. 1880-yillarga mansub manbalarda amirlik qo'shini tarkibida 4000 otliq hasabardor va 10,000 otliq g'alabotir bo'lganligi qayd etilgan. Ular Amudaryo bo'yidagi, Qarshi cho'lidagi, Qarshi, Karmana, Ziyovutdin, Nurota istehkomlarini qo'riqlaganlar. Qo'shinda 17 nafar musiqachi bo'lib, ularni balabomchilar deb atashgan. Ulardan 1 nafari karnaychi, 16 tasi nog'orachi bo'lgan.

Bulardan tashqari saroy ichini qo'riqlovchi g'ulombachchalar ham bo'lib, Amir Muzaffarxon hukmronligi davrida ularning soni 200 nafarni tashkil etgan. G'ulombachchalar o'z oila a'zolari bilan arkning ichida istiqomat qilishgan. Amir Abdulahadxon hukmronligi davriga kelib, ularning soni qisqartirilib, 50 kishiga keltirilgan.

Arkning tashqari qismini 200 nafardan iborat dumbalapur, ya'ni beshotar miltiq bilan qurollangan sarbozlar qo'riqlagan. Ular amirning shaxsiy qo'shini bo'lib, keyinchalik rus manbalarida gvardiya deb ta'riflangan. Bundan tashqari har bir beklik ma'lum miqdorda o'z sarbozlari – elnavkarlarga ega bo'lgan.

Istiloga qadar amirlik qo'shinida harbiy xizmat xalq uchun juda sharaflı bo'lib, qo'shin xazina hisobidan qurol, kiyim-bosh, patronlar bilan ta'minlangan. Yangi xizmatga kelganlar 3 oy tayyorgarlik o'tgan. Qo'shin har oyda va yil oxirida kumush va tilla tangalarda maosh bilan ta'minlangan. Bundan tashqari askarlarga bug'doy ham berilgan. Qo'shin

Navro‘z, Qurbon hayiti kabi bayramlarda amir tomonidan Toj ordeni (oltin yulduz), 1, 2, 3-darajali Buxoro quyoshi ordeni, bo‘yinga taqiladigan oltin va kumush medallar bilan taqdirlagan.

1868-yilda tuzilgan Rossiya–Buxoro sulhiga ko‘ra, o‘z siyosiy mustaqilligidan mahrum bo‘lgan amirlikda mamlakat chegaralarini rus qo‘shinlari egallagach, amirga ichki tartibni saqlash va ma‘muriyatni qo‘riqlash uchun 12000 kishilik qo‘shin saqlashga ruxsat berilgan. Shu sababli vaqt o‘tgan sari Turkistondagi ma‘muriyat tazyiqi ostida qo‘shin qisqarib borgan va 1910-yilga kelib 11000 kishini tashkil etgan.

Mustaqil armiyadan mahrum bo‘lgan amirlikda sarbozlarning asosiy vazifasi amirni Qarshi va Shahrisabzga borishida to‘pchiboshi qo‘mondonligida kuzatib, qo‘riqlab borish edi. Bu davrga kelib artilleriyada (ya‘ni to‘pchilar qismida) 300 kishi xizmat qilgan, unda 6 ta mahalliy to‘p bo‘lib, uni to‘pchiboshi boshqargan. Buxoro amirligida artilleriyada xizmat qiluvchilarning maoshi piyoda qo‘shin xizmati uchun to‘lanadigan maosh bilan bir xil bo‘lsa-da, artilleriyada xizmat qilish sharaflari hisoblangan.

Buxoro amiri bir yilda piyoda sarbozlarga o‘rtacha 1 million 64 ming 600 so‘m, otliq qo‘shinga (otlari bilan birga) 1 million 56 ming so‘m, artilleriyaga 33,980 so‘m, gvardiyaga 30 ming 400 so‘m, bosh qo‘mondonlarga 13,000 so‘m sarflagan. Jami bir yilda Buxoro qo‘shinlari uchun 2 million 197 ming 98 so‘m sarflangan.

Rossiya imperiyasining Turkiston ma‘muriyati Buxoro amirligini itoatda saqlash maqsadida 1881-yildan boshlab rus harbiy injenerlari, konstruktorlari, zobitlaridan iborat Terek kazaklari otryadini tuzadi. Terek

kazaklari dastlab piyoda qo'shin hisoblanib, keyinchalik ularning bir qismi otliq askarlarga aylantiriladi.

Terek kazaklari otryadining harbiy kiyimlari xuddi rus kazaklariga o'xshash bo'lib, ularning turmush tarzi sarbozlarnikiga qaraganda birmuncha yaxshi hisoblangan. Ularga yiliga 4 sidra harbiy kiyim, oyiga 35 tanga maosh, har yili musulmon bayramlari chog'ida 20 tanga xayriya puli berilgan. Kazaklarning kiyimlari harbiy unvoniga qarab oq, qora, qizil, to'q sariq rangda bo'lgan. Terek kazaklari otryadi Karmanadagi amir qarorgohi yaqinida joylashtirilgan. Ular o'ta shafqatsizligi bilan ajralib turgan.

1908-yilda Amir Abdulahadxon Kavkaz kazaklari namunasidagi otliq kazaklar harbiy qismiga asos soldi. Dastlab ularning soni 600 kishini tashkil etib, 3 baydoqqa bo'lingan va bir sarkarda boshchilik qilgan. Ular ham asosan Karmanada xizmatda bo'lgan. Kavkaz otliqlarining tarkibini 15 yashardan to 18 yashargacha bo'lgan uspirin yigitlar tashkil etgan. Yoshi 18 dan oshgan bolalar bu to'dadan chiqarilib, umrbod xizmat qiladigan piyoda sarbozlar to'dasiga kiritilgan. Otliq kazaklar tarkibida 35 kishidan iborat balabomchilar – musiqachilar ham bor edi. Buxoro shahrida ularning qarorgohlari amir saroyiga yaqin joylashgan.

Terek va Kavkaz otliq kazaklari haftada 3 kun (shanba, yakshanba, dushanba kunlari) shahar tashqarisida harbiy dala mashqlari o'tkazganlar. Ularga beriladigan maosh, turmush tarzida alohida imtiyozlar bo'lgan, ularning otlariga ham ma'lum miqdorda pul, yem-xashak ajratilgan.

1904-yilda Amir Abdulahadxon tomonidan "Shefskiy" otryadlari tashkil etiladi. Bu guruh amirlikdagi 18-20 yoshli yigitlardan tashkil etilib, dastlab ularning soni 40-50 nafarga, Amir Olimxon hukmronligining

dastlabki yillarida 600 kishiga yetkazildi. Terek kazaklari va "Shefskiy" otryadlari uchun amirlikning yozgi qarorgohi Sitorayi Mohi Xossada harbiy kazarmalar tashkil etilgan.

XX asr boshiga kelib imperiya hukumatining amirlikdagi harbiy qo'shinni imkon qadar qisqartirish talabi hamda uni kuchaytirishga, qurollantirishga imkon bermaslik harakati tufayli amirlik qo'shinlari qisqarib, yaroqsiz kuchga aylanib borgan. 1911-yilda qayd etilgan ma'lumotlarga ko'ra, amirlikdagi qo'shin soni 11000 kishi bo'lib, uning tarkibida 2 ta otliq gvardiya, otliq artilleriya, piyoda askarlar va 500 nafar artilleriyachi bo'lgan.

Buxoro amiri o'z qo'shinlarini mustahkamlash, ularni zamonaviy qurol-yarog' bilan ta'minlash, yangi jang taktikalarini tadbiq etish niyatida Imperator Nikolay II ga, Turkiston general-gubernatoriga bir necha bor murojaat qiladi. Ammo mustabid hukumat buni aslo xohlamas, aksincha, qo'shinni qisqartirish maqsadida turli yo'llar bilan qo'shinning holatini, uning ta'minoti uchun sarflanayotgan mablag'ni aniqlashga harakat qilar edi.

Buxoro amirining harbiy qo'shinni kuchaytirish istagini va imkoniyatlarini mumkin qadar jilovlab turish maqsadida imperiya hukumati unga harbiy unvonlar berib, bu bilan amirning go'yoki harbiy darajasini ko'targandek bo'lgan. Amirga Imperator general-admirali unvoni berilgan va u Terek kazak qo'shinlari hisobida turgan. Ayni paytda u Rossiya armiyasi kavaleriya generali hisoblangan. Amirning o'g'li esa Rossiya armiyasi polkovnigi darajasiga va ad'yutant-fligel unvoniga ega bo'lgan, otasi kabi Terek kazak qo'shinlari hisobida turgan. Amalda esa bu quruq unvon bo'lib, amirlik qo'shini uchun hech qanday o'zgarish

bo'lmagan. Aslida bunday hol Buxoro amirining Rossiya imperatoriga itoati va tobeligining yaqqol ko'rinishi bo'lib, amirning imperator xizmatidagi bir amaldorligini ta'kidlash maqsadida qilingan makkor tadbir edi.

Biroq amirni harbiy unvonlar bilan siylagan imperator Buxoro qo'shini haqida qayg'urish u yoqda tursin, aksincha uni mumkin qadar tezroq qisqartirishni talab qilib kelardi. Bu talabni qo'shinga ehtiyoj yo'qligi, harbiy mudofaa vazifalarini rus qo'shinlari bajarishi bilan izohlardi. Amirning iltimosi bilan qo'shinlarga harbiy ta'lim berish uchun yuborilgan rus ofitserlari esa sarbozlarga faqatgina rus harbiy ustavini o'rgatish bilan kifoyalanganlar, xolos. Sarbozlar safda yurish, miltiq ishlatish qoidalarini o'rganib turganlar, otish mashqlari har bir kishiga 1 yilda bir marta bo'sh yoki puch patronlar bilan mashq qildirilgan. Qo'shindagi ofitserlar harbiy ta'limga ega emas edi.

Rasman qo'shin saflari ixtiyoriylik asosida to'ldirilishi lozim bo'lsa-da, amalda armiyaga aksariyat hollarda biror gunoh qilib qo'ygan jinoyatchilar majburan xizmatga jo'natilgan. Qo'shindagi xizmat umrbod, ya'ni cheklanmagan muddatli bo'lgan. Qo'shin ta'minoti yomonligi tufayli quyi darajadagilar xizmatdan bo'sh kunlarida mayda hunarmandchilik, savdo bilan shug'ullanishgan. Qo'shindagi askarlarning yoshi 15 yoshdan 70 yoshgacha bo'lib, ular orasida kariyalar ko'p bo'lgan.

Yuqorida qayd etilgan ma'lumotlar amirlikdagi qo'shin xuddi amirlik boshqaruvi kabi xo'jako'rsinga saqlanib qolinganligi, mirshablik va soqchilik xizmatlari bilangina cheklanganligini ko'rsatadi. Buxoro amirligining o'z siyosiy mustaqilligidan mahrum bo'lishi uning qo'shinini ham nochor ahvolga solib qo'ygan edi. Buxoro amirligini Rossiya

imperiya-siga butkul qo'shib yuborib, uni o'z guberniyasiga aylantirish maqsadida bo'lgan imperiya hukumatiga mamlakatdagi harbiy kuchlar jiddiy xavf tug'dirmasligi uchun ular yaroqsiz ahvolga keltirib qo'yilgan edi.

Xiva xonligining harbiy kuchlari. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, XIX asr o'rtalariga kelib, ya'ni Rossiya imperiyasi istilosi arafasida Xiva xonligida muntazam harbiy kuchlar mavjud bo'lgan. Polkovnik N. P. Ignat'ev boshchiligida 1858-yilda Xivaga tashrif buyurgan elchilik missiyasi kotibi Ye. B. Kileveyning qayd etishicha, xonlik qo'shini 1000 nafar piyoda va 20000 otliqdan iborat bo'lib, qurollari zamon talablariga javob bermagan. Qo'shinga urush vaqtida 4 barobar yuqori maosh to'langan.

Muntazam qo'shin safida to'pchilar (artilleriya), otliq qismlar (navkarlar), xonning shaxsiy navkarlari (shaxsiy gvardiyasi) va piyodalar (sarbozlar) bo'lgan.

- *Navkarlar* deb yuritilgan otliq qismlar asosan turkmanlardan iborat bo'lib, eng jangovar qism hisoblangan. Otliq qo'shin miltiq, qilich va xanjar bilan qurollangan.

- *Sarbozlar* deb yuritilgan piyodalar esa asosan o'zbeklar, qoraqalpoq va turkmanlardan tashkil topgan.

- *To'pchilar* (artilleriya qismi) misdan quyilgan to'pga ega bo'lib, ularning safida afg'onlar, hindlar ham xizmat qilgan.

Xonning alohida o'z shaxsiy gvardiyasi – xon navkarlari Xiva shahriga joylashtirilgan. Ular shahar atrofida o'z mulklariga ega bo'lgan. Xon navkarlari yer-suv, maosh bilan ta'minlangan, soliq va majburiyatlardan ozod bo'lgan. Urush harakatlari mobaynida yaralangan

navkarni davlat moddiy jihatdan ta'minlagan. Hatto yaralangan otlar uchun ham davlat tomonidan tovon to'langan, chunki navkarlar xizmatga o'z otlari bilan kelgan. Halok bo'lgan navkarning oilasi nafaqa bilan ta'minlangan, zaruriyat bo'lganda uning oilasiga pul o'rniga qul berilgan.

Umuman, xonlikda navkarlar uchun katta imtiyozlar yaratilgan, zaruriyat bo'lganda ularning xo'jaliklariga ham yordam uyushtirilgan. Ayniqsa, urushlarda jasorat ko'rsatgan navkarlarga alohida e'tibor ko'rsatilib, ular pul, yer-suv, mulk, qimmatbaho buyumlar (masalan, to'nlar, qilich, pichoqlar) bilan taqdirlanganlar. O'tgan asrlarda mavjud bo'lgan an'anaga ko'ra xonlikda urush paytida xalqdan lashkar to'plangan. Urushga safarbar etilgan oddiy xalqdan tuzilgan qo'shin "qora cherik" deb nomlangan. Xon navkarlariga Xiva shahri atrofidan yer va maosh belgilangan.

Xonlikda har bir yirik shaharning o'z qal'alari va ularni mudofaa qiladigan harbiy kuchlari, har bir beklik va hokimlarning o'z navkarlari bo'lgan. Bu kuchlardan tashqari xonlik chegaralarini chegara qo'shinlari qo'riqlab turgan. Chegara qo'shinlari joylashgan yerda harbiylar uchun yer mulklari berilgan.

Xon tomonidan boshqarilgan qo'shindagi harbiy lavozimlar bu davrda ham o'tgan asrlar ko'rinishida saqlab qolingan. Xiva xonligidagi harbiy mansabdorlar vazifasi quyidagicha taqsimlangan:

- *Amir-ul-umaro*: Qo'shinni xon farmoni bilan tanishtirgan.
- *Yasovulboshi*: Xon farmoni bilan qo'shinni urushga boshlab borgan.
- *Mingboshi*: 1000 nafardan iborat harbiy bo'linma boshlig'i.
- *Yuzboshi*: 100 nafardan iborat harbiy bo'linma boshlig'i.
- *Qatovul*: Harbiy qal'alar holatiga javobgar bo'lgan.

- *Sarxan*: Mudofaa devorlari va istehkomining qurilishiga mas'ul bo'lgan.
- *Qorovulbegi*: Chegara qo'shinlarini boshqargan.
- *Naqib*: Qo'shin tuzish, uni qurollantirish ishlari bilan shug'ullangan. Naqib urush vaqtida qo'shinning o'ng va so'l qanotlaridagi, orqa va old qismi hamda markazi va pistirmadagi askar holatiga javobgar bo'lgan.

Yasovulboshidan keyingi harbiy darajada mingboshi va yuzboshi turgan. Yuzboshi yuzliklarni va mingboshi ming kishilik qismlarni boshqarganlar.

Xonlikda eng katta maosh (500 tillo) yasovulboshiga berilgan. Naqiblar 100 tillodan haq olgan.

Xiva xonligi qo'shinlarining qurollari bu davrda ham asosan miltiq, qilich, qalqondan iborat edi. Miltiqlar asosan Hazoraspdagi mahalliy qurolsoz ustalar tomonidan tayyorlangan. XIX asr ikkinchi yarmiga kelib, xonlik qo'shinlarida rus va ingliz miltiqlari paydo bo'la boshlaydi. Rossiya qo'shinlari tajovuzi arafasida xonlikda 21 ta to'p mavjud edi.

Xiva xonligi Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilgach, uning qo'shinlari tugatilib, xon huzurida bor-yo'g'i taxminan 1500–2000 kishilik navkarlar saqlab qolingan. Ular asosan saroyini qo'riqlash, mahalliy aholini itoatda saqlash, soliqlarni to'plash, soqchilik ishlaridagina xizmat qilgan bo'lib, harbiy qo'shinlikka da'vo qila olmas edilar. Shulardan 400 navkar xazina hisobidan xon saroyida saqlangan.

Xon o'z navkarlarini qurollantirish uchun Turkiston general-gubernatorligi orqali Rossiya harbiy vazirligidan ko'p iltimoslardan so'ng rus berdankalarni olishga muvaffaq bo'lgan. Aslida chor hukumati Xiva

xonligini qurol bilan ta'minlash, qurolli kuchlarni kuchaytirishdan manfaatdor emas edi. Bu navkarlar xonlikda saroy qo'riqchisi vazifasini bajarganligi uchungina ularga qurol berilgan. Qo'shinga navkarlar xizmatga o'z otlari va qurollari bilan kelgan. Ularning qurollari juda eski bo'lib, zamon talablariga javob bermas edi.

Xonlikning Rossiya imperiyasi tortib olingan qismida, ya'ni Amudaryoning o'ng sohilidagi yerlardagi Amudaryo bo'limi markazida Petro-Aleksandrovsq qal'asi barpo etilgan bo'lib, bu yerda joylashgan rus harbiy qismlari Xiva xonligidagi g'alayonlarni bostirish, mahalliy aholini itoatda saqlab, uning qarshiligiga yo'l bermaslik, umuman, Xiva xonligini imperiyaga tobeligini ta'minlab turishda katta rol o'ynardi.

12.4. Turkiston harbiy okrugining chorizm mustamlaka hokimiyat quroli sifatidagi faoliyati

O'rta Osiyo hududida Rossiya imperiyasi bosib olgan hududlarda 1867-yilda tashkil etilgan Turkiston general-gubernatorligida harbiyalashtirilgan mustamlaka boshqaruvi joriy etilgan bo'lib, undagi barcha yuqori bo'g'im lavozimlari – o'lka, viloyat va volost boshliqlari harbiylardan tayinlangan. Ular ayni paytda o'zi boshqargan hududdagi harbiy qismlar boshlig'i ham bo'lib, bu hol o'lkani itoatda tutib turishda katta rol o'ynar edi.

Rossiya imperiyasiga nafaqat Turkistonni, balki Buxoro va Xiva xonliklarini ham o'z ta'siri ostida saqlab turish uchun muntazam qo'shin zarur edi. Shu sababli 1867-yilda imperiyaning to'la hukmronligi ostida bo'lgan Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi bilan Turkiston Harbiy Okrug (TurkHO) vujudga keldi.

Rus zobitlari va askarlaridan tashkil etilgan Turkiston Harbiy Okrugining Turkistondagi faoliyati faqatgina harbiy vazifalardan iborat emas edi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, Turkiston Harbiy Okrugini o'lkada quyidagi yo'nalishlarda ish olib borgan:

1. Turkiston general-gubernatorligi, Buxoro va Xiva xonliklarida imperiya hukmronligini ta'minlash, ushbu mamlakatlar chegaralarini himoya qilish.

2. Strategik maqsadlarda qo'shni mamlakatlarda razvedka ishlarini olib borish va ulardagi ichki vaziyatni tahlil etish.

3. Turkiston general-gubernatorligi, Buxoro va Xiva xonliklarida harbiy-statistik tadqiqotlar olib borish asosida tabiiy iqlim, iqtisodiy salohiyat, ijtimoiy ahvol, siyosiy va harbiy vaziyat hamda xalq kayfiyatini chuqur o'rganish.

4. Hukumatga qarshi harakatlarni bostirish va xalqni to'la itoatda saqlash.

Turkiston Harbiy Okrugini Rossiya imperiyasining o'lkadagi asosiy tayangan kuchi edi. Turkiston harbiy okrugida jami 48000 ga yaqin harbiylar xizmat qilgan. O'lkaga juda ko'p rus harbiy oilalari ko'chirib keltirilgan va ular uchun tegishli sharoitlar yaratilgan. Harbiy tayanchini kuchaytirish maqsadida Yettisuv viloyatiga Rossiyadan kazaklar ham ko'chirib keltirilib, ulardan maxsus harbiy qismlar tashkil qilingan.

Dastlabki kunlardan o'q nafaqat Turkiston general-gubernatorligi, balki Xiva va Buxoro xonligi chegaralari ham imperiya qo'shinlari ixtiyoriga beriladi. Harbiy qismlar chegarani qo'riqlash bilan cheklanmay, balki qo'shni mamlakatlardagi ichki vaziyatni ham chuqur o'rganib borish uchun razvedka ishlari olib borilgan. Xorijiy sharq tillarini yaxshi bilgan

bunday harbiy razvedkachilar xizmati tufayli imperiya hukumati qo'shni mamlakatlardagi ichki vaziyat, Rossiyaga munosabat, aholining kayfiyati, savdo va boj masalalaridan doimo xabardor bo'lib turgan.

Turkiston harbiy okrugi tarkibida nafaqat harbiylar, balki sharq va mahalliy tillarni yaxshi bilgan tadqiqotchilar ham ish olib borganlar. Xuddi Turkistonda ma'muriy-siyosiy boshqaruv harbiy boshqaruvga asoslangandek, Turkiston harbiy okrugi faoliyatida ham harbiylar, razvedkachilar va tadqiqotchilar faoliyati uyg'unlashib ketgan edi. Ular mamlakatning barcha hududlarida rekognitsirovka ishlari bilan birga strategik va amaliy maqsadlarda iqtisodiy, tabiiy, ijtimoiy, jug'rofiy yo'nalishlarda statistik ma'lumotlar to'plash uchun juda katta tadqiqotlarni amalga oshiradilar.

Bunday tadqiqotlar natijasida o'lkaning deyarli har bir hududi, hatto kichkina qishloqlardan tortib to yirik markaz shaharlargacha olib boradigan yo'llar va ularni turli fasllardagi holatlari, ichki va tashqi savdo yo'llari, har bir aholi yashash punktida harbiylarni joylashtirish imkoniyati, harbiy to'qnashuvlar paytidagi harakat imkoniyatlari haqida juda batafsil ma'lumotlar to'planadi. Bu ma'lumotlar rasmiy hukumatga o'lkada imperiya manfaatlarini doimo ta'minlab, himoya qilib turishda juda zarur edi.

Boshqaruv tizimi harbiy asosda tashkil etilgan Turkistonda o'lka, viloyat, uyezd rahbarlari harbiylardan tayinlangan bo'lib, ular ayni paytda o'zlari idora etgan hududlardagi harbiy qismlar boshliqlari ham edi. Bu hol hukumatga o'lkaning bir viloyati, uyezdi, shahar va qishloqlarini kuchli nazorat va itoatda saqlab turishga imkon bergan.

Mamlakat ichida Turkiston Harbiy Okrugiga davlat ahamiyatga molik ob'ektlar – hukumat idoralari, turmalarini qo'riqlashdan tashqari, muhim iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan temir yo'llarni ham nazorat ostida tutib turganlar. Butun o'lka ham ichki, ham tashqi jihatdan to'liq harbiy nazorat ostiga olingan edi.

Bunday nazorat va harbiylashtirilgan boshqaruv mahalliy aholining hukumatga qarshi har qanday qarshiliklarini juda keskin va qisqa fursatda bostirish imkonini bergan. 1898-yilgi Andijon qo'zg'oloni va 1916-yilgi Umumturkiston qo'zg'olonlarining shafqatsiz bostirilishi va ularning ishtirokchilarining harbiy sudlar orqali og'ir jazolanishi bunga yaqqol misol edi. Qo'zg'olon qanchalik keskin va ommaviy bo'lsa, uni bostirish va qo'zg'olonchilarni jazolash ham shu qadar keskin va ommaviy tus olar edi. Masalan, butun Turkistonni qamrab olgan 1916-yil qo'zg'oloni davomida o'lkada harbiy holat joriy etilib, qo'zg'olonchilar harbiy sud tomonidan sud qilinib, shafqatsiz jazolandilar. Garchi o'lkada mahalliy sud tizimi – qozi va biy sudlari hamda rus sudlari mavjud bo'lsa-da, qo'zg'olonchilar siyosiy jinoyatchi sifatida qaralib, ularni sud qilish va jazolash harbiy sudlar zimmasiga yuklatilgan.

Bunday keng ko'lamdagi vazifalarni amalga oshirish uchun hukumatga katta kuch va mablag' zarur edi. Rasmiy hukumat bu sohaga mablag'ni ayamas edi. Turkistonga Rossiyadan oddiy askarlar, oliy unvon sohibi bo'lgan harbiylar, kazaklar, harbiy vrachlar, razvedkachilar jalb etiladi. Turkiston harbiy okrugiga uchun tegishli sharoitlar – kazarmalar, cherkovlar, harbiylar farzandlari uchun maktablar, hordiq chiqarishlari uchun teatr, parklar tashkil etiladi.

Harbiy amaldorlar va ularning oilalari uchun har bir tegishli shaharda alohida hududlar ajratilgan. "Yangi shahar" deb atalgan bu hududlarda ular uchun uy-joylar, idoralar, kasalxonalar, pochta, telegraf, transport, maishiy va madaniy muassasalar, cherkovlar, dorixona va boshqa shart-sharoitlar tashkil etiladi. Ayniqsa, o'lka markazi Toshkentda, viloyat va uyezd markazlarida hamda harbiy-strategik ahamiyatga molik shaharlarda bunga katta e'tibor berilgan. Shunday shaharlardan biri Termiz shahri bo'lib, unga minglab harbiylar oilalari bilan joylashtirilgan. Shaharda maxsus harbiy qal'a barpo etilib, unda harbiylar joylashtirilgan. Harbiylar uchun maktab, cherkov, kasalxona, dorixona va boshqa shart-sharoit yaratilgan. Shahar butunlay harbiy lagerga aylantirilgan, chunki u Turkistonning janubiy chegarasida joylashgan bo'lib, imperiya hukumatining chegara siyosatini amalga oshirishda katta rol o'ynagan. Shaharda bojxona va port mavjud bo'lib, savdo aloqalarida muhim o'rin tutgan.

Dastlabki yillarda harbiylarning mahalliy iqlimga moslashuvlari juda qiyin kechgan, ular orasida turli yuqumli kasalliklar ko'p uchragan, hukumat ular uchun tegishli shart-sharoit yaratgach, bunday hollar kamaygan. Rus qo'shinlari ichida jinoyatchilik ham ko'p uchrab turgan. Bunday holatlar ko'pincha ichkilikbozlik bilan bog'liq bo'lib, asosan o'zaro urushlar, o'g'rilik sifatida uchrab turgan. Shu sababli harbiy qismlar uchun maxsus sud tizimi tashkil etilgan.

TurkHO tarkibidagi harbiylarning kiyimi imperiya markazidagi harbiylar kiyimlaridan farq qilgan. Masalan, chegarada xizmat qiluvchi harbiylar uchun issiq iqlimga moslashtirilgan maxsus forma – oq gimnastyorcha, qizil shalvar, boshlariga oq shapka kiyganlar.

Turkiston Harbiy Okrugida 25 ta batalyon bo‘lib, shundan 18 tasi chegarani qo‘riqlagan. Bundan tashqari 8 ta kazak polklari xizmat qilgan. Qo‘shinlarning umumiy soni 47,867 kishi bo‘lib, shundan 1,402 kishi general, ofitser va boshqa harbiy unvonli kishilar, qolgan 46,465 kishi oddiy askarlardan iborat bo‘lgan.

Harbiylar tinch paytda asosan mirshablik, harbiy maqsadlar uchun yo‘llar, ko‘priklar qurish, yangi istehkomlar barpo etish, eskilarini ta‘mirlash, harbiylar uchun uy, kazarma, boshqarmalar qurish ishlari bilan shug‘ullanganlar. O‘lkada 573 ta harbiy post bo‘lib, doimiy ravishda ko‘payib borgan.

Harbiylarga bo‘sh vaqtlarda erkinlikda ishlab, pul topishga ham ruxsat berilgan. Buning uchun Turkiston Harbiy Okrugining maxsus buyrug‘i bilan ruxsat berilgan bo‘lib, bunday tartib Rossiyada ham joriy etilgan edi. Lekin Turkistonda faqat hunari bor harbiy ustalargina ish topishi mumkin edi. Bundan tashqari harbiylar yoz oylarida lagerlarga olib ketilgan va harbiy tayyorgarlik, mashg‘ulotlar bilan shug‘ullanganlar.

Turkiston Harbiy Okrugida safarlarbarlik, harbiy yo‘l, hisobot, xo‘jalik, gospital, sud, mahkama, arxiv kabi yana o‘nlab bo‘limlar faoliyat ko‘rsatar edi. Turkiston Harbiy Okrugida tarkibiy tuzilishi jihatidan juda keng qamrovli bo‘lib, siyosiy, harbiy va razvedka maqsadlariga xizmat qilishga mo‘ljallangan. Uning boshqaruv tizimi Harbiy Okrug kengashi va okrug shtabidan iborat bo‘lgan.

Turkiston Harbiy Okrugida shtabida bir qancha boshqarmalar faoliyat yuritgan. Xususan, zarbdor qo‘shin boshqarmasi, artilleriya boshqarmasi, qurollarni nazorat qiluvchi shtab, qo‘shinni joylashtirish bo‘yicha boshqarma, intendant okrug boshqarmasi, Turkiston armiya korpuslari

boshqarmasi, harbiy sanitariya boshqarmasi, harbiy veterinariya boshqarmasi faoliyat yuritgan. Bundan tashqari maxsus harbiy topografiya bo'limi mavjud bo'lib, u butun o'lkada, unga chegaradosh hududlarda harbiy maqsadlarda topografik izlanishlar olib borgan, rekognitsirovka ishlarini amalga oshirgan, statistik ma'lumotlar to'plagan. Turkiston Harbiy Okrugida maxsus o'quv artilleriya poligoni mavjud bo'lgan.

Turkiston Harbiy Okrugida qurolli kuchlar tarkibida 2 ta armiya korpuslari, 6 ta o'qchi brigada va 6 ta o'qchi artilleriya diviziyasi, 22 ta polk, 2 ta kazak diviziyasi va 5 ta kazak polklari, 2 ta sapyorlar bataloni, 1 ta turkman otliq diviziyasi, 1 ta mahalliy brigada, 1 ta otliq-tog' batareyasi mavjud edi. Bulardan tashqari Amudaryo flotiliyasi, 5 ta qal'a artilleriyasi, bir nechta artilleriya omborlari mavjud edi.

Turkiston Harbiy Okrugida tarkibidagi 1 ta chegara korpusi va Kaspiyorti chegara brigadasi chegaralarni qo'riqlash masalalari bilan band bo'lgan. XX asr boshida Rossiya imperiyasi hukmron doiralarida, harbiylar bilan o'tkazilgan muzokaralar natijasida Turkistonning janubiy chegaralari, xususan Afg'oniston bilan chegaralar nazoratini kuchaytirib, ularni mudofaa qo'shinidan operativ holatdagi jangovar qo'shin holatiga keltirish uchun yanada kuchaytirishga qaror qilingan va tegishli choralar ko'rilgan.

Turkiston Harbiy Okrugida sud ishlariga alohida e'tibor qaratilgan. Uning tarkibida alohida okrug sudi faoliyat ko'rsatgan, harbiy sudlar faoliyati va harbiy prokuratura nazorati yo'lga qo'yilgan. 10 nafar harbiy tergovchi va 7 nafar prokuror yordamchilari ish olib borgan. Harbiy sud tizimi tarkibining kengayib borishi Turkiston Harbiy Okrugida harbiylari

orasida jinoiy ishlarning ortib borishi, ularning ma'naviy-ruhiy holatidagi jiddiy muammolar bilan bog'liq edi.

Bunday ulkan hajmda qo'shin va uning boshqaruvi uchun hukumat har yili katta mablag' sarflagan. Turkiston aholisidan olingan daromadlarning katta qismi harbiy xarajatlarga yo'naltirilgan. O'lkadagi mahalliy aholi harbiy xizmat huquqidan va qurol saqlashdan mahrum etilgan bo'lib, bu ularni itoatda saqlab turish uchun atayin tashkil etilgan edi, albatta. Mahalliy aholi harbiy xizmatdan ozod qilinganligi uchun ularga maxsus soliq solingan. Harbiy sohadan butunlay chetlatilish natijasida mahalliy aholi bu borada mutlaq o'quvsiz bo'lib qolgan edi. XIV asrda dunyoga Amir Temurdek buyuk hukmdor va yetuk sarkardani bergan xalq imperiya hukmronligi davrida, hatto oddiy miltiqqa ham yaqinlashtirilmay, harbiy jihatdan o'quvsiz holatga kelib qolgan. Aynan shu sababli Turkiston aholisining milliy ozodlik harakatlari hukumat tomonidan tezda bostirilgan.

XX asr boshiga kelib, aniqrog'i rus-yapon urushidan keyin, mintaqada inglizlar ta'sirining kuchayishidan xavfsiragan Tashqi Ishlar Vazirligi Davlat mudofaa Kengashiga murojaat qilib, janubdan hujumni qaytara olish uchun Turkistondagi qo'shin sonini ko'paytirishni so'raydi. Rossiya Davlat Mudofaasi Kengashining 1905-yil 18-iyuldagi majlisida mazkur masala muhokamasida o'z munozaralaridan so'ng, Turkiston harbiy okrugi qo'shinlarini mudofaa maqsadlarida kuchaytirishga qaror qilinadi. Mazkur masala keyingi yillarda ham bir necha bor jiddiy munozaralarga sabab bo'ladi. Va nihoyat, 1906-yil fevralda Imperator Nikolay II tomonidan Turkiston Harbiy Okrugini kuchaytirishga rozilik olinadi. Natijada Turkiston Harbiy Okrug qo'shinlarining soni nafaqat

mudofaa qilishga, balki faol hujumga o'tish qudratiga ega bo'lishi lozim, degan qarorga kelinadi. Shu maqsadda Turkiston Harbiy Okrugining piyoda qismining 5 rotali batalyonlarga aylantirilib, uning tarkibini urush holati darajasiga moslashtirish, zaxiradagi brigadalarni o'qchi brigadalarga aylantirish ma'qul topiladi.

Orol va Amudaryo flotiliyalari. Rossiya imperiyasi o'z manfaatlarini ta'minlashda suv yo'llari va dengiz harbiy kuchlariga ham katta e'tibor qaratgan. Shu maqsadda Sirdaryo, Amudaryo va Orol orqali transport qatnovini yo'lga qo'yish uchun O'rta Osiyo hududida ilk bor flotiliya tashkil etiladi.

1852-1853-yillarda Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga harbiy yurishlarini ta'minlash, mahsulot va harbiy qurollar tashish hamda Sirdaryoning quyi oqimlarida Rossiya manfaatlarini ta'minlab turish maqsadida kontr-admiral Butakov tashabbusi bilan Orol flotiliyasi tashkil etilgan. Flotiliya faoliyati ilk bor 1852-yilda dastlab "Perovski" paroxodi qatnovi bilan boshlangan. 20 yil davomida flotiliya yil sayin kuchayib borishi natijasida uning tarkibidagi paroxod, kemalar soni 22 taga yetadi. Flotdagi to'plar soni ham 22 ta edi.

Flotiliya tarkibida 1880-yilda 24 nafar ofitser, 548 nafar quyi chindagi harbiylar xizmat qilgan. Orol flotiliyasi Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoga qarshi yurishlarida, xususan, 1852-yilda Qo'qon xonligining Oqmachit qal'asiga, 1873-yilda Xiva xonligiga qarshi harbiy yurishlarida faol qatnashadi. Rossiya imperiyasining 1866-yilda Buxoro amirligiga qarshi olib borgan harbiy hujumlari paytida harbiy aslahalar yetkazib turadi. 1865–1879-yillarda, ya'ni 15 yil davomida Orol flotiliyasi Orol dengizi va Sirdaryo orqali 29,146 kishi yo'lovchi hamda 1,724,414

pud yuk tashigan. Orol flotiliyasi 1883-yilda tugatiladi va uning ma'lum qismi Amudaryo flotiliyasi ixtiyoriga beriladi.

1886–1887-yillarda Rossiya imperiyasi Amudaryo bo'ylarida o'z ta'sirini saqlab turish, harbiy aloqalarni, savdo yuklarini tashish maqsadlarida Amudaryo flotiliyasini tashkil qiladi.

1888-yildan "Sar", "Saritsa" kabi paroxodlar, "Moskva", "Peterburg" kabi barjalar qatnay boshlaydi. XIX asr oxiriga kelib Amudaryo flotiliyasi tarkibida 4 ta paroxod, 2 ta bug'li kater, 13 ta barja faoliyat olib borgan. Kemalar pochta aloqalari, yuk tashish bilan birga yo'lovchilar ham tashiganlar. Kemalar Petro-Aleksandrovsk – Chorjuy hamda Chorjuy–Kerki–Kelif–Termiz yo'nalishlarida qatnaganlar. Ba'zi paroxodlar Orol orqali Sirdaryoga ham qatnagan. Kemalar qatnovi 1 yilda 77 tagacha yetgan va har yili 17,000 yo'lovchi hamda 530,000 pud yuk tashilgan. Amudaryo flotiliyasining boshqarmasi va porti Chorjuyda joylashgan.

Amudaryo flotiliyasi Rossiya imperiyasi manfaatlarini ta'minlashda muhim ahamiyatga molik harbiy kuch hisoblanib, 1894-yilda u haqda maxsus nizom, 1896-yilda esa flotiliyaning ustavi qabul qilingan. Unga ko'ra flotiliya muhandislik qo'shini sifatida belgilab qo'yilgan. Flotiliya rahbari polk komandiri huquqiga ega bo'lgan. Flotiliya tarkibi dastlab, dengizchilardan, 1894-yildan esa armiya zobitlari va askarlaridan tuzilgan.

Xullas, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlariga kelib vatanimiz hududida asrlar davomida shakllanib, rivojlanib kelgan hamda mamlakat mudofaasini ta'minlab, uning mustaqilligini saqlashga xizmat qilgan an'anaviy harbiy soha izdan chiqib, tanazzulga uchradi. Bunga eng avvalo siyosiy vaziyat, ya'ni Turkistonda mustamlaka tuzumining o'rnatilishi va hukm surishi, Buxoro va Xiva xonliklarining o'z siyosiy

mustaqilligini yo‘qotishi asosiy sabab bo‘ldi. Mustaqil davlatchilikning muhim sharti bo‘lgan harbiy qo‘shinni saqlashga yo‘l berilmasligi, chegaralar va ichki xavfsizlikni ta‘minlash vazifasi imperiya qo‘shinlari zimmasiga yuklatilishi mamlakat hududida mustamlakachilik tuzumini saqlashga va mustahkamlashga xizmat qildi, mustaqillikni tiklash uchun kurashlarga yo‘l bermadi.

Mahalliy aholining atayin harbiy xizmatdan uzoqlashtirilishi, harbiy qurol-yarog‘lardan foydalanishning taqiqlanishi an‘anaviy harbiy ishga katta putur yetkazdi, uning asriy an‘analarini saqlab qolish va zamonga mos ravishda rivojlantirishga yo‘l qo‘yilmadi. Natijada mahalliy aholi harbiy jihatdan o‘quvsiz holatga tushib qoldi. Mantiqan olib qaralganda, mustaqil davlatchilikning muhim shartlaridan biri bo‘lgan harbiy qo‘shin bu davlatchilik tugatilgandan keyin barham topishi tabiiy edi, zero mustamlakachilar o‘zlariga qarshi bosh ko‘tarishi mumkin bo‘lgan kuchni saqlab turishga hech qachon yo‘l qo‘ymasdilar. Buxoro va Xiva xonliklaridagi cheklangan doiradagi navkarlar, xuddi shu xonliklar boshqaruvi kabi nomigagina saqlanib qolgan bo‘lib, mirshablik, soliq undirish, xonga itoatni ta‘minlashga xizmat qilgan, xolos.

12.5. Turkistonda Qizil armiya va milliy qo‘shin masalasi

1917-yil boshlarida Rossiya imperiyasining poytaxti Petrogradga yuz bergan Fevral inqilobi natijasida Romanovlar sulolasining ag‘darib tashlanishi va podsho hukumati o‘rnida Muvaqqat hukumat tashkil etilishi ta‘siri ostida Turkistonda ham qizg‘in siyosiy jarayonlar boshlandi. Turkistonda XX asr boshida faoliyat ko‘rsatgan taraqqiyparvarlar faoliyati

siyosiy tus olib, "Shuroi Islom", "Shuroi Ulamo", keyinchalik esa, "Turk Adami Markaziyat (federalistlar) firqasi", "Turon", "Ittifoqi musulmin" va boshqa siyosiy tashkilotlar tuzildi. Turkistonning bo'lg'usi davlat qurilishi masalalari qizg'in muhokama etila boshladi. Shu munosabat bilan Turkistonda yaqin kelajakda uning manfaatlarini himoya qilish uchun milliy qo'shin tuzish masalalari alohida o'rin egalladi.

– 1917-yil aprel oyida bo'lib o'tgan Turkiston musulmon askarlarining I qurultoyida Turkiston milliy harbiy tashkiloti tuzilib, milliy harbiy birlashmalar tashkil etish haqida qaror qabul qilindi.

– 1917-yil 18–26-oktabrda Toshkentda bo'lib o'tgan navbatdagi o'lka milliy harbiy Qurultoyida shaharda markaziy harbiy kengash – Harbiy Shuro tashkil etish haqida qaror qabul qilindi. Buxorolik Sobirjon Yusupov harbiy rais etib tayinlangan bu harbiy kengash tarkibiga 9 kishi kiritilgan edi.

– 1917-yil 8–10-sentabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston musulmonlarining II qurultoyida kuchli musulmon qo'shinlari tuzish haqida qaror qabul qilinadi.

1917-yil sentabr voqealaridan so'ng Turkiston o'lkasiga Rossiyaning ichki guberniyalaridan harbiy kuchlar kelishi yanada kuchayishiga javoban milliy harbiy kuchlarni tashkil etish kunning muhim vazifasiga aylanadi. Turkiston jadidlarining yetakchisi Mahmudxo'ja Behbudiyning "Biz asta-sekin o'z milliy qo'shinimizni tuzishimiz lozim. Biz o'zimiz milliy qo'shinimizning vazifasini, faoliyat darajasini, turmushini va tashqi ko'rinishini belgilab olamiz" degan fikrlari Turkiston taraqqiyparvarlarining harbiy masalaga oid qarashlarini yaqqol ifodalaydi.

Ammo bolsheviklar Petrogradga bo'lgan Oktabr to'ntarishidan keyin Rossiyada hokimiyatni zo'ravonlik bilan egallashi Turkistondagi siyosiy jarayonlarni mutlaqo boshqa tarafga burib yubordi. 1917-yil noyabr oyining boshlarida Toshkentda ham hokimiyatni bolsheviklar va eserlar zo'rlik bilan egalladilar. Turkiston o'lka sovetlarining 1917-yil 15–22-noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan III s'ezdida bolshevistik hukumat – Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Soveti tuziladi. Biroq bu hukumat tarkibiga tub xalq vakillaridan birorta ham kishi kiritilmadi, u asosan yevropalik kelgindi millat vakillaridan iborat edi.

1917-yil noyabrda Petrogradga bo'lib o'tgan davlat to'ntarishi natijasida Turkistonda ham hokimiyat zo'rlik bilan bolsheviklar qo'lga o'tgach, milliy siyosiy tashkilotlar o'z faoliyatini Toshkentdan Qo'qonga ko'chirishga majbur bo'ldilar. 1917-yil 26–28-noyabrda aynan Qo'qon shahrida Butun Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tib, unda Turkiston Muxtoriyati hukumati tuzildi. 8 kishidan iborat Muxtoriyat hukumatida Bosh vazir lavozimini dastlab M. Tinishboyev, bir oz keyin esa huquqshunos Mustafo Cho'qay egallaydi. Turkiston Muxtoriyati hukumatining harbiy vaziri vazifasini bajarish Butun Rossiya musulmonlar shurosi Markaziy qo'mitasi a'zosi, huquqshunos Ubaydulla Xo'jayev (Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev) zimmasiga yuklatildi. Harbiy vazir Ubaydulla Xo'jayev o'z kasbi va ijtimoiy kelib chiqishi nuqtai nazaridan harbiy sohadan bir oz uzoq bo'lsa-da, milliy harbiy kuchlarni shakllantirishga imkon qadar harakat qiladi. O'lkaning barcha joylarida milliy qo'shin va xalq militsiyasi safiga mahalliy aholi jalb etila boshlandi. Muxtoriyat hukumatiga xayrixoh bo'lgan va harbiy sohadan xabardor kishilarga, ayniqsa katta e'tibor

qaratildi. Ular xalq mirshablari va harbiy instruktorlar sifatida xizmatga jalb qilingan.

1918-yil boshlariga kelib, qo'shin saflarida ming kishidan ortiq askar to'planadi. Harbiy vazir Ubaydulla Xo'jayev ishtirokida o'tkazilgan ko'rik paytida askarlar soni 2000 kishiga yetgan. Bundan tashqari, Qo'qonda taxminan 2000 nafar mirshablar bor edi. Harbiy qo'shin asosan pilta multiqlar bilan qurollangan bo'lib, o'q-dori zaxirasi yetarli emas edi.

Turkistonda Qizil armiyaning tashkil topishi. Dastlabki Qizil armiya qismlari 1918-yil fevralda Petrograd shahrida tashkil etildi. Aynan shu davrda, aniqrog'i 1917-yil noyabrda Turkiston o'lkasi harbiy komissarlari, Turkiston o'lkasi qo'shinlari qo'mondoni tayinlanib, qizil gvardiya qismlari tuizila boshlanadi. 1918-yil 4-mayda esa Turkiston harbiy okrugi tashkil qilingan.

1918-yil 20-aprel – 1-mayda Toshkentda bo'lgan Turkiston ishchi, soldat, kreysyan, musulmon va dehqon deputatlarining V o'lka s'ezdida Turkistonda avtonom respublika tuzilganligi e'lon qilinib, Turkiston ASSRda qizil gvardiya otryadlari tashkil qilina boshlandi. Qisqa fursatda Turkiston ASSRda 8000 nafar qizil gvardiyachi to'plandi, ammo ularning aksariyati jinoyatchi unsurlardan tuzilgan edi.

Asosan yevropaliklardan iborat, kasbi-kori tayinsiz, aksariyat bekorchi jinoyatchi unsurlardan tuzilgan qizil armiya otryadlarining jangchilari mahalliy aholining urf-odatlarini, shariat qoidalarini nazar-pisand qilmay, masjidlarni Qizil armiya qismlarining otxonalariga aylantirdilar. Turkiston o'lkasi Musulmonlar byurosining matbuot nashri hisoblangan "Ishtirokiyun" gazetasida bu haqda: "qizil askarlar orasidagi xoinlar bechoralarning molini talash, xotin-qizlarning nomusini taxqir etish kabi

qabohatlar ila mashgʻul boʻldilar. Hech kim bilan hisoblashmay, boymi, bechorami – hech ajratmasdan yotqizdilar, taladilar, oʻldirdilar", – deb qayd etilgan edi.

Sovet hokimiyati Turkiston oʻlkasida oʻz hukmronligini qurol kuchi bilan saqlab turish maqsadida 1919-yil avgustda yagona Turkiston fronti tashkil qilinadi. Uning birinchi qoʻmondoni M. V. Frunze edi. 1919-yil 20-noyabrda Turkiston fronti harbiy shtabi Samaradan Toshkentga kelib oʻrnashadi. Turkistonga markazdan doimiy ravishda katta miqdordagi qizil askarlar yuborilib turiladi. Masalan, 1919-yil yozida Turkiston Respublikasidagi Qizil armiya qismlarida 35,378 jangchi boʻlgan boʻlsa, Turkiston fronti tashkil qilingandan keyin Rossiyadan Turkistonga 71,751 jangchi va 185 ta pulemyot joʻnatiladi. 1920-yil 1-sentabrda qizil askarlarning soni 182,800 kishiga yetgan. 1920-yil may oyida M. V. Frunzening buyrugʻi bilan mahalliy aholidan 30,000 kishi Qizil armiya safiga majburiy ravishda olingan.

Turkiston fronti 1920-yil fevralda Xiva xonligini, 2-sentabrda esa, Buxoro amirligini agʻdarib tashlab, bolsheviklar bu hududlarni ham egalladilar.

Qizil askarlar Xorazm va Buxoro hududlarida mahalliy aholiga nisbatan qatagʻon va terror siyosatini olib borganligi armiya qoʻmondonlarining "mutlaqo maxfiy" tamgʻali hisobotlarida oshkora qayd etilgan edi. Turkiston fronti Harbiy tribunal (Revtribunal) raisi I. R. Fonshteyn 1920-yil 6-aprelda Toshkentga yuborgan telegraf xabarida yosh Xorazm respublikasida Qizil askarlar tomonidan qilingan jinoyatlarni quyidagicha koʻrsatgan edi: "Bu yerda ilk qarashda koʻzga tashlanadigan dahshatni biz hech qayerda koʻrmagan edik. Qoʻshin qoʻmondonligi shtabi

rahbarlarining faol tashkilotchiligi natijasida ochiq ravishda harbiy talon-taroj o'tkazildi, talab olingan narsalar oshkora taqsimlandi. Ayollar olib ketilib, asirlik va qullikda saqlandi hamda Petro-Aleksandrovska va Xivadagi bozor maydonlarida tashkil qilingan kimoshdi (auksion) savdosida sotib yuborildi. Xiva xoni saroyi vayronaga aylantirildi, qizil askarlarga duch kelgan har qanday odamlar talash va tunash uchungina otib tashlandi. Bu ishlarning boshida Skalov turibdi...".

G.B.Skalov "Xiva inqilobi" ning asosiy tashkilotchilaridan biri bo'lib, Xivada xonlik tuzumini ag'darib tashlagan edi. G. Skalov keyinchalik Buxorodagi Qizil armiya saflarida rahbarlik lavozimida ishlagan.

RSFSR ning Xiva va Amudaryo bo'limidagi favqulodda vakili G. I. Broydning e'tirof etishicha, Qizil askarlar 12 va undan katta yoshdagi qizlarni to'plab, Petro-Aleksandrovska jo'natishgan, bu qizlarni taxqirlab, turli maqsadlarda foydalanishgan, so'ngra ularni yana qaytadan sotib yuborishgan.

Buxoroda ham Qizil armiya xuddi shunday zo'ravonlik siyosatini olib bordi. 1-Turkiston otliqlar diviziyasining komandiri Spaskiy 1921-yil bahorida Sharqiy Buxoroning boshlangan ommaviy qo'zg'olonlarga Qizil askarlarning bosqinchilik va talonchiliklari sabab bo'lganligini ta'kidlagan. Turkiston fronti Revvoyensovet a'zosi P. I. Baranovga murojaatida Qizil askarlar shaharni talon-taroj qilib, qolgan tinch aholini qirib yuborganligini ta'kidlaydi.

1920-yilda Buxoro va Xiva xonliklari bolsheviklar tomonidan zo'rlik bilan ag'darildi, ularning o'rnida 1920-yil aprelda Xorazm Xalq Sovet

Respublikasi, 1920-yil oktabrda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tashkil topdi.

Dastlabki paytlarda Qizil armiya qo'mondonligi 1920-yilda har ikki respublikaning harbiy ishlar nozirlikiga mahalliy millat vakillarining tayinlanishiga yo'l qo'ymadi. Ammo, keyinchalik Buxoro va Xorazm Respublikalarida bu lavozimlarni mahalliy vakillar egallaydi.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasida dastlab otliq askarlar polki komandiri, keyin esa, harbiy ishlar noziri Mirkomil Mirsharopov 1921-yil 16-aprelda RSFSR XKS raisi V. I. Leninga yozgan xatida XXSR dagi Qizil armiyaning mahalliy xalqqa nisbatan jinoyatlarini kuyunib qayd etadi.

M.Mirsharopov harbiy ishlar noziri bo'lgach, Xorazmda milliy qismlar tashkil qilish uchun harakat qiladi. U Xorazm hududidan xalqning madaniy merosiga taalluqli boyliklarni olib chiqib ketishni taqiqlaydi. 1921-yil 5-noyabrda Junaidxon bilan sulh tuzib, "Birlik" shartnomasini imzolashda ishtirok etganligi sababli lavozimidan olib tashlanib, Xorazmdan chiqarib yuboriladi. Markaz Xorazmda mahalliy harbiy qo'shinni imkon qadar cheklash siyosatini olib boradi.

Buxoro Respublikasida yangi hokimiyat o'rnatilishi bilan otliq diviziyasi va piyodalar brigadasi tuzish haqida farmon qabul qilinadi, ammo uni amalga oshirish jarayoni murakkab kechadi. 1921-yil fevralda harbiy nozir Fayzulla Xo'jayev buyrug'i bilan faqat Buxoro viloyati hududida yashovchi 20–26 yoshli yigitlardan 1500 kishi Buxoroning milliy Qizil armiyasi tarkibiga chaqiriladi. Biroq mahalliy aholi orasida o'z obro'sini yo'qotgan armiya va militsiya safiga kirishni ko'pchilik xohlamaydi. Turkiston fronti ixtiyoridan Qizil armiyaning 2 ta polki,

bataloni va artilleriya batareyasi, Qizil armiyaning 40,000 kishilik muntazam harbiy qismlari BXSR hududida doimiy saqlanadi va ular milliy muxolifat kuchlarini bostirishda katta rol o'ynaydi.

Buxoroda milliy qo'shinni tashkil qilishda BXSR harbiy ishlar noziri va BXSR Nozirlar Shurosi raisining o'rinbosari Abdulhamid Oripov muayyan darajada xizmat qilgan. U 1921-yilda Karmanada harbiy maktab tashkil qilib, mahalliy xalqdan zobitlar tayyorlashni yo'lga qo'yadi. Ammo, sovet hokimiyatining ta'qib va tazyiqlari sababli A. Oripov 1922-yil 23-martda Buxorodagi qurolli muxolifat safiga o'tib ketadi.

Xullas, Buxoro va Xorazm Respublikalarida milliy qo'shin tuzish ishlari sovet hokimiyatining keskin qarshiligi va tazyiqlari tufayli muvaffaqiyat qozonmadi. Markaz vakillari va bolsheviklarning talabi bilan bu hududlarda ham xuddi Turkistonda bo'lgani kabi Qizil armiya qismlari saqlab turildi va ular yordamida qurolli mahalliy muxolifatga qarshi janglar olib borildi.

Sovet hokimiyati va unga xizmat qilgan Qizil armiyaning zo'ravonlik va talonchilik harakatlari haqli ravishda mahalliy aholining keskin qarshiligiga duch keldi. 1918-yil fevralda Turkiston Muxtoriyati zo'rlik bilan ag'darilgach, Farg'ona vodiysida norozilik harakatlari boshlanib, butun Turkistonni qamrab oldi.

Mazkur harakat ishtirokchilari tomonidan o'rta tashlangan "Mustaqil Turkiston uchun!", "Turkiston – Turkistonliklar uchun!", "Bolsheviklarsiz va sovetlarsiz Turkiston uchun!", "Yo'qolsin sovet hokimiyati!", "Hamma Turkiston Istiqloli uchun kurashga!" kabi shiorlar bu kuchlarning asosiy maqsadlarini aks ettirib turar edi. Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat ommaviy tus olgan davr asosan 1918–

1924-yillarni qamrab olgan bo'lsa-da, aslida bu harakat 1935-yilgacha davom etdi.

Bu harakat o'z jug'rofiy doirasiga ko'ra, 3 hududni – Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalarini qamrab oldi. Turkistonda bu kurashning boshlanishiga bolsheviklarning o'lkada yuritgan mustamlakachilik va shovinistik siyosati sabab bo'ldi. Ayniqsa, sovet hokimiyatining xususiy mulkni tugatish tadbirlari, oziq-ovqat taqsimoti va g'alla monopoliyasi, islom dinining cheklanishi va ateizm targ'iboti, masjid, madrasa, xususiy maktab va qozixonalarining bekitilishi, majburiy mehnatning joriy qilinishi, bozorlarning yopilishi hamda Qizil armiya jangchilarining talonchilik va bosqinchilik siyosati bu harakatning yanada keskin va ommaviy tus olishiga olib keldi.

Mazkur kurash ishtirokchilari orasida jamiyatning turli qatlam vakillari (dehqonlar, chorikorlar, hunarmandlar, kosiblar, mardikorlar, savdogarlar, boylar hamda ulamolar) bor edi. Kurashchilarning milliy tarkibi, asosan, tub joy aholi – o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qirg'izlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, qisman uyg'urlardan iborat bo'lgan. Shuningdek, oz miqdorda bo'lsa-da, yevropaliklar (ruslar, ukrainlar va boshqa xalqlar vakillari) hamda tanikli taraqqiyparvar Ahmad Zakiy Validiy tomonidan yuborilgan ayrim boshqird va tatar harbiylari ham bu harakatga qo'shildilar.

O'z siyosiy maqsadlarini tobora qat'iy ilgari sura boshlagan bu muxolif kuchlar harakati keskin harbiy tus olib bordi. Ayniqsa, Farg'onada bu harakat uyushgan tus olgan edi. Sovet hokimiyatiga qarshi muxolif kuchlarning qo'mondoniga Farg'ona vodiysida bo'lgan qo'rboshilar qurultoyida "Amir al-muslimin", keyinroq esa "Amir lashkarboshi" harbiy

unvonlari berilgan. Qo'mondonning o'rinbosarlari yirik qo'rboshilar bo'lib, ular "lashkarboshi" deb atalgan. Qo'rboshilar qo'shinining maxsus bayrog'i (yalovi), tug'i va muhriga bo'lgan. Qo'shindagi yigitlar maxsus libos kiyishgan va harbiy musiqa marshi ostida turli harbiy mashqlarni bajarishgan.

Qo'shin asosan xalq orasidan chiqqan yigitlardan (Buxoroda qisman amir sarbozlaridan) iborat bo'lib, ularning aksariyati harbiy tayyorgarliksiz jang maydonlariga kirganlar. Qizil askarlarga qarshi yalpi hujumga o'tilganda turkiy xalqlarda mavjud bo'lgan qadimgi an'anaga ko'ra, qo'shin o'ng va so'l qanotlar hamda markazga ajratilgan.

Mavjud shart-sharoitlar va harbiy-siyosiy vaziyat taqozosi bilan qo'zg'olonchilar qo'shini ko'pincha muayyan qo'rboshilar guruhlarida boshchiligida janglarda partizan urushi taktikasi (usuli)ni qo'llaganlar. Partizanlik usuli butun harakat tarixi davrida yetakchi rol o'ynagan. Bundan tashqari, qo'zg'olonchilar maydon jangi, qurshovga olish va muqobil to'qnashuv kabi jang shakllari bilan Qizil askarlarga qarshi kurash olib borishgan.

Qo'shin tuzilishi xuddi xonliklar davridagi an'analarga asoslangan bo'lib, qo'mondonning o'rinbosarlari "lashkarboshi", undan keyin turadigan nufuzli harbiy rahbarlarga "askarboshi", "qo'rboshi", "to'qsabo", "to'pchiboshi", "qorovulbegi", "mingboshi", o'rtacha darajadagi sardorlar - "ponsod", qo'rboshilarga "ponsodboshi", "yuzboshi", "o'nboshi" va boshqa harbiy unvonlar berilgan.

Mintaqaning turli hududlarida harakat qilgan yirik qo'rboshilarning maxsus qarorgohlarida qo'shin O'rdasi (Ordusi) joylashgan edi. O'rdada

qo‘shinning asosini tashkil qilgan harbiy kuchlar kunim topgan. O‘rda atrofi mudofaa tizimi bilan o‘rab olingan.

Sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurash o‘ta murakkab, kuchlar noteng sharoitda olib borilganligi, moddiy yetishmovchilik, kommunikatsiya va qurol-yarog‘ yetishmovchiligi, tashkiliy, moliyaviy muammolar, yetakchi shaxslar orasidagi kelishmovchilik va nizolar, bolsheviklarning keskin repressiv choralari, ularning oilasiga zo‘ravonliklar, maxsus xufiya, josus va ayg‘oqchilar yordamida harakatni ichidan parchalash, tarqoqlik va o‘zaro ixtiloflarni yanada avj oldirish siyosati qarshilik frontini zaiflashtirdi. Bu kurash 1924-yilgacha faol davom etdi, 1924-yilda Turkiston parchalangach, bu harakat bostirildi, uning ishtirokchilari shafqatsiz jazolandi, ammo 1935-yilgacha kichik guruhlar harakati to‘xtamadi.

12.6. O‘zbekiston SSRning tashkil topishi va harbiy qo‘shin masalasi.

1924-yil oxirida O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o‘tkazilishi natijasida 1925-yil fevral oyida tashkil etilgan O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi hududiy jihatdan yangi chegaralarga ega bo‘lsa-da, siyosiy-iqtisodiy jihatdan markazga qaram mamlakatligicha qoldi. 1925-yil 13–17-fevralda qabul qilingan “O‘zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasini tashkil etish to‘g‘risida deklaratsiya” asosida shakllangan boshqaruv organlari tizimida harbiy ishlar yoki mudofaa ishlari bo‘yicha komissarlik yo‘q edi. Respublikaning harbiy ishlari va mudofaa masalalari Markaz tasarrufida edi. 1926-yil 4-iyunda Turkiston fronti tugatilib, uning asosida O‘rta Osiyo harbiy okrugi (SAVO) tashkil

etiladi. Markazning harbiy shtabi va asosiy tuzilmalari Toshkent shahrida joylashadi. Respublikada sovet armiyasi uchun harbiy mutaxassislar tayyorlash maqsadida 1918-yil 12-iyulda Toshkentda Turkiston sovet komandirlari kursi ochiladi (keyinchalik 1919-yili Turkiston harbiy instruktorlar maktabi, 1922-yildan Turkiston komandirlar tarkibini tayyorlaydigan birlashgan maktab, 1943-yildan Toshkent piyoda askarlar bilim yurti, 1958-yildan Umumqo‘shin komandirlari oliy bilim yurti deb nomlangan).

Sovet hokimiyati Qizil armiya saflarida mafkuraviy tashviqot va targ‘ibot ishlarini olib borishga zo‘r berib harakat qiladi. Askarlarga kommunistik mafkurani singdirish maqsadida sovet siyosatini targ‘ib etuvchi davriy nashrlarni chop ettirish yo‘lga qo‘yiladi. Sovet armiyasi mahalliy aholi tomonidan mutlaqo qo‘llab-quvvatlanmasligi, unga qarshi muxolif kuchlar qarshiligi ortib borishi sovet hokimiyatini tashvishga soldi. Buni bartaraf etish maqsadida Qizil armiyaga mahalliy aholini majburiy safarbar etish tadbirlari boshlandi. 1923-yil oktabrdan Qizil armiya qismlarida milliy harbiy qo‘shilmalar tuzishga kirishildi. Turkiston fronti harbiy qismlarida o‘zbek, turkman, qozoq, tojik va qirg‘izlardan iborat milliy harbiy qismlar tuzish harakati boshlandi. Ammo, bu harakat natija bermadi, chunki mahalliy aholi orasida Qizil armiya o‘z talonchiligi bilan salbiy taassurot qoldirgan edi. 1925-yil fevral oyidan Qizil armiyada milliy harbiy qismlarni shakllantirish uchun aholi o‘rtasida targ‘ibotga zo‘r beriladi. 1920-yillarning ikkinchi yarmida O‘zbekistonda o‘zbek otliqlari polki tashkil etiladi. 1921–1924-yillarda Xorazm Respublikasida harbiy ishlar noziri va nozir muovini lavozimida ishlagan Mirkomil Mirsharopov 1925–1929-yillarda Moskvadagi harbiy akademiyani tugatgach,

Samarqanddagi alohida O‘zbek otliq askarlar polkining komandiri va komissari (1929–1936), 19-tog‘li otliq O‘zbek diviziyasi qo‘mondoni va komissari (1932–1935) kabi mas’ul harbiy lavozimlarda ishlagan. M. Mirsharopov o‘z diviziyasida o‘zbek askarlari ko‘proq bo‘lishiga alohida e’tibor qaratgan.

Bu davrda O‘zbekistondagi mahalliy kommunistlar markaz oldida respublika manfaatlarini qat’iy talab qilishlari sovet hukumatini tashvishga soladi. O‘zbek diviziyasiga orqa qilib, O‘zbekiston SSR o‘z mustaqilligi va suverenitetini talab qilishidan qo‘rqib, M. Mirsharopov hibsga olinadi. O‘zbek diviziyasining mahalliy yetakchilari respublika siyosiy hayotidan chetlatiladi. M. Mirsharopov Mo‘g‘uliston Respublikasiga harbiy maslahatchi qilib jo‘natiladi. SSSR Ichki ishlar xalq komissarligi tomonidan 1937-yil mart – 1938-yil noyabr oylarida o‘zbek diviziyasining barcha ko‘zga ko‘ringan askarlari va komandirlari qamoqqa olindi. 1938-yil 4-oktabrda Toshkent atrofidagi qatlgohlarning birida M. Mirsharopov boshchiligidagi 16 nafar harbiy komandirlar va oddiy askarlar otib tashlandi, qolganlari esa turli muddatli qamoq jazosiga hukm qilindilar. VKP (b) MK 1938-yil 7-martda qabul qilingan partiya qarori asosida barcha milliy harbiy qismlar tugatildi.

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston hududida sovet davrida harbiy ish asosan markazning siyosiy maqsadlari va manfaatlari asosida tashkil etildi hamda sovet mafkurasini, tuzumini qaror toptirish va mustahkamlashga xizmat qildi. Respublikada milliy qo‘shin tashkil etish keskin qarshilikka uchradi va buning tashabbuskorlari shafqatsiz jazolandi. Respublika harbiy kuchlari markaz yo‘rig‘i va nazorati ostida kun ko‘rgan. Turkistondagi sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakat qatnashchilari

Qizil armiyaga qarshi keskin kurash olib borsalar-da, pirovardida magʻlubiyatlarga uchradilar. Rasman tashkil etilgan milliy harbiy qismlar, oʻzbek diviziyasi ham sovet davlati tomonidan tarqatib yuborildi, ularning eng koʻzga koʻringan vakillari qatagʻonga uchradi.

12.7. Ikkinchi Jahon urushi yillarida Oʻzbekiston SSRda harbiy sohaning rivoji

Ikkinchi jahon urushi (1939-yil 1-sentabrda Germaniyaning Polshaga hujumi bilan boshlangan) XX asrning eng katta fojiasi boʻlib, 72 davlatni qamrab oldi va 50 milliondan ortiq kishining qurbon boʻlishiga sabab boʻldi. 1941-yil 22-iyunda fashistlar Germaniyasi Sovet Ittifoqiga hujum boshlagach, bu urush Oʻzbekiston xalqlari uchun ham ogʻir sinov yillariga aylandi.

Oʻzbekiston aholisi kommunistik rejimni emas, balki fashizmning insoniyat uchun tahdid ekanligini anglab yetgani tufayli kurashga otlandi. Urush boshlangan kunning ertasiga, yaʼni 1941-yil 22–24-iyun kunlari Toshkent, Samarqand, Buxoro, Andijon va boshqa shaharlarda oʻtkazilgan minglab mitinglarda fashist bosqinchilari ustidan gʻalaba qozonish uchun hamma narsaga tayyorlik ruhi hukmron edi. Dastlabki kunlardanoq harbiy komissariatlarga frontga joʻnatishni soʻrab, turli kasb va millatga mansub erkaklar va ayollar, yoshlar va keksalardan arizalar yomgʻirday yogʻildi.

Front orqasidagi qahramonlik va yordam. Oʻlka aholisining vatanparvarlik anʼanalarining yorqin namunasi umumxalq yordami boʻldi. Urush yillarida Mudofaa jamgʻarmasiga 55,7 kg qimmatbaho metall oʻtkazildi. Oʻzbekistonda harbiy texnika, xususan, tank kolonnalari va jangovar samolyotlar eskadriyalari uchun mablagʻlar yigʻish harakati keng

yoyildi. Masalan, faqatgina “O‘zbekiston kolxozchisi” tank kolonnasini yaratish uchun 1942-yil dekabrda respublika kolxozchilari o‘z shaxsiy jamg‘armalaridan 260 million so‘m pul to‘plab berdilar. Shuningdek, askarlar uchun issiq kiyimlar to‘plash va jo‘natish ham keng tus oldi. O‘zbekiston Sovet Ittifoqining harbiy iqtisodiyotida muhim o‘rin tutib, strategik xom-ashyo, jangovar texnika, qurol-yarog‘ va o‘q-dorilar yetkazib beruvchi eng muhim rayon edi. Urush boshlanishi bilan qisqa muddat ichida mahalliy sanoat harbiy izga ko‘chirilib, Rossiya, Ukraina, Belorussiya va boshqa mintaqalardan ko‘chirib keltirilgan 100 dan ortiq sanoat korxonalari joylashtirilib, ishga tushirildi. O‘lka sanoati ishchilari 27,379 ming so‘mlik samolyotlar, 1,5 million so‘mlik tank va boshqa harbiy anjomlarni yetkazib berdilar.

O‘zbek xalqi mamlakatning dushman tomonidan vaqtincha bosib olingan hududlaridan kelgan aholiga o‘z quchog‘ini ochdi. Urush davrida O‘zbekistonga Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya, Boltiqbo‘yi respublikalaridan jami 1 milliondan ortiq fuqarolar keldi. Ularning 200 mingi bolalar edi. Ular mehmonnavar o‘zbek xalqining g‘amxo‘rligi tufayli hayotlari saqlanib qoldi.

Harbiy harakatlardagi ishtirok. Ikkinchi jahon urushida O‘zbekistondan 1,433,230 kishi ishtirok etgan. O‘sha paytda O‘zbekiston aholisi bor-yo‘g‘i 6,5 million kishi ekanini hisobga olsak, bu raqam respublika xalqi boshiga tushgan sinovning naqadar katta ekanini ko‘rsatadi. Urushda ishtirok etgan o‘zbekistonlik jangchilarning umumiy tarkibidan 263,005 kishi halok bo‘ldi, 132,670 kishi daraksiz yo‘qolgan, jami 395,725 kishi (27,61 foiz) Vataniga qaytmagan. 60,452 nafar hamyurtimiz nogiron bo‘lib qolgan.

Urushning dastlabki, eng og‘ir davrida O‘zbekistonda 21-, 44-, 83- (keyinchalik 12-gvardiya) otliq diviziyalari, Turkiston tog‘- o‘qchi diviziyasi tashkil etildi. Urush boshlangandan so‘ng o‘tgan bir yarim yil ichida O‘rta Osiyo harbiy okrugida 109 ta harbiy qism tuzildi. Ulardan 59 ta diviziya va brigada harakatdagi Armiyaga jo‘natildi.

Moskva uchun janglar borayotganida O‘zbekistondan ham poytaxt mudofaachilariga yordam kelib turdi. O‘rta Osiyo harbiy okrugida tuzilgan 316-o‘qchi diviziya mudofaa janglari davomida mislsiz qahramonlik ko‘rsatdi. Uning qo‘mondonlik va siyosiy tarkibi uzagini Toshkent umumqo‘shin va harbiy-siyosiy bilim yurtlarining 180 nafar bitiruvchisi tashkil etardi. Diviziyaga urushgacha Toshkent harbiy bilim yurtida taktikadan saboq bergan general-mayor Ivan Panfilov qo‘mondonlik qildi. Panfilovchilar dushmanning 114 ta tanki, 25 mingdan ortiq askar va zobitini, 5 ta samolyotini yo‘q qildilar. O‘rnak ko‘rsatgan gvardiyachi-panfilovchilar orasida vzvod komandiri Ikrom Jalilov, harbiy vrach G‘ulom Abdukarimov, Mamadali Madaminov, Abdulla Tog‘ayev kabi ko‘plab O‘zbekiston o‘g‘lonlari bor edi. Moskva ostonasi frontlarida o‘zbek xalqining jasur qizlari ham mardona jang qildilar, jumladan, Zebixon G‘aniyeva 28 fashistni yo‘q qilib, botirligi va jasurligi uchun Qizil Yulduz ordeni bilan mukofotlandi. Germaniyaning Moskva ostonasida tor-mor etilishining ulkan ahamiyatini hisobga olib, Sovet hukumati “Moskva mudofaasi uchun” nomli maxsus medal ta’sis etdi. Ushbu medal bilan taqdirlanganlar orasida 1753 nafar o‘zbekistonlik jangchi bor edi.

1942-yil oktabr oyida o‘zbek xalqi frontda jang qilayotgan o‘zbek askarlariga maktub bilan murojaat qildi. Unga 2 million 412 ming kishi

imzo chekkan edi. Maktubda: "O'zbek xalqining shonli an'alariga sodiq bo'ling, jangda botir va qo'rqmas bo'ling!" deyilgan edi. Respublika vakillari o'z yurtoshlarining ishonchini to'la oqlashga muvaffaq bo'ldilar. 1942-yilning yoz va kuzidagi og'ir mudofaa janglari kunlarida ular boshqa ittifoqdosh respublikalardan kelgan jangchilar bilan birga o'z hayotlari evaziga dushmanni to'xtatibgina qolmay, balki butun Ikkinchi jahon urushining borishida yuz bergan strategik burilishga ham o'z hissalarini qo'shdilar.

O'zbekistonlik jangchilar Kavkazni mudofaa qilishda ham yuksak harbiy mahoratlarini namoyon etdilar. Masalan, Toshkentda Sobir Rahimov qo'mondonligida tashkil etilgan diviziya 3 oy davom etgan janglarda dushmanning 8 ming askar va zobitlarini yo'q qildi. "Kavkaz mudofaasi uchun" medali bilan mukofotlanganlar orasida 2974 nafar o'zbekistonlik jangchining borligi o'zbek xalqining fidoiy harakatlaridan dalolat beradi.

Volga va Don qirg'oqlarida dushman bilan bo'lib o'tgan janglarda O'zbekiston vakillari yorqin sahifalar yozdilar. Xususan, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida tuzilgan 90- va 94-o'qchi brigadalar (milliy qismlar sifatida asosan mahalliy millat vakillaridan tashkil topgan) jangchilari shunday jasoratni namoyon etdilar. 90-brigadaning 90 foizini o'zbeklar tashkil etar, 94-brigadada esa komandirlarning 25 foizi, kichik komandirlar tarkibining 95 foizi, oddiy askarlarning 96 foizi o'zbeklardan iborat edi. 90-brigadaning artilleriya qo'mondoni etib tayinlangan N.Norxo'jayev keyinchalik general-leytenant unvoniga sazovor bo'ldi.

Kursk yonidagi g'alaba Ikkinchi jahon urushida tub burilish yasadi, strategik tashabbus to'laligicha Sovet Ittifoqi qo'mondonligi qo'lga o'tdi.

Orlov-Kursk jangida Sovet Ittifoqi Qahramonlari Ahmadjon Shukurov, Voldemar Shalandin, Mansur Abdullin, Atoulla Solihov, orden sohibi Zilmat Husanov kabilar fidokorlik ko'rsatdilar. Farg'onalik sobiq paxtakor, pulemyotchi Ahmadjon Shukurov 110 nafar fashistni yakson qildi, 15 nafarini asir oldi. Uning sharafiga rus qishlog'i Zolotarevka Shukurovka deb atala boshlandi. Zilmat Husanov 80 nafar gitlerchi bilan tengsiz jangga kirishib, ularning 60 nafarini yer tishlatdi va o'q-dorisi tugagandan so'ng granata bilan o'zini va bir necha dushman askarlarini portlatib yubordi.

O'zbek xalqining yuz minglab o'g'il-qizlari Ukrainani ozod qilish uchun bo'lgan janglarda mislsiz qahramonliklar ko'rsatdilar. Dneperni birinchi bo'lib kechib o'tganlar saflarida andijonlik Hambarali Do'stmatov, qoraqalpog'istonlik Xudaybergan Shaniyazov, Buxoro viloyati Shofirkon tumanidan kelgan Xalloq Aminov bor edi. Serjant Xalloq Aminov jasurligi va qahramonligi uchun 1944-yil 15-yanvarda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining farmoni bilan Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi.

Sobiq SSSR chegaralarini tiklash va mamlakatni to'la ozod qilishda o'zbekistonlik jangchilarning hissasi salmoqli bo'ldi. Leningrad ostonasidagi janglarda Sharof Rashidov, Ma'rufjon Mahmudov, Aziz Vasilov kabi minglab jasur o'g'lonlar faol ishtirok etdilar. Ukrainada O'rta Osiyo harbiy okrugida tuzilgan 13-gvardiya otliq Roven diviziyasi, 13-yangi Ukraina diviziyasi va 563-otliq diviziya (Korun diviziyasi nomi berilgan) alohida o'rnak ko'rsatdi. Belarus xalqini ozod qilishda 14-gvardiya otliq diviziyasi shuhrat qozondi. Soli Adashev, Ro'zi Azimov, G'ulom Yoqubov va boshqalar Qahramon unvoniga musharraf bo'ldilar.

O'zbekistonlik jangchilarning Boltiqbo'yi respublikalarini ozod qilishdagi fidoyiliklari ham tarixga kirdi.

Partizanlik harakati va Yevropani ozod qilish. Fashizmga qarshi kurashning barcha frontlarida bo'lgani kabi, partizanlik harakatida ham o'zbek xalqining farzandlari faol ishtirok etdilar. Ular Belorussiya, Ukraina, RSFSRning g'arbiy viloyatlari, Boltiqbo'yi va boshqa xalqning qarshilik harakati avj olgan rayonlarda dushmanlarga qarshi mardona kurashdilar. Belorussiyadagi partizanlik harakati yilnomasiga Mamayali Tolibsadiyev, G'affor Sultonov, Tursun Islomov, Xolmat Tursunov kabi yuzlab o'zbekistonliklarning nomlari yozildi. Ukrainada afsonaviy Kavpakning partizan qo'shilmasida 20 nafar botir o'g'lon jang qildi. Ular orasida Abdulhamid Saydaliyev katta shuhrat qozondi.

Yevropani ozod qilishda ham o'zbekistonlik jangchilar salmoqli o'rin tutdilar. Polshani ozod qilish uchun bo'lgan og'ir janglarda Sobir Umarovich Rahimov qo'mondonligidagi 37-gvardiyachi Rechitsk o'qchi diviziyasi o'rnak ko'rsatdi. Diviziyaning mohirona harakatlari tufayli u eng kam talofat bilan Grudzendz, Dzialdovo va boshqa shaharlarda joylashgan yirik tayanch punktlarini qo'lga kiritdi. 1945-yil martda Rahimov diviziyasi Dantsig (Gdansk) devorlari ostiga yaqinlashib keldi. Janglar og'ir bo'ldi, ammo S. Rahimov diviziyasi gitlerchilar qo'shinlari qarshiligini yengib, birinchilar qatorida shaharga kirdi. Afsuski, general Rahimov kuzatuv punktida turib operatsiyaga rahbarlik qilayotganda og'ir yarador bo'ldi va 1945-yil 25-martda vafot etdi. Rahimovchilar sevimli komandiri o'limi uchun dushmandan shafqatsiz qasos oldilar.

O'zbekistonda tuzilgan 298-gvardiyachi o'qchi diviziyasi, 128-o'qchi Turkiston diviziyasi, 162-O'rta Osiyo, 16-gvardiyachi Uman

mexanizatsiyalashgan diviziyasi, 30-Taganrog o'qchi diviziyasi va boshqalar Janubi-Sharqiy Yevropa xalqlarini ozod qilishdan iborat shonli harbiy yo'lni bosib o'tdilar. Ular Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Vengriya, Chexoslovakiyani ozod etishda qatnashib, mardlik va jasoratning yorqin namunalarini ko'rsatdilar.

1945-yil 2-mayda Berlin quladi, 8-mayda esa Gitler Germaniyasi so'zsiz taslim bo'lish haqidagi hujjatni imzoladi. Fashistlar Germaniyasining taslim bo'lishi haqidagi hujjatni Moskvaga Berlindan toshkentlik uchuvchi Abdusamat Toymatov o'zining jangovar o'rtoqlari bilan birga olib keldi. 9-mayda dushman qo'shinlarining Chexoslovakiyadagi so'nggi guruhleri bartaraf etildi. Bu g'alaba Vatan himoyasi va fashizmdan xalos etish uchun olib borilgan og'ir va qonli kurashning nihoyasi edi.

Harbiy kadrlar tayyorlash. Urush yillarida O'zbekiston hududida harbiy kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berildi. 1941-yil noyabriga kelib, Toshkentda 35 ta, Buxoroda 16 ta, Kogonda 13 ta harbiy-o'quv punktlari tashkil etildi. Bu yerlarda yuz minglab kishilar harbiy saboq oldilar. Shuningdek, 1941-yil 2-iyundagi qarorga muvofiq, barcha korxona, muassasa va o'quv yurtlarida havo va kimyoviy hujumlardan himoyalaniish usullariga o'rgatuvchi guruhlar tuzildi.

Jangovar rezervlarni to'ldirishga respublikamiz hududiga ko'chirib keltirilgan 8 ta harbiy akademiya, 35 ta harbiy bilim yurti, 19 ta aviatsiya maktabi va ko'plab harbiy kurslar sezilarli hissa qo'shdilar. Ular orasida Frunze nomidagi Harbiy akademiya, Harbiy-Tibbiya akademiyasi, F. Dzerjinskiy nomidagi Artilleriya akademiyasi kabi nufuzli o'quv yurtlari bor edi. Toshkent umumqo'shin harbiy bilim yurti urush yillarida 8,5

mingdan ortiq malakali ofitserlar tayyorladi. Ushbu bilim yurtini bitirganlardan 43 kishi Sovet Ittifoqi Qahramoni unvonini oldi.

Yevropada qarshilik ko'rsatish harakatining avj olishida ham O'zbekistonliklarning hissasi yaqqol ko'zga tashlandi. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra, Yevropa davlatlaridagi partizanlar tuzilmalarida va yashirin-buzg'unchi guruhlarda 40 mingdan ortiq SSSR fuqarolari qatnashgan, ularning salmoqli guruhini bizning yurtdoshlarimiz tashkil etadi. Urushning ilk bosqichida Vatanidan ajratilib qolgan o'zbekistonliklar Polshadagi, Italiyadagi (garibaldichilar safida), Fransiyadagi qarshilik ko'rsatish harakatiga hissa qo'shdilar.

Fashistlar konslagerlari devori ichida yuz bergan qahramonlik — Musa Jalil va uning safdoshlari, jumladan, O'zbekiston farzandlari Fuat Sayfulmulyukov, G'arif Shaboyev, G'ali Karbonov, Farim Sultonbekov, G'affor Faxriddinovlarning yashirin guruhining faoliyati butun dunyoga mashhur bo'ldi.

O'zbekistonlik jangchilar Kvantun armiyasini yakson qilishga ham katta hissa qo'shdilar va Uzoq Sharq hududlaridagi barcha janglarda faol ishtirok etdilar. Masalan, kichik serjant Xoldorov jang paytida 13 nafar yapon soldatini yo'q qildi.

Shu tariqa, o'zbekistonlik jangchilar fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga, Yevropa va Osiyo mamlakatlarini bosqinchilardan ozod qilishga munosib ulush qo'shdilar. Ularning harbiy jasorati Ikkinchi jahon urushini g'olibona yakunlashga ma'lum hissa bo'ldi. 120 ming o'zbekistonlik jangchi ordenlar va medallar bilan mukofotlandi. Ularning 280 nafari Sovet Ittifoqi Qahramoni unvonini oldi (82 nafari o'zbek yigitlari), 32 jangchi esa uch xil darajadagi Shuhrat ordeni bilan

taqdirlandi. O'zbek xalqi frontda katta jasoratlar ko'rsatdi, harbiy, moddiy yordam berdi, yetim bolalar, jarohatlanganlar, evakuatsiya qilinganlarni o'z bag'riga oldi. Harbiy jasorati va insoniy matonati bilan fashizmni yakson qilishga o'zining munosib hissasini qo'shdi.

12.8. Turkiston Harbiy okrugining (TurkHO) Markaz siyosiy maqsadlarini amalga oshirishdagi faoliyati (1945-1991 yillar)

1945-yil may oyida Ikkinchi jahon urushi yakunlandi. 1945-yil 8-mayda Gitler Germaniyasining so'zsiz taslim bo'lishi haqidagi akt imzolangach, uni Moskvaga harbiy uchuvchi A. Toymetov yetkazib berdi. Urushdan so'ng armiyani demobilizatsiya qilish va qisqartirish jarayonlari boshlandi. 1945-yil 23-iyunda "Harakatdagi armiyaning katta yoshdagi shaxsiy tarkibini qaytarish to'g'risida" Qonun qabul qilindi. Harbiy xizmatchilarning birinchi esheloni 1945-yil 17-iyulda Toshkent shahriga qaytib keldi. Bu jarayon 1948-yil boshiga kelib tugadi. Demobilizatsiyadan qaytganlar mehnat frontiga jalb etildi (masalan, Toshkent to'qimachilik kombinatiga 1945–1946-yillarda 865 nafar sobiq frontchilar ishga tushgan).

Armiyani tinch holatga o'tkazish va demobilizatsiya jarayonini tezlashtirish maqsadida yangi harbiy okruglar yaratildi. Mudofaa vazirligining buyrug'i bilan 1945-yil 9-iyulda O'rta Osiyo Harbiy Okrug (SAVO) ikki qismga bo'lindi:

- 1. Dasht Okrug (Qozog'istonning katta qismini qamrab olgan).*
- 2. Turkiston Harbiy Okrug (TurkHO) (O'rta Osiyoning 4 ta respublikasi hududlarini qamrab olgan).*

1946-yil 13-fevralda Dasht okrugi tarqatilib, uning hududi Turkiston Harbiy Okrugi tarkibiga kiritildi. Qo‘shin tarkibi muntazam takomillashib bordi, 1950-yillarda yangi harbiy texnika paydo bo‘lishi bilan raketa qo‘shinlari tashkil topdi. 1969-yil noyabrda Turkiston Harbiy Okrugi tarkibidan O‘rta Osiyo Harbiy Okrugi (O‘rta Osiyo HO) ajralib chiqdi, uning tarkibiga Qozog‘iston va Qirg‘iziston hududlari kiritildi. Turkiston Harbiy Okrugi tarkibida Tojikiston, O‘zbekiston va Turkmaniston hududlari qoldirildi.

Urushdan keyingi yillarda harbiy ilm va texnikaning rivojlanib borishiga qaramay, ofitserlarning harbiy nizomni bilishi va shaxsiy quroldan foydalanish darajasi talabga javob bermagan. Turkiston Harbiy Okrugida ofitser kadrlar tayyorlash bilan Toshkent Oliy umumqo‘shin bilim yurti, Toshkent oliy tank bilim yurti (Chirchiq) va Samarqand Oliy avtomobil bilim yurtlari shug‘ullangan. 1943–1960-yillarda Toshkentda Suvorov nomli harbiy bilim yurti faoliyat ko‘rsatgan. Biroq, shuncha bilim yurti faoliyat yuritganiga qaramay, mahalliy vakillardan ofitserlar juda kam tayyorlangan. Masalan, Toshkent Oliy umumqo‘shin bilim yurtida 1950–1960-yillarda mahalliy kadrlar vakillaridan atigi 10 nafar ofitser, 2 nafar general-mayor va 3 ta general-leytenant yetishib chiqqan.

O‘rta Osiyodan, shu jumladan, O‘zbekistondan Sovet armiyasiga harbiy xizmatga chaqiriluvchilar uchun Harbiy dengiz floti, Harbiy-havo kuchlari, Havo desanti qo‘shinlari, DXX qo‘shinlari, faxriy qorovul rotasi kabi harbiy qismlarga yo‘l yopiq edi. Bunga ularning rus tilini yaxshi bilmasligi va texnik tayyorgarligi pastligi sabab qilib ko‘rsatilsa-da, aslida bu sovet hokimiyatining ularga nisbatan ishonchsizligi va mintaqani o‘z izmida saqlab turish uchun yuqori malakali harbiylar tayyorlashga imkon

bermaslik maqsadlari bilan izohlanar edi. Shu sababli, O‘zbekistondan chaqiriluvchilar asosan jangovar tayyorgarlik talab etilmaydigan, asosan jismoniy mehnat bilan shug‘ullanish ko‘proq talab etiladigan harbiy-quruvchilik, injener-sapyolik, avtomobil qo‘shinlari, ta‘mirlash va temir yo‘l kabi qismlarga chaqirilgan.

Sovet-afg‘on urushidagi ishtiroki. 1979-yil dekabr oyida Sovet-afg‘on urushining boshlanishi bilan O‘rta Osiyo yigitlariga e‘tibor kuchayib ketdi. Mudofaa vaziri D. F. Ustinov 75 000 kishidan iborat sovet qo‘shinlari Afg‘onistonga yuborilishi haqida qaror qabul qiladi. Turkiston harbiy okrugi boshqarmasidan 40-armiyani davlat boshqarmasiga ajratish uchun ko‘rsatma beriladi. Armiya qo‘mondoni etib Turkiston Harbiy okrugi qo‘shinlari qo‘mondonining birinchi o‘rinbosari general-leytenant Y.V.Tuxarinov tayinlanadi. 40-armiyaning qismlari va qo‘shilmalari juda qisqa furatda (10–12 kunda) shakllantirildi. Qo‘shin guruhlarini shakllantirishda 100 ga yaqin qo‘shinlar, qismlar, muassasalar jalb etildi. Qo‘shinlar tarkibini to‘ldirish uchun zaxiradan 50 000 dan ortiq ofitserlar, serjantlar va soldatlar chaqirildi. Xalq xo‘jaligidan 8 000 ga yaqin avtomobillar va boshqa texnikalar ajratildi. Bu kabi safarbarlik tadbirlari Turkiston Harbiy Okrugida Ikkinchi jahon urushidan keyin o‘tkazilmagan edi. Biroq, okrug zaxirasidagi ofitserlarning tayyorgarligi talabga javob bermasdi, chaqirilgan ofitserlarning 70 foizi armiyada umuman xizmat qilmagan, oliy o‘quv yurtlaridagi harbiy kafedralarda ta‘lim olgan kishilar edi.

Afg‘onistonga kiritilgan qo‘shinlar orasida Turkiston Harbiy Okrug (TurkHO) va O‘rta Osiyo Harbiy Okrug (O‘rta Osiyo HO) qo‘shinlari tarkibidagi 40-armiyadan tashqari havo desant qo‘shinlari diviziyasi,

shturmchi desant brigadasi, Harbiy-havo kuchlarining jangovar aviatsiya polklari, vertolyot polklari va markazning xizmat ko'rsatuvchi qismlari bor edi. Bu qo'shinlar "Afg'onistondagi cheklangan sovet qo'shinlari kontingenti" deb nomlandi.

Sovet qo'shinlarining soni yildan yilga ortib bordi va 1985-yilga kelib 108,8 ming kishiga yetdi. Ular Afg'oniston armiyalari qismlari va bo'linmalari, Sarandoy (Afg'oniston IIV) xavfsizlik xizmati bilan birgalikda barcha magistral avtomobil yo'llarini, shuningdek, sovet-afg'on iqtisodiy hamkorligi ob'yektlarini (gaz sanoati, elektr stansiyalari, azot o'g'itlari zavodi, Sarang dovonidagi tunnel va o'quv muassasalari) qo'riqlashga mas'ul etildi.

Afg'onistonga kiritilgan sovet armiyasi maxsus bo'linmalari – "musulmon batalyonlari" – asosan O'rta Osiyo mahalliy aholisi: o'zbek va tojik ofitserlari hamda soldatlaridan tashkil etilgan. Batalyon tarkibida turkmanlar, qozoqlar, qirg'izlar, uyg'urlar, tatarlar va Kavkaz xalqlari vakillari ham bor edi. Bu batalyonlar dastlab Afg'on harbiy kiyimlarida bo'lgan, keyinchalik sovet armiyasi kiyimlari berilsa-da, hech qanday nishon taqilmagan. Sovet-afg'on urushi o'zbek xalqiga katta talafot yetkazdi, yuzlab oilalar farzandlari va otalaridan judo bo'ldilar, ko'plab kishilar yaralanib, majruh bo'lib qoldilar.

Turkiston Harbiy Okrugini Sovet Ittifoqining janubiy sarhadlarini qo'riqlovchi, sovet hukumatining hukmronligini ta'minlovchi va hukmron mafkuraga xizmat qiluvchi asosiy kuch bo'lgan. Uning moddiy ta'minoti, harbiy, siyosiy va g'oyaviy-tashkiliy boshqaruvi butkul markaz (Moskva) tasarrufida amalga oshirilgan.

Sovet hokimiyatining inqirozi va armiyadagi salbiy holatlar. XX asrning 80-yillari oxirida sobiq Sovet Ittifoqida ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda inqirozli holat yuzaga kelib, vaziyat keskinlashdi. Ishlab chiqarish pasayishi, byudjet taqchilligi, siyosiy parokandalik, ishsizlik, milliy munosabatlarning keskinlashuvi, sanoat mahsulotlarining yetishmasligi va sifatining pastligi inqirozning asosiy ko'rsatkichlari bo'ldi. Noto'g'ri milliy siyosat natijasida SSSRda etnik va millatlararo mojarolar avj oldi.

1980-yillarning ikkinchi yarmida armiyada avj olgan nizomga zid munosabatlarning 40 foizi millatlararo ziddiyatlar natijasida vujudga kelgan edi. Turkiston harbiy okrugi qismlarida rus tilini yaxshi bilmaydigan mahalliy harbiy xizmatchilar juda ko'p muammolar va kamsitishlarga duch kelardilar.

Harbiy xizmatchilar tarkibidagi etnik nomutanosiblik ham katta muammo edi. Muddatli xizmat askarlarining ko'pchiligi (1985-yilda 49%, 1989-yilda 60%) O'rta Osiyo vakillari bo'lishiga qaramay, butun Sovet armiyasida O'rta Osiyo vakillaridan ofitserlar juda kam edi.

Sovet hokimiyatining milliy masaladagi shovenistik siyosati harbiy masalaga munosabatda keskin namoyon bo'lgan:

- Harbiy kadrlar tayyorlashda o'zbek yigitlarining asosan qurilish batalyonlariga olinishi.
- Yuqori malakali va jangovar kuchlarni tayyorlashda ma'lum cheklovlar mavjudligi.
- Harbiy bilim yurtlariga mahalliy millatlarning nihoyatda kam qabul qilinishi.

Sovet hokimiyati mahalliy kadrlardan yuqori malakali harbiy mutaxassislar ko‘payishiga yo‘l qo‘ymaslik siyosatini olib bordi. Ittifoqchi respublikalar orasida harbiy xizmatga chaqiriluvchilarning ko‘pchiligi O‘zbekistonlik yoshlar bo‘lib, respublikadan har yili 320 mingdan ziyod yigit chaqirilardi. Biroq, chaqiriluvchilarning deyarli 25–30 foizi “jismoniy tayyorgarligi yetarli emas”, “rus tilini yaxshi bilmaydi” kabi vajbahonalar bilan qurilish batalyonlariga jo‘natilgan.

Soviet hokimiyatining harbiy sohada milliy kadrlar tayyorlashga bo‘lgan shovenistik munosabati 1986–1989-yillarda O‘zbekistondan jo‘natilgan chaqiriluvchilarning beshdan bir qismidan ko‘prog‘i qurilish batalyonlariga jalb etilganligi haqidagi quyidagi ma’lumotlarda yaqqol namoyon bo‘ladi:

12.1. Jadval. Qurilish batalonlariga O‘zbekistondan jo‘natilgan chaqiruvchilarning soni haqida ma’lumot

Yil	Chaqiruvchilarning umumiy soni	Qurilish batalonlariga jo‘natilganlar	Foizda
1986	172 778	36 429	21,1 %
1987	166 447	34 369	20,6 %
1988	154 719	33 762	21,8 %
1989	156 230	30 888	19,7 %
1990	136 454	19 027	13,9 %
1991	100 582	10 867	10,8 %

Tarixiy ma’lumotlar tahlilining ko‘rsatishicha, o‘zbekistonlik yigitlardan iborat qurilish batalyonlari nafaqat respublikada, balki undan tashqarida ham harbiy xizmat davomida juda ko‘p qurilish obyektlarida mehnat qilganlar. Xususan, 1989-yilda ular tomonidan Turkiston Harbiy okrugi (TurkHO) hududi doirasida qurilish rejalari 100% dan orttirib bajarilgan. Natijada harbiy quruvchilar kuchi bilan 41 ta uy-joy, 8 ta yotoqxona, 7 ta oshxona, 2 ta klub, 3 ta bog‘cha, 2 ta hammom qurilgan. Armaniston hududida rejalashtirilgan qurilish ishlari ham yakunlangan. Bulardan tashqari 67 ta bino (texnik vositalar saqlash uchun), omborxonalar, sabzavot omborlari, davolash muassasasi, 8 ta do‘kon, 4 ta kazarma, yotoqxonalar qurilgan. Qurilish batalyonlariga jo‘natilganlar sonining 1990–1991-yillarda kamayib borishi O‘zbekiston hukumatining bu siyosatga chek qo‘yish yo‘lidagi amaliy sa’y-harakatlari bilan bog‘liq edi.

Oliy harbiy bilim yurtlarida milliy ofitser kadrlar tayyorlash undan ham qoniqarsiz ahvolda bo‘lganligi, bitiruvchilar orasida mahalliy millat vakillarining soni juda ozchilikni tashkil qilishi o‘sha davr statistikasida

yaqqol namoyon bo‘ladi. Mazkur bilim yurtlariga 1986–1988-yillarda qabul qilinib, 1989–1991-yillarda tugallagan bitiruvchilar tarkibidagi o‘zbeklar soni quyidagicha edi:

**12.2. Jadval. Harbiy bilim yurtlarining bitiruvchilari orasida
o‘zbeklarning ulushi**

Bilim yurti nomi	Yillar	Jami bitiruvchilar	O‘zbeklar	Foiz hisobida
Toshkent oliy umumqo‘shin qo‘mondonlik bilim yurti	1989 yil	140 kishi	25 kishi	7,8 %
	1990 yil	150 kishi	34 kishi	22,6 %
Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik bilim yurti	1989 yil	280 kishi	18 kishi	6,4 %
	1990 yil	279 kishi	25 kishi	8,9 %
Samarqand oliy harbiy avtomobil qo‘mondonlik bilim yurti	1989 yil	360 kishi	28 kishi	7,7 %
	1990 yil	329 kishi	15 kishi	4,5 %
	1991 yil	320 kishi	19 kishi	5,9 %

Turkiston Harbiy Okrugining (TurkHO) O‘zbekistonda joylashgan qismlarida ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa muammolar yildan yilga kuchayib, keskinlashib borgan. Qayta qurish davrida armiya safidagi tartibsizliklar ham keskin tanqid ostiga olinib boshlandi. Harbiy qismlardagi salbiy holatlar chuqur ildiz otib ketgan edi:

– Harbiy xizmatchilarni tahqirlash, jismoniy azob berish, siquvga olish holatlari, javobgar shaxslarning jazoga tortilmay qolayotgani, yosh xizmatchilarning himoyasiz qolgani aniqlangan.

- 1989-yil ma'lumotlari harbiy intizomning yanada yomonlashganini, huquqbuzarlikning ko'payib ketganini ko'rsatadi. Huquqbuzarliklarning 50 foizi ichkilikbozlik, 46 foizi xizmatdan ketib qolish bilan bog'liq bo'lgan.

- Xavfsizlik choralari buzilgani tufayli 20 kishi halok bo'lgan, 48 ta harbiy xizmatchi jarohatlangan, 4 kishi tahqirlarga chiday olmay, o'z joniga qasd qilgan (1989-yil ma'lumoti).

- Harbiy qism va bo'linmalarda sanitar holat talabga javob bermagan, yuqumli kasalliklar ko'paygan (oxirgi yillarda okrug bo'yicha yuqumli kasalliklar 3 barobar ko'paygan). Garnizonlar sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlanmagan, oziq-ovqat mahsulotlari sifatsizligi va yaxshi saqlanmaganligi kasalliklar ko'payishiga sabab bo'lgan.

- Artilleriya va raketa qo'shinlari qismlari, birlashmalarida ham harbiy intizom bo'shashib, jinoyat va huquqbuzarliklar kuchayib borgan (1989-yilda 36 ta jinoyat sodir etilgan va 6 kishi halok bo'lgan). Davlat va harbiy mulkni talon-taroj qilish, qurol-yarog'lar o'g'irlash, mahalliy aholiga nisbatan zo'ravonlik kuchaya borgan.

- Iqtisodiy inqiroz tufayli moddiy ta'minot og'irlashgan, harbiy qismlarga go'sht, sut, un, kartoshka va boshqa mahsulotlar yetkazib berish keskin qisqargan, kiyim-kechak, tibbiy apparatlar va yoqilg'i o'z vaqtida yetkazib berilmagan.

- Harbiy qismlarda milliy munosabatlarga yetarli e'tibor berilmaganligi tufayli o'zaro nizolar kuchaygan.

1989-yili O'zbekistonda hokimiyatga Islom Karimov kelishi bilan respublikadagi vaziyat o'zgara boshladi. Armiyadagi ahvol keskin tanqid ostiga olindi va muammolarni hal etish harakati boshlandi. 1990-yil mart

oyida sobiq ittifoq respublikalari orasida birinchi bo'lib O'zbekistonda Prezidentlik boshqaruvi joriy etildi.

I.Karimovning sa'y-harakatlari tufayli o'zbek yigitlarini turli respublikalardagi qurilish batalyonlariga chaqirilishi nisbatan qisqardi:

- *1986-yilda armiya safiga chaqirilgan 172 778 kishidan 21% qurilish batalyoniga olingan.*
- *1990-yilda armiya safiga chaqirilgan 136 454 kishidan 13,9% qurilish batalyonlariga olingan.*
- *1991-yilda armiyaga chaqirilgan 100 582 kishidan 10,8% qurilish batalyonlariga olingan.*

Respublika hududida joylashgan Turkiston Harbiy Okrug (TurkHO) markazga bo'ysunishda davom etdi. TurkHO sobiq SSSR Mudofaa vazirligi tarkibidagi mintaqaviy okrug bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri markazga bo'ysungan va O'zbekiston SSR, Qozog'iston SSR (qisman), Qirg'iziston SSR, Tojikiston SSR, Turkmaniston SSR hududlarini qamrab olgan edi. Okrug tarkibidagi qo'shilmalarning katta qismi O'zbekiston hududida joylashgan bo'lib, ular nafaqat chegarani qo'riqlash, balki respublika hududida SSSRning harbiy hukmronligini saqlab turish va markaz manfaatlari uchun xizmat qilgan.

1991-yil kuzida Turkiston Harbiy Okrug qo'shinlari tarkibida 3200 dan ortiq qo'shilma, harbiy qism va muassasalar bo'lgan. Harbiy xizmatchilarning umumiy soni 108 ming kishiga yetgan. Bundan tashqari, okrug hududida markazga (Moskvaga) bo'ysunuvchi qo'shilma, harbiy qism va muassasalar bo'lib, ularda 170 mingdan ortiq kishi harbiy xizmat o'tagan. Bular jumlasiga strategik maqsadli raketa qo'shinlari, Havo hujumidan mudofaa qo'shinlari, Harbiy-havo kuchlari, Havo-desant

qo‘shinlari kirgan. O‘zbekiston hududida havo hujumidan mudofaa armiyasi boshqarmasi, havo armiyasi boshqarmasi va havo-desant diviziyasi joylashgan edi.

Turkiston Harbiy Okrug (TurkHO) boshqarmasi Toshkentda joylashtirilgan edi. Okrugga bo‘ysunuvchi armiya qo‘shinlari va ularning boshqarmalari Qozog‘iston, Qirg‘iziston, O‘zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston hududlaridagi ko‘plab garnizonlarda, jumladan, Toshkent, Olmaota, Frunze, Samarqand, Termiz, Ashxobod, Mari, Chirchiq, Buxoro, Qo‘qon, Dushanbe kabi shaharlarda va boshqa garnizonlarda (masalan, Otar, Kapchig‘ay, Sari-O‘zek, Taxta-Bo‘zor, G‘ulcha, Qarshi, Taldiqo‘rg‘on va h.k.) joylashtirilgan edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

- 1. Shayboniylar davrida qo‘shinlar asosan qanday qismlardan tashkil topgan edi?*
- 2. Harbiy tuzilmada “mingboshi” va “yuzboshi” lavozimlarining vazifasi nimalardan iborat bo‘lgan?*
- 3. Shayboniylar davrida harbiy yurishlar oldidan qanday tayyorgarlik ishlari olib borilgan?*
- 4. Harbiy an‘analarda o‘lja taqsimoti qanday qoidalarga ko‘ra amalga oshirilgan?*
- 5. Harbiy yurishlarda jangovar bayroqlar va shiorlarning qanday ramziy ahamiyati bo‘lgan?*
- 6. Zaynitdin Vosifiyning ma’lumotlariga ko‘ra, shahzodalar tarbiyasida qanday harbiy mashg‘ulotlar muhim o‘rin egallagan?*

7. *Buxoro xonligi saroyida shahzodalar tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi maxsus lavozim qanday atalgan va uning asosiy vazifasi nimadan iborat edi?*
8. *O'rta asrlarda kamondan o'q otish san'ati qanday musobaqalar orqali rivojlantirilgan va ularning maqsadi nima edi?*
9. *XVI asrda O'rta Osiyo qurolsozlik sohasida qanday o'zgarishlar yuz bergan?*
10. *"Qaboq andozlik" deb atalgan mashq qanday o'tkazilgan va uning harbiy ahamiyati nimada edi?*
11. *O'rta Osiyo harbiylari jangovar taktikalarini rivojlantirishda qaysi xalqlarning tajribasidan foydalanishgan?*
12. *Amir Haydar davrida Buxoro amirligining harbiy kuchlari qanday ikki asosiy qismdan tashkil topgan edi?*
13. *Qo'qon xonligidagi "qoraqozonlar" kimlar bo'lgan va ular Buxoro "qora-cherigi"dan nimasi bilan farq qilgan?*
14. *Xiva xonligida muntazam qo'shin kim tomonidan boshqarilgan va unga qanday imtiyozlar berilgan edi?*
15. *Xonliklarda harbiy ko'riklar qanday o'tkazilgan va askarlar bu tadbirga qanday tayyorlanganlar?*
16. *Rossiya imperiyasi Amudaryo flotiliyasini tashkil etishdan ko'zlagan asosiy maqsadlar nimalardan iborat edi?*
17. *XIX asr oxiriga kelib Amudaryo flotiliyasi tarkibiga nechta paroxod, kater va barjalar kirgan?*
18. *Turkiston Muxtoriyati hukumatining harbiy vaziri kim bo'lgan va u qanday faoliyat olib borgan?*

19. *Turkiston ASSRda dastlabki Qizil armiya qismlari qachon tashkil etilgan va ular qanday tarkibga ega bo'lgan?*
20. *"Ishtirokiyun" gazetasi Qizil armiya askarlarining mahalliy aholiga nisbatan qanday munosabatda bo'lganini qanday tasvirlagan?*
21. *Turkiston fronti qachon tashkil etilgan va uning birinchi qo'mondoni kim bo'lgan?*
22. *Qizil armiya tomonidan Xiva va Buxoro hududlarida qanday zo'ravonlik harakatlari sodir etilgan? Misollar keltiring.*
23. *Qo'rboshilar qo'shini qanday tuzilishga ega bo'lgan va ularning jang uslubi nimasi bilan ajralib turgan?*
24. *1924–1925-yillarda O'zbekiston SSR tashkil etilgandan so'ng harbiy boshqaruv qanday tizim asosida olib borilgan?*
25. *Urush yillarida O'zbekiston hududida harbiy kadrlar tayyorlash qanday tashkil etilgan?*
26. *Turkiston Harbiy Okrug (TurkHO) qachon tashkil etilgan va dastlab qaysi respublika hududlarini qamrab olgan?*
27. *Sovet-Afg'on urushida O'rta Osiyolik jangchilar qanday o'rin tutgan, ular asosan qanday qismlarda xizmat qilganlar?*
28. *Sovet hokimiyatining milliy kadrlar tayyorlash siyosatida qanday kamsitish holatlari mavjud bo'lgan?*

III BO‘LIM. YANGI VA ENG YANGI DAVRDA HARBIY SAN’ATNING RIVOJLANISHI

13-MAVZU: YANGI DAVRDA YEVRUPADA HARBIY SAN’ATNING RIVOJLANISHI

Reja:

- 13.1. *Dastlabki zamonaviy Yevropada harbiy transformatsiya (1450–1700): tarixiy inqilobning bahsli tahlili;*
- 13.2. *Dastlabki zamonaviy davrda doimiy armiyalar, professionalizm va global ekspansiya;*
- 13.3. *Yevropaning global ekspansiyasi va urush falsafasidagi tafovut;*
- 13.4. *Inqilobiy urushning xususiyati: ideologiya va meritokratiya;*
- 13.5. *XIX asrda Yevropada harbiy tizim taraqqiyoti.*

Tayanch so‘zlar: *harbiy inqilob, dastlabki zamonaviy yevropa, artilleriya, porox qurollari, qamal urushi, bastion tizimi, trace italienne, tertzio, piyoda askarlar, og‘ir otliqlar, mushket, arkebuz, zalp otish, flintlock mushket, bayonet, doimiy armiya, yollanma askarlar, garnizon, kontribusiya tizimi, urush byurokratiyasi, urush vazirligi, indelningsverket, qamal texnikasi, bastionli qal’a, professional armiyalar, qal’a muhandisligi, harbiy logistika, harbiy iqtisodiyot, monarxiya markazlashuvi, harbiy modernizatsiya, pillnits deklaratsiyasi, brunsvik manifesti, Robespier, Brisso, ozodlik salib yurishi, inqilobiy urushlar, eski rejim, meritokratiya, eber, père duchesne, direktoriy, levée en masse, jourdan qonuni, Napoleon, faxriy legion (légion d'honneur), marshal sinfi, eski polklar, demi-brigadalar, dubua-krans, artilleriya, shtab ofitseri, diviziya, korpus, manœuvre sur les derrières, Archduke Charlz,*

sharnhorst, harbiy qayta tashkil etish komissiyasi, landver, Antuan de Jomini, Karl fon Klauzevits

13.1. Dastlabki zamonaviy Yevropada harbiy transformatsiya (1450–1700): tarixiy inqilobning bahsli tahlili

Oʻrta asrlardan keyingi davrda, xususan 1450-1700 yillar oraligʻida, Yevropadagi texnologik taraqqiyot harbiy harakatlarning barcha jabhalarini tubdan oʻzgartirgan yangi qurollar va strategiyalarning paydo boʻlishiga olib keldi. Qurolli kuchlar hajmining parallel ravishda oʻsishi davlat boshqaruvi va tabiati, jumladan, uning moliyaviy va maʼmuriy tuzilmasida chuqur oʻzgarishlarni keltirib chiqardi. Maykl Roberts bu oʻzgarishlarning asosiy qismini 1550–1650 yillarga toʻgʻrilab, bu davrni "Harbiy inqilob" deb atadi. Keyinchalik Jeoffri Parker bu tezisni kengaytirib, 1500–1800 yillar oraligʻidagi uch asrni qamrab oldi va yangi harbiy usullarning Yevropa imperiyalarining xorijdagi muvaffaqiyatiga qoʻshgan hissasini taʼkidladi. Biroq, uch asr davomida tarqalgan uzluksiz jarayonning "inqilob" deb nomlanishi akademik muhitda oʻz kuchini yoʻqotmoqda, chunki bu barqaror evolyutsiyani ifodalaydi, keskin oʻzgarishni emas.

Dastlabki zamonaviy Yevropa hukmdorlari urushga kirishganda, ularning imkoniyatlari aloqa va taʼminot logistikasining yomonligi hamda askar yollashning yuqori narxi tufayli cheklangan edi. Natijada armiyalar sekin harakatlanib, odatda raqibni toʻliq yoʻq qila olmasdi. Urushlar asosan yerlarni egallash yoki himoya qilish maqsadida olib borilardi. Ushbu davrda qamal dominant harbiy texnika boʻlib, zaif hududlar qalʼalar va mustahkam shaharlar orqali himoyalangan. Qamallar uzoq davom etar edi (masalan, Ostend qamali 1601–1604 yillarda), bu esa jang qilish

xavfidan ko‘ra yerlarni bosib olish uchun yaxshiroq iqtisodiy sarmoya darajasini ta‘minlardi. Shunday qilib, urush natijasi ko‘pincha moliya manbalarining chuqurligi, ya'ni iqtisodiy charchoq bilan hal qilingan. Siyosiy hokimiyat va hudud ustidan hukmronlik, shuningdek, iqtisodiy manfaatlar (masalan, Angliya-Gollandiya urushlarida savdo va dengiz nazorati) ham mojarolarga sabab bo‘lgan. XVI asr o‘rtalaridan boshlab esa davlatlar mustamlaka hududlar va ularga bog‘liq iqtisodiy manfaatlar uchun kurasha boshladilar (masalan, Angliya va Ispaniya o‘rtasidagi Markaziy Amerikadagi nizolar).

Urush sabablari va diniy konfliktning o‘rni. Dastlabki zamonaviy Yevropada urushning asosiy sabablari hukmdorlarning sulolaviy ambitsiyalari va hududiy da‘volari bo‘lib, ularning erlari resurslarni ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan. Millatchilik ba‘zan kuchaytiruvchi omil bo‘lsa-da, odatda urushning asosiy sababi hisoblanmagan. Biroq, XVI asr boshlarida Reformatsiya Rim-katolik cherkovining birligini parchalab, g‘arbiy Yevropaga konfessiyaviy nizolarni olib kirdi. Vijdonni nazorat qilish uchun olib borilgan diniy urushlar butun aholini qamrab oldi va davlat zo‘ravonligining darajasini sezilarli darajada oshirdi. Diniy farqlar hududiy jihatdan ifodalangan (1555 yilgi Augsburg sulhida rasmiylashtirilganidek: *Cuius regio, eius religio* - Kimning kuchi bo'lsa, o'shaniki din) va protestantlar bilan katoliklar o‘rtasida bir asrlik urushlar seriyasiga olib keldi. Ispaniya XVI va XVII asr boshlarida (Niderlandiyadagi qo‘zg‘olon) konfessiyaviy urushning namunasini o‘rnatdi, qayta bosib olish, bo‘ysundirish va ishg‘ol qilish uchun qamal va garnizonlarga tayandi. Bu davrdagi urushlar, jumladan, Saksonta yillik Gollandiya qo‘zg‘oloni va O‘ttiz yillik urush uzoq davom etgan, isrofgar

va juda qimmat edi. Faqat Ispaniya, Avstriya va Fransiya kabi yirik, yoki Niderlandiya va Angliya kabi juda boy davlatlar bunday raqobatga bardosh bera olgan.

Harbiy iqtisodiyot va strategik o'zgarishlar. Urushning oshib borayotgan xarajatlari strategiyani belgilab berdi. Davlatlar, ayniqsa protestant davlatlar, cherkov boyliklarini milliy qilish orqali soliq yig'ishni yaxshilab, moliyaviy kuchlarini qopladilar. Strategik yechim "Urush urush uchun to'laydi" tamoyili bo'lib, u "kontribusiya tizimi" orqali institutsionallashdi. Bu tizim bosib olingan hududlarning iqtisodiy resurslarini ishg'ol qiluvchi qo'shinlarni moliyalashtirishga yo'naltirdi. Shvetsiyaning Boltiqbo'yi va Germaniyadagi kengayish harakatlari buning yorqin misolidir. Alternativ strategiya tez va hal qiluvchi kampaniya o'tkazishga qaratilgan edi (masalan, Gustav Adolfning Germaniyaga aralashuvi), ammo bu "blitslar" deyarli har doim muvaffaqiyatsiz bo'lgan va urushga kirgan tomonni uzoq davom etuvchi charchoq urushiga mahkum etgan. Shuningdek, ko'pchilik davlatlarning harbiy tadbirkorlardan (masalan, Albrext von Vallenşteyn) va yollanma askarlardan kuchli qaramligi urushni o'ziga xos momentum, mantiq va institutlarga ega xalqaro industriyaga aylantirdi.

Doimiy armiyalarning paydo bo'lishi va artilleriya rivoji. Hukumatlar nazoratni qaytarib olish maqsadida 1650-1700 yillar oralig'ida doimiy armiyalarni keng qabul qilishdi. Bu yechim davlatlarga kontribusiya tizimining institutsional talonini oldini olish, tajovuzdan himoyalash va yollanma askarlarga bo'lgan qaramlikni kamaytirish imkonini berdi. Kichik davlatlar ham doimiy armiyalarni shakllantirdilar, ammo moliyaviy yukni ko'tarish uchun koalitsiyalarga tayanib, yirik

davlatlardan subsidiyalar izlashga majbur bo'ldilar. Shu bilan birga, artilleriya texnologik yutuqlarning asosiy omili bo'ldi. Porox XIII asr oxirlarida Yevropaga kirib kelgan bo'lsa-da, artilleriya 1460 yillarda bronza barrelarning paydo bo'lishi bilan sezilarli darajada takomillashdi. Fransiyaning Charlz VIII (1494) va Fransis I (1515) o'z armiyalarida katta miqdordagi to'plarni joylashtirdilar. Shved qiroli Gustav Adolf artilleriyani yanada isloh qilib, uni standartlashtirdi, harakatchanligini oshirdi va piyodalarga qo'shimcha tezkor "teri to'plari" kabi yengil artilleriyani taqdim etdi, bu esa uning raqiblariga nisbatan sezilarli ustunlik berdi. Biroq, Gustavning islohotlari 1690-yillargacha keng miqyosda taqlid qilinmadi, bu Harbiy inqilobning tarqalish sur'ati qanchalik sekin va notekis bo'lganini yana bir bor tasdiqlaydi.

Qo'l qurollari to'plar bilan parallel ravishda rivojlanib, ular haqidagi birinchi ma'lumotlar 1365 -yilga to'g'ri keladi. Dastlabki arkebuzlar uzun kamonchalarga nisbatan samaradorlikda past bo'lgan bo'lsa-da, 1510-1520 yillarda yaratilgan fitilli mushket (matchlock musket) ancha kuchliroq qurolga aylandi va bir unsiyali o'qni 300 metrdan uzoq masofaga otish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu yangi o't ochuvchi qurol fransuz askari Blez de Monlyuk tomonidan "ijtimoiy tenglashtiruvchi vosita" deb ta'riflangan, chunki u har qanday odamga, hatto qo'rqq deb hisoblanganlarga ham, professional otliqlarni uzoq masofadan o'ldirish imkonini berdi. Bunday holat qurolga nisbatan salbiy munosabatni keltirib chiqardi; ba'zi italyan kondotyerlari qo'lga olingan arkebuzchilarning qo'llarini kesib, ko'zlarini o'yib jazolashgan. 1550 -yilga kelib, uzoq vaqt talab qiladigan tayyorgarlikni talab qiluvchi uzun kamonlar va arbaletlar ishlab chiqarish nisbatan arzon va bir necha kunlik o'qitishdan so'ng

qo'llash mumkin bo'lgan mushketlar va dala to'plari bilan almashtirildi. Bu arzon, oddiy porox qurollari bilan qurollangan ko'p sonli piyoda askarlarning qimmat va elita otliq qo'shnlarni almashtirishi harbiy o'zgarishlarning asosiy mohiyatini belgilab berdi va shu bilan ommaviy armiyalar davri boshlandi. 1550-1700 yillar oralig'ida janglar asosan o'q otish kuchi orqali dushmanni tartibsizlantirishga qaratildi.

Shunga qaramay, ijtimoiy elita bo'lgan otliq qo'shnlardan ommaviy piyoda askarlar hukmronligiga o'tish porox qurollari paydo bo'lishidan ancha oldin boshlangan edi. 1188-yildagi Gisors jangida Angliyaning Genrix II piyoda askarlari fransuz og'ir otliqlarini mag'lub etgan. 1300 - yilga kelib, og'ir otliqlar nayzadorlar va kamonchilarga qarshi samarasiz bo'lib qolgan. XIV asrda Kurtre (1302), Bannokbern (1314), Kresi (1346), Puatye (1356) va Aginkur (1415) kabi janglarda piyoda askarlari, ayniqsa ingliz uzun kamonchilari va shotland nayzadorlari, fransuz og'ir otliqlarini yo'q qilib, ularning ustunligini yakunladilar. Shveytsariya esa nayza kvadrati yanada rivojlandi, u Laupen (1339), Gran'son va Murten (1476) janglarida Burgundiya va Lotaringiya otliqlarini tor-mor etdi. Shunday qilib, o't ochuvchi qurollarning tarqalishi piyoda askarlarning jang maydonidagi ustunligini faqat tezlashtirdi.

Qo'l qurollarining samaradorligini oshirish uchun ularning kuchli va zaif tomonlarini minimallashtiradigan yangi taktik tuzilmalar zarur bo'ldi. Uyg'onish davri harbiy nazariyotchilari, masalan, Nikolò Makiavelli, qadimgi Gretsiya va Rim harbiy yozuvlari (ayniqsa, Vegetiusning "*De re militari*") dan ilhomlanib, ularni moslashuv model sifatida qo'llashdi. Shveytsar tuzilmalari, qadimiy falanga asosida shakllanib, nayza, bolta va arbalet kabi qurollarga qo'shimcha ravishda o't ochuvchi qurollarni

integratsiya qildi. Fransiyaning Lyudovik XI o'z piyoda askarlarini 1479-1483 yillarda shveytsar uslubida qayta tashkil etdi. Ispaniya esa bu modelni yanada rivojlantirdi. Granada Qirolligini (1492) bosib olishda rivojlangan professional piyoda askarlar Gonsalvo de Kordoba tomonidan XVI asr boshlarida qayta tashkil etildi. 1536-yilda Karl V Ispaniyaning doimiy armiyasini Rim legioniga asoslangan, kesuvchi qurollar va o't ochuvchi qurollarning aralashmasi bilan qurollangan "tertsio" (taxminan 3000 askar) ga aylantirdi. Bu prototip Yevropa bo'ylab tez tarqalib, fransuz piyoda qo'shinlari ham 1560 -yillarda polklarga qayta tashkil etildi. Piyoda askarlar arzonligi va ko'p qirraliligi (jang qilish, qamal qilish, garnizon xizmati) tufayli asosiy qo'shinga aylandi. 1525 -yilga kelib, Fransiya I ning 30,000 kishilik armiyasining atigi 20 foizi otliq edi, bu otliq qo'shinlarning nisbiy tanazzulini ko'rsatadi.

Gollandiya va Shvetsiyadagi taktik yangilanishlar. 1590-1600 yillarda Ispaniyaga qarshi urushning markaziy bosqichlarida Nassuning Maurisi Rim legionlarini o'rganib, Gollandiya piyoda tashkilotini shimoliy Niderlandiyaning geografik sharoitlariga moslashtirdi. U tertsiolarni 580 kishilik batalyonlarga bo'lib, markazda nayzalar va qanotlarda mushketlar bilan o'n safda jang qilish amaliyotini joriy qildi. Nazariy jihatdan, bu tuzilma ketma-ket o'q otish orqali doimiy o't ochish imkonini berdi, nayzadorlar esa mushketchilarni otliqlar hujumidan himoya qildi. Bu yangi batalyonlar armiya darajasida shaxmat taxtasi (checkerboard) shaklidagi tuzilma bilan qo'llab-quvvatlandi. Golland usullari yuqori darajadagi mashq, intizom va tayyorgarlikni talab qilib, doimiy armiyalarga o'tishga turtki berdi.

Gustav Adolf golland tizimini olti safda jang qilishni joriy etish orqali takomillashtirdi. Bu frontni kengaytirdi va tez o't ochuvchi piyoda to'plari tomonidan qo'llab-quvvatlangan dahshatli o't kuchini rivojlantirdi. U, shuningdek, mushketchilarning orqa safini oldingi saf oraliqlariga siljitish orqali "zalp otish" (voley otish) ni joriy qildi, bu to'g'ri bo'lmagan mushketlardan foydalanishda samaradorlikni oshirdi. Zalp otish Yevropa piyoda taktikalarining asosi bo'lib qoldi. 1700 -yilga kelib, tezligi va ishonchliligi yuqori bo'lgan chaqmoqtoshli mushket (flintlock) matchlokni deyarli almashtirdi, shu bilan birga nayzaning o'rnini 1689 -yilda keng tarqala boshlagan nayza (bayonet) egalladi. O't ochish tezligi va samaradorligi oshgani sari, batalyonlar safi asta-sekin uch yoki to'rt saf chuqurlikdagi uzluksiz chiziqli jangovar tuzilmalarga qisqartirildi.

Qamal urushining o'zgarishi. Porox qurollari qal'a ilmi va qamal amaliyotlarini tubdan o'zgartirdi. Temir o'q otuvchi to'plar o'rta asr tosh devorlarini tezda vayron qildi (masalan, 1453 -yilda Konstantinopol). Bunga javoban, himoyachilar devor oldida tuproq devorlar (*ramparting*) qurish va devor balandligini pasaytirishga o'tdilar. 1501-1502 yillarda Antonio da Sangallo Katta o'rta asr minorasini uchburchak shaklidagi bastionga aylantirdi, bu himoyachi artilleriyaga har tomonlama o't ochish imkonini berdi. XVI va XVII asrlarda Bastion tizimining geometrik dizayni, ya'ni "trace italienne" rivojlandi. Sebastyan le Prest de Voban va Menno van Kuxorn kabi muhandislar bu tizimni mukammallashtirib, katta, murakkab qal'alarni yaratdilar, ular kichik garnizonlar tomonidan uzoq qamallarga bardosh bera olar edi. Biroq, qal'aning muvaffaqiyatli himoyasi, Mons (1691) misolida bo'lgani kabi, har doim fuqarolar aholisining qiyinchiliklarga bardosh berishga tayyorligiga bog'liq edi.

Og'ir yo'qotishlar (1522-yilda La Bikokka va 1525-yilda Paviada) hujum harakatining xavfli ekanligini ko'rsatgani uchun, qamal urushi hisoblangan xavf-xatarlarni boshqarish mumkin bo'lgan ustun urush shakli bo'lib qoldi.

Yangi qal'alar qurilishi nihoyatda qimmat bo'lgan va ko'pincha shaharlar hamda kichik davlatlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan tashqarida edi. Ammo ular bo'lmasa, bu hududlar ochko'z qo'shnilar va tajovuzkor hukmdorlarning qurboniga aylangan. Masalan, Amsterdamning yigirma ikki bastionining har biri yarim million florin turar edi. Mashhur muhandis Voban At shahrini mustahkamlash uchun olti yil davomida besh million livr sarflagan, Neuf-Breysax qal'asining qurilishi esa Lyudovik XIV xazinasidan to'rt million livr talab qilgan. Shu tariqa, qal'a qurilishi bilan bog'liq ulkan xarajatlar monarxiya hokimiyatining kengayishida hal qiluvchi omil bo'ldi. Sienaning mustaqil shahar-davlat sifatida mavjudligi XVI asr o'rtalarida artilleriya qal'alarini barpo etish xarajatlari tufayli xavf ostida qolgan, hatto Rim ham bu kabi qurilishlardan voz kechishga majbur bo'lgan. 1682–1691-yillar oralig'ida Lyudovik XIV yiliga o'rtacha 8,5 million livrni qal'a qurilishiga sarflagan, garchi bu summa qamal xarajatlariga nisbatan arziyas bo'lgan. Masalan, Gugenotlarning La-Roshel qal'asi qamali (1627–1628) Lyudovik XIII armiyasiga 40 million livrga tushgan. Agar qal'alar o'sha davrning eng yirik va qimmat fuqaro muhandislik loyihalari bo'lgan bo'lsa, qamallar esa uning eng murakkab tashkiliy va moliyaviy sinovlarini tashkil etgan.

1445–1624-yillar oralig'ida Fransiyada tinchlik davrida davlat xizmatidagi askarlar soni o'rtacha 10–20 ming atrofida bo'lgan. Bu qo'shinlar monarx shaxsini himoya qilgan hamda chegaradagi qal'alarda

garnizon sifatida joylashgan. Urush davrida esa ularning soni 55 minggacha yetgan, bu Genrix IV hukmronligi davrida Fransiya diniy urushlarining so'nggi bosqichlariga to'g'ri keladi. Ayrim dala armiyalarining soni kamdan-kam hollarda 20 ming kishidan oshgan. XVII asrning o'rta va ikkinchi yarmida Fransiya harbiy tashkiloti sezilarli darajada kengaydi: 1629-yilda tinchlik davridagi qo'shin soni 12 ming bo'lgan bo'lsa, 1665-yilda 72 ming, 1669-yilda esa 131 mingga yetgan. 1680-yillarga kelib bu ko'rsatkich o'rtacha 150 mingni tashkil etgan. Urush yillarida o'sish yanada keskin bo'lgan: 1636-yilda Lyudovik XIII davrida armiyada 200 mingdan ortiq askar xizmat qilgan, O'ttiz yillik urush (1635–1648) davrida esa bu raqam o'rtacha 150 mingga teng bo'lgan. Biroq bu “qog'ozdagi” raqamlar bo'lib, haqiqiy xizmat qilganlar sonini 50 foizga kamaytirib baholash kerak. Devolyutsiya urushi (1667–1668) davrida Fransiya 134 ming kishini qurollantirgan, Franko-Gollandiya urushi (1672–1678) oxiriga kelib yiliga 279 mingdan ortiq askar xizmat qilgan, To'qqiz yillik urush hamda Ispaniya vorisligi urushi (1702–1714) davrida esa bu raqam 400 mingdan oshgan. 1695-yilda Pastki mamlakatlarda joylashgan Fransiya armiyasi 115 ming kishini tashkil etgan, biroq bu daraja barqaror emas edi. Shu ulkan armiyalar yukining milliy iqtisodiyotlarga bosimi kuchayganidan so'ng XVIII asrda dala qo'shinlari o'rtacha 50 ming atrofida qaytdi.

Bu jarayon Yevropaning boshqa qismlarida ham takrorlandi. XVI asr va XVII asr boshlarida doimiy armiyalarga ega davlatlarda qo'shinlar soni barqaror turgan bo'lsa, asrning oxiriga borib ularning hajmi keskin o'sdi. Bunga bir necha sabablar sabab bo'ldi: uzoq davom etuvchi urushlar, artilleriya qal'alari tarmog'ining kengayishi, davlatlarning markazlashuvi

hamda milliy mudofaa zaruriyatining kuchayishi. Ayniqsa, Protestant islohoti natijasida parchalanib ketgan Germaniyada O'ttiz yillik urushdan so'ng hududiy xavfsizlikni ta'minlash uchun doimiy qo'shinlar zarur bo'ldi. 1648-yilgi Vestfaliya shartnomasiga ko'ra, Muqaddas Rim imperiyasi tarkibidagi har bir hukmdor o'z xavfsizligi uchun zarur deb bilganicha askar saqlash huquqiga ega bo'lgan. Shu tariqa, urush va davlat boshqaruvi o'rtasidagi bog'liqlik kuchayib, "zo'ravonlik monopoliyasi" tobora monarx qo'liga o'ta boshladi. XVII asrning o'rta va oxirgi o'n yilliklarida Fransiya, Daniya, Shvetsiya, Rossiya, Italiya hamda Germaniya davlatlarida markazlashgan hokimiyat va byurokratik tizimning kuchayishi natijasida mutlaq monarxiyalarning yuksalishiga guvoh bo'lindi.

Doimiy armiya g'oyasi yangilik bo'lmagan. Rim legionlari, sakslarning housecarllari, Normanlarning familia regis tizimi va Venetsiya qo'shinlari bunga tarixiy misol bo'la oladi. Ammo uzoq muddatli xizmat asosidagi professional armiyaning shakllanishi ikki bosqichda ro'y berdi: birinchisi XVI asrda, ikkinchisi 1648-yilda Vestfaliya sulhidan so'ng. Fransiyada Charlz VII Yuz yillik urush yakunida milliy armiya tashkil etgan bo'lsa, Fransis I davrida bu tizim professional doimiy armiyaga aylandi. XVI asrda Fransiya va Ispaniyaning doimiy armiyalari urushlarda jang qilish va tinchlik davrida qal'alarni garnizon qilish uchun xizmat qilgan. 1648-yildan keyingi davrda esa bu tizim yanada kengayib, kichik davlatlarni ham o'z ichiga oldi. Uzoq davom etuvchi urushlar yollanma askarlarni ushlab turishni qimmatlashtirdi va hukmdorlar o'z fuqarolaridan bevosita qo'shin tuzishni maqsadga muvofiq deb topdilar.

XVII asrda Bavariya, Gesse-Kassel, Yulix-Berg, Angliya, Brandenburg-Prussiya va Avstriyada doimiy armiyalar shakllandi. Shvetsiyada esa 1620–1682-yillar oralig‘ida “Indelningsverket” nomli qisman majburiy harbiy xizmat tizimi yo‘lga qo‘yildi. Biroq bu jarayonni faqat harbiy ehtiyojlar bilan izohlash mumkin emas. Markazlashgan davlatlar soliqlar orqali milliy boylikning katta qismini safarbar etishga muvaffaq bo‘ldilar. Natijada, davlat daromadlarining asosiy qismi armiyalar, flotlar va qal‘alarga sarflandi. Masalan, Rossiyada 1679–1725-yillarda davlat daromadlarining 60 foizi tinchlik davrida, 95 foizi urush davrida harbiy maqsadlarga yo‘naltirilgan; Angliyada To‘qqiz yillik urush davrida xarajatlarning 75 foizi armiyaga va flotga sarflangan; Fransiya esa umumiy daromadlarning 74 foizi harbiy sohalarga yo‘naltirilgan. Shu bilan birga, Angliya va Gollandiya koloniyalaridagi savdo va bank tizimlari orqali katta miqdorda mablag‘ jalb etishga muvaffaq bo‘ldi.

Yangi armiya tizimi davlatlarni tashqi dushmanlardan himoya qilish bilan birga, ichki tartibsizliklarni bostirish vositasiga ham aylandi. Soliqlarning oshishi ko‘plab qo‘zg‘olonlarga sabab bo‘lgan, ularni aynan shu armiyalar yordamida bostirishga to‘g‘ri kelgan. Masalan, Fransiya 1662-yilda Bulonnda, 1664-yilda Giyenada, 1675-yilda esa Bretanada isyonlar yuz bergan. Shu bilan birga, mutlaq monarxlar yangi armiyalarni ichki tartibni saqlash va davlat hokimiyatini mustahkamlash uchun ham ishlatganlar.

Armiyalar tobora ko‘proq vatan hududlarida joylashtirilgani sari, ular fuqarolar bilan ziddiyatni kamaytirish uchun intizom va boshqaruvni kuchaytirishga majbur bo‘ldilar. Talon-tarojga asoslangan ta‘minot tizimi asta-sekin barham topdi, askarlarga muntazam maosh berish va davlat

tomonidan oziq-ovqat hamda transport ta'minotini yo'lga qo'yish tizimi shakllandi. Shu bilan birga, Yevropada harbiy modalar va taqlidlar ham katta rol o'ynadi. 1648-yildan so'ng Fransiya siyosiy, harbiy va madaniy jihatdan Yevropada yetakchi davlatga aylandi. Ko'plab hukmdorlar, jumladan, ingliz qiroli Charlz II ham Versal saroyiga o'xshash inshootlar barpo etib, Lyudovik XIV siyosatini taqlid qilgan. Fransiya armiyasining doimiy kengayishi unga qarshi turgan davlatlarni ham o'z armiyalarini ko'paytirishga majbur etdi.

Davlat boshqaruvining markazlashuvi bilan bir qatorda, harbiy byurokratiya tizimi ham takomillashdi. XVI asrda Ispaniyada boshlangan va keyinchalik Shvetsiya hamda Fransiya rivojlangan bu tizim harbiy ishlarni davlat nazoratiga o'tkazdi. 1660-yillarga kelib Fransiya Urush vazirligi faoliyat yuritgan, Shvetsiyada 1634-yilda Urush kollegiyasi, Angliyada 1683-yilda Urush idorasi, 1692-yilda esa Pyemont-Savoyda Urush vazirligi tashkil etilgan. Bu tizimlar orqali yollash, ta'minot, maosh, intizom va qal'a boshqaruvi kabi sohalar markazlashtirilgan.

Doimiy armiyalarning kengayishi qurol-yarog' va jihozlarga bo'lgan talabni oshirib, to'qimachilik va metallurgiya sanoatlarining rivojlanishiga turtki berdi. 1700-yillarga kelib Rossiyada yigirmadan ortiq yangi zavod qurilib, mamlakat o'zini qurol bilan ta'minlay olgan. Lyej, Birmingem va Daniya kabi markazlarda ishlab chiqarish jadal o'sdi. Harbiy ta'minot sohasidagi rivojlanish qishloq xo'jaligini ham jonlantirdi — oziq-ovqat va otlarga bo'lgan talab ortib, yangi xo'jalik tarmoqlari shakllandi. 1712-yilda Pyotr I ot yetishtirishni takomillashtirish maqsadida maxsus fermalar tashkil etgan. Shu tariqa, doimiy armiya tizimi Yevropada nafaqat harbiy,

balki iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy modernizatsiya jarayonining ham muhim tarkibiy qismiga aylandi.

13.2. Dastlabki zamonaviy davrda doimiy armiyalar, professionalizm va global ekspansiya

Doimiy armiyalarning joriy etilishi ofitserlar korpusining professionalizmiga olib keldi. Aristokratiyaning ritsarlik an'analari ofitserlar uchun ideal materialni taqdim etgan bo'lsa, uzoq muddatli doimiy armiyalarda ishlash zodagonlarga muntazam maosh va martaba tuzilmasini taqdim etish orqali ularning qirollik institutlarini qo'llab-quvvatlashga bo'lgan intilishini kuchaytirdi. 1645 -yilda tashkil etilgan Yangi Model Armiya (New Model Army) kabi tuzilmalar martaba tuzilmasini rasmiylashtirdi. Ofitserlar sekin-asta yollanma askar maqomidan davlat xizmatchisi maqomiga o'tdi, garchi bu jarayon 1700 -yilga kelib to'liq yakunlanmagan bo'lsa ham; masalan, Angliyada ofitserlar faqat XVIII asr o'rtalarida Gertsog Kamberlend islohotlaridan so'ng davlatga to'liq integratsiya qilindi. Erta zamonaviy hukumatlar to'liq davlat xizmatchiligi tizimini ta'minlash uchun resurs va infratuzilmaga ega emasligi sababli, ofitserlar qisman davlat xodimlari, qisman esa foyda (masalan, polk mulkiga egalik qilish, komissiyalarni sotish huquqi va kiyim-kechak ta'minotidan tushgan daromadlar) evaziga armiyani boshqaruvchi xususiy tadbirkorlar sifatida faoliyat yuritishda davom etdi.

Ofitserlarni tayyorlash va texnik rivojlanish. Yangi vazifalarni bajarish uchun ofitserlar ta'lim olishni boshladilar. XVII asrning boshlarida turli yevropa davlatlarida bir qator harbiy tayyorgarlik akademiyalari tashkil etildi; bularga 1606 -yilda Sedanda Bulon gertsogi tomonidan asos solingan akademiya, 1617 -yilda Nassuning Yoxan II

ning Zigen shahridagi *Kriegs und Ritterschule* va 1618 -yilda Gessenlik Maurisning Kasselda ochgan kolleji kiradi. Biroq, bu kollejlar qimmatligi sababli, kelajakdagi ofitserlarni safda kadet sifatida tayyorlash arzonroq yechim bo'ldi (masalan, 1682 -yilda Luva tomonidan tashkil etilgan kadet kompaniyalari). Ofitserlarning institutsional tayyorgarligi bilan birga texnik nashrlarning o'sishi ham kuzatildi. Yakob de Geynning 1607 -yilda nashr etilgan “Arkebuz, mushket va nayza bilan qurol mashqlari” (*Wapenhandlingen van roers, musquetten ende spiessen*) kabi asarlarida so'zlar o'rniga tasvirlardan foydalanilgan bo'lib, bu zamonaviy mashg'ulot qo'llanmalarining birinchisi hisoblanadi.

Yevropa va Usmonli imperiyasining harbiy farqlari. Yevropa va Yaqin Sharqdagi Osiyo o'rtasida harbiy jihatdan sezilarli farq mavjud edi. Usmonli imperiyasi 1389 -yilga kelib artilleriyaga ega bo'lgan va yangicharlar 1500 -yillarga kelib o'qotar qurollar bilan qurollangan bo'lsa-da, Usmonli jang uslubi (1683-yildagi Vena qamalida ko'ringanidek, “Turk yarim oyi” deb ataluvchi) eskirgan edi. Bu uslub zamonaviy urush talablaridan ko'ra, imperiyadagi iyerarxik va geografik bo'linishlarni aks ettirdi. Usmonlilar qal'a san'atini (*trace italienne*) o'zlashtira olmadi, ularning to'plari sifatsiz va jang maydonida moslashuvchan joylashtirish uchun juda katta edi. Qullik va feodalizmga asoslangan Usmonli harbiy tashkiloti G'arbiy Yevropadagi professionalizm bilan raqobatlasha olmadi. XVIII asrda yevropalik maslahatchilar yordamida qisman islohotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, faqat Selim III davrida (1789-1807) Yevropa uslubidagi yangi armiya yaratish orqali eskirgan institutlar bilan aloqa uzildi.

13.3. Yevropaning global ekspansiyasi va urush falsafasidagi tafovut

Harbiy modernizatsiya jarayoni Yevropaning Afrika, Osiyo va Amerikaga kengayishi bilan bir vaqtda sodir bo'ldi. Ko'pgina yevropadan tashqari hududlarda urushning shakli, maqsadi, zo'ravonlik darajasi va davomiyligi ko'pincha marosimlar bilan boshqarilar, asosiy maqsad ko'pincha qul olish bo'lar edi. Ularning urush uslubi, ya'ni yakka kurashlarga aylanuvchi janglar, ko'p sonli o't ochuvchi qurollar va to'plar qo'llanilishiga mos kelmas edi; ularda o'ldirish asosiy maqsad emas edi. Aksincha, Yevropa urushi hududlarni bosib olishga qaratilgan bo'lib, dushman askarlari maqsad emas, balki "katta o'yin"dagi shunchaki piyodalar edi. XVI va XVII asrlarda Yevropada urushni boshqaruvchi marosimlar kamaydi, biroq 1648 -yildan so'ng xalqaro huquq (masalan, Gyugo de Groot, Samuel Pufendorf asarlari) orqali urush olib borishni tartibga solishga urinishlar bo'ldi, ammo ular Yevropadan tashqarida qo'llanilmas edi. Yevropa yondashuvining o'ldirishga yo'naltirilganligi, qurollarning ustunligi va professional tashkilot bilan birgalikda mustamlakachilarning Osiyo va Janubiy Amerika armiyalarini ular moslashishga ulgurmasdan yo'q qilishida hal qiluvchi rol o'ynadi.

Yevropa ekspansiyasi asosan turg'un bo'lgan urush usullari ga duch keldi. Amerikada yevropaliklar bosib olish, ekspluatatsiya qilish va joylashish uchun kelishdi. Ernan Kortesning 500 ispan bilan Atstek imperiyasini (1519-1521) va Fransisko Pisarroning 168 yevropalik bilan Inka imperiyasini (1531-1533) egallashi, tosh asri Yevropa texnologiyasi oldida tez taslim bo'lganini ko'rsatadi. Biroq, Shimoliy Amerikada mahalliy amerindlar tezda porox qurollarini qo'lga kiritib, partizan taktikalariga o'tish orqali ingliz ko'chmanchilarining g'arbga harakatini

sekinlashtirdi (masalan, Filipp qirol urushi 1675-1678). Osiyo va Hindistonga kengayishning asosiy maqsadi esa daromadli ziravorlar savdosini nazorat qilish edi. Mustamlakachilar Goani (1510) va Filippinlarni (1560) bosib olgandan so'ng, qal'a va garnizon orqali ishg'ol qilishning tasdiqlangan strategiyasini joriy qildi. Savdo postlari *trace italienne* bo'yicha bastionli artilleriya qal'alari bilan himoyalandi (Malakka 1511-yildan, Manila 1585 -yildan), chunki Yaqin va O'rta Sharqdan tashqarida kam sonli xalqlar bunday turdagi qal'alarni rivojlantirgan edi. Bu qal'alar mahalliy xalqlarning mustamlakachilarni quvib chiqarishini juda qiyinlashtirdi. Biroq, Hindistonda Yevropaning ichki hududlarga kengayishi o'qotar qurollar, to'plar va katta ishchi kuchiga ega bo'lgan Mug'al imperiyasi (1526-1857) tomonidan sekinlashtirildi. 1740 -yillarda Fransiya tomonidan sepoy tizimi (mahalliy aholidan yollangan askarlar) joriy etilgunga qadar mustamlakachilar Hindistonda sezilarli yutuqlarga erisha olmadi.

1700-yilga kelib, Yevropaning harbiy modeli – zo'ravonlik, o'ldirishga yo'naltirilganlik, o't ochuvchi qurollar, professional tashkilot va bastionli qal'a – butun dunyo bo'ylab tarqaldi. Asosiy savdo yo'llaridan chetda qolgan Yevropa ta'sirini to'sib qo'ygan Yaponiya, Koreya va Xitoy kabi davlatlar bundan mustasno edi. Ushbu o'rnatilgan asoslar, usullar va munosabatlar Yevropaning XVIII va XIX asrlarda dunyoning ko'p qismini bosib olishiga zamin yaratdi.

1789 -yilgacha bo'lgan XVIII asr urushlarining xilma-xilligi, bu davr harbiy harakatlarini soddalashtirilgan tarzda tasvirlashga va ularni Inqilobiy va Napoleon davri mojarolaridan keskin farqli deb ko'rsatishga qaratilgan urinishlarning nomuvofiqligini ko'rsatadi. Inqilobdan oldingi

urushlar, shuningdek, davlat resurslarining harbiy amaliyotlardagi oqibatlarini ham yoritadi.

1769-yilda Fransiyaning Korsikani bosib olishi misolida, markazlashgan hokimiyatning logistika salohiyati namoyon bo'ldi. Fransiya oziq-ovqat ta'minoti cheklangan orolga 24,000 kishilik katta kuchni joylashtirish uchun zarur bo'lgan keng qamrovli logistik operatsiyani amalga oshira oldi. Bundan tashqari, fransuz armiyasi mag'lubiyatlardan so'ng tizimli ravishda hujumni qayta boshlashga va harbiy maqsadga erishish uchun tinmay harakat qildi.

Bu jarayonning muhim ko'rinishi yo'llar qurilishi edi. Fransiya armiyasi o'zining muhandislik salohiyati va ishchi kuchi orqali askarlarning harakati, artilleriyaning joylashtirilishi va eng muhimi, ta'minotning (vagonlarda olib kelingan) yetkazib berilishi uchun bevosita harbiy maqsadlarga xizmat qiluvchi yo'llarni yaratdi. Bu, davlatning odatiy hokimiyat doirasini kengaytirgan holda, urushda o'sib borayotgan rolini aniq ko'rsatdi va avvalgi davrlarning yarim mustaqil harbiy tadbirkorlarini asta-sekin almashtirish jarayonini jadallashtirdi.

Prussiya va Shvetsiya kabi davlatlarda yollash tizimi majburiy xizmatning dastlabki shakllariga misol bo'ldi, bu butun jamiyatga ta'sir ko'rsatardi. Bunday tizimlar, ayniqsa, kambag'al davlatlar uchun zarur edi, chunki ularning boyroq hamkasblari harbiy xizmatni sotib olish uchun mablag' yig'ishga e'tibor qaratishi mumkin edi.

Markaziy boshqaruvdagi resurslarning o'sib borayotgan miqyosi va ularning uzoq masofalarda qo'llanilishi (1560-1660 yillardagi "harbiy inqilob" deb ataladigan davr va 1792-1815 yillardagi Napoleon urushlari) o'rtasida turg'unlik, noaniqlik va konservatizm davri bo'lgan degan

tushunchaning foydasizligini ko'rsatadi. XVI asr boshlarida porox qurollarining harbiy kemalar va jang maydonida qo'llanilishi bilan XIX asrdagi keng qamrovli tashkiliy va texnologik o'zgarishlar orasidagi davrni oddiygina "inqiloblar" deb atashdan ko'ra, bu davr urushlarining uzluksiz rivojlanishini e'tirof etish foydalidir.

13.4. Frantsiya inqilobi va Napoleon urushlari (1792-1815):

Ideologiyadan pragmatizmga

1792-1815 yillardagi Frantsiya urushlari, yagona katta sulh (1802 - yilda Amiens sulhi) bilan qisqa uzilishlarga ega bo'lib, Inqilobning dastlabki yillaridagi "xalq qurollangan" g'oyasining harbiy va siyosiy evolyutsiyasini aks ettiradi. 1789 -yildan boshlangan inqilobiy harakat 1792 -yil 20 -aprelda Avstriyaga qarshi urush e'lon qilinishiga olib keldi, garchi avvalgi siyosiy manevralar mojaroni muqarrar qilgan bo'lsa ham. 1793 -yil bahoriga kelib, Birinchi Koalitsiya Frantsiyaning ichki bo'linishlari (masalan, Vande qo'zg'oloni) bilan bir vaqtda shakllandi va milliy omon qolish inqilobning ustuvorligiga aylandi.

Dastlabki harbiy yurishlar frantsuzlar uchun muvaffaqiyatsiz boshlandi (Longvi va Verden qal'alarining tezda taslim bo'lishi), bu Parijda bosqin qo'rquvini keltirib chiqardi. Biroq, inqilobiy armiyalar tezda o'z ruhini tiklab oldi:

- Valmi (1792): Prussiyani to'xtatib, Parijga hujum xavfini bartaraf etdi.
- Jemappes (1792): Avstriyaliklarni ochiq jangda mag'lub etdi.

1793-yilgi dastlabki muvaffaqiyatsizliklar (jumladan, Dumuriezning Ittifoqchilar tomoniga o'tishi) va Vande qo'zg'oloni chet el

operatsiyalarini zaiflashtirgan bo'lsa-da, 1794 -yil yoziga kelib, Respublika armiyalari o'z hududini ozod qilib, urushni o'zgartirdi. Fleurusdagi g'alabadan so'ng, frantsuzlar Belgiyaga yurish qildi. 1795-yil bahorida tuzilgan Bazel shartnomasi Prussiyaning urushdan chiqishini ta'minladi, bu esa Frantsiyaga Gollandiyaga shartlarini yuklash va Belgiyani anneksiya qilish imkonini berdi.

Urushning ikkinchi bosqichida Frantsiya hujumga o'tdi, hududlarni anneksiya qilish, ta'minot olish va sharqda bufer davlatlari yaratishni maqsad qildi. Generallar tobora mustaqil hokimiyatga ega bo'la boshladi. Italiyada Napoleon Bonapart Direktoriyaning siyosiy zaifligidan foydalanib, 1797 -yil oktyabrda minimal maslahatlashuv bilan Avstriyaga Campo Formio shartnomasini yukladi. Uning Misr kampaniyasi (1798) Frantsiya imperiya intilishlarining chegarasizdek tuyulishiga olib keldi.

1799-yilda 18-Bryumerdagi harbiy to'ntarish bilan Bonapart hokimiyatni qo'lga kiritgach, urush to'xtovsiz davom etdi. Marengodagi g'alaba Avstriya bilan mojaroga tezda nuqta qo'ydi va butun iqtisodiyot urush mashinasining samarali ishlashiga bog'liq bo'lib qoldi.

Napoleonning eng yuqori cho'qqisi (1805-1807):

1804 -yilda imperator bo'lgan Napoleonning harbiy shon-shuhrati 1805-1807 yillarda o'z cho'qqisiga chiqdi:

- Austerlits (1805): Rossiya va Avstriyani mag'lub etdi.
- Yena va Auerstadt (1806): Prussiyani bo'ysundirdi, Muqaddas Rim imperiyasi tarqatib yuborildi.
- Friedland (1807): Rossiyani mag'lub etib, Tilsitda Frantsiya-Rossiya ittifoqi tuzilishiga olib keldi.

1807-yilga kelib, inqilobiy "Buyuk Millat" Yevropaning yarmiga hukmronlik qiluvchi frantsuz gegemoniyasi vositasiga aylandi. Armiyalar o'zlarini bosib olingan yerlardan ta'minlagani va talon-taroj qilgani uchun, bu kengayish frantsuz xazinasini uchun kam xarajat bilan amalga oshirildi. Faqat Britaniya, Trafalgar dengiz g'alabasi bilan mag'lub bo'lmay qoldi.

Qulash boshlanishi (1807-1814):

1807 -yildan so'ng vaziyat yomonlashdi:

- *Kontinental tizim kutilganidek Britaniya savdosiga qarshi samarali qurol bo'lmadi.*
- *Yarimorol urushi: Frantsiya armiyalari tinimsiz gerilla hujumlari va dala janrlariga duch keldi, bu ularni botqoqlikka tortdi.*
- *Essling (1809): Avstriyaning hujumi Napoleonda sharmandalik keltirdi, Vagramdagi g'alaba esa qimmatga tushdi.*
- *Moskva kampaniyasi (1812): 600,000 dan ortiq kishilik ulkan armiya bilan boshlangan kampaniya falokat bilan yakunlandi. Ruslarning jangdan qochishi, sovuq va kasalliklar Buyuk Armiyani amalda yo'q qildi (faqat 60,000 ga yaqin kishi Beresina daryosini kesib o'tdi).*
- *Leypsigdagi Xalqlar jangi (1813): Koalitsiya qayta shakllanib, ikki baravar ko'p kuch bilan Napoleonnini mag'lub etdi, bu urushga yakun yasadi.*

13.5. Inqilobiy urushning xususiyati: ideologiya va meritokratiya.

Zamondoshlar o'rtasida Frantsiya Respublikasi va Yevropa monarxlari o'rtasida ideologik mojaro (Pillnits deklaratsiyasi, Brunsvik

manifesti) urushni muqarrar qilgan degan fikr mavjud edi. Robespier boshida harbiy harakatlardan ogohlantirgan bo'lsa-da, Brisso kabi inqilobchilar urushni "ozodlik salib yurishi" deb ta'riflab, uni monarxik qorong'ulik kuchlariga qarshi kurash sifatida ko'rsatishdi. Bu, Frantsiya inqilobiy urushlarini XVIII asr monarxlar o'rtasidagi an'anaviy mojarolardan farqladi, chunki g'olib tomon dushman institutlarini yo'q qilishni maqsad qildi (masalan, Frantsiyaning liberal konstitutsiyani yuklashi).

Boshqa tarixchilar esa urushning kelib chiqishi ideologik emas, balki taktik bo'lganiga shubha qilishadi; har bir tomon ikkinchisini zaif deb hisoblagan va XVIII asr hukmdorlari kabi urushni diplomatiyaning davomi sifatida ko'rgan.

Inqilobiy armiyalar eski rejim polklarida topilmaydigan ishtiyoq va sadoqat kuchini olib keldi.

- Siyosiy Ruhiy Qayta Qurish: Askar fuqarolar respublika shiorlari va siyosiy madhiyalar bilan ruhlantirildi. Urush vazirligi askarlarni eng radikal siyosiy fikrlarni o'qishga undadi (masalan, Eberning "*Père Duchesne*" gazetasi).
- Meritokratiya va Liderlik: Eski rejimda faqat zodagonlarning o'g'illari ofitser bo'lishi mumkin edi. Inqilobning dastlabki yillarida sodiq ofitserlar korpusining katta qismi (uchdan bir qismi) muhojirlikka ketdi. Frantsiya Respublikasi yangi ofitserlarga tezda ehtiyoj sezdi va ularni malaka va harbiy mahorat asosida, asosan saf ofitserlaridan tanladi. Bu fazilat armiyasidan sharaf armiyasiga o'tish jarayonini boshladi.

Terror davrida ideallar qoʻrquv va moslashish zaruriyati bilan yumshatildi. 1794-yilda Robespierning qulashi bilan inqilobning ideologik shiddati yoʻqoldi. Direktoriyada siyosiy qarashlardan koʻra harbiy mahorat va professionallik ustuvor boʻldi. 1796-yilga kelib armiyalardagi siyosiy komissarlar olib tashlandi, bu esa generallar uchun siyosiy aralashuvsiz strategik qarorlar qabul qilishni talab qilish imkonini berdi.

Napoleonning hokimiyatni egallashi fazilatning pragmatizmga yoʻl berishi jarayonining davomi edi. U oʻzining tez koʻtarilishini (Korsikalik nomaʼlum zodagon oilasidan) inqilobning meritokratik prinsiplariga bogʻliq deb bildi. Imperator sifatida u isteʼdod va davlatga xizmatni ragʻbatlantirishni davom ettirdi:

- Faxriy Legion (Légion d'honneur): Asosan harbiy xizmatchilar uchun mukofot boʻlib, davlat xizmati ijtimoiy ustunlik eshigini ochishini taʼkidladi.
- Marshal Sinfi: Ney (bochka ishlab chiqaruvchining oʻgʻli), Murat (mehmonxona egasining oʻgʻli) kabi turli ijtimoiy kelib chiqishlarga ega shaxslar yuqori elita safiga koʻtarildi.

Bu Frantsiya Inqilobiy armiyasining mohiyatini belgilab, uni "respublika fazilati armiyasidan sharaf armiyasiga" oʻtishini yakunladi.

Inqilobiy armiyaning “fazilat armiyasi” sifatidagi darajasi va uning motivatsiyasi oʻsha davrning boshqa qoʻshinlaridan farqi markaziy savol hisoblanadi. Inqilobchilar oʻz askarlarining Burbonlar davrida majburiy yoki pullik jalb qilingan askarlardan farqli oʻlaroq, gʻoyalar uchun ixtiyoriy ravishda jang qilganini taʼkidladilar. 1791-yilda toʻplangan koʻngillilar bu daʼvoning maʼlum bir asosini tashkil etdi, chunki baʼzi

departamentlar hattoki qo'shimcha batalyonlar tashkil etishni so'rashgan. Biroq, 1792-yilda Ikkinchi Chaquv e'lon qilinganda, javob ancha sust bo'ldi; ko'plab qishloq joylari kvotalarni bajara olmadi va ixtiyoriylikni rag'batlantirish uchun imzo bonuslari taklif etildi. 1792-yilgi yollash dehqon yigitlari dalaga kerak bo'lgan qishloq xo'jaligi mavsumining eng yuqori nuqtasiga to'g'ri keldi, urushning yaqinlashib kelayotgan haqiqati odamlarni befarq qoldirdi va vatanparvarlik bilan harakat qilganlarning aksariyati avvalgi yilda allaqachon safga qo'shilgan edi. Shundan so'ng, inqilob o'z qo'shinlarini ixtiyoriy deb da'vo qilsa-da, ularning ko'pchiligi faqat nomiga ixtiyoriy edi. 1793-yildagi 300 000 kishilik yirik chaqiruv va kuzdagi *levée en masse* mahalliy kvotalar orqali amalga oshirildi; jamoalar xizmat qiladiganlarni aniqlash uchun lotereya orqali qur'a tashlashdan foydalanishdi va "yomon raqam" chiqqanlar ko'pincha istamagan askarlar edi. 1799-yilga kelib, hukumat ixtiyoriy tamoyildan yanada uzoqlashdi, Jourdan qonuni harbiy yoshdagi barcha yigitlarni tibbiy ko'rikdan o'tishga va armiya ehtiyoj tug'lsa xizmat qilishga majbur qilishni talab qildi. Napoleon urushlari davrida safga odamlar harbiy ehtiyojlarga qarab yumshoq yoki qattiq bo'lgan majburiy chaqiruv orqali topildi.

O'sha davr me'yorlari bo'yicha ishtirokchilar soni juda katta edi. 1794 -yilda inqilobchilarning armiyasi 700 000 kishini tashkil etdi, bu Lyudovik XVI davrida urush paytida 72 000 militsiya bilan to'ldirilgan 182 000 muntazam askardan iborat qirollik armiyasiga nisbatan sezilarli o'sish edi. Direktoriyaning 1795 -yildagi maqsadlari 528 000 askarni belgilagan edi. 1799-yilga kelib, qochqinlik keng tarqalgani sababli sonlar 230 000 ga tushib ketganida, majburiy chaqiruv zarur deb topildi.

Napoleon 1800-1814 yillar oralig'ida 2 milliondan ortiq fransuzni chaqirdi, bu aholining taxminan 7% ni tashkil etdi. Bu katta safarbarlik harakati edi, u katta politsiya va repressiya sarmoyasini talab qildi, chunki istamagan chaqirilganlarni armiyaga haydash va qishloq jamoalarini qochqinlarni yashirishdan to'xtatish kerak edi. Bu asosan muvaffaqiyatli bo'ldi, 1812-yilda Moskvaga Buyuk Armiyaning to'planishi imperator ma'muriy tizimining samaradorligini aks ettirdi. Ayniqsa, janubiy Massif Central va Pireney etaklari kabi, askarlik an'analari yo'q joylarda, yollash davlatning nomaqbul aralashuvi sifatida qabul qilindi va jandamlarning tashriflari, merlarga jazolar va qarshilik ko'rsatuvchi ota-onalarga qo'shinlarni joylashtirish yollash jarayonining muhim qismlari edi.

Yangi turdagi armiyaning yaratilishi Eski Rejimdan meros qolgan saf armiyasini jiddiy qayta tashkil etishsiz amalga oshirilmadi. Eski polklar past motivatsiya va milliy ishqibozlikka kam sodiqlik ko'rsatdi; 1790 - yilda Nansidagi qo'zg'olon kabi jiddiy isyonlar armiyani fuqarolar urushiga yaqinlashtirdi. Muntazam qo'shinlar va yangi ko'ngilli bo'linmalar o'rtasidagi farqli qadriyatlar va ochiq nafrat tufayli 1793-yil boshida siyosiy yechim — "embrigadement" zarur bo'ldi. Dubua-Krans tomonidan qabul qilingan bu yechim Eski polklarni tarqatib, yosh ixtiyoriy askarlar va saf veteranlarini yagona ofitserlar va intizom ostida birlashtirgan yangi bo'linmalar, demi-brigadalarni tashkil etishni o'z ichiga oldi. Bu yangi armiya, hech bo'lmaganda nazariy jihatdan, yuqori manevr qobiliyatini va jangda sonlar — massa — kuchidan foydalanishni va'da qildi. Napoleon imperiyasi davrida rivojlangan 1790-yillardagi armiya piyoda va artilleriyada kuchli bo'lib, tezlik va moslashuvchanlikning afzalliklarini ta'kidladi. O'tliqlar XVIII asrga

nisbatan kamroq ahamiyatga ega bo'ldi, chunki zodagon ofitserlarning ko'chishi bu polklarga ko'proq ta'sir qildi. Biroq, eng muhimi artilleriya bo'lib, u kamroq feodal va yangi tartibga ko'proq sadoqatli edi. Artilleriya soni ikki baravar ko'paydi va otli artilleriya birinchi marta ishlatildi. Shuningdek, alohida sapper batalyonlarini tashkil etish ham yangilik edi. Garchi bu o'zgarishlar aytilganidan kamroq inqilobiy bo'lsa-da, ular armiyalarga ko'proq manevr erkinligini berdi, ammo ular logistika cheklovlari (to'plarning cheklangan masofasi va pudratchilar qo'lidagi ta'minot) bilan cheklangan edi.

Yosh va ko'pincha tajribasiz chaqirilganlardan tashkil topgan ommaviy armiya XVIII asrning kichikroq, tajribali qo'shinlaridan farqli joylashtirishni talab qildi, garchi bu o'zgarishning darajasi oshirib yuborilmasligi kerak. Qo'shinlarning ko'paygan zaxirasiga qaramay, daladagi armiyalar hajmida keskin o'sish bo'lmadi, dastlabki kampaniyalarda qo'llanilgan taktikalar XVIII asr harbiy qo'llanmalaridan olingan edi. 1790-yillarda janglardagi jangovar qo'shinlarning umumiy soni Yetti yillik urushdagidan kichikroq edi. Biroq, qo'shinlar kamroq tayyorgarlik ko'rganligi sababli, ular ko'proq sarflanadigan material bo'lib, hayot yo'qotishlariga kamroq e'tibor berilgan holda ochiq janglar tez-tez o'tkazilishi mumkin edi. Napoleon, inqilobiy generallar emas, ommaviy armiyadan haqiqiy foydalanishdi. Frantsuz qo'shinlarining har bir jangda ishtirok etgan o'rtacha soni 1793-1794 -yillardagi 50,000 dan imperiya cho'qqisida 80,000 dan oshdi. Napoleon urushlari davri ommaviy janglar va og'ir yo'qotishlar davri bo'ldi, armiyalar raqiblarini yo'q qilish maqsadida tez hujumlarni boshladi.

Taktik va strategik masalalarda inqilob XVIII asr yutuqlariga asoslandi, chunki inqilob davrida urush san'atini o'zgartirishi mumkin bo'lgan yirik texnologik yutuqlar kam edi. Qurol yetishmasligi eng jiddiy muammolardan biri edi. Inqilobchilar doimiy meros qoldirgan soha harbiy tashkilot edi. Ular ko'plab odamlar qurol ostida bo'lganida samaradorlik uchun yaxshiroq muvofiqlashtirish va shtab ishi zarurligini tan oldilar. Shtab ofitseri endi yuqori malakali professional askar edi. Inqilobchilar o'z batalyonlarini brigadalar, diviziyalar va korpuslar kabi yirikroq bo'linmalarga guruhlashdi, bu esa turli harbiy ko'nikmalarni birlashtirdi. Bu orqali ular keng hududdan ta'minot olish va dalada optimal moslashuvchanlikka erishishga intilishdi. Natijada ular taktikani tez o'zgartira oldilar, piyoda askarlarni dushman bilan to'qnashish uchun to'qnashuvchilar sifatida ishlatishdi va hujumni mustahkamlash uchun zich harakatchan ustunlarda qayta yig'ilishdi. Napoleon davri davomida saf va ustun o'rtasidagi tez almashuv frantsuz askarligining markaziy jihati bo'lib qoldi.

Buyuk Armiyaning muvaffaqiyatining katta qismi Napoleonning o'ziga bog'liq edi. U tezkor, hal qiluvchi hujumning foydalarini tushungan va jang maydonida dadil improvizatsiya qila oladigan daho qo'mondon edi. U askarlar bilan gaplashishni va ularni ruhlantirishni bilar edi (Vellington uning jangdagi ishtiroki 40 000 odam farqini keltirib chiqaradi deb aytgan). Napoleon armiyalari raqiblarini ba'zida zaiflashtirgan bo'lingan qo'mondonlik muammolarini hech qachon boshdan kechirmadi. Uning muvaffaqiyati ijro tezligi va mukammal muvofiqlashtirishga bog'liq edi. U "manœuvre sur les derrières"ni afzal ko'rardi: front chizig'i dushmanni chalg'itar, qolganlari esa dushman aloqa

liniyalarini to'sib, orqadan hujum qilish uchun aylanma yo'lga yo'naltirilardi. Biroq, tanqidchilar uning barcha qarorlarni o'z qo'lida jamlash orqali eng yaqin qo'mondonlarida hokimiyatni bo'lishish yoki tashabbusni rag'batlantirishda muvaffaqiyatsizlikka uchraganini ta'kidlashadi. Marshallar Bertierning so'zlariga ko'ra, "imperatorga na maslahat, na kompaniya rejalari kerak", faqat uning buyruqlarini aniq bajarish kerak edi. Uning o'zi hozir bo'lmaganida rahbarlik sifati ko'pincha o'rtacha edi.

Biroq, vaqt o'tishi bilan boshqa Yevropa davlatlari ham frantsuzlarning harbiy yangiliklariga javob bera boshladi. Frantsiyaning raqiblari uchun frantsuzlarning yosh, ommaviy armiyalari, inqilobiy targ'ibotga javob berishi va Avstriya yoki Rossiya imperiyasining askarlariga qaraganda o'z ishlariga ko'proq ishtiyoq ko'rsatishi sezilarli afzallik edi. Avstriya armiyasi qimmat va yuqori byurokratik bo'lib, eskirgan taktikalar va keksa generallar tomonidan boshqarilardi. Prussiya armiyasi esa Fridrix II tomonidan qo'yilgan qoidalarda qotib qolgandek edi; 1806-yilga kelib 142 generaldan 60 tasi 60 yoshdan oshgan edi. Oddiy askarlarning yarmidan ko'pi xorijiy yollanma askarlar edi. Rossiya armiyasida ham ofitserlar (viloyat zodagonlari va xorijliklar) va askarlar (krepostnoylar) o'rtasida katta bo'shliq bor edi, itoatkorlik shafqatsiz kaltaklash orqali ta'minlanardi.

Inqilobiy va Napoleon armiyalariga qarshi harbiy falokatlarning haqiqati bilan uyg'ongan islohotchilar Yevropa saroylarida o'z o'rnini topa boshladi. Ular harbiy islohotlar faqat ijtimoiy va siyosiy tuzilmalarga kengroq islohotlar orqali erishilishi mumkinligini angladilar. Avstriyada Archduke Charlz 1805-1809 yillar oralig'ida armiya samaradorligini

oshirish uchun bir qator islohotlarni boshladi. Prussiya esa 1806-yildagi mag‘lubiyatlardan so‘ng Sharnhorst boshchiligidagi Harbiy qayta tashkil etish komissiyasi tomonidan katta ijtimoiy va tashkiliy o‘zgarishlarga duch keldi: hokimiyat davlatda markazlashdi, keksa ofitserlar ishdan bo‘shatildi, martabalar iste’dodlarga ochildi va 1813-yildan boshlab har bir generalga general shtab ofitserlari tayinlandi, bu yangi qo‘mondonlik tuzilmasining asosini tashkil etdi. Rossiyaliklar ham 1808-yildan keyin piyoda va artilleriyada keng qamrovli islohotlarni amalga oshirdilar.

Ispaniyada Napoleon boshqa turdagi qarshilikka duch keldi: partizan jangchilarining charchatuvchi, o‘ldiruvchi hujumlari. Napoleonning imperiya ambitsiyalari hech qachon to‘liq tiklanmagan “Ispaniya yarasi”ni yaratgan oddiy ispanlarning qat’iy qarshiligi edi. Partizanlar xalq tomonidan qo‘llab-quvvatlandi va ular frantsuzlarni ruhiy tushkunlikka solib, ta’minotlarni buzdi, bu esa Ispaniyadagi frantsuz kuchlarining yuqori kasallik darajasiga hissa qo‘shdi. Vellingtonning 1813-yilda Vitoriyadagi g‘alabasi Ispaniyadagi frantsuz hukmronligini yo‘q qildi, bu partizan jangchilar va Britaniya va Ispaniya muntazam qo‘shinlarining birlashgan harakatlari natijasi edi. Yarimorol urushining Frantsiyaga narxi yuqori edi: taxminan 3,000 million frank va 300,000 ga yaqin hayot. Napoleonning ikki frontni (Moskva va Yarimorol) ochishdagi kardinal xatosi uning armiyasini charchatdi va Leypsigdagi mag‘lubiyatdan keyin uning qulashiga bevosita olib keldi.

Frantsiya inqilobiga qadar harbiy xizmat asosan zodagonlar va mulkdor tabaqa vakillarining ixtisos sohasi bo‘lib kelgan bo‘lsa, 1794-yildan boshlab bu xizmat jismonan sog‘lom bo‘lgan barcha erkak fuqarolarning majburiy burchi sifatida belgilandi. Inqilob natijasida har bir

fuqaroning siyosiy huquqlari bilan harbiy majburiyatlari o'rtasida o'zaro uzviy bog'liqlik o'rnatildi: davlat fuqarolarga siyosiy erkinlik va huquqlarni kafolatladi, buning evaziga esa ular vatanni himoya qilish uchun jang maydoniga chiqish, zarurat tug'ilganda hayotini qurbon qilish majburiyatini oldilar. Shu tariqa armiyada malaka va jasoratga asoslangan xizmat bosqichlari joriy etilib, ilgari asosan zodagonlarga tegishli bo'lgan ofitserlik lavozimlariga oddiy fuqarolarning ham yo'li ochildi. Natijada 1794–1812-yillar mobaynida Frantsiya armiyasi qator yirik g'alabalarga erishdi.

Napoleon urushlari davridagi fransuz qo'shinlarining muvaffaqiyati Yevropadagi boshqa davlatlarni Frantsiya tajribasiga e'tibor qaratishga majbur qildi. Biroq monarxik tuzumdagi hukmdorlar uchun “qurollangan xalq” g'oyasi xavfli bo'lib tuyuldi, chunki bu tamoyil fuqarolarni siyosiy jihatdan faollashtirgan holda ularni hokimiyat bilan tenglashtirishga olib kelardi. Shuning uchun Vaterloo jangidan so'ng Yevropa davlatlari inqilobiy va imperiyaviy kengayish siyosatidan voz kechib, avvalgi ijtimoiy tuzumni — boylik, tug'ilish va maqomga asoslangan tizimni — tiklashga harakat qildilar. Ular Frantsiyadagi kabi yuqori harbiy samaradorlikni ta'minlash uchun ijtimoiy islohotlar o'tkazishdan bosh tortdilar. 1815-yildan keyingi davrda ko'plab armiyalar XVIII asr an'analariga qaytib, ofitserlar korpusi asosan aristokratlardan, oddiy askarlar esa uzoq muddatli professional harbiylardan iborat bo'ldi. Shu orqali hukmdorlar armiyani jamiyatdan ajratilgan, siyosiy jihatdan sodiq kuch sifatida saqlab qolishga intildilar.

13.6. XIX asrda Yevropada harbiy tizim taraqqiyoti.

Qit'a Yevropasida majburiy harbiy xizmat armiyalarning asosiy tayanchi bo'lib qoldi. Xizmat muddati davlatlarga qarab farq qilgan, biroq ko'pchilik hukumatlar bir-ikki yillik xizmatni yetarli deb hisoblamagan, chunki bu muddat askarlarda zarur intizom va siyosiy sadoqatni shakllantirish uchun qisqa edi. Masalan, Rossiyada dastlab dehqonlar yigirma besh yilga chaqirilgan bo'lsa, keyinchalik bu muddat o'n besh yilga qisqartirildi. Fransiyada esa olti yil faol xizmat va olti yil zaxira tartibi amal qilgan, biroq 1824-yildan boshlab bu tizim sakkiz yillik uzluksiz xizmat bilan almashtirildi. Avstriya imperiyasida xizmat muddati 1845-yilgacha hududiy farqlarga qarab belgilangan bo'lsa-da, keyinchalik yagona standart joriy etildi. Shu bilan birga, badavlat fuqarolar o'rniga o'rinbosar yollab xizmatdan qochish imkoniyatiga ega bo'ldilar, bu esa majburiy xizmatning umumxalq xarakterini zaiflashtirdi.

Monarxlar 1815-yildan keyin siyosiy jihatdan ishonchli va inqilobiy g'oyalarga qarshi turishga qodir armiyalarni shakllantirishga intildilar. 1848–1849-yillardagi inqilobiy voqealar bu siyosatning ma'lum darajada muvaffaqiyatli kechganini ko'rsatdi: Prussiya armiyasi Berlindagi qo'zg'olonlarni bostirishda faol ishtirok etdi, Avstriya armiyasi esa imperator hokimiyatini mustahkamlashda asosiy kuchga aylandi. XIX asr boshida Antuan de Jomini o'zining "Précis de l'art de la guerre" asarida urush san'atini nazariy tizimga keltirib, Napoleonga xos usullarni Fridrix II tajribasi bilan uyg'unlashtirdi va bu yondashuv 1914-yilgacha harbiy maktablarda asosiy o'quv manba bo'lib xizmat qildi. Shu bilan birga, Karl fon Klauzevits urushni siyosatning davomi deb baholab, harbiy

harakatlarning siyosiy, iqtisodiy va milliy omillar bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidladi.

Prussiya 1815-yildan keyin qisqa muddatli xizmatni saqlab qolgan kam sonli davlatlardan biri bo‘ldi. 1859-yildan boshlab Bismark, Roon va Moltke tomonidan amalga oshirilgan islohotlar Prussiya armiyasining samaradorligini oshirdi. 1866-yilgi Avstriya-Prussiya va 1870-yilgi Fransiya-Prussiya urushlaridagi g‘alabalar ushbu tizimning ustunligini tasdiqladi. Prussiya armiyasining muvaffaqiyati uning temir yo‘l tarmog‘idan foydalangan holda tez safarbarlikka erishish qobiliyati, professional general-shtab ofitserlar korpusi va ilg‘or qurollanish bilan izohlandi. Bu yutuqlar 1870-yildan keyin Yevropaning boshqa mamlakatlariga ham katta ta’sir ko‘rsatdi.

Rossiyada 1874-yilda harbiy islohotlar o‘tkazilib, xizmat muddati qisqartirildi va chaqiriq tizimi modernizatsiya qilindi. Avstriya-Vengriya 1866-yildan keyin ikki bosqichli xizmat tizimini joriy etib, milliy tarkibni inobatga olgan holda Landver (hududiy qo‘shin) tuzdi. Italiyada esa moliyaviy cheklovlar va yangi birlashgan davlatning siyosiy ehtiyotkorligi sababli Prussiya modeli to‘liq qabul qilinmadi. Buyuk Britaniya esa majburiy chaqiriqdan voz kechib, 1868–1874-yillardagi Kardvell islohotlari orqali muntazam va zaxira kuchlarini qayta tashkil etdi.

XIX asr oxiriga kelib, harbiy xizmat tizimlari nafaqat davlat xavfsizligini ta’minlash, balki milliy birdamlikni mustahkamlash va militaristik qadriyatlarni shakllantirish vositasiga aylandi. Shu bilan birga, mudofaa xarajatlari sezilarli darajada oshdi: 1874–1896-yillarda Germaniya, Rossiya, Britaniya va Fransiya harbiy byudjetlari ancha kengaydi. Germaniyada armiyaga ijtimoiy hurmat kuchayib, u siyosiy

hayotda muhim o‘rin egalladi. Biroq ofitserlar korpusining aristokratik tuzilishi ijtimoiy qarama-qarshiliklarni kuchaytirdi. Fransiya esa Dreyfus ishi armiyaga bo‘lgan ishonchni keskin pasaytirdi va harbiy tuzilmalarning siyosatdan mustaqilligi haqida jiddiy bahslarni yuzaga keltirdi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida harbiy strategiya sohasida ham turli nazariy yondashuvlar shakllandi. Moltke urushni tashkiliy ustunlik va texnologik yutuqlar orqali yutish mumkin deb hisoblagan bo‘lsa, Klauzevits uni milliy iroda va iqtisodiy qudratning sinovi sifatida ko‘rgan. 1870 – 1914 yillar oralig‘ida temir yo‘llar va sanoat taraqqiyoti natijasida urush miqyosi va tezligi oshdi, biroq shu bilan birga, uzoq davom etuvchi, eskirish urushi ehtimoli ham kuchaydi. XIX asr oxiri va XX asr boshidagi qurollanish poygasi, armiyalarning ommaviylashuvi va yangi texnologiyalarning joriy etilishi 1914-yilda yuz bergan global mojaroga zamin yaratdi. Zamonaviy miltiqlar, tez o‘t ochuvchi artilleriya va pulemyotlarning keng qo‘llanilishi an‘anaviy harbiy taktikalarni samarasiz qilib, jang maydonini tubdan o‘zgartirdi. Shu tariqa, XIX asr oxiri Yevropa davlatlarining harbiy tizimi siyosiy, ijtimoiy va texnologik o‘zgarishlar ta’sirida yangi davr — sanoatlashgan, ommaviy urushlar davriga kirib bordi.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. *“Harbiy inqilob” atamasi nimani anglatadi va u qaysi davrda yuz bergan?*
2. *Porox qurollarining joriy etilishi Yevropa armiyalariga qanday ta’sir ko‘rsatgan?*

3. *“Trace italienne” yoki bastion tizimi qanday harbiy ehtiyoj natijasida paydo bo‘lgan?*
4. *Tertsio tuzilmasi qanday xususiyatlarga ega bo‘lib, u qaysi davlatda shakllangan?*
5. *Yevropada doimiy armiya tizimi qanday omillar natijasida shakllandi?*
6. *Mushket va arkebuz o‘rtasidagi texnik farq nimada edi?*
7. *Harbiy inqilob jarayonida ofitserlik korpusi va byurokratiyaning roli qanday o‘zgardi?*
8. *Bastionli qal’alar va artilleriya o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlang.*
9. *Harbiy modernizatsiya Yevropada markazlashgan monarxiyalarni qanday mustahkamladi?*
10. *Harbiy inqilobning Yevropa siyosiy va iqtisodiy hayotiga ko‘rsatgan ta’sirini tahlil qiling.*
11. *“Harbiy inqilob” atamasi nimani anglatadi va u qaysi davrda yuz bergan?*
12. *Porox qurollarining joriy etilishi Yevropa armiyalariga qanday ta’sir ko‘rsatgan?*
13. *“Trace italienne” yoki bastion tizimi qanday harbiy ehtiyoj natijasida paydo bo‘lgan?*
14. *Tertsio tuzilmasi qanday xususiyatlarga ega bo‘lib, u qaysi davlatda shakllangan?*
15. *Yevropada doimiy armiya tizimi qanday omillar natijasida shakllandi?*
16. *Mushket va arkebuz o‘rtasidagi texnik farq nimada edi?*

17. *Harbiy inqilob jarayonida ofitserlik korpusi va byurokratiyaning roli qanday o'zgardi?*
18. *Bastionli qal'alar va artilleriya o'rtasidagi bog'liqlikni izohlang.*

14-MAVZU: BIRINCHI VA IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA HARBIY SAN'AT RIVOJI

Reja:

- 14.1. Birinchi Jahon urushi arafasi va boshlanishi (1914-yil jang harakatlari)*
- 14.2. Pozitsion urushning shakllanishi va avj nuqtasi (1915-1916-yillar)*
- 14.3. Birinchi Jahon urushining yakuni va harbiy san'atga ta'siri (1917-1918-yillar)*
- 14.4. Ikkinchi Jahon urushi: umumiy tushunchalar va ilk bosqich (1939-1941-yillar)*
- 14.5. Sharqiy frontda burilish yasovchi janglar (1942-1943-yillar)*
- 14.6. Bosqinchilarni haydab chiqarish va g'alaba sari harakat (1943-1945-yillar)*
- 14.7. G'arbiy frontning ochilishi va yevropadagi yakuniy janglar (1944-1945-yillar)*
- 14.8. Ikkinchi Jahon urushining Osiyo-Tinch okeani frontlarida yakunlanishi*
- 14.9. Ikkinchi jahon urushining harbiy san'at rivojiga ta'siri*

Tayanch soʻzlar: Imperialistik raqobat, Harbiy-siyosiy bloklar, Shliffen rejasi, Pozitsion urush, Marne jangi, Shliffen rejasi, Pozitsion urush, Transheya tizimi, artilleriya tayyorgarligi, kimyoviy qurol, Verden operatsiyasi, Somma operatsiyasi, Brusilov hujumi, Pozitsion urush, Tanklar, Brusilov yorib o'tishi, Pozitsion urush, «Olovli val», Tanklar, Brest-Litovsk shartnomasi, Tank, Piyoda, artilleriya, Aviatsiya, Eshelon, Fashistlar bloke, Blitzkrieg, Barbarossa rejasi, Tayfun operatsiyasi, Qarshi hujum, mudofaa chizig'i, qurshov, strategik zaxira, operativ

chuqurlik, Mudofaa chizig'i, Tayanch punkti, O't ochish tizimi (O'OT), Eshelonlashtirish, Kvantun armiyasi.

14.1. Birinchi Jahon urushi arafasi va boshlanishi

(1914-yil jang harakatlari)

Birinchi jahon urushining (1914–1918-yillar) boshlanishiga rivojlangan yirik davlatlarning notekis rivojlanishi hamda dunyoni qayta bo‘lib olish yo‘lidagi manfaatlar to‘qnashuvi asosiy sabab bo‘ldi. Qarama-qarshilik, ayniqsa, Angliya va Germaniya, shuningdek, Germaniya va Fransiya hamda Rossiya o‘rtasida keskinlashib, chuqur maxfiylikda olib borilgan tayyorgarliklar natijasida ushbu global ziddiyat avj oldi. 1914–1918-yillardagi ushbu ulkan urush dunyoning ko‘plab davlatlarini qamrab olib, unga qariyb 1,5 milliard kishi jalb qilindi va bu davr mobaynida 70 milliondan ortiq kishi safarbar etildi. Qurolli kurash zamonaviy qurol-yarog‘ va texnika bilan qurollangan ulkan armiyalar kuchlari bilan olib borildi. Shuning uchun ham bu urush o‘zining masshtabi bo‘yicha kengligi, olib borish san’ati bo‘yicha yangichaligi bilan ajralib turdi; unda qurolli kurashning zamonaviy qonuniyatlari, yangicha usul va shakllari yaqqol namoyon bo‘ldi. Urushning nazariy va amaliy ahamiyati ham aynan shundadir. 1914-yil kampaniyasining eng muhim natijalaridan biri Germaniyaning yashindek tez urush olib borish rejasining barbod bo‘lishi bo‘ldi, bu esa butun urushning keyingi borishiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatdi.

14.1-jadval. Birinchi jahon urushi arafasida Antanta va Markaziy Yevropa davlatlarining aholi soni va harbiy ishga majbur bo'lgan kishilar salohiyati

Davlatlar	Aholi soni			Harbiy ishga majbur bo'lgan kishilar (ming kishi)			
	Hamm a-si bo'lib	Musta m- lakalar da	Metro po- liyada	Kadr armiyasi (tinchlik davrida)	Safarb ar-lik tugaga -nidan keyin	Harbiy ishga o'rgati l- ganlar	Hamma si bo'lib safarbar etilganl ar
Antanta davlatlari							
Rossiya	16940	33200	13620 0	1360	5338	5650	19000
Fransiy a	95100	55500	39600	811	3781	5067	8195
Angliya	44000	39300 0	46500	172	658	1203	9496
Jami	70450 0	48220 0	22230 0	2343	9777	11920	36691
Markaziy davlatlar							
German iya	77200	12300	64900	788	3840	4900	13250
Avstriy a- Vengriy a	52800	-	52800	410	2500	3000	9000
Jami	13000 0	12300	11770 0	1198	6340	7900	22250
Antanta foydasi dagi farq	57450 0	46990 0	10460 0	1145	3437	4020	14441

Birinchi jahon urushi arafasida dunyo ikki yirik harbiy-siyosiy blokka bo'linib ulgurgan edi. Bu bloklarning shakllanishi XIX asr oxiridan boshlandi. 1879-yilda Germaniya Avstriya-Vengriya bilan Rossiya va

Fransiyaga qarshi qaratilgan harbiy ittifoq tuzdi, unga 1882-yilda Italiya qo'shilishi natijasida Uchlik ittifoqi (Germaniya, Avstriya-Vengriya va Italiya) yuzaga keldi. Bunga javoban, 1891–1893-yillarda Rossiya va Fransiya o'rtasida yaqinlashuv sodir bo'ldi. Keyinchalik, 1904-yilda Angliya Fransiya bilan bitim (Angliya-Fransiya Antantasi) tuzdi («entente» fransuzchada "kelishuv" ma'nosini anglatadi), 1907-yilda esa Rossiya bilan shunday bitim tuzilishi orqali Antanta bloki (Angliya, Fransiya va Rossiya) yakuniy shakllandi.

Ikkala harbiy guruh ham shiddatli kurashni boshlab, o'zaro qurollanish poygasini kuchaytirdi. Asta-sekin urushga metropoliyalardan tashqari mustamlakalar bilan birga jami 33 ta mamlakat qo'shildi. Bu davrda Bolqon yarim oroli Rossiya va Avstriya-Vengriya manfaatlariga to'qnash kelgan asosiy kurash platsdarmiga aylandi. Urushning bosh aybdori deb hisoblangan Germaniya Yevropada o'z hukmronligini ta'minlashni, shuningdek, Angliya va Fransiyadan mustamlakalarni, Rossiyadan esa Polsha, Ukraina va Boltiqbo'yi hududlarini tortib olishni maqsad qilgan edi. Angliya o'zining mustamlaka monopoliyasini saqlab qolish va asosiy raqibi Germaniyani yanchib tashlashni ko'zladi. Fransiya 1870–1871-yillardagi mag'lubiyat uchun qasos olishga va Germaniyaga o'tgan Elzas hamda Lotaringiyani qaytarib olishga harakat qildi. Rossiya podsho hukumati esa Qora dengiz bo'g'ozlarini bosib olish va Bolqonda o'z ta'sirini mustahkamlashga intildi.

Urush boshida odamlar zaxirasi va kadr armiyasining soni bo'yicha ustunlik Antanta tomonida bo'lganligi kuzatildi. Urush davomida Antanta o'z armiyalarining son jihatdan ustunligini saqlab qoldi. Rossiya, Fransiya, Germaniya va Avstriya-Vengriya armiyalari umumharbiy majburiyat

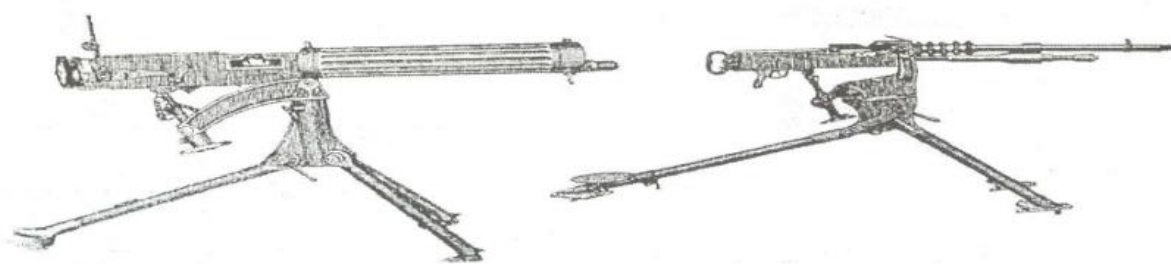
asosida to'ldirilgan bo'lsa, Angliya armiyasi ko'ngillilarni yollash orqali shakllantirildi. Ikkala koalitsiyaning quruqlikdagi armiyalarining tashkiliy tarkibi o'xshash bo'lib, armiya korpusi asosan ikkita piyodalar diviziyasidan, korpus artilleriyasidan, aviatsiya otryadidan, kavaleriya bo'linmalaridan va muhandislik qo'shinlaridan tashkil topgan edi. Shunga qaramay, nemis korpuslarida boshqa armiyalarga nisbatan ancha ko'p og'ir artilleriya bo'lishi ko'zda tutilgan, ruslarning dala qismlarida esa artilleriya soni kamroq edi, chunki uning katta qismi qal'alarda qoldirilgan. Barcha armiyalar o'zgaruvchan traektoriya bo'ylab otuvchi dala artilleriyasiga tayanganlar.

Urush arafasidagi armiya tuzilishi va harbiy texnikadagi inqilob.

Birinchi jahon urushi arafasida qo'shinlarning tashkiliy tuzilishi va harbiy texnika negizida tub o'zgarishlar yuz berdi. Podsho Rossiyasi qo'shinlari armiyalarni o'z ichiga olgan front birlashmalariga bo'linib urushga kirgan bo'lsa, boshqa yirik davlatlar armiyalari bosh qo'mondonlarga bo'ysungan armiya guruhlar (frontlar) ga birlashtirildi. Shu bilan birga, urushning oldingi qatoridagi qismlarni ta'minlashga mas'ul bo'lgan front orti xizmati (intendent, artilleriya va muhandislik ta'minoti, sanitar va veterinar xizmatlar) ancha murakkab tashkiliy tartibga ega bo'ldi. Qurol-yarog' va o'q-dorilar bilan ta'minlash qat'iy markazlashgan holda davlat ta'minlov organlari tomonidan amalga oshirildi.

Urushlarning texnik negizida sezilarli inqilob sodir bo'ldi. Armiyani motorlashtirish jarayoni kuzatilib, dvigatellar, zarba berish va transport vositalarining qudrati oshirildi. Qo'shinlar keng miqyosda avtomatik qurollar bilan ta'minlana boshlandi: XIX asr 80-yillarining boshlarida pulemyotlar, keyinchalik avtomatik vintovkalar joriy etilib, XX asr

boshida ular takomillashtirildi. 1897–1906-yillarda Yevropa armiyalari o‘t ochish sur‘ati oshirilgan yengil dala artilleriyasiga (75–76 mmli) o‘tishni boshladi va yopiq o‘t ochish pozitsiyalaridan otish muammosi hal qilindi. Germaniya armiyasida og‘ir gaubitsa artilleriyasi keng tarqaldi, keyinchalik esa minomyotlar ommaviy kirib kela boshladi. Yangi texnologiyalar orasida, 1911–1912-yillardagi Italiya va Turkiya o‘rtasida bo‘lib o‘tgan urush samolyotlar razvedka va bombardimon qilish uchun qo‘llanilgan birinchi harbiy harakat bo‘lib tarixda qoldi. Bu o‘zgarishlar Birinchi jahon urushining pozitsion xarakter kasb etishiga poydevor yaratdi.

***14.1.rasm. Birinchi jahon urushi davrida ixtiro qilingan qo‘l
pulimiyotlari***

Birinchi jahon urushi oldidan Evropaning barcha etakchi armiyalari pulemyotlarga ega bo‘lganlar; u jumladan Angliya armiyasida Vickers pulemyotlari (1909 yil namunasidagi, chap tomonda), Fransiya armiyasida Gochkis pulemyotlari (1914 yil namunasidagi, o‘ng tomonda) bo‘lgan. Avtomobil transportidan keng foydalanila boshlandi. Armiyalarda avtomobillar juda ko‘plab qo‘llanila boshlandi (rus–yapon urushida ushbu davlatlarning armiyalarida avtomobil bo‘lmagan). Asosiy texnik aloqa vositalari takomillasha boshla edi: telegraf, telefon va radio. Urush teatrlarida yangi qurol-yarog‘lar va jangovar texnika bilan ta‘minlangan ko‘p millionlik armiyalarning kirib kelishi, ularning xarakatchanligi, o‘t va

zarba qudratining oshishi xujum va mudofaa usullari va shakllarini o'zgarishiga olib keldi.

Harbiy xarakatlar frontal to'qnashuvlar bilan cheklanib qolmadi. Ular urush olib boruvchi tomonlarning yaqin masofadagi front ortini nafaqat quruqlikdagi va dengizdagi kuchlar bilan, balki aviatsiya bilan ham qamrab ola boshladilar. Agar avval harbiy san'at ikkita bir-birovi bilan bog'liq soxa-strategiya va taktikaga bo'lingan bo'lsa, endilikda uning asosiy tarkibiy qismlari hisoblangan strategik va taktik san'atdan tashqari operativ san'at ham bo'lib, uning asosiy predmeti front va armiya operatsiyalarini tayyorlash va olib borishdan iborat bo'ldi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi urushlarda urush olib boruvchi davlatlar armiyalari frontlarga yoyilgan. Frontlarning uzunligi oshdi va u taktik jihatdan bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan bir-necha kurash o'choqlariga bo'lingan. Dushmanni tor-mor etish vazifasi bir vaqtda yoki turli vaqtda olib boriladigan janglarda hal qilinishi mumkin bo'ldi. Operativ yoki strategik maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan operativ birlashmalar yoki qurolli kuchlarning bir-necha turlari bilan yagona reja bo'yicha olib borilgan janglar yig'indisi—operatsiya sifatida hisoblanadi. Jangning muvaffaqiyati hamma qo'shin turlarining xarakatlariga (umumqo'shin jangiga) bog'liq bo'lib qoldi.

Hamma davlatlar armiyalarida o't ochib zarba berishning oshgan ahamiyatiga, ayniqsa pulemyotlar o't zarbasi, artilleriyaning piyodalar bilan aloqasiga, yakka ta'limga, jangovar tartibda jangchining faol xarakatiga katta e'tibor berildi. Jangovar tartib o'zining tarqoq safga (zanjirga) va chuqur zaxiralarga bo'linishida umumiy o'xshashlik kasb etdi. Hujum zanjirlar bilan olib borildi va zaxiralar tomonidan to'xtovsiz

qo'llab-quvvatlandi. Piyodalar hujumining maqsadi qat'iy zarba berishdan iborat bo'ldi. Piyodalar atakaga zich omma bo'lib tashlangan va artilleriya qo'llab-quvvatlovi ularning orasida bo'lmagan.

Asosiy yoki bosh mudofaa chizig'i tayanch punktlaridan (okoplar, balandliklar va boshqalar) iborat bo'lgan, ularning oralig'idagi bo'shliqlar o't zarbasi bilan to'silgan; chiziqlarning oldida ilg'or mudofaa chuqurligida-front orti istexkomlari (puntlar, pozitsiyalar) yaratilgan. Urush rejaları (40 karta). Germaniya urush rejasi (Schlieffen rejasi) urushni qisqa muddatlarda tugatishga asoslandi. Germaniya qo'shinlari xarakatlari, birinchi galda Fransiyanı tor-mor etishga qaratildi, reja bo'yicha unga asosiy qaqshatqich zarba berish ko'zda tutildi. Avvalboshda Rossiyaga qarshi Avstriya-Vengriya qo'shinlari bilan birga Germaniyaning cheklangan kuchlari tashlanishi kerak edi. Fransiya tor-mor etilganidan keyin Germaniya qo'shinlarini Rossiyaga qarshi qat'iy xarakatlar uchun Sharqqa tashlash rejalashtirildi. Shlieffen ikkita frontda uzoq urush olib borishdan o'zini chetga olishga harakat qildi va uning reja Fransiyağa birinchi tezkor va qaqshatqich zarbani berishga asoslandi.

Fransiyağa birinchi tezkor va qaqshatqich zarbani berish uchun Germaniya qo'shinlarining asosiy kuchlari, 7 ta armiya (40,5 ta dala va zaxira korpuslari, 11 kavaleriya diviziyasi va birlashmalari) Fransiyağa qarshi tayyorlandi va ular Gollandiya chegarasidan Mets qal'asigacha bo'lgan hududda qudratli o'ng qanot zarbdor guruxini tashkil etdi. Germaniya qo'shinlarining chap qanoti Fransiya armiyalarini Belgiya orqali, Fransiya—Germaniya chegarasi va Fransiyaning shimoliy departamenti bo'ylab aylanib o'tishi va ularni qurshab olish kerak edi.

Fransiyaning tor-mor etish bitta operatsiyada olti haftaga (40 kun) amalga oshirilishi koʻzda tutiladi.

Birinchi Jahon urushi rejalari va boshlanishi. Sharqda Germaniya qoʻshinlari Avstriya-Vengriya qoʻshinlari bilan hamkorlikda dastlab Rossiya qoʻshinlarini ushlab turishni, soʻngra Fransiya magʻlub etilganidan keyin asosiy kuchlarni rus armiyasini tor-mor etish uchun olib kelishni rejalashtirgan edi. Sharqiy Yevropa (Rossiya) frontida, xususan Sharqiy Prussiyada, nemislar 10 diviziya va 7 brigadani (zaxira va landver qismlari) joylashtirdilar. Avstriya-Vengriya esa Rossiyaga qarshi 4 armiyani va Bolqon frontida Serbiyaga qarshi 2 armiyani safarbar etdi. Germaniyaning ushbu strategik rejasi oʻz kuch va imkoniyatlarini haddan ziyod yuqori baholashga, shuningdek, Fransiya va Rossiyaning kuch hamda imkoniyatlarini past baholashga asoslangan edi. Muhimi, Germaniya oʻz rejasida Angliyaning urushdagi rolini inobatga olmadi.

Fransiyaning urush rejasi Germaniya chegarasida beshta armiyani tayyorlashni koʻzda tutgan boʻlib, ular ikki yoʻnalishda zarba berish uchun joylashtirilishi kerak edi: Sharqda (Elzas va Lotaringiyada) hamda shimoliy Sharqda (Germaniyaning Belgiya orqali aylanib oʻtishiga qarshi choralar koʻrish maqsadida). Rossiyaning urush rejasi esa bir vaqtning oʻzida ham Germaniyaga, ham Avstriya-Vengriyaga qarshi harakatlarni nazarda tutdi. Shu sababli, Rossiya armiyalari Galitsiyada Avstriya-Vengriyaga qarshi (33,5 ta dala piyodalar, 13 ta ikkinchi darajali dala va 18,5 ta kavaleriya diviziyalari) hamda Sharqiy Prussiyada Germaniyaga qarshi (19 dala piyodalar, 11 ta ikkinchi darajali va 9,5 ta kavaleriya diviziyalari) yoyildi.

Urushga birinchi bo‘lib tayyorgarlik ko‘rishni boshlagan Germaniya, o‘z raqiblarining tayyorgarlikni yakunlashga ulgurmaganligidan kelib chiqadigan strategik qulay sharoitdan foydalanishi lozim edi. Birinchi jahon urushining boshlanishiga rasmiy bahona bo‘lib, 1914-yil 28-iyunda Serbiya chegarasi yaqinidagi Sarajevo shahrida Avstriya taxtining vorisi Frans Ferdinandning o‘ldirilishi xizmat qildi. Ushbu hodisadan so‘ng, Avstriya-Vengriya Serbiyaga ultimatum taqdim etdi va ertsigersogning o‘limidan bir oy o‘tib, 28-iyulda urush e‘lon qilib, Belgradni bombardimon qildi. Serbiyaning ittifoqchisi bo‘lgan Rossiya o‘z navbatida umumiy safarbarlik e‘lon qildi. Shundan so‘ng, 1-avgustda Germaniya Rossiyaga, 3-avgustda esa Fransiya va Belgiyaga (Germaniya qo‘shinlarini o‘z hududidan o‘tkazish to‘g‘risidagi ultimatumni rad etgani uchun) urush e‘lon qildi. Angliya esa Germaniyadan Belgiya betarafligini saqlash talabiga rad javobini olgach, 4-avgustda Germaniyaga urush e‘lon qildi. Natijada, Belgiya, Serbiya va Chernogoriya Antanta tomonida qoldi. Shu tariqa, Birinchi jahon urushi boshlandi.

Urush boshlanishi bilan unga ishtirok etayotgan davlatlarda safarbarlik, qo‘shinni jamlash va yoyish (strategik guruhlarini yaratish) jarayonlari boshlandi. Safarbarlik va qo‘shinni jamlash Germaniyada 17-avgustda, Fransiya esa 18-avgustda yakunlandi. Qo‘shinni strategik yoyish asosan urush e‘lon qilinganidan keyin amalga oshirildi va chegaraga yaqiniga keltirilgan qo‘shin himoyasida o‘tkazildi.

G‘arbiy Yevropa harbiy harakatlar teatrda Germaniya qo‘shinlari 7 armiya shaklida, 1 million 600 ming kishi, 4500 ta yengil va 500 dan ortiq og‘ir to‘plar bilan Aaxendan Yuqori Reyngacha bo‘lgan frontda, Belgiya, Lyuksemburg va Fransiya chegarabo‘ylarida yoyildi. Metsdan shimolda,

taxminan 200 kilometrlik front bo'ylab kuchlarning 2/3 qismi joylashtirildi. 1 million 100 ming kishi zarbdor qanotni tashkil etdi. Germaniya armiyalariga bosh qo'mondonlikni General-polkovnik Kichik Moltke (Moltke) o'z qo'liga oldi, imperator Vilgelm II rasmiy bosh qo'mondon edi. Fransiya qo'shinlari o'z safida 5 armiya va bir necha diviziya guruhlar bilan Raumda 1 million 325 ming kishi bilan keng yoyildi, bu harakatlar Belgiya va Vogeza boshlangan janglar sharoitida amalga oshirildi. Fransiya armiyalari bosh qo'mondoni etib Joffre tayinlandi. Belgiya armiyalarida qo'shinning umumiy soni 175 ming kishini tashkil etdi. Fransiya tushirilgan Angliya ekspeditsion korpusi esa 70 ming kishi bo'lib, unga Feldmarshal French qo'mondonlik qildi.

G'arbiy Yevropa harbiy harakatlar teatrda urush boshlanganda, har ikkala tomondan 3 milliondan ortiq jangchilar joylashtirilgan bo'lib, bu son jihatdan har ikki tomonning deyarli teng kuchga ega ekanligini ko'rsatardi. Ammo nemis qo'shinlarining asosiy kuchi bosh zarba berish yo'nalishida sezilarli ustunlikka erishgan edi.

1914-yil 2-avgustda Germaniya armiyasi Lyuksemburgni egallab, 4-avgustdan boshlab Belgiyaga bostirib kirishi bilan G'arbiy Yevropa harbiy harakatlar teatrda faol jangovar harakatlarni boshlab yubordi.

Germaniya qo'shinlari Belgiyada kuchli qarshilikka duch keldi. Lej, Namyur kabi qal'alariga tayangan Belgiya qo'shinlari bosqinchilar bilan shiddatli janglarni olib bordi. Germaniyaliklar Belgiyaga bostirib kirganidan so'ng, fransuzlar o'z qo'shinlarini qayta to'play boshladilar va Lotaringiyada hujum harakatlarini sustkashlik bilan olib bordilar.

Chegarabo'yi jangi: nemislarning taktik g'alabasi. 1914-yil 21-25-avgust kunlari Belgiya va Fransiya chegaralarida Germaniya va

Fransiya qo'shinlari o'rtasida Chegarabo'yi jangi bo'lib o'tdi. Bu jang keng ko'lamli strategik operatsiya hisoblanib, unda 9 ta armiya (5 ta Germaniya, 3 ta Fransiya va 1 ta Angliya armiyalari) ishtirok etdi. Jang har ikkala tomon ham hujum harakatlarini olib borgan qarama-qarshi jang tusini oldi. Bu strategik jangda turli-tuman texnika bilan jihozlangan ulkan armiyalar ishtirok etdi va front o'nlab kilometrlarga cho'zilib ketdi. Chegarabo'yi jangi strategik operatsiya bo'lishiga qaramay, u o'z navbatida armiyalar tomonidan o'z rayonlarida o'tkazilgan bir nechta operatsiyalardan iborat bo'ldi.

Chegarabo'yi jangi Germaniya armiyalariga g'alaba keltirdi va Yuqori Sheldadan to Lotaringiyagacha butun front bo'ylab chekinishga majbur bo'lgan Fransiya armiyasiga mag'lubiyat olib keldi. Nemislar qamrab olish va manyovr qilishda ustunlikka erishdilar. Ular kuchlar bo'yicha o'ng qanotda katta ustunlik yaratgan edilar, shuningdek, artilleriya, ayniqsa og'ir artilleriya bo'yicha ham ustunlikka ega bo'ldilar va qarama-qarshi jang olib borishga yaxshi tayyorlangan edilar.

Shunga qaramay, strategik hujum imkoniyatiga ega bo'lgan nemislar qat'iy g'alabaga erisha olmadilar — fransuz qo'shinlarining chap qanotini butunlay yanchib tashlay olmadilar. Fransuzlar oxirigacha tor-mor etilmagan bo'lsalar-da, mag'lubiyatga uchradilar va kuchsizlangan holda chekinishga majbur bo'ldilar. Lekin o'z vaqtida va mohirlik bilan chekinish fransuzlarga o'z armiyalarini saqlab qolish imkonini berdi.

Marne jangi va Shliffen rejasining barbod bo'lishi. Germaniyaning Fransiya armiyasini ta'qib etish rejasi chegarabo'yi janglari natijasini haddan ortiq baholash va dushmanning kuch hamda imkoniyatlarini past baholashga asoslandi. Bosh qo'mondon Moltke o'ng

qanot o'z vazifasini bajardi va uni kuchaytirishga hojat yo'q, degan xulosaga keldi. Bu strategik xato bo'ldi: 26-avgustda Moltke Fransiya frontidan ikkita korpusni yechib olib, ularni Rossiya frontiga (Sharqiy frontga) yuborishni buyurdi. Yana bitta korpus Mets rayonida ushlanib qoldi. Bundan tashqari, Antverpenga hujum qilish uchun ajratilgan ikkita korpus hamda Mobejga qarshi hujum qilishi kerak bo'lgan bitta korpus Marnaga qarshi harakatga kiritilmadi. Bu chora-tadbirlar Germaniya uchun og'ir oqibatlariga olib kelgan yirik strategik xato edi.

14.2.rasm. Germaniya o'qchilar zanjirining atakasi.

Fransiya bosh qo'mondoni Joffre chegarabo'yi jangidagi mag'lubiyatga qaramay, qo'shinni ustalik bilan qayta to'pladi va o'zining chap qanotida zarbdor guruhni yaratishga qaror qildi. Garchi uning qo'l ostida zaxira bo'lmasa-da, u temir yo'llar orqali frontning boshqa uchastkalaridan qo'shin olib kelishga muvaffaq bo'ldi va nemislarning ochiq qolgan qanotiga qarshi yangi armiyani yaratdi.

Fransiyaning 5-armiyasining faol harakatlari va nemislarning o'ng qanotining kuchsizlanishi 1-Germaniya armiyasini o'z rejasidan voz kechishga va o'z qanotini ochiq qoldirib, Parijning sharqroq qismida hujum qilishga majbur etdi. Fransiyaning yangi 6-armiyasi aynan dushmanning o'ng qanotiga xavf soldi. Joffre uchta armiyadan

(Fransiyaning 6- va 5- armiyalari hamda bitta Angliya armiyasi) chap qanot zarbdor guruhini tashkil etdi.

Sena va Maas daryolari bilan chegaralangan Parij va Verden oralig'idagi uchastkada 5-9-sentyabr kunlari yirik qarama-qarshi jang – Marne jangi boshlandi. Unda har ikkala tomondan 2 milliondan ortiq kishi (6 ta Angliya-Fransiya va 5 ta Germaniya armiyalari) ishtirok etdi. Bunda ittifoqchilarning zarbdor chap qanoti qo'shin soni bo'yicha dushmanning asosiy zarba berilishi kerak bo'lgan o'ng qanotidan ustun edi.

Natijada, aylanib o'tayotgan nemis qanotlarining o'zi aylanib o'tildi. Ittifoqchilarning aylanib o'tayotgan qanotining faol harakatlari natijasida 1- va 2-Germaniya armiyalari oralig'ida bo'shliq hosil bo'ldi. Havo razvedkasi bu bo'shliqni aniqlagandan so'ng, markaz Britaniya ekspeditsion korpusi kuchlari bilan yorib o'tildi. Inglizlar va 5-Fransiya armiyasining chap qanot qo'shinlari yaratilgan bo'shliqqa yorib kirishi Germaniyaning 1- va 2- armiyalarini, keyin esa qolgan armiyalarini En daryosiga chekinishga majbur etdi.

Marne daryosi bo'yidagi jang nemislar mag'lubiyati va Shliffen rejasining barbod bo'lishi bilan tugadi. Bu jang Germaniyaning rejalashtirgan yashindek tez va yakson qilish rejasining asossiz ekanligini ko'rsatdi. Chegarabo'yidagi jangdan keyin Germaniya zarbasining markazi qanotdan markazga ko'chirildi: Belgiyaga qarshi 27 korpus hujum qilgan bo'lsa, Marnaga atigi 21 korpus hujum qildi. Shuningdek, 1- va 2-Germaniya armiyalari oralig'ida yaratilgan bo'shliqni yopish uchun operativ zaxiralar yo'q edi. Fransuz bosh qo'mondonligi o'zining o'ng qanoti qo'shinlarini kuchaytirdi va jangning borishini mukammal boshqardi.

Maniyovrdan pozitsion urushga o'tish: "dengizga qochish".

Yirik harbiy kuchlarni tezkorlik bilan maniyovr qilish asosan keng tarmoqli temir yo'llar orqali amalga oshirildi. Ayniqsa, fransuzlar qo'shinni Parijdan 6-armiya frontiga tashib keltirish uchun avtomobil transportini qo'llashdi. Buning uchun taxminan 1200 ta Parij taksilaridan foydalanildi. Bu harakat harbiy amaliyotda avtomobillar bilan tashish ishlariga asos soldi.

Marne jangidagi chekinishdan so'ng, nemislar ittifoqchilar qo'shinlarini En daryosi qirg'oqlarida to'xtatib qolishga muvaffaq bo'ldilar. En daryosi bo'yidagi janglarda har ikki tomon ham haddan tashqari holdan toygani sababli mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi. Bu holat urushning pozitsion shaklini boshlab berdi.

Uaza daryosi bilan Shimoliy dengiz o'rtasidagi taxminan 200 kilometrlik oraliq qo'shinlar tomonidan egallanmay qolgan edi. Shu bois, 16-sentyabrdan 15-oktyabrgacha har ikkala tomonning ochiq qolgan qanotlarda olib borgan operatsiyalari – "Dengizga qochish" boshlandi.

"Dengizga qochish" keng ko'lamli aylanib o'tish operatsiyalarining timsoli bo'ldi. Tomonlarning bir-birlarini aylanib o'tishga intilishlari frontning tobora cho'zilib ketishiga va yangi pozitsion chiziqlarning yaratilishiga olib keldi. Nihoyat, front dengiz qirg'oqbo'ylariga yetganda "Dengizga qochish" operatsiyasi tugadi.

G'arbiy frontda pozitsion urushning o'rnatilishi. Natijada, G'arbiy frontda urushning maniyovrli davri yakunlandi. Flandriya qirg'oqbo'ylaridan Shveysariya chegarasigacha bo'lgan oraliqda qariyb 700 kilometrlik uzluksiz pozitsion front yaratildi. Raqiblar chuqur xandaqlar (okoplar) qazib, ularni tikanli simlar bilan o'rab oldilar.

Germaniya strategiyasining muvaffaqiyatsizligi va Marne jangidagi magʻlubiyat uchun Kichik Moltke (General-Polkovnik Moltke) oʻz lavozimidan isteʼfoga boʻshatildi. 1914-yil sentyabr oyida Germaniya Bosh shtabining yangi boshligʻi etib general Erix fon Falkengayn (E. Falkengayn) tayinlandi.

Sharqiy frontdagi operatsiyalar va urushning kengayishi. Germaniya, avval Fransiyada qatʼiy natijalarga erishishga qaror qilib, Sharqda minimal sondagi qoʻshinni qoldirdi. Germaniya qoʻmondonligining fikricha, Shliffen rejasini amalga oshirishning muhim sharti temir yoʻllar tarmoqlarining sust rivojlanganligi bilan bogʻliq rus armiyalarining past safarbarlik imkoniyatlari edi. Dastlab Sharqda urushning asosiy ogʻirligini Avstriya-Vengriya oʻz zimmasiga olishi kerak edi, Germaniya qoʻshinlarining minimal kuchlari esa Sharqiy Prussiyaning rus qoʻshinlari tomonidan bosib olinishidan mudofaa qilishi lozim edi.

Rus qoʻmondonligi avval Avstriya-Vengriyaga qarshi faol harakatlarni olib borishni, Germaniyaga qarshi esa jangovar harakatlarni safarbarlik tugatilganidan keyin boshlashni rejalashtirgan edi. Biroq, Gʻarbiy urush teatrlarida yuzaga kelgan vaziyat va ittifoqchilarning iltimoslari rus qoʻshinlarini, oʻz ittifoqchisi boʻlgan fransuzlarga nemislarning hujumini kuchsizlantirish uchun, Sharqiy Prussiyaga bostirib kirishlarini tezlashtirdi. Shu tariqa, urush boshida Sharqiy urush harakatlari teatrining strategiyasi Gʻarbiy urush harakatlari teatri voqealariga bogʻliq boʻlib qoldi.

Tannenberg jangi. Ruslarning 1- va 2- armiyalari kechiktirmasdan safarbar etildi va Sharqiy Prussiyada 8-Germaniya armiyasi ustidan son jihatdan ustunlikka erishdi. Ruslarning ikkita armiyasi jami 17,5 piyodalar

va 8,5 kavaleriya diviziyalari, 1104 ta to'plarga ega bo'ldi. Nemislarning 8-armiyasi esa 15 piyodalar, 1 ta kavaleriya diviziyasi va 1044 ta to'pga ega edi. 4 (17)-avgustda 1-rus armiyasi hujumga o'tdi va nemislarning 8-armiyasiga zarbalar berib, talafot yetkazdi. Nemislar sarosima bilan o'z qo'shinlarini Visla ortiga o'tkaza boshladilar. Germaniya qo'mondonligi 8-armiya qo'mondoni etib iste'fodagi general Hindenburgni, shtab boshlig'i etib general Lyudendorfnı tayinladi.

Muvaffaqiyatli jangdan keyin to'xtab qolgan 1-rus armiyasining (qo'mondoni general Rennenkampf) faoliyatsizligidan foydalangan Germaniya armiyasi qo'shinni qayta to'pladi. Ruslarning 1-armiyasiga qarshi kuchsiz to'siq yaratib, nemislar asosiy e'tiborni general Samsonov qo'mondonligidagi 2-armiyaga qaratdilar. Bir-biriga tomon ikkita zarba berib, nemislar rus armiyasining ikkala qanotini tor-mor etdilar, markazni qurshab oldilar va butun armiyani yakson etdilar. 2-rus armiyasining mag'lubiyati bilan tugagan Tannenberg jangi, bu urushda Germaniya armiyasining eng yirik g'alabasi bo'ldi. Ruslarning 100 ming askari asirga tushdi.

G'arbiy frontdan yetib kelgan ikkita korpus bilan kuchaytirilgan nemislar endi o'z e'tiborlarini sust hujum qilayotgan ruslarning 1-armiyasiga qaratdilar va uni Sharqiy Prussiyadan siqib chiqardilar. Bu janglar natijasida ruslar chorak million askarlarini yo'qotdilar. Ammo ruslarning Sharqiy Prussiyaga bostirib kirishi nemislarni g'arbdan ikkita korpusni olib keltirishga majbur etdi, bu esa o'z navbatida fransuzlarga Marnada g'alabaga erishishda o'z rolini o'ynadi. Bu hol Germaniyaning yashindek tez urush olib borish rejasining barbod etilishiga olib keldi. Germaniya ikki frontda urush olib borishga majbur bo'ldi, bunda

Antantaning zaxiralari, ayniqsa Angliyaning urushga kirishi bilan g'alabaga erishishda muhim ahamiyat kasb etishi kerak edi.

Galitsiya jangi va Lodz operatsiyasi. Galitsiyada avstriyaliklarga qarshi jangovar harakatlar rus armiyasi uchun ancha muvaffaqiyatli bo'ldi. Galitsiya jangi bir oy davom etdi (1914-yil 18-avgust — 21-sentyabr) va ruslarning g'alabasi bilan tugadi. Jang 300–400 kilometrlik frontda Visla va Dnestr daryolari oralig'ida bo'lib o'tdi. Unda har ikkala tomondan jami to'qqizta armiya ishtirok etdi: ruslarning beshta (4-, 5-, 3-, 8-, va 9-armiyalari) va Avstriya-Vengriyaning to'rtta armiyasi (1-, 4-, 3- va 2-armiyalari). Hammasi bo'lib unda bir yarim milliondan ortiq odam ishtirok etdi. Polshada Avstriyaning 1- va 4-armiyalarining hujumlari avvalboshda muvaffaqiyatli rivojlana boshlagan edi. Lekin bu muvaffaqiyat 3- va 8-rus armiyalarining Avstriya qo'shinlari asosiy guruhining o'ng qanotini yopib turgan, uncha kuchli bo'lmagan 2- va 3-armiyalariga qarshi berilgan qudratli zarbalari bilan barbod bo'ldi. Bu armiyalar katta talafotlar ko'rib (26–30-avgustlarda), Lemberg (Lvov) ortiga chekindilar.

Keyin parokandalikka muhtalo bo'lgan Avstriya qo'shinlari, ruslarning o'ng qanoti yangitdan boshlagan hujumi tufayli og'ir ahvolga tushdi. Ular 11-sentyabrda umumiy chekinishni boshlashga majbur bo'ldilar va sentyabr oxirida deyarli Krakovgacha chekindilar. Avstriya-Vengriya qo'shinlari katta mag'lubiyatga uchrab, 400 minggacha odamlarini yo'qotdi, ulardan 100 minggi asirga olindi va 400 ta to'p safdan chiqdi, bu butun qo'shin qismining deyarli yarmini tashkil etadi. Rus armiyalarining talofatlari ham anchagina bo'lib, 230 ming kishini tashkil etdi. Karpatda siqib qo'yilgan Avstriya-Vengriya qo'shinlari nemislardan yordam so'radi.

Sharqiy Prussiyada nemis qismlarining katta qismi 9-armiyaga birlashtirilib, Polshaning janubiy-gʻarbiy qismiga olib kelindi, bu yerdan ular Avstriya qoʻshinlari bilan birgalikda Varshavaga hujum boshladilar. Ammo bu vaqtga kelib ruslar safarbarlikni oxiriga yetkazdilar. Qoʻshinni qayta toʻplab va qarshi zarbalar berib, ruslar Avstriya-Germaniya qoʻshinlari hujumlarini qaytardilar va Sileziyaga bostirib kirish uchun yirik kuchlarini qayta toʻplab, oʻzlari hujumga oʻtdilar.

Rus qoʻshinlari bosh qoʻmondoni Buyuk knyaz Nikolay yettita armiyadan iborat yirik qoʻshin guruhini toʻpladi, vaholanki ulardan uchta zarbdor guruhni tashkil etib, ularning qanotlarini ikkitadan armiyalar toʻsib turdi. Bundan tashqari, 10-armiya Sharqiy Prussiyaning sharqiy burchagiga bostirib kirdi va u yerda kuchsiz nemis qoʻshinlariga qarshi jang olib bordi.

Xavfni bartaraf etish uchun Sharqiy frontning qoʻmondonligi Hindenburg va Lyudendorfga yuklatildi, ular Germaniya chegarasi yaqinidagi temir yoʻllar tizimiga asoslangan mohirona manyovrlarni ishlab chiqdilar. 9-nemis armiyasi rus qoʻshinlari hujumi taʼsirida Polshadagi kuchsiz tashkil etilgan kommunikatsiyalarni doimiy ravishda buzib tashladi, shu bilan ruslarning oldinga harakatlarini qiyinlashtirdi. 9-armiya Sileziya chegaralariga yetib kelganda, uni avval shimolga Poznan–Torun rayonlariga, keyin esa 11-noyabrda janubiy-sharqqa, Vislaning gʻarbiy qirgʻogʻiga ruslarning oʻng qanotini toʻsib turgan ikkita armiya oraligʻiga tashladilar.

Lodz operatsiyasi (1914-yil 11-noyabr – 19-dekabr). Suqulib kirgan nemis qoʻshinlari ikkita rus armiyasini boʻlib tashladilar, 1-rus armiyasini Varshavaga chekinishga majbur etdilar va 2-rus armiyasini Lodzda

qurshab olish xavfini tugʻdirdilar (Tannenbergning takrorlanishi rejalashtirilgan edi). 2-rus armiyasi, zarbdor guruh safidan 5-armiyani ortga qaytarib qurshovdan qutulib qoldi. Natijada aylanib oʻtayotgan nemis qoʻshinlarining bir qismi (Sheffer guruhi) oʻzlari ruslar uchun tayyorlagan qopqonga tushib qoldi, shunga qaramay qurshovdan chiqishga va asosiy kuchlarga qoʻshilishga muvaffaq boʻldi.

Bir hafta mobaynida nemis qoʻshinlari hujumi Iprda muvaffaqiyatsizlikka uchragan Gʻarbiy frontdan, Sharqiy frontga toʻrtta yangi korpus olib keldi. Ular ruslarni Varshavaning oldida Bzura va Ravka daryolari marralaridan siqib chiqarish uchun qoʻllanildilar. Undan keyin Sharqda ham Gʻarbdagidek, har ikkala tomon pozitsion mudofaaga oʻtdi.

Turkiya va Yaponiyaning urushga kirishi. Boshlangan urush harakatlariga yangi ishtirokchi davlatlar qoʻshildi va yangi frontlar hosil boʻldi.

Turkiyaning urushga qoʻshilishi (1914-yil noyabr) bilan Kavkaz, Dardanell, Suriya, Falastin, Suvaysh, Arab, Mesopotamiya frontlarini birlashtirgan Osiyo–Turkiya urush harakatlari teatri yuzaga keldi. Turkiyaning urushga kirishi Germaniya potensialini ancha kuchaytirib yubordi. Turkiya zaxiralari Germaniya iqtisodiyotini taʼminlash uchun ishlatildi. Turkiya Rossiyaga oʻtadigan yagona muzlamaydigan yoʻlni yopib, ruslarning bugʻdoy eksportini toʻxtatib qoʻydi. Shu bilan birga, turk qoʻshinlari Kavkazga bostirib kirish va Britaniya imperiyasining muhim kommunikatsion chizigʻi boʻlgan Suvaysh kanalini bosib olish xavfini yuzaga keltirdilar. Umuman olganda, turk qoʻshinlariga nemis ofitserlari qoʻmondonlik qildilar.

Yaponiya urushga kirdi (23-avgust), uning urushdagi ishtiroki Germaniyaning Uzoq Sharqdagi mustamlakalarini bosib olish bilan cheklandi: Xitoyning Shandun yarim orolidagi Sindao qal'asini; Tinch okeanidagi Korolin, Marian va Marshall orollarini.

Germaniyaning Togo, Kamerun, Germaniya Janubiy-G'arbiy Afrikasi, Germaniya Sharqiy Afrikasi kabi ulkan mustamlakalarga ega bo'lgan Afrikada boshlangan urush harakatlari 1914-yilda faqat Togoni egallanishiga olib keldi. Germaniya Janubiy-G'arbiy Afrikasi 1915-yilda, qolgan mustamlakalari esa keyingi yillarda zabt etildi.

Avstriya-Vengriya qo'shinlari 1914-yilda serb qo'shinlariga qarshi ikki marta hujumga o'tdilar. 7-noyabrdagi ikkinchi hujum paytida ular Belgradni egalladilar. Biroq, ittifoqchilaridan to'p-o'q va o'q-dorilar olgan serb qo'shinlari dushmanni o'z hududlaridan uloqtirib tashladi.

1914-yil kampaniyasi Sariqamish operatsiyasida turklar armiyasiga zarba bergan rus armiyasining muvaffaqiyati bilan tugadi.

Inglizlar Iroqning janubiga va Eronga uncha katta bo'lmagan kuchlarini tashladilar va 1914-yil oxirida Fors ko'rfazida va Quyi Mesopotamiyada mustahkam o'rnashib oldilar. O'z navbatida, turklar 1914-yil oxirida butun Sinay yarim orolini egalladilar va Suvaysh kanaliga yaqinlashib kela boshladilar.

1914-yilgi janglarda harbiy san'at rivojlanishining asosiy xususiyatlari. 1914-yilgi kampaniyaning asosiy natijasi Germaniyaning qisqa muddatli urush olib borish rejasining (Schlieffen rejasining) barbod bo'lganligi bo'ldi. Yo'l qo'ygan xatolari natijasida Germaniya ikki frontda urush olib borishga majbur bo'ldi. Shuningdek, Angliyaning urushda ishtiroki Germaniyani dengiz tomondan qamal qilinishiga va davlatning

xomashyo hamda oziq-ovqat bilan ta'minlanishining sustlashishiga olib keldi.

Qurolli kurashga asosiy kuchlar kirguniga qadar bo'lgan urushning boshlanish davri safarbarlik, qo'shin jamlanishi, armiyalarning yoyilishi va harbiy harakatlarni qamrab oldi. 1914-yil kampaniyasida bo'lajak kurash rejalarining va urushning keng ko'lamligiga bo'lgan qarashlarning asossizligi isbotlandi, ular amaliyotda inkor etildi. Yashindek tez urush olib borishning o'rniga safarbar etilgan armiyalar uzoq urush olib bordilar, davlatning moddiy va ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar va moddiy zaxiralarini ishlatdilar.

Uzoq vaqt davom etgan urush yirik, ko'pmillionli odamlar zaxiralarini talab etdi. Urushning birinchi oylaridayoq moddiy vositalar, qurol-yarog'lar va o'q-dorilarning kamchilligi sezilib qoldi. Yig'ilgan zaxiralar faqat oz vaqtga yetdi, xolos.

Qurolli kurashning keng ko'lamliligi hamda miltiq-pulemyot, artilleriya o'tining zarbasi natijasida urush olib boruvchi tomonlar katta talafotlar ko'ra boshladilar. Kadr askarlari safdan chiqqan boshladi, kichik va o'rta qo'mondonlik safi katta talafot ko'rdi. Urush qatnashchilari zaxiralarning strategik tayyorgarligini boshladilar.

Marne jangi Germaniyaning tez urush olib borish strategiyasini va Fransiya armiyalarini qurshab olishga qaratilgan bosh jang rejasini buzib tashladi. G'arbiy Yevropa urush teatrida noyabr o'rtalarida urushning manyovrchan davri tugadi va noyabr–dekabrda uning pozitsion davri boshlandi. Holdan toygan har ikkala tomon armiyalari mudofaaga o'tdilar. Raqiblar okoplar qazib yashirindilar va uzluksiz o'z istehkomlarini takomillashtira boshladilar.

Qo'mondonlik va strategik kamchiliklar. 1914-yil kampaniyasida bir va bir nechta urush teatrlarida harakat qilayotgan ittifoqchilar armiyalarida yagona qo'mondonlik, aniq kelishuv yo'q edi va harakat muvofiqligi o'rnatilmadi. Qurolli kurash ko'lamining oshishi va keng frontlardagi harbiy harakatlar armiyalarni boshqarishda o'zgarishlar kiritishni talab qildi. "Stavka – armiya" tamoyili bo'yicha tashkil etilgan boshqaruv "Stavka – front (armiyalar guruhi) – armiya" boshqaruvi bilan almashtirildi.

Pozitsion front o'rnatilguniga qadar operativ manyovrning asosiy shakli, dushmanni qurshab olish va yakson etishga qaratilgan bitta yoki ikkita qanotlarni qamrab olish va aylanib o'tish hisoblandi. Tannenbergdan tashqari tomonlardan birortasi ham dushman yirik guruhini qurshab olishga erisha olmadi. Buning sabablari quyidagilar bo'ldi:

- *Hamma vaqt ham kuchlar bo'yicha hal qiluvchi ustunlik yaratilmadi;*
 - *Muvaffaqiyatni rivojlantiruvchi eshelon va qudratli zaxiralar yo'q edi;*
 - *Operatsiyani olib borish harakatchan kuchlar bilan ta'minlanmadi.*
- Kavaleriya ommasi bu vazifani bajarishga tayyor emas edi.*

Manyovrchanlik davri qarama-qarshi jang bilan xarakterlandi.

Operatsiyalar ko'lami va texnologiya roli. 1914-yil kampaniyasidagi muhim operatsiyalar ko'lami ularda yuz ming kishilardan iborat (Marne, Galitsiya operatsiyalari) yirik kuchlarning ishtiroki bilan xarakterlandi. Hujum chizig'i kengligi 300–400 kilometr gacha, operatsiyalar chuqurligi Galitsiya jangida 200 kilometr gacha, Marne jangida 50 kilometr gacha yetdi. Galitsiya operatsiyasi 33 kun davom etdi.

O‘t ochib zarba berishning, ayniqsa pulemyotlar zarbasining oshganligi qo‘shinning taktik harakatlariga o‘z ta‘sirini o‘tkazdi. Piyodalar zich zanjirlarda hujum qila olmasligi tufayli, joydan mohirlik bilan foydalanishi va okoplar qazib yashirinishi kerak edi. Hujumkor jangni olib borishda piyodalarga yo‘l ochib berish uchun xizmat qilgan artilleriya o‘t zarbasining roli beqiyos oshdi. Yaqin masofada jang olib borish quroli – minomyotlar (transheya artilleriyasi) birinchi marta nemislar tomonidan Lej, Antverpen (Belgiya) va Mobej (Fransiya) qal‘asi janglarida qo‘llanildi.

1914-yil kampaniyasida aviatsiya asosan razvedkani olib borish, artilleriya o‘tini korrektyrovka qilish va pozitsiyalarni suratga olish uchun qo‘llanildi. Bomba tashlash kamdan-kam o‘tkazildi. Qo‘shinni tashib keltirish uchun avtomobil transportidan foydalanildi.

Mudofaa tizimining rivojlanishi. Urushning pozitsion shakli muhandislik qo‘shinlarining rolini oshganligini ko‘rsatdi. Urushdan oldingi nizomlarda belgilangan alohida tayanch punktlarida mudofaada turish o‘zini oqlamadi. Qo‘shinlar, bir-birlarining ortida joylashgan, avval bitta, keyin esa ikkita va uchta transheyalar chizig‘idan iborat bo‘lgan transheya mudofaasini tashkil etdilar.

1914-yilda hamma armiyalar, hatto taktik tamoyillari hujumga asoslangan bo‘lsa ham, okoplar qazib yashirinishlari kerak edi. Jang maydonida "po‘lat bo‘ronlar" bilan to‘qnash kelgan jangchilar o‘z istehkomlarini takomillashtirishda davom etdilar va avgust oxirida G‘arbiy frontdagi istehkomlar Shveysariya chegarasidan Atlantika qirg‘oqbo‘ylarigacha cho‘zilgan umumiy uzluksiz transheyalar chizig‘i ko‘rinishida bo‘ldi. Pana joylarga, aloqa yo‘laklariga, o‘t ochish

nuqtalariga ega bo'lgan ikkinchi va hatto uchinchi mudofaa chiziqlari yaratila boshlandi.

14.2. Pozitsion urushning shakllanishi va avj nuqtasi (1915-1916-yillar)

Urush boshida yuzaga kelgan vaziyat 1915-yilgi kampaniyaning rejalari va strategik ustuvorliklarini belgilab berdi.

Antanta davlatlari (Angliya va Fransiya) Germaniya ustidan kuch va vositalar bo'yicha ustunlik yaratilgan sharoitda g'alabaga erishish mumkinligini tushunib yetdilar. Ularning umumiy rejasi strategik mudofaadan iborat bo'ldi. G'arbiy frontda Artua va Shampanda qisman qarshi hujum operatsiyalarini o'tkazish ko'zda tutildi. Shuningdek, Bolqonda ancha faol harakatlarni olib borishga, Qora dengiz bo'g'ozlari va Konstantinopolni bosib olish uchun desant operatsiyasini o'tkazishga qaror qilindi.

Qo'shinni yomon moddiy-texnik ta'minotiga qaramasdan, Rossiya ikki strategik yo'nalishda zarba berish rejasini qabul qildi: Sharqiy Prussiyaga va Karpat orqali Avstriya-Vengriyaga hujum qildi.

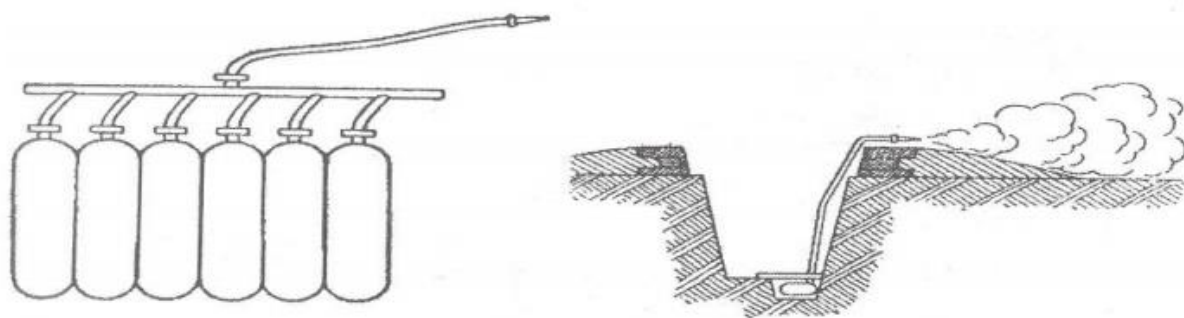
Urushning uzoq davom etishi Markaziy davlatlar (Germaniya va Avstriya-Vengriya) uchun manfaatli emas edi. 1915-yilgi Avstriya-Germaniya rejasi G'arbda faol mudofaani ko'zda tutdi. Asosiy e'tibor Sharqqa qaratildi, maqsad rus armiyasini yakson etish va uni imkon qadar davlat ichkarisiga uloqtirib tashlash edi. Bu maqsadga erishish uchun Germaniya va Avstriyaning umumiy qat'iy hujumlari rejalashtirildi.

1915-yilgi G‘arbiy Frontdagi jangovar harakatlar. G‘arbda 1914-yil noyabrda boshlangan pozitsion urush uni olib borishning yangi usullari va shakllarini ishlab chiqishni talab etdi.

Nemislar, yorib o‘tishni yopishi mumkin bo‘lgan qudratli zaxirasiga tayanib, o‘z artilleriyasi uchun kuzatishga qulay bo‘lgan joylarni himoyasiz qoldirdi va dushman tomonga qaragan qiyaliklarda transheyalar yaratdi.

Germaniyaning 4-armiyasi 1915-yil 22-aprelda Ipr yaqinidagi ingliz-fransuzlar pozitsiyalariga qarshi birinchi marta gazballonli atakani qo‘lladi, ular xlor gazi bulutini chiqardilar. Xlor gazi bilan 15 ming kishi zararlandi, ulardan 5 ming kishi halok bo‘ldi. Bu birinchi bor ommaviy qirg‘in qurolini keng masshtabda qo‘llanilishi bo‘ldi. Iprdan keyin ikkala tomon ham janglarda gazlarni qo‘llay boshladilar.

1915-yil 9-maydan - 15-maygacha fransuzlar Arrasning shimolroq qismida Artua operatsiyasini o‘tkazdilar. Jangga tashlangan ularning piyodalari 2 kilometrga chuqurlashdi, keyin to‘xtatib qo‘yildi va muvaffaqiyatsiz jang olib bordi. Hujumkor harakatlarning maqsadi dushman frontini tor uchastkada yorib o‘tishga qaratilgan edi.

14.3.rasm. Gaz to‘ldirilgan ballonlar va xlorni okopdan chiqarish

1915-yil kampaniyasida hujum taktikasidagi qiyinchiliklar.

Fransuzlar tomonidan Artua va Shampanida o'tkazilgan hujumlar pozitsion urush sharoitida g'alaba qozonishga urinishning asosiy kamchiliklarini ochib berdi.

14.2-jadval. *Fransuzlar tomonidan Artua va Shampanida o'tkazilgan hujumlar.*

Bosqich	Tavsif	Natija va muammo
Artilleriya Tayyorgarligi	Hujumdan oldin frontning 10-12 km li tor uchastkasida bir necha kun davomida qudratli artilleriya o'ti olib borilgan. Maqsad: Tikanli to'siqlar va istehkomlarni yakson etish.	Dastlabki muvaffaqiyat: Artilleriya to'siqlarni va birinchi chiziq istehkomlarni yakson qila olgan.
Piyoda Hujumi	Artilleriya zarbasidan keyin zich piyodalar ommasi dushman o'ziga kelib olgunga qadar tezda oldinga harakatlanishi va pozitsiyalarni egallashi kerak edi.	Strategik muvaffaqiyatsizlik: Artilleriya faqat birinchi chiziq okoplarni egallashni ta'minladi.
Hujumni Rivojlantirish	Piyodalarning keyingi harakatlanishini artilleriya o't zarbasi bilan ta'minlash imkoni bo'lmagan. Keyingi chiziq okoplarga hujum qilish yana artilleriya tayyorgarligini talab qilgan.	Qo'shinning harakatsizligi: Diviziyalar beso'naqay qanotlarga aylanib qolib, manyovr qila olmaganlar. Ular faqat oldinga harakatlana olganlar yoki tartibsiz ravishda ortga chekinganlar.

1915-yilgi bu urinishlar shuni ko'rsatdiki, hatto uzoq va qattiq artilleriya tayyorgarligi ham dushman mudofaasini to'liq yorib o'tish va operativ muvaffaqiyatni rivojlantirish uchun yetarli emas edi. Artilleriya birinchi chiziqni tozalasa-da, qo'shinlar tezda chuqurlikka kirib, dushman zaxiralari kelguniga qadar o'rnashib olishga qodir emas edi. Natijada, frontning har bir metrini qonli janglar evaziga olishga to'g'ri kelardi.

Shampan va Artuadagi yangi katta hujumni tayyorlashda fransuzlar oldingi hujumlar tajribalarini hisobga oldilar. Ular sentyabr oyida o'tkazilishi rejalashtirilgan hujumga tayyorgarlik ko'rdilar, transheyalarni dushmanga yaqinlashtirish uchun (taxminan 200 metrga yoki undan ham yaqinroq) muhandislik shturm platsdarmolari qurdilar. Platsdarmalar transheyalar va pana joylardan yaratildi. Birinchi uch-to'rtta jangchilar to'liqlari ataka uchun dastlabki marra hisoblangan okoplarda joylashgan.

G'arbiy frontdagi yirik hujumlar (sentyabr-oktyabr). Angliya–Fransiya qo'shinlari hujumining maqsadi, bir-birlariga tomon (Reymsning sharqro'g'idan Shampaniga) 2- va 4-Fransiya armiyalari (3-armiyaning qo'llab-quvvatlovida) bilan, hamda (Artuaga) Angliya armiyasi va general Foshning 10-Fransuzlar armiyasi bilan zarbalar berib, Parij tomonga qaragan Nuayon bo'sag'asida Germaniya qo'shinlarini tor-mor etish va muvaffaqiyatni rivojlantirib, Fransiya hududini dushmandan tozalashdan iborat edi. Operatsiyada butun Fransiya jangovar kuchlarining to'rt dan uch qismi ishtirok etishi va ularni 2 mingta og'ir va 3 mingta dala artilleriyasi qo'llab-quvvatlashi rejalashtirildi. Operatsiyani o'tkazish uchun 61 piyodalar (ulardan 13 tasi inglizlarniki) va 15 kavaleriya diviziyalari (ulardan 5 tasi inglizlarniki) ajratildi. Angliya va Fransiya qo'shinlari raqiblaridan tirik kuchlar bo'yicha Artuada 2 marta, Shampanida 4 marta ustun bo'ldilar.

Artilleriya tayyorgarligi 22-sentyabrda boshlandi. Ikki kun ichida fransuz qo'shinlari frontni 25 km kenglikda va 2 km dan 4 km gacha chuqurlikda yorib o'tdilar va birinchi Germaniya pozitsiyasini egalladilar. Ikkinchi pozitsiya oldida fransuzlar to'xtatib qolindilar. Fransuzlarning

ikkinchi hujumlari dushman frontini yorib o'tilishiga olib kelmadi. Artuada ham taxminan xuddi shunday voqealar ro'y berdi.

Janglar Shampanida 20-oktyabrgacha, Artuada 13-oktyabrgacha davom etdi. Ittifoqchilar katta talofatlar ko'rdilar (260 mingdan ortiq kishi). Germaniyaliklarning yo'qotishlari esa 141 ming kishini tashkil etdi.

Ushbu janglardagi yorib o'tishlarda qo'llanilgan yangiliklar orasida aerofotosuratga olish, artilleriya o't zarbasini muvofiqlashtirilgan holda berilganligi va birinchi bor ishlatilgan "to'siqli zarba" iborasini ta'kidlash mumkin.

Shampan va Artuada rejalashtirilgan keng yorib o'tish amalga oshmadi. Yuzaga kelgan mushkul ahvoldan chiqib ketib bo'lmadi. G'arbiy frontda vaziyat o'zgarmadi. Kurashning pozitsion shakli 1916-yil kampaniyasida ham yangi kuch bilan keng quloqch yoydi.

Sharqiy frontdagi jangovar harakatlar va Germaniya hujumlari.

Germaniyaning bosh zarbani Rossiyaga ko'chirishi, Rossiyani urushdan chiqarishni va uni separat shartnomasi tuzishga majburlashni ko'zda tutdi. Sharqiy front qo'mondonligi (Hindenburg va Lyudendorf) Rossiyani "tiz cho'ktirish" uchun asosiy zarbani Sharqqa ko'chirishni talab qildi. Reja, rus qo'shinlarining qanotlariga Sharqiy Prussiya va Karpatda zarbalar berish, keng frontda joylashgan rus armiyalarini chuqur aylanib o'tish, ularni qurshab olish va tor-mor etishni ko'zda tutdi.

1916-yil fevral-mart oylari Sharqiy Prussiya va Karpatda shiddatli janglar avj oldi. Sharqiy Prussiyada 7–8-fevralda Germaniyaning 10- va 8-armiyalarining ruslarning 10-armiyasiga qarshi hujumlari, ruslarning 20-armiya korpusining Avgust o'rmonlarida qurshovga olinishi va tor-mor

etilishi bilan tugadi. Nemislar Grodno–Lipetsk–Osovets qal’asi marrasida to‘xtatib qolindi.

Karpat frontida avstriyaliklar 23-yanvarda hujumga o‘tdilar. Uzoq davom etgan qamaldan keyin ruslar 22-martda Peremishl qal’asini egalladilar. Avstriya armiyasining 120 ming askar va ofitserlari asirga tushdi. Lekin Karpat operatsiyasi har ikkala tomonning ham umidlarini oqlamadi.

Gorlitsa operatsiyasi (Buyuk chekinishning boshlanishi).

Karpatdagi o‘tish joylarini egallagan ruslarning Janubiy-G‘arbiy fronti qo‘shinlari Vengriya tekisliklariga chiqish xavfini tug‘dirdilar. Avstriya–Vengriyaning to‘liq yanchilib ketish xavfini oldini olish uchun Germaniya qo‘mondonligi Gorlitsa operatsiyasini rejalashtirdi. Bu operatsiya frontni Yuqori Visla bilan Beskid tizmasi etaklari (Gorlitsa rayonida) oralig‘idan yorib o‘tishni ko‘zda tutgan edi. G‘arbiy frontdan yirik kuchlar olib kelindi.

Hujum Gorlitsa rayonida 3-rus armiyasi egallab turgan uchastkada boshlandi. Yorib o‘tish rayonida Germaniya–Avstriya qo‘shinlarining tirik kuchlar bo‘yicha ustunligi ikki martadan ko‘p, og‘ir artilleriya bo‘yicha 40 marta, pulemyotlar bo‘yicha 2,5 martani tashkil etdi. Ruslarning mudofaasi kuchsiz istehkomlardan iborat edi.

2-may kuni piyodalar hujumga o‘tdi. Nemislar 700 ta qurolni jamladilar (frontning har 60 yardida bittadan). Bu o‘t zarbasi zichligi to‘rt soat uzluksiz zarba berib, uncha chuqur bo‘lmagan rus frontini yanchib tashlash uchun yetarli bo‘ldi. 4- va 5-may kunlaridagi janglarda ruslarning qarshiligi sindirildi. Dushman ruslarning uchta pozitsiya chiziqlarini ham yorib o‘tdi. Ikki hafta mobaynida nemislar deyarli 100 milga oldinga

harakatlandilar, 3-iyunda Peremishlni, 22-iyunda Lvovni egalladilar. Ikki hafta ichida ruslar Galitsiyani tashlab chiqdilar va katta talofatlar (yarim milliontagacha kishi) koʻrdilar.

Germaniya bosh qoʻmondonligi Varshava va Ivangorodni aylanib oʻtib, rus armiyalarini ajratib qoʻyish, ularni siqib kelish va tor-mor etishni maqsad qilgan yangi rejani ishlab chiqdi.

Rus qoʻmondonligi 5-iyulda oʻz qoʻshinini Polshadan olib chiqishga qaror qildi. Avgustning birinchi sanalarida ruslar Varshavani tashlab chiqdilar, 19-avgustda Novogeorgievsk qalʼasi taslim boʻldi (80 ming rus askari asirga tushdi).

Rus bosh qoʻmondonligi almashtirildi, Buyuk knyaz Nikolay Nikolaevich chetlatildi, bosh qoʻmondonlikni podsho Nikolay II oʻz qoʻliga oldi. Shimoliy-Gʻarbiy front ikkita frontga boʻlindi: Shimoliy va Gʻarbiy.

Sentyabr oyida nemislar Svensyan va Molodechnoda ruslarning oʻng qanotini chuqur qamrab olish maqsadida soʻnggi yirik hujumni boshladilar. Biroq ruslar yorib oʻtilgan uchastkani tezda yopishga muvaffaq boʻldilar.

Nemislarning yozgi hujumlari natijasida ruslar Riga–Dvinsk–Pinsk–Chernovtsi chizigʻiga chekinib, katta hududni tashlab chiqdilar. Katta talofatlarga qaramasdan, Germaniyaning strategik rejasi – rus armiyalarini qurshab olish va Rossiyani urushdan chiqarish bajarilmadi. Sharqda ham 1300 kilometrlik frontda pozitsion kurash boshlandi.

Urushga yangi ishtirokchilarning qoʻshilishi. 1915-yilda urush ishtirokchilari doirasi kengaydi. 23-mayda Antanta tomonida urushga kirdi, yangi Italiya harbiy harakatlar fronti ochildi. Italiya qoʻshinlari

Avstriya-Vengriyaga qarshi Isonzo rayonida va Alp tog'larida hujum harakatlarini olib bordilar, lekin bu harakatlar tezda to'xtab qoldi.

1915-yil 11-oktyabrda Germaniya koalitsiyasiga qo'shildi. Bolgariyaning urushga kirishi bilan Germaniya Serbiyaga katta mag'lubiyat keltirdi va shu bilan frontni yorib, Berlin bilan Konstantinopol o'rtasida to'g'ri aloqa yo'lini tikladi. Oktyabr oyida Salonikaga (Yunoniston) tushirilgan Angliya–Fransiya qo'shinlari Salonika frontini tashkil etdilar.

Dardanell operatsiyasi (Konstantinopolni egallashga urinish) muvaffaqiyatsiz tugadi va 1915-yil oxirida Angliya–Fransiya qo'shinlari Galipoliya yarimorolidan evakuatsiya qilindi. Boshqa frontlarda ham (Kavkaz, Mesopotamiya, Suvaysh) sezilarli natijalarga erishilmadi.

1915-yilgi janglarda harbiy san'at rivojlanishining asosiy o'ziga xos belgilari. 1915-yil kampaniyasida Rossiyaga qaqshatqich zarba berishga va uni urushdan chiqarishga yo'naltirilgan Germaniyaning strategik rejasi amalga oshmadi. Rus fronti Sharqqa tomon surildi, lekin yakson etilmadi. 1915-yil kampaniyasi, davlatning kuchli moddiy va ma'naviy imkoniyatlarini talab etuvchi kurashning uzoq davom etuvchi va holdan toydiruvchi xarakterini tasdiqladi.

Strategik va operativ xususiyatlar. Sharqiy frontda 1915-yil sentyabriga qadar manyovrchan kurash davom etdi. Nemislar qanotlarni yanchib tashlashga, chuqur qamrab olish va qurshovga olishga asoslangan operatsiyalarni olib bordilar. Biroq, 1915-yil operatsiyalarida rus frontida Germaniya qo'mondonligi pozitsion kurash sharoitida manyovrning yangi shakli – yorib o'tish – frontal zarbani qo'llashga majbur bo'ldi. G'arbiy

frontda bo'lgani singari, Sharqiy frontda ham nemislarning hujumkor kuchlari so'nib qolganidan keyin, urushning pozitsion davri boshlandi.

Pozitsion urushda front chiziqlari tikanli to'siqlar bilan o'ralgan mustahkamlangan istehkomlar zanjiri ko'rinishini qabul qildi. Pozitsion frontning bunday chiziqlarining yaratilishiga, umumiy iqtisodiy, ishlab chiqarishning rivojlanishi, yangi harakatlanish va aloqa vositalari, yangi jangovar texnikaning yaratilishi, soni bo'yicha yirik qurolli kuchlarning bo'lishi, qurolli kurashning holdan toydirishga qaratilgan uzoq va shiddatli xarakteri sabab bo'ldi. Pozitsion urush sharoitlarida dushman frontini yorib o'tish, sun'iy ravishda qanotlar yaratib operativ kenglikka chiqish va dushmanning front ortiga xavf solish urush olib borish san'atining asosiy muammosi bo'lib qoldi.

Yangi qurollar va hujum taktikasi. Yorib o'tish uchun yangi vositalardan foydalanildi. G'arbiy frontda 1915-yil 22-aprelda Ipr yaqinida kimyoviy urushni ochib bergan – bo'g'uvchi gazlar; kuzgi hujum paytida (Artuada) gazlar va birinchi tutun pardasi qo'llanildi.

Gorlitsada (1915-y.) qudratli jangovar qurol – minomyotlar ishlatildi. Artilleriyaning, ayniqsa og'ir gaubitsa artilleriyasining roli oshdi, chunki u mudofaa inshootlarini buzib tashlashga qodir edi. Artilleriya oldida harakatchan to'siqli zarbani yaratish vazifasi qo'yildi.

Quruqlikdagi qo'shinlar tarkibining o'zgarishi, qurollanishga yangi namunadagi granatalar, miltiq granatomyotlari, transheya artilleriyasi (yaqin jang uchun), minomyotlar va bombomyotlarning kirib kelishi bilan bog'liq bo'ldi. 1915-yil oxiridan Fransiya va Angliya armiyalarida juda ko'p miqdorda qo'l pulemyotlari kirib kela boshladi.

Qoʻllanilgan "bosqichma-bosqich" istehkomlar va pozitsiyalarni egallash katta talofatlarga olib keldi va ularda juda sust surʼatlarda harakatlanish kuzatildi. Dushman zarba berilgan uchastkalarda qoʻshinni toʻplash va hujumni qaytarish uchun yetarli vaqtga ega boʻldi. Kuchli mudofaani yengib oʻtish uchun artilleriya hujumni qoʻllab-quvvatlashdan artilleriya tayyorgarligiga oʻtdi. Piyodalarning yangi jangovar tartibda – umumiy zich zanjir oʻrniga, kerakli oʻt zarbasi kuchiga ega boʻlmagan toʻlqinlar bilan hujum qilishi past surʼatlar va katta talofatlardan xalos etmadi.

Mudofaa va qoʻshin turlari. 1915-yilda mudofaa ikkita pozitsiyadan iborat boʻldi va nafaqat piyodalarga qarshi, balki artilleriya va kimyoviy qurollarga ham qarshi hisoblandi. Muhandislik vositalari takomillashdi, dala mudofaa inshootlari yerga chuqurroq koʻmildi va temir-beton bilan yopildi. Piyodalar hujumini taʼminlovchi muhandislik platsdarmolari yaratildi, uning oldingi transheyasi dushmandan 100 metrdan 200 metrgacha masofada qurildi.

1915-yilda kavaleriya piyoda safda koʻproq oʻt zarbasini bera boshladi. Svensyanskda muvaffaqiyatni rivojlantirish uchun jangga kiritilgan nemis kavaleriyasi piyodalar bilan qoʻllab-quvvatlanmadi va muvaffaqiyatni rivojlantira olmadi, bu uning pozitsion urush sharoitida operativ manyovr imkoniyati cheklanganligini koʻrsatdi.

Aviatsiya tez surʼatlar bilan rivojlandi. 1915-yilda maxsus bomba tashlovchi va bomba ushlab turuvchi moslamaga ega boʻlgan bombardimonchi aviatsiya va pulemyotlar bilan jihozlangan qiruvchi aviatsiya yaratildi.

1916-yilgi janglar: pozitsion urushda tomonlarning o‘zaro kuchsizlanishi, rejalar va Verden operatsiyasiga tayyorgarlik. 1916-yilga kelib yuzaga kelgan vaziyat umuman Markaziy davlatlar uchun tashqi jihatdan qulay bo‘ldi, chunki ularning hamma frontlari mustahkam edi, ruslar armiyasi Sharqqa uloqtirib tashlandi, Avstriya–Vengriya o‘zini tiklab oldi, Serbiya yakson etildi va Berlindan Konstantinopolga to‘g‘ri yo‘l ochildi, shuningdek urushga kirgan Bolgariya ko‘p tomonlama Markaziy davlatlar holatini kuchaytirdi. Ammo g‘alabalarga qaramasdan Markaziy davlatlarning holati og‘ir edi, Germaniyaning ittifoqchilari doimiy yordamga, moddiy vositalarga va Germaniya diviziyalariga muhtoj edilar, Germaniyaning o‘zida esa yetishmovchiliklar juda ko‘p edi, qamal ocharchiligining oqibatlari sezilarli ta‘sir o‘tkazdi. Shu bilan birga, 1916-yilga kelib Antanta kuchlar bo‘yicha ustunlikka ega bo‘ldi, G‘arbiy Yevropa harbiy-harakatlar teatrida yarim million kishiga ega bo‘ldi, uning Sharqiy Yevropa frontidagi kuchlari ham shunchaga yetdi va artilleriya qurol-yarog‘lari bo‘yicha dushman artilleriya bilan tenglashdi, Angliya–Fransiya armiyalarining harbiy-texnik qudrati oshib bordi va bu borada tezda Germaniyadan o‘zib ketdi, Angliya armiyasi qo‘shinlari son jihatdan oshdi (1916-yil boshida 37 diviziya).

Antanta va Germaniya koalitsiyasi 1916-yil kampaniyasida o‘z oldilariga qat’iy maqsadlarni qo‘ydilar. Germaniya bosh qo‘mondonligi G‘arbga urush olib borib, birinchi galda Fransiyaning urushdan chiqarishni ko‘zladi. Hujumni amalga oshirish uchun u frontdan va davlat ichkarisidan 5 ta zaxira diviziyalarini tashlashi mumkin edi. Germaniya ikki frontda qat’iy hujumlarni olib borish uchun yetarli kuch va vositalarga ega emas edi, hatto bitta frontning bir nechta uchastkasida ham urush olib borish

uchun kuchlar yetarli bo'lmadi. Germaniya bosh qo'mondonligi tomonidan asosiy zarba Fransiya qarshi, fransuzlar mudofaasining tor uchastkasi – Verden istehkomlar rayoniga yo'naltirildi. Bu rayon Fransiya fronti o'ng qanotida butun mudofaa tizimini ta'minlab turgan edi. Verden bo'sag'asiga berilgan muvaffaqiyatli zarba nemislarga Parijga yo'l ochib berardi. Antanta ittifoqchilari birgalikda hujum olib borish uchun qaror ishlab chiqdi. Kampaniya rejasi bo'yicha rus armiyasi Janubiy-G'arbiy frontda, Angliya–Fransiya armiyasi esa Somma rayonida hujumni amalga oshirishi kerak edi.

G'arbiy Yevropa frontidagi harbiy harakatlar. "Verden jangi". 1916-yilda bir vaqtning o'zida Fransiya frontida Verden va Somma dagi ikkita yirik operatsiya va ruslarning Janubiy-G'arbiy frontidagi operatsiyalar bir necha oy davom etdi. Verden operatsiyasi o'n oy (21-fevraldan 18-dekabrigacha), Sommadagi operatsiya to'rt yarim oy (1-iyundan 18-noyabrigacha) va ruslarning Janubiy-G'arbiy frontidagi operatsiya uch oy (4-iyundan sentyabrning boshlarigacha) davom etdi. Verden bo'sag'asi urush harakatlari davomida asta-sekin Verden istehkomlar rayoniga aylanib, unda uzoq vaqtga mo'ljallangan fortifikatsion inshootlar dala istehkomlari bilan uyg'unlashib ketdi.

Verden istehkomlar rayoni front bo'ylab 112 kilometrga cho'zildi. Istehkomlar rayoni Maas daryosi bilan o'ng (Sharqiy) va chap (G'arbiy) qirg'oqlar sektorlariga bo'lindi. Mudofaa chuqurligi 4 ta pozitsiyani tashkil etdi. Nemislar Verden bo'sag'asini ikki sababga ko'ra tanladilar: fransuzlar uni tashlab ketmasliklari; cheklangan yalanglik frontning uncha katta bo'lmagan uchastkasida fransuzlarga katta talofatlar yetkazish uchun juda ko'p og'ir artilleriyaning joylashtirish imkonini berganligi. Nemis

kommunikatsiyalari ham anchagina yaxshi edi: fransuzlarning bitta tor temir yoʻliga nisbatan ularda 14 ta temir yoʻl chiziqlari bor edi. Taktik jihatdan ham joy artilleriya zarbasini yaratish uchun qulay edi, oʻrmonlar va tik qiyali jarliklar hujumga tayyorgarlikni yashirishga imkon tugʻdirardi.

Verden boʻsagʻasidagi operatsiya boshida fransuzlar oʻng qirgʻoqda 2-armiya korpusining uchta piyodalar diviziyalarini (4, 3, 132) tayyorladilar va 30-armiya korpusining ikkita piyodalar diviziyasini (51- va 72) va bitta (14) diviziyani zaxiraga tayyorladi, chap qirgʻoqda 7-armiya korpusining ikkita piyodalar diviziyasi (67- va 29-diviziyalari), zaxirada uchta diviziya (37-, 48 va 16-diviziyalar) saqlandi. Fransuzlar hammasi boʻlib Verden mudofaasiga 11 ta diviziyani jalb qilishlari mumkin edi. Qoʻshin 632 ta qurol bilan qoʻllab-quvvatlandi, ulardan 244 tasini ogʻir qurollar tashkil etdi. Dushman Verden istehkomlarini ogʻir va oʻta ogʻir artilleriya zarbalari bilan tezkorlikda egallashni koʻzda tutdi, birinchi zarbani oʻng qirgʻoqning shimoliy frontiga berishga, keyin Maasning chap qirgʻogʻidagi pozitsiyalarga hujum qilishga qaror qilindi.

Verdenni egallash kron shahzoda Vilgelm qoʻmondonligidagi 5-armiyaga topshirildi. Armiya yangi yetib kelgan korpuslar va bosh qoʻmondonlik zaxira artilleriya bilan kuchaytirildi. Falkengeym 25–26 zaxira diviziyalaridan operatsiya uchun 17–18 tasini ajratdi. Verdenga zarba berish uchun 1225 ta qurol jamlandi, ulardan 666 tasi ogʻir, 27 tasi oʻta ogʻir qurollar, hamda bosh zarba berish frontida 152 ta minomyot (ulardan 22 tasi ogʻir minomyotlar) jalb etildi. Operatsiyani oʻtkazish uchun 168 ta jangovar va yoʻnaltiruvchi (korrektirlovchi) samolyotlar va 14 ta aerostatlar ham jalb qilindi. Umuman germaniyaliklar bosh zarba

berish yoʻnalishida diviziyalar soni boʻyicha toʻrt marta va artilleriya boʻyicha toʻrt martadan ortiq ustunlikni yaratdi. Minomyotlarni qoʻshib hisoblaganda artilleriyadagi ustunlik 5,5 martaga oshdi. Hujumda bundan yirik sondagi artilleriya va minomyotlarning jamlanishi tarixda birinchi marta boʻldi. Verdenda birinchi marta oʻt yoqarlar (ognemyotlar) qoʻllanildi.

21-fevral soat 7:00 da 9 soat davom etgan artilleriya tayyorgarligi boshlandi. 1500 dan ortiq qurol va minomyotlarning zarbasi istehkomlar rayonidagi fransuzlar mudofaasining butun chuqurligiga berildi. Transheya va okoplarni buzib tashlash uchun asosan minomyotlar jalb etildi. Batareyalarga asosan kimyoviy snaryadlar bilan, qoʻmondonlik punktlari, fortlar va boshqa istehkomlarga esa ogʻir qurollar – 210 mm li mortiralar va 420 mm li gaubitsalar zarbalari bilan talofatlar yetkazildi. Temir yoʻl stansiyalarini samolyotlar bombardimon qildi. Fransuzlar pozitsiyalariga 2 mln dan ortiq snaryadlar yogʻdirildi.

Artilleriya tayyorgarligi vaqtida birinchi, alohida uchastkalarda ikkinchi transheyalar mudofaa tizimi buzildi, qoʻshinni boshqarish esa izdan chiqdi. Soat 16:45 da nemis piyodalari hujumga koʻtarildi va zanjir toʻlqinlari bilan ataka qildi. Toʻrt kun ichida nemislar birinchi va ikkinchi pozitsiyalarni egalladilar. Germaniya qoʻshinlarining yaqinlashib kelishlari bilan Maasning chap qirgʻogʻida joylashgan fransuzlar artilleriyasining qanotdan kesib oʻtuvchi oʻt zarbalari oʻta taʼsirli boʻla boshladi. 25-fevralda nemislar Duomon fortini egalladilar va yirik taktik muvaffaqiyatni qoʻlga kiritdilar.

Somma jangi. Verden operatsiyasi davomida ikkala tomon ham jangga yangi-yangi birlashmalarni kiritdi. Fransiya qoʻmondonligi

"muqaddas yo'l" nomini olgan Bar-de-Lyuk–Verden shossesi bo'ylab avtomobil harakatini tashkil etdi. Shossening 65 kilometrlik trassasi oltita uchastkaga bo'lindi, avtomobil transporti har birida 20 mashinaga ega bo'lgan 200 ta otryadga ajratildi. Martda shossening mashinalar o'tkazish qobiliyati bir sutkada 6 mingta avtomobilga yetdi. To'qqiz kun ichida, 27-fevraldan 6-martgacha shossedan 190 ming askar, 23 tonna o'q-dorilar va 250 tonna har xil yuklar tashib o'tildi. Mart oyining boshida Fransiya qo'shinlari anchagina ko'paydi. Asta-sekin talofatli jangga kirgan Germaniya qismlari katta talofatlar ko'rib, muvaffaqiyatni rivojlantirishga kuchlari yetmadi. Ular 5–6 kilometrga oldinga harakatlandilar. Qirg'inbarot janglar katta talofatlar bilan tugadi va hamda bir-birlarini holdan toyishlariga olib keldi.

Mart–may oylarida o'ng qirg'oqda, qarshilik ko'rsatish markazi hisoblangan Vo forti (Duomonning janubro'g'ida) uchun shiddatli janglar boshlanib ketdi. 7-iyunda uch oylik kurashdan so'nggina Vo forti qarshilik ko'rsatishni to'xtatdi. Keyingi besh kun ichida nemislar fortga kuniga 150 mingta snaryadlar otib zarba berdilar. Fransiya qo'shinlari to'xtovsiz qarshi hujumga tashlandilar.

Vo fortini egallab, nemis qo'shinlari oxirgi mudofaa chizig'ini shturm qilishga kirishdilar. Germaniyaliklar fransuzlar mudofaasini iyulda ham avgustda ham yorib o'ta olmadilar. Sentyabrda dushman hujumi to'xtadi. "Verden kushxonasi" uning kuchlarini butkul holdan toydirdi.

Boshqa frontlarda ham vaziyat Germaniya uchun noqulay bo'ldi. Iyun boshlarida ruslarning Janubiy-G'arbiy frontining katta operatsiyasi boshlandi, bu operatsiya Avstriya–Vengriyani yanchib tashlash xavfini yuzaga keltirdi va G'arbiy Yevropa frontidan Germaniya diviziyalarini

olib kelinishiga majbur qildi. 1-iyulda Angliya–Fransiyaning Sommada hujumlari boshlandi.

27-avgustda Antanta tomonidan urushga Ruminiya kirdi. 28-avgustda Germaniya bosh qo‘mondonligi almashtirildi, qo‘shinga rahbarlik qilish bosh shtab boshlig‘i etib tayinlangan Hindenburgga va birinchi general-kvartirmeyster Lyudendorfga o‘tdi. Verdendagi so‘nib qolgan hujum ularning buyruqlariga binoan to‘xtatildi.

Oktyabr–dekabr oylarida Verdenda fransuzlar hujumga o‘tdilar. Ular shiddatli janglar bilan Duomon va Vo fortlarini o‘zlariga qaytardilar, 18-dekabrda esa oldingi, uchinchi pozitsiya frontlar chizig‘iga chiqdilar. Urushning eng uzoq davom etgan va eng yirik operatsiyalaridan biri hisoblangan Verden operatsiyasi shu tariqa nihoyasiga yetdi. Bu operatsiya har ikkala tomon uchun katta talofatlar keltirdi, unda qariyb yarim million kishi halok bo‘ldi. Verden jangida Germaniyaning 1916-yilgi kampaniyadagi strategik rejasi va Falkengeynning strategik hujumni kam kuchlar bilan qat’iy maqsadlarni ko‘zlab olib borish doktrinasini inqirozga uchradi.

Somma operatsiyasida jangovar tartib eshelonlashtirilgan shturmchi qismlar va zaxiralardan tashkil topdi. Hujumkor jangda piyodalarning harakat yig‘indisi jangning uchta davriga birlashtirildi: hujumga tayyorgarlikka yoki dushman bilan 150–300 metr ataka masofasiga yaqinlashishga, ataka va muvaffaqiyatdan foydalanishga, egallangan pozitsiyani ushlab qolishga. Sommada yorib o‘tish fronti 37 km qilib belgilandi (aslida 40 km). Bosh zarbani berish Bapom yo‘nalishida 25 kilometrlik frontda 2-Angliya armiyasiga yuklatildi. 6-Fransiya armiyasi Sommaning ikkala qirg‘og‘i bo‘ylab hujum qildi, uning roli hujumni

ta'minlash va qo'llab-quvvatlashdan iborat bo'ldi. Inglizlarning asosiy hujumi yetti kunlik ulkan artilleriya tayyorgarligidan so'ng 1-iyul kuni boshlandi. Angliya qo'mondonligi artilleriya mudofaani to'liq yakson qilishiga ishongan edi. Biroq, nemislarning chuqur va beton bilan mustahkamlangan yashirin pozitsiyalari artilleriya o'tidan omon qoldi. Natijada, ingliz piyodalari oldinga siljiganda, dushman pulemyotlarining kuchli o'tiga duchor bo'ldi. 1-iyul Birinchi Jahon Urushi tarixidagi eng qonli kun bo'ldi: Britaniya armiyasi 57 mingdan ortiq kishini yo'qotdi (shu jumladan 19 ming o'lik). Fransuz qo'shinlari esa o'z uchastkasida (artilleriya zarbasi qisqaroq va aniqroq bo'lganligi sababli) nisbatan muvaffaqiyatli harakat qilib, nemis mudofaasini biroz chuqurroq yorib o'tishga muvaffaq bo'ldi, ammo operatsiyani davom ettirish o'rniga inglizlarni kutib to'xtab qoldi (qo'shinlarning harakat jadvali buzilmasligi talabi tufayli), bu esa yorib o'tish imkoniyatini boy berilishiga olib keldi. Jangning keyingi bosqichlari (iyul–sentyabr) qonli pozitsion to'qnashuvlarga aylandi, bunda tomonlar minimal hududiy yutuqlar uchun ulkan talofatlar ko'rdilar.

Somma jangi harbiy san'atga kirib kelgan eng katta yangilik — tanklarning qo'llanishi bilan alohida o'rin tutadi. 1916-yil 15-sentyabrda Buyuk Britaniya 49 ta tankni birinchi marta jangga kiritdi. Ularning asosiy maqsadi pulemyot o'tini bartaraf etish va tikanli sim to'siqlarni buzish edi. Bu vaqtga kelib nemis mudofaasi sezilarli darajada kuchaygan, chunki nemislar endi mudofaani yanada chuqurlashtirib, bir-biridan 1-2 km masofada joylashgan bir nechta pozitsiya chiziqlaridan iborat eshelonli mudofaa tizimini qo'llay boshlagan edi. Texnik nosozliklar, jang maydonidagi murakkab sharoitlar va ularning kichik soni tufayli tanklar

birinchi marta jiddiy o'zgarish yasay olmadi, ammo ularning paydo bo'lishi nemis askarlarida katta ruhiy tushkunlikni keltirib chiqardi va kelajak urushlarning mexanizatsiyalashuviga ishora qildi. Jang 18-noyabrda yomon ob-havo sharoitlari va qo'shinlarning holdan toyishi tufayli to'xtatildi.

Somma operatsiyasi to'rt yarim oy davomida Angliya–Fransiya kuchlarining 9–10 km chuqurlikka oldinga siljishiga olib keldi, xolos. Talofatlar ulkan edi: Ittifoqchilarning yo'qotishlari 623 ming kishi (Fransiya – 200 ming, Angliya – 423 ming), Germaniyaning yo'qotishlari esa 465 ming kishi ni tashkil etdi. Sommadagi operatsiyaning asosiy harbiy-strategik natijasi Verden frontidagi fransuz qo'shinlari holatini yengillashtirish, nemis zaxiralarini o'ziga jalb qilish va nemis qo'mondonligini strategik mudofaaga o'tishga majbur qilish bo'ldi. 1916-yil kampaniyasi, ayniqsa Verden va Somma misolida, pozitsion urush sharoitida katta sonli kuchlarni jamlash orqali ham mudofaani to'liq yorib o'tib, operativ muvaffaqiyatga erishish qanchalik qiyin ekanligini isbotladi.

14.4.rasm. Angliya og'ir orudiyasi Sommada

Operatsiya boshida yorib o'tish uchun tanlangan frontda germaniyaliklar 2-armiyaning 8 diviziyasiga ega bo'ldilar: 5 diviziya inglizlarga qarshi va 3 diviziya fransuzlarga qarshi va zaxirada 4 diviziya ushlab turildi. Nemislarning mudofaasi bir-biridan 2–3 kilometr masofada joylashgan ikkita pozitsiyadan iborat bo'ldi. Chuqurligi 500–1000 metr bo'lgan birinchi pozitsiya mudofaaning asosi hisoblandi va yoppasiga mudofaani amalga oshiradigan tayanch punktlari bilan jihozlangan uchta okoplar chizig'idan iborat bo'ldi. Birinchi pozitsiya chuqurligi 30 metrdan iborat bo'lgan tikanli to'siqlar bilan to'sildi. Birinchi va ikkinchi pozitsiyalarning o'rtasida oraliq pozitsiyalar yaratildi. Mudofaaning umumiy chuqurligi 7–8 kilometrni tashkil etdi. Har qanday kichik yorib o'tuvni bartaraf etish uchun birinchi pozitsiyadan front ortigacha yopiq o'tish yo'lakchalari yaratildi. Qishloqlar va o'rmonlarda yashirinib o'rnatilgan ko'plab pulemyotlar butun ochiq maydonlarni ota olgan.

4-Angliya armiyasining operativ qurilishi quyidagicha bo'lgan: hamma beshta armiya korpuslari (16 diviziya) birinchi eshelonda, armiya zaxirasida esa ikkita piyodalar va uchta kavaleriya diviziyalari joylashgan. Angliya va Fransiya armiya korpuslari (6-armiya—14 diviziya) jangovar tartibi bir eshelon va zaxiradan tashkil topgan. 40 kilometrli yorib o'tish frontida kuchlar nisbati quyidagicha bo'ldi: Germaniyaning 8 diviziyasiga qarshi 32 diviziya, ya'ni to'rt baravar ustunlik. Angliya armiyasi artilleriyasi 444 ta 75 mmli pushkalardan, 228 ta qurol, 56 ta katta qudratga ega bo'lgan og'ir mortirlar, 61 ta o'ta katta qudratli uzun stvolli to'plar, 360 ta transheya qurolidan tashkil topdi. Fransuzlar 75 mmli qurollar uchun 6 millionta snaryad tayyorladilar, ya'ni urush boshida butun

armiyada snaryadlar soni qancha bo'lgan bo'lsa shuncha. Hamma qo'shin turlarining zarba berish qudrati takomillashgan yangi qurolning hisobidan oshdi. Piyoda qo'shinlar rotasida 4–8 ta pulemyot va 12 ta miltiq-granatomyotlar va ko'p sonli 37 mmli to'plar va mortiralar bo'lgan; batalonlarda 8 ta stanokli pulemyotlarga ega bo'lgan pulemyot rotalari tashkil etildi. Qo'shinlar mustahkamlanib olgan dushmanga qarshi jangni olib borishga jadal o'rgatildi. Piyodalarni artilleriya bilan qo'llab-quvvatlashning yangi usuli — "olovli val" (dushman pozitsiyalari bo'ylab belgilangan tezlikda ketma-ket o't ochish) birinchi marta Somma operatsiyasida keng qo'llanildi.

Hujumdan oldin 24-iyunda boshlangan 7-kunlik artilleriya tayyorgarligi o'tkazildi. Artilleriya tayyorgarligi davrida Germaniya qo'mondonligi qo'shin va jangovar texnikani yetkazib kelib mudofaani mustahkamladi. Germaniya istehkomlariga tashlangan juda ko'plab snaryadlarning portlashi oqibatida okoplar chizig'i ko'p hollarda yer bilan tekislanib tashlandi. Artilleriya tayyorgarligi kimyoviy snaryadlar bilan ham olib borildi. Dushman okoplari, birinchi kunlarda havoda to'liq hukmronlikni qo'lga kiritgan aviatsiya pulemyotlari bilan o'qqa tutildi.

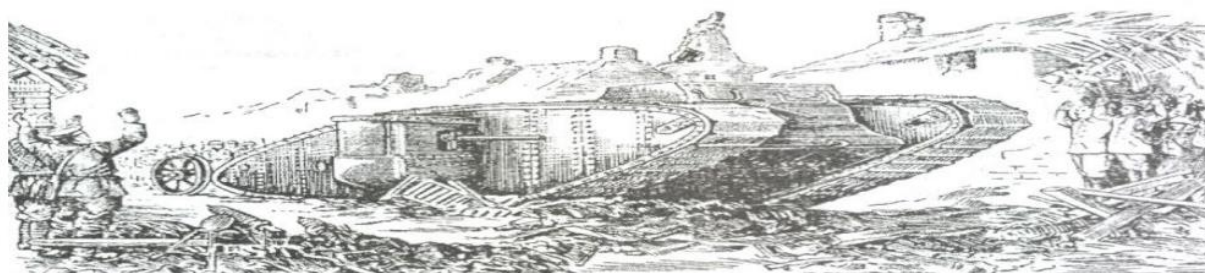
1-iyulda piyodalar hujumga tashlandi. Fransiya piyodalari olovli valning ortidan, Angliya piyodalari esa batareyalarning alohida nishonlar bo'ylab o't zarbalari ko'magida hujumga o'tdi. Atakaning muvaffaqiyati bir xil bo'lmadi. Sommaning sharqrog'ida, bosh yo'nalishda 4-Angliya armiyasi o'ng qanotdagi korpuslari bilan Germaniya mudofaasiga suqulib kirdi va birinchi pozitsiyani egalladi. Qolgan korpuslarning hujumlari katta talofatlar bilan qaytarildi. Inglizlarni urinishlarining inqirozga uchrashining asosiy sababi yo'l qo'yilgan taktik xatoliklar bo'ldi:

Germaniya transheyalariga tashlangan inglizlar piyodalarining yarmi tikanli simlarga yetib kelgunigacha otib tashlandi, yorib kirganlari esa nemislar artilleriyasining to'siqli zarbasi bilan to'xtatib qo'yildi va nemislarning qarshi hujumlari bilan yanchib tashlandi.

Sommadagi strategik operatsiya so'nib qoldi. Qat'iy harakatlarga qaramasdan nemislarning mustahkamlangan mudofaasini yorib o'tishga muvaffaq bo'linmadi. Artilleriya tayyorgarligidan keyin va olovli va to'suvida piyodalar to'liqini yangidan-yangi shturmga tashlanaverdi. Ayrim hollarda ular oldinga siljiy oldilar, lekin bu siljish bir necha yuz metrni tashkil etdi. Angliya–Fransiya piyodalari zanjirlar to'liqini bilan hujum qildi. Germaniya askarlari atakani qaytarib, guruh taktikani qo'lladilar. Birinchi shiddatli kunlardan keyin hujum alangasi va hujum imkoniyatlari tugab bo'ldi. Dushman yetib kelgan yangi qo'shnlarni operatsiyaga tashladi. Yangi hujumkor zarbalar, ularni amalga oshirish uchun tirik kuchlar va ko'plab texnika, shu jumladan yangi jangovar vosita – tanklar, operatsiyaning birinchi kuniga nisbatan ancha kuchli va ancha tashkillashtirilgan qarshilikka duch keldilar.

Somma jangi 141 kun davom etdi. Hujum boshlangandan keyin ikki hafta o'tgach inglizlar tungi ataka natijasida Germaniya istehkomlarining ikkinchi chizig'ida 5 milni egalladilar. Hujumning muvaffaqiyatini uning to'satdan boshlanganligi va tun qorong'isi ta'minladi. Sentyabr oyida inglizlar yana 1,5 mil oldinga harakatlandilar. Sommadagi operatsiya davomida ingliz–fransuz qo'shnlari dushman mudofaasini yorib o'ta olmadilar. 15-sentyabrda inglizlar tomonidan amalga oshirilgan hujumda birinchi marta tanklar qo'llanildi. Inglizlar dushman chuqurligiga 2 kilometr ga kirishga muvaffaq bo'ldilar, lekin bu katta muvaffaqiyat

keltirmadi. Qudratli, lekin sust harakatlanuvchi tanklar operatsiyaning borishida burilish yasamadi. Tanklar hali takomillashmagan bo‘lib, ularning birinchi hujumlari tezda so‘nib qoldi. 49 ta tankdan hujumga 32 tasi ishtirok etdi, dastlabki pozitsiyaga ulardan 17 tasi yetib kelmadi. Jangda 10 ta tank texnik talofat ko‘rib, safdan chiqdi. 18-noyabr janglari bilan Somma operatsiyasi tugadi. Germaniya fronti yorib o‘tish uchastkasida Sommaning shimolrog‘ida 12 kilometr ga surildi. Urush olib boruvchi tomonlarning talofati Verdendagi talofatlardan ko‘payib ketdi va 1 million 300 ming kishidan oshib ketdi. Somma operatsiyada Antanta o‘z vazifasini bajarmadi. Germaniya fronti yanchib tashlanmadi.

14.5.rasm. Angliya og‘ir tanki M-1

Sharqiy Yevropa frontidagi harbiy harakatlar: Janubiy-G‘arbiy Frontdagi hujumlar (1916-yil iyun–sentyabr). 1915-1916-yillar qishi ruslarning ishlab chiqarish sanoatiga ancha yengillik yaratdi, u vintovkalar va harbiy anjomlar bo‘yicha yetishmovchiliklarni to‘ldirishga muvaffaq bo‘ldi, bu esa 1916-yilgi kampaniya oldidan rus armiyasining jangovar qobiliyatini oshirdi. Falkengeyn ruslar qarshiligini sindira olmadi.

1916-yil bahorida Rus fronti uchta frontdan tashkil topdi: Petrograd strategik yo‘nalishini ta‘minlovchi Shimoliy, Moskva strategik yo‘nalishi bo‘yicha G‘arbiy va Kiyev strategik yo‘nalishi bo‘yicha Janubiy-G‘arbiy frontlar. Ular Riga ko‘rfazidan Rossiya–Ruminiya chegarasigacha bo‘lgan

1200 kilometrdan ortiq istehkomlar pozitsiyasini egalladilar. Rus frontida jami 1 million 732 ming askar (qilich) mavjud edi. Dushman kuchi esa 1 million 61 ming askardan iborat bo'lib, Avstriya uchastkasida uchta Avstriya–Vengriya va bitta Germaniya diviziyalari joylashgan edi.

Janubiy-G'arbiy frontning yorib o'tish uchastkasida Avstriya mudofaasi, bir-biridan besh kilometr va undan ortiq masofada joylashgan ikki-uchta chiziqdan (pozitsiyadan) tashkil topdi. Chuqurligi 1,5–2 km bo'lgan, ikki-uchta okoplar chizig'idan va tarmoqlardan iborat bo'lib, bir-birovi bilan artilleriya munosabatida aloqada bo'ldi.

Birinchi pozitsiya oldida 2–3 ta tikanli to'siqlar yaratilib, ularning har biri 4–10 qatorli qoziqlar yoki roqatkalarga ega bo'ldi. Alohida uchastkalarda elektr toki ulangan simlar tortildi, bombalar osib qo'yildi, o'zi portlab ketadigan fugaslar ko'mildi. Juda ko'p sonli blindajlar, pana joylar, pulemyotlar o'rnatilgan tuynuklar, otish tuynuklari, ayvonchalar yaratildi.

Brusilov hujumi va dastlabki muvaffaqiyat. 4-iyunda general Brusilov qo'mondonligidagi Janubiy-G'arbiy front qo'shinlari hujumga o'tdi. Bu front asosiy zarbani 8-armiya kuchlari bilan, ikkinchi darajali, lekin qudratli zarbalarni 11-, 7- va 9-armiyalarning kuchlari bilan berdi. 4-iyunda butun front bo'ylab dushman pozitsiyalariga artilleriya zarbalari berildi.

Janubiy-G'arbiy frontning hujumkor operatsiyalari sentyabr oyining birinchi sanalarigacha davom etdi. U uch martalik hujumga o'tish, faol mudofaalanayotgan dushman bilan uzluksiz janglar olib borish bilan xarakterlandi.

Dushmanning mustahkamlangan pozitsiyasi yorib o'tildi va u rivojlantirilib, Janubiy-G'arbiy front oldinga harakatlandi:

Asosiy zarbani bergan o'ng qanotdagi 8-armiya 70–75 kilometrغا (dushman pozitsiyasini front bo'ylab 80 kilometrغا yorib o'tdi), chap qanotdagi 9-armiya 50–60 kilometrغا, 11-armiya 35–40 km va 7-armiya 10–15 kilometrغا oldinga siljidi. Dushmanning ko'p askarlari asirga olindi. 8-armiya artilleriya tayyorgarligi bilan simli to'siqlar, birinchi okoplar chizig'i to'lig'icha, ikkinchi okoplar chizig'i qisman buzib tashlandi. Birinchi chiziq okoplarining bir qismini dushman tashlab ketdi. Uch kun ichida 8-armiya birlashmalari avstriyaliklar pozitsiyalarini front bo'ylab 70–80 kilometrغا yorib o'tdi va dushman ichkarisiga 25–30 kilometrغا suqulib kirdi. 7-iyunda Lutsk shahri egallandi.

Lutskning egallanishi bilan armiya front chizig'i yoy ko'rinishiga kelib qoldi va uning qavariq tomonida markaz qo'shinlari turib qoldi. Armiyalarning qanotlari bu vaqtda dastlabki pozitsiyalarga taqaldi. 8-iyundan 15-iyungacha 8-armiya chap qanotga harakatni davom ettirdi. O'ng qanot qo'shinlari dushman pozitsiyalarini yorib o'ta olmadi.

Brusilov yorib o'tishi (Lutsk yorib o'tishi nomi bilan ham mashhur) Birinchi jahon urushidagi eng muvaffaqiyatli rus operatsiyasi bo'lib, Avstriya-Vengriya armiyasini deyarli yakson qildi.

1916-yilgi jang harakatlarining umumiy harbiy-strategik natijasi va pozitsion urushning kuchsizlanishi. 1916-yilgi kampaniyasi pozitsion urush sharoitida tomonlarning o'zaro kuchsizlanishi davri bo'lib, u uchta yirik operatsiya (Verden, Somma va Brusilov yorib o'tishi) bilan xarakterlandi va jangovar harakatlarning global miqyosda kuchayishiga olib keldi.

Gʻarbiy Yevropada Germaniyaning Fransiya urushdan chiqarishga qaratilgan asosiy rejasi (Verden) barbod boʻldi. Har ikkala jang (Verden, 21-fevral – 18-dekabr; Somma, 1-iyul – 18-noyabr) ham ulkan talofatlar (jami 2 milliondan ortiq) olib keldi, ammo strategik natijaga erishilmadi: front chizigʻi minimal darajada oʻzgardi (Sommada 12 km), Germaniya mudofaasi yorib oʻtilmadi, pozitsion muvozanat saqlanib qoldi. Biroq, Somma jangida tanklarning birinchi marta qoʻllanilishi (15-sentyabr) kelajakdagi urush taktikasiga yangilik kiritdi.

Brusilov yorib oʻtishi (Sharqiy Front): General Brusilov qoʻmondonligidagi Janubiy-Gʻarbiy frontning hujumi (4-iyun – sentyabr) katta muvaffaqiyat qozondi, Avstriya–Vengriya armiyasiga jiddiy zarba berdi (1,5 milliongacha yoʻqotish) va frontni 70-80 km gacha yorib oʻtdi. Bu operatsiya Markaziy davlatlarni Germaniya va Italiya frontlaridan 30 dan ortiq diviziyalarni Sharqqa olib kelishga majbur qildi, shu bilan Gʻarbdagi ittifoqchilarning holatini yengillashtirdi.

1916-yil avgustida Antanta tomonidan urushga kirgan Ruminiya mustahkam tayyorlanmagan armiya, ayniqsa ogʻir artilleriyaning yoʻqligi tufayli, Makensen va Falkengeyn guruhlari tomonidan tezda magʻlubiyatga uchratildi. Natijada Buxarest 4-dekabrda jangsiz topshirildi. Kavkaz frontida esa rus qoʻshinlari Erzurum, Trapezund va Erzinjon operatsiyalarida muvaffaqiyat qozonib, Turkiya hududiga 250 km ga yaqin oldinga siljidi. Italiya frontida ham brusilov yorib oʻtishi tufayli avstriyaliklar Rossiya frontiga qoʻshin yuborishga majbur boʻlishdi, bu esa italiyaliklarga vaqtinchalik yengillik berdi.

1916-yil kampaniyasi yakunida Markaziy davlatlar Germaniya bosh shtabi boshligʻi etib Hindenburg va uning birinchi general-kvartirmeysteri

Lyudendorf tayinlanishi bilan strategik mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi. Bu kompaniya Germaniyaning strategik rejasini (Fransiya urushdan chiqarish) inqirozga uchratdi va Antanta uchun g'alabaga erishish imkoniyatini yaratdi, garchi ular Germaniya frontini yanchib tashlash kabi asosiy vazifani bajara olmagan bo'lsalar ham. Janga yangi texnologiyalar (tanklar) kirib keldi va urushning uzoq davom etishi har ikki tomonning resurslarini sezilarli darajada susaytirdi.

1916-yil kampaniyasi Birinchi jahon urushi harbiy san'atida mudofaaning kuchayishi va uni yorib o'tish uchun yangi texnik hamda taktik yechimlarni izlash davri bo'ldi.

Mudofaa ancha mustahkamlandi va chuqurlashdi, uning asosi bo'lib 2–3 ta istehkomlar chizig'i xizmat qildi. Bunday chuqur mudofaa tizimi chuqurlikdan qarshi hujumni qo'llash va operativ zaxiralar bilan manyovrni amalga oshirish imkonini berdi. Artilleriya o't zarbasining rivojlanishi esa mudofaalanayotgan piyodalardan dushmanga yaqin mudofaa chizig'ida minimal sondagi jangchilarni qoldirishni va asosiy kuchlarni front ortiga joylashtirishni talab qildi (ya'ni, mudofaani kamchilik bilan boshqarish strategiyasi).

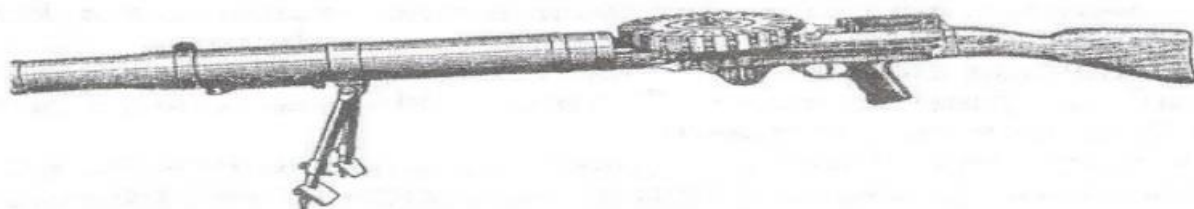
Piyoda qo'shinlar o't zarbalarini oshirish uchun qo'l pulemyotlarini (masalan, Lis tomonidan yaratilgan Angliya qo'l pulemyoti) qo'lladilar. Shu maqsadlar uchun piyodalarning o't zarbalarini oshirishda kichik kalibrli batalon to'plari va minomyotlar (masalan, 90 mm li bombomyot) kiritildi.

Artilleriya va kimyoviy qurollardagi innovatsiyalar:

- "Olovli val": Piyodalarni o't zarbasi bilan kuchaytirish sifatida harakatchan to'siqli zarba, ya'ni "olovli val" qo'llanildi.

- *Kimyoviy kurash vositalari:* Kimyoviy va tutunli snaryadlar (ilgari gaz ballonli atakalarning o‘rniga) ko‘rinishidagi kimyoviy kurash vositalari endi artilleriyada qo‘llanila boshlandi.

Sommadagi operatsiyada birinchi marta jangda tanklar ishtirok etdi (garchi bu matnda keltirilgan ma’lumot 1917-yilda yaratilgan Lis pulemyoti haqida xato bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, manba matniga to‘liq amal qilinmoqda). Takomillashuvi past bo‘lgan tanklar kam sonda qo‘llanildi va ulardan piyodalarni dushmanning mudofaa pozitsiyalariga yaqinlashishlariga ko‘maklashuvchi vosita sifatida foydalanildi. Yurish tezligi sust, harakatlanish uzoqligi kam bo‘lgan tanklar taktikaga va artilleriyaning qo‘llanishiga, hamda asosiy qo‘shin turlari o‘rtasida shakllangan aloqaga katta ta’sir ko‘rsatmadi. Lekin tanklarning jang maydonida birinchi qo‘llanishi ularning kelajagi porloq ekanligidan dalolat berdi.

14.6.rasm. Lis tomonidan yaratilgan Angliya qo‘l pulemyoti

1916-yilgi kampaniya pozitsion urush sharoitida harbiy san’atning rivojlanishidagi muhim bosqich bo‘ldi, bu jarayon qo‘shin turlarining vazifalari va jangovar taktikalarning o‘zgarishida namoyon bo‘ldi.

Pozitsion kurashda muvaffaqiyatni rivojlantirish, qisman aloqa va kuzatuvni amalga oshirish uchun belgilangan otliqlar o‘zining an’anaviy jangovar sifatlarini namoyish eta olmadi. Aksincha, muhandislik qo‘shinlari mudofaa chiziqlarini, hujum uchun dastlabki marralarni

qurishda va qo'shin uchun yo'llarni yaxshilashda o'z san'atlarini ancha takomillashtirdilar. Hujum muhandislik vositalari bilan ancha samarali ta'minlana boshlandi, ammo jang maydonida qo'shinni bevosita ta'minlash darajasi hali kuchli emas edi.

Aviatsiya havoda hukmronlikni qo'lga kiritish uchun kurash olib bordi va razvedkachi, bombardimonchi va qiruvchi aviatsiyaga bo'lindi. Bombardimonchi aviatsiya dushmanning yaqin masofadagi front ortiga zarbalar berish uchun qo'llanildi. Qiruvchi-samolyotlar esa aviatsiyaning boshqa turlari uchun katta xavf tug'dirdi. Yakka holda havo jangini olib borishdan samolyotlar uchta va undan ortiq zvenolarga bo'linib guruhli janglarga o'tdi. Ularning muhim vazifasi bombardimonchi va razvedkachi samolyotlarni kuzatishdan iborat bo'ldi. Shu tariqa qiruvchi aviatsiyaning bombardimonchi va razvedkachi aviatsiyasi bilan o'zaro hamkorlikni tashkil etish muammosi yuzaga keldi.

1916-yilda katta avtomobil tashish ishlari amalga oshirildi (masalan, Verdendagi «muqaddas yo'l» bo'ylab va Sommada), bu logistik ta'minotning o'sishini ko'rsatdi. Piyodalar hujumkor jangni zanjir to'lqinlari bilan, shuningdek, guruh-guruh (Verden, Somma) bo'lib va shturmchi komandalarga (ruslarning Janubiy-G'arbiy fronti) bo'linib olib bordi. Piyodalarning tashkil etilgan maxsus guruhlari okop janglarida qo'llanildi.

Hujumkor jangning muvaffaqiyati artilleriya tayyorgarligiga bog'liq bo'ldi, lekin artilleriya piyodalarni faqat to'siqli zarbani ko'rish imkoniyati bo'lgan chuqurlikkacha kuzatib bordi. Piyodalarning qamrab oluvchi manyovrlarsiz tekis taqsimlanishi, mudofaaning butun chuqurligida uni bosib o'tish yoki yanchib tashlash uchun yetarli bo'lmadi. Bu holat jangda

ishtirok etuvchi hamma qo'shin turlari jangovar imkoniyatlaridan to'liq foydalaniladigan umumqo'shin jangini tashkil eta olmaslikdan dalolat berdi. Ya'ni, turli qo'shin turlari (piyoda, artilleriya, aviatsiya, muhandislik) o'rtasidagi o'zaro aloqa va sinxronizatsiya strategik muvaffaqiyatga erishish uchun yetarli darajada rivojlanmagan edi.

14.3. Birinchi Jahon urushining yakuni va harbiy san'atga ta'siri (1917-1918-yillar)

1917-yilgi kampaniya Birinchi jahon urushining strategik muvozanatini butunlay o'zgartirgan ikki asosiy omil bilan ajralib turadi: Rossiyaning urushdan chiqishi va AQSHning urushga kirishi.

1917-yil boshida Germaniya koalitsiyasining ahvoli, Belgiya, Fransiyaning katta qismi, Polsha, Boltiqbo'yi va Belorussiyani egallaganiga, shuningdek, Serbiya va Ruminiya ustidan g'alaba qozonganiga qaramasdan, juda og'ir edi.

Germaniya odamlar zaxiralariga muhtojlik seza boshladi. Mamlakat o'z aholisining 17 yoshdan 45 yoshgacha bo'lgan harbiy ishga majbur erkak kishilaridan 1917-yil bahorida faqat 13 diviziyani tashkil etishi mumkin edi.

Avstriya-Vengriyaning ahvoli bundan ham og'irlashib, uning armiyasi frontlarni faqat germaniyaliklar yordamida ushlab turishga qodir edi.

Iqtisodiy, moliyaviy va odam zaxiralari bo'yicha ustunlik Antanta tomonida bo'ldi. U, ayniqsa, AQSHning iqtisodiy yordamiga ega bo'ldi.

Antanta harbiy jihatdan Markaziy davlatlardan anchagina kuchliroq bo‘lib, 1917-yilda urushda g‘alaba qilishga umid bog‘ladi.

AQSH Germaniyaning g‘alaba qilishidan va uning Yevropada hukmronlik qilishidan cho‘chidi. Shu sababli, 1917-yil 6-aprelda Amerika Qo‘shma Shtatlari Germaniyaga urush e‘lon qildi. Germaniya bosh qo‘mondonligi AQSHning urushga kirishini kutmagan hol emasdi. Ular AQSHning G‘arbiy Yevropa teatrida kuchlarni safarbar etish va yoyish uchun ko‘p vaqt sarflashini to‘g‘ri hisobga oldi.

Urush e‘lon qilish bilan birga AQSH qurolli kuchlarni yaratishga kirishdi. AQSHning doimiy armiyasi va milliy gvardiyasi urush boshida 360 ming kishini tashkil etgan bo‘lsa, 1917-yil sentyabrida armiyaga chaqirilgan askarlarning soni 2 million 800 ming kishiga, urush oxirida esa 4 million kishiga yetdi, ulardan 2 millioni Yevropa teatrida joylashtirildi.

1917-yilda Germaniya koalitsiyasi na G‘arbda, na Sharqda qat’iy hujumkor operatsiyalarni olib borishga qodir emas edi. U strategik mudofaaga o‘tdi.

Antantaning rejasi o‘zining kuch va vositalar bo‘yicha ustunligidan qat’iy foydalanishga va urushni 1917-yilda tugatishga asoslanib ishlab chiqildi. Fransiya bosh qo‘mondonligida o‘zgarishlar bo‘ldi: 1916-yil dekabr oyida general Joffr iste’foga chiqdi, uning o‘rnini general Nivel egalladi. Shunday qilib, 1917-yilda yuzaga kelgan strategik vaziyat Markaziy davlatlar uchun juda og‘ir bo‘lib, Antanta uchun qulay bo‘ldi, ayniqsa AQSHning ulkan resurslari va salohiyati evaziga.

14.3-jadval. 1917-yil boshidagi Yevropa urush harakatlari teatrlaridagi kuchlar nisbati

Front	Markaziy Ittifoq Davlatlari Armiyasi	Diviziyalar soni	Antanta Davlatlari Armiyasi	Diviziyalar soni
G'arbiy front				
	Germaniya	129	Fransiya	106
			Angliya	56
			Belgiya	6
			Rossiya	2 brigada
Rossiya fronti	Germaniya	64	Rossiya	130
	Avstriya	38		
	Turkiya	2		
Ruminiya fronti	Avstriya	11	Ruminiya	20
	Germaniya	10	Rossiya	17
	Bolgariya	3,5		
	Turkiya	2		
Saloniki fronti	Bolgariya	8,5	Ittifoqchilar	20
	Avstriya	2	Italiya	17
	Germaniya	1		
	Turkiya	1		
Italiya fronti	Avstriya	34	Italiya	43

14.4-jadval. 1917-yil boshidagi yevropa urush teatrlaridan tashqaridagi (Osiyo va Afrika) kuchlar nisbati

Front	Markaziy Ittifoq Davlatlari	Diviziyalar soni/Kishi	Antanta Davlatlari	Diviziyalar soni/Kishi
Kavkaz, Fors	Turkiya	27	Rossiya	13,5
Mesopotamiya	Turkiya	3	Angliya	5
Arabiston	Turkiya	4		15 000 kishi
Misr va Sinay	Turkiya	2	Angliya	4
Suriya–Anatoliya, Frakiya	Turkiya	9		

Kavkaz va Fors frontlarida Rossiya diviziyalar soni jihatdan (13,5 diviziya) Turkiyaga (27 diviziya) nisbatan ancha kam bo'lgan. Bu joyda rus armiyasi 1916-yilgi muvaffaqiyatlaridan keyin kuchlarni qayta taqsimlaganini ko'rsatadi.

Mesopotamiya, Misr va Sinay frontlarda Angliya Turkiyaga nisbatan diviziyalar sonida ustunlikka ega bo'lgan (Mesopotamiyada 5 ga 3, Misr/Sinayda 4 ga 2). Bu Angliyaning Suvaysh kanali va neft manbalarini himoya qilishga qaratilgan ustuvorligini aks ettiradi.

Turkiya 4 diviziyaga ega bo'lgan holda, Antanta tomonida arab isyonchilari va ularning ittifoqchilari taxminan 15 000 kishilik kuchga ega bo'lgan.

Bu ma'lumotlar Yevropa tashqarisidagi frontlarda asosan Usmonli imperiyasi va Rossiya/Buyuk Britaniya o'rtasidagi janglar olib borilganini va kuchlar nisbati turli hududlarda Antanta uchun qulay emasligini, ammo Britaniya strategik jihatdan muhim hududlarda ustunlikni saqlab turganini ko'rsatadi.

1917-yil boshida Antanta davlatlari 439 diviziyaga (Fransiya-112, Angliya-84, Rossiya-158, Belgiya-6, Serbiya-6, Italiya-51, Ruminiya-22) va Markaziy davlatlar esa 337 diviziyaga (Germaniya-200, Avstro-Vengriya-73, Bolgariya-12, Turkiya-48) ega edilar, bu Antantaning sezilarli ustunligini ko'rsatardi. 1917-yilda qabul qilingan rejaga ko'ra, asosiy rol Angliya va Fransiya armiyalariga berildi, qolgan frontlar esa faol jangovar harakatlarni olib borish vazifasini oldilar.

Sharqiy frontdagi vaziyat va Rossiyaning urushdan chiqishi. 1917-yil fevralida Rossiyada burjua-demokratik inqilobi sodir bo'ldi va hokimiyat tepasiga kelgan Muvaqqat hukumat urushni davom ettirdi.

Iyulda ruslar Janubiy-Gʻarbiy frontda hujumga oʻtdilar (42 piyodalar va 9 kavaleriya diviziyalari). Dastlab rus qoʻshinlari Lvov yoʻnalishida dushman pozitsiyasining bir nechta uchastkalarini egallab, 8-armiya 25–30 kilometrga oldinga harakatlandi, ammo hujum tezda toʻxtab qoldi. Germaniya qoʻmondonligi Fransiyadan (11 diviziya) va boshqa frontlardan qoʻshinni olib kelib, 19-iyulda Ternopol yoʻnalishida kuchli qarshi zarba berdi, frontni yorib oʻtdi va Janubiy-Gʻarbiy front qoʻshinlarini uloqtirib tashladi. Keyinchalik, Germaniya qoʻshinlari 1–6-sentyabrda Riga va 12–20-oktyabrda Moonzund operatsiyalarini oʻtkazib, bu hududlarni egalladi. Rossiyadagi ichki tushkunlik, bir milliondan ortiq qochoqlar (dezertirlar) va iqtisodiy inqiroz davlatning urush olib borish qobiliyatini zaiflashtirdi. 25-oktyabrda (7-noyabrda) Petrogradga inqilob sodir boʻldi, Muvaqqat hukumat agʻdarilib, Ittifoq hukumati oʻrnatildi. Ittifoq hukumati 3-dekabrda Germaniya bilan tinchlik muzokaralarini boshladi va 15-dekabrda bitim imzolanishi bilan Sharqiy frontda urush harakatlari toʻxtatildi. 1918-yil 3-martda Brest-Litovskda tinchlik shartnomasi imzolandi, unga koʻra Rossiya Polsha va Litvadan butunlay, Estoniya, Latviya, Ukraina va Belorussiyaning bir qismidan voz kechdi. Markaziy davlatlar uchun bu bitim strategik yengillik keltirdi.

1917-yildagi Gʻarbiy Yevropa frontda harbiy harakatlar. 1917-yil bahorda fransuzlar va inglizlar qatʼiy hujumga tayyorgarlik koʻrayotgan bir paytda, Germaniya qoʻmondonligi qoʻshinni Nuayon boʻsagʻasidan (135 kilometr front boʻylab) tayyorlangan Zigfrid pozitsiyasiga olib oʻtdi (chekinish 16-martda boshlandi). Bu chekinish ittifoqchilarning tayyorgarligini buzib yubordi. Shunga qaramay, ittifoqchilarning rejalari oʻzgartirilmadi va asosiy zarba Reyms bilan Suasson oraligʻida yorib

o'tish uchun mo'ljallangan 5- va 6-Fransiya armiyalari bilan beriladigan bo'ldi. Operatsiyaga 100 dan ortiq piyodalar, 10 kavaleriya diviziyalari, mingtacha samolyotlar va 2000 tadan ortiq tanklar jalb etildi (jami 1 mln 400 ming kishi). 9-aprelda inglizlarning Arrasdagi hujumi bilan fransuzlar va inglizlarning aprel oyi hujum operatsiyalari boshlandi. Ikki sutkalik artilleriya tayyorgarligidan so'ng, Angliya piyodalari «olovli val» to'suvida hujumga kiritildi va istehkomlarning birinchi chizig'i bir soatga yetmasdan egallandi. Ammo olovli val va tanklarning ortidan harakatlangan piyodalar tezda to'xtab qoldi. Natijada katta talofatlarga olib kelgan holdan toydiruvchi janglar (Nivel hujumi) boshlanib, kutilgan strategik yutuqlarga erishilmadi.

1917-yilgi G'arbiy front kampaniyasi Angliya–Fransiya qo'shinlarining yirik strategik maqsadlarni ko'zlagan hujumlari bilan boshlandi, biroq ular kutilgan natijani bermadi. Aprel oyi hujumlari boshlanib ketgach, 11-aprelda 5-Angliya armiyasi qo'shinlarining bir qismi jangga kiritilgan bo'lsa-da, 3-armiya frontida dushman qarshiligini bosib o'tishga muvaffaq bo'linmadi; 28-aprelda inglizlarning Zigfrid chizig'iga yorib kirishlari esa kichik bir chiziqni egallash bilan chegaralandi. Asosiy zarba berish rejasi 16-aprel ertalab soat 6 da boshlandi, bunda Fransiya bosh qo'mondonligi yorib o'tishni bir sutkada amalga oshirishni rejalashtirgan edi. Biroq, to'qqiz kun davom etgan artilleriya tayyorgarligi hujum qiluvchi qo'shnlarni to'satdan zarba berish imkoniyatidan mahrum etdi, chunki nemislar bu vaqt ichida zaxiralarni tortib keldilar va artilleriyani kuchaytirdilar.

"Olovli val" va tanklar bilan kuzatib borilgan Fransiya piyodalari zich jangchilar ommasi bilan hujum qildi; ammo haddan tashqari qilingan

harakat ham vazifani bajarilishiga olib kelmadi. Janglarda 132 ta tank qoʻllanilgan boʻlib, ulardan 76 tasi jang maydonida qolib ketdi, ularning 57 tasi artilleriya zarbasi ostida tor-mor etildi. Hujum natijasida faqat birinchi va ayrim joylarda ikkinchi istehkomlar chizigʻini egallashga muvaffaq boʻlindi, lekin hujum qiluvchi qoʻshinlar operativ kenglikka chiqa olmadilar. Fransiya va Angliya armiyalarining hujumlari ayrim hollarda toʻxtab qoldi, ayrim hollarda yangi kuchlar bilan davom etdi, ammo janglar faqat tomonlarni holdan toydirdi. Fransuzlarning umumiy talofatlari 120 ming kishini, inglizlarniki 80 ming kishini tashkil etdi, nemislarning talofati esa 280 ming kishiga yetdi. Operatsiya natijasida hech qanday strategik ahamiyatga ega boʻlmagan kichik hududlar egallandi. Aprel oyida oʻtkazilgan bu operatsiya Fransiya «*Nivel qirgʻinixanasi*» (Nivel kushxonasi) deb nom oldi.

Aprel hujumi inqirozidan keyin ittifoqchilar katta hujumkor operatsiyalar oʻtkazmadilar, yirik strategik vazifalardan voz kehdilar va hujumkor operatsiyalar cheklangan maqsadlarni koʻzlab oʻtkaziladigan boʻldi. Endilikda kurash pozitsiyalarni yaxshilash, alohida taktik punktlarni egallash uchun olib borildi. 7-iyunda inglizlar 2-armiya kuchlari bilan Messin rayonida (Ipr rayonida) hujumga oʻtdi. Hujumning maqsadi, inglizlar front uchastkasida dushman suqulib kirgan 15 kilometrli yoy simon boʻsagʻani kesib qoʻyishdan iborat boʻldi. Operatsiya puxta tayyorlandi: hujum uchastkasida yer osti minalashtirish oʻtkazildi, xususan, 600 tonna portlovchi modda (20 ta gorn) oʻrnatilgan, uzunligi 8 ming metr boʻlgan yer osti galerlari oʻtkazildi. Koʻpgina galerlar 50–60 metr chuqurlikdan oʻrnatilgan edi.

1917-yilgi G'arbiy front kampaniyasi Angliya–Fransiya qo'shinlarining avvalgi yirik, ammo muvaffaqiyatsiz hujumlaridan (Nivel qirg'ini) so'ng, harbiy san'atda texnik va taktik jihatdan puxta tayyorlangan, cheklangan maqsadli operatsiyalarga o'tish bilan ajralib turdi.

Messin operatsiyasi va muvaffaqiyatli muhandislik harakati. Artilleriya tayyorgarligi 28-mayda boshlanib, 7-iyun kuni soat uchdan o'n daqiqa o'tganda amalga oshirilgan yirik portlashlar bilan yakunlandi. Operatsiya uchun o'rnatilgan 600 tonna portlovchi moddalar dushmanning oldingi va qisman ikkinchi pozitsiyalarini yer bilan yakson etdi. Natijada Angliya qo'shinlari Ipr rayonida o'z holatlarini ancha yaxshiladilar, bu muhandislik vositalarining pozitsion mudofaani yorib o'tishdagi salohiyatini isbotladi.

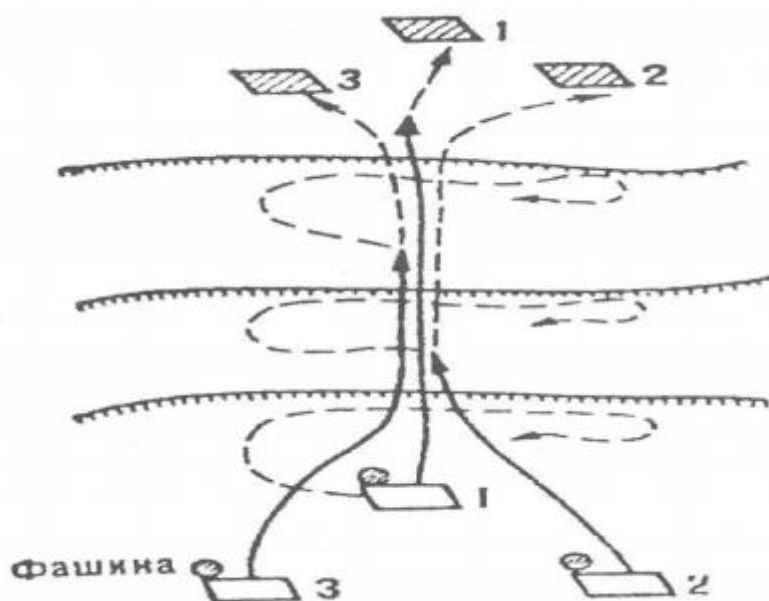
Keyingi yirik operatsiya Iprda bo'lib o'tdi. Asosiy zarbani 5-Angliya armiyasi berib, uni 1-Fransiya armiyasi va 2-Angliya armiyasi qo'llab-quvvatladi. Bu hujumda qo'shinlar ko'p sonli artilleriyaga (frontning har bir kilometriga 6,5 ta to'p) va 216 ta tankga ega bo'ldilar. Operatsiya 31-iyulda 16 kunlik artilleriya tayyorgarligi bilan boshlandi va 10-noyabrgacha davom etdi. Biroq, Ipr jangi frontning yorib o'tilmasligi va harakatlanish chuqurligining bor-yo'g'i 6 kilometrga yetishi bilan yakunlandi. Inglizlar 400 ming, nemislar 240 ming kishilarini yo'qotdilar.

1917-yil 23–26-oktyabrlarda Fransiyaning 6-armiyasi kuchlari bilan Malmezonda o'tkazilgan hujum artilleriyaning eng yuqori zichligiga erishilganligi bilan tarixga kirdi (har bir pogon metrga 8 tonna snaryad otildi). Bu operatsiyaga 1878 ta artilleriya orudiyasi, shundan 1000 tagacha og'ir to'plar jalb etildi, shuningdek, 63 ta tank diviziyalarga

tarqatib berildi. 8 sutkalik artilleriya tayyorgarligidan so‘ng, piyodalar tanklar bilan hujumga kirib, 4 kun ichida dushmanning uchta okoplar chizig‘ini egalladilar va 12 kilometrli frontda nemislar mudofaasiga 6 kilometrga yorib kirishdi.

«Tanklar Tantanasi» (1917-yil 20-noyabr – 6-dekabr). Kambre operatsiyasi harbiy tarixga tanklarni birinchi marta ommaviy qo‘llash tajribasi va pozitsion frontni yorib o‘tish imkoniyatini ko‘rsatgan yutuq sifatida kirdi. Operatsiyaning maqsadi tanklarni piyodalar, aviatsiya va kavaleriya bilan hamkorlikda qo‘llab, dushman pozitsiyasini butun chuqurligida yorib o‘tish edi. Operatsiyani 3-Angliya armiyasi o‘tkazdi, bunda Tank korpusi (476 ta tank, shundan 378 tasi jangovar tanklar), kavaleriya korpusi, 1009 ta artilleriya va 1000 tagacha samolyotlar ajratildi. Germaniya mudofaasi uchta pozitsiyadan iborat bo‘lib, nemislar hujum uchastkasida ikkita diviziyani oldinda va bitta diviziyani zaxirada ushlab turdilar.

Tanklar hujumining jangovar tartibi mukammal ishlab chiqildi. Hujum birin-ketin jangga kiritiladigan tanklar to‘lqinlari bilan olib borildi, har biri uchta tankka ega bo‘lgan vzvodlarga birlashtirildi. Bosh tank oldinda harakatlanib, asosiy kuchlarni to‘sib turdi va simli to‘siqlar hamda okoplar orqali piyodalarga yo‘l ochdi. Ortida kelayotgan ikkita piyodalar tanklari esa okopga yetib kelib, fashinalar (to‘siqdan o‘tish uchun yog‘och bog‘lam) tashlab o‘tdi. Piyodalar esa tank vzvodining asosiy kuchlari ortidan uch guruhga bo‘linib (okop tozalovchilar, okoplarni qamrab oluvchilar, qo‘llab-quvvatlovchi guruh) harakatlandi. Ushbu yangi hamkorlik taktikasining qo‘llanilishi tanklarning kelajakdagi urushlardagi hal qiluvchi rolini namoyish etdi.

14.7.rasm. Tanklarni okoplardan o'tish chizmasi

Birinchi Jahon Urushining 1918-yil jangovar harakatlar. Germaniyaning mag'lubiyati va urushning yakunlanishi. Rossiyaning urushdan chiqishi Germaniyaga Sharqiy frontdagi 40-50 diviziyani G'arbiy frontga tashlash imkonini berdi. Shu sababli, 1918-yil boshida Germaniya Antantaning ustun kuchlari, xususan, AQSH qo'shinlari Yevropa teatriga kelib mustahkamlanishidan oldin, ularni tor-mor etishni reja qildi. Germaniya Bosh qo'mondonligi asosiy zarbani Amienga yo'naltirishni maqsad qildi, bu hududda Angliya va Fransiya armiyalari tutashgan edi. Ushbu hujum "Kayser Shiddati" (Kayserschlacht) nomi bilan ma'lum bo'lib, uning maqsadi ingliz armiyasini mag'lub etish, Fransiyaning qurolli kuchlarini yo'q qilish va Antantani urushdan chiqarish edi.

Germaniya 1918-yilning mart oyidan iyul oyigacha G'arbiy frontda qator yirik hujum operatsiyalarini o'tkazdi, buning uchun 200 ga yaqin diviziya safarbar etildi:

"Michael" Operatsiyasi (Mart): Bu Germaniyaning eng yirik hujumi bo'lib, inglizlarning 5-armiyasi joylashgan Amiendan boshlandi. Ingliz armiyasini ajratib, dengizga siqib chiqarish va Amienga kirib, Angliya-Fransiya frontining butunligini buzish. Ilk bor qo'llanilgan "shturmchi guruhlar" va artilleriyaning tezkor, chuqur nishonga qaratilgan zarbalari tufayli nemislar katta muvaffaqiyatga erishdi va 60 km ga yaqin oldinga siljidi.

Nemislar Parij uchun bevosita xavf tug'dirdi, biroq Antanta qo'shinlari, ayniqsa, general Fochning yagona qo'mondonligi ostiga birlashgandan so'ng, nemislar hujumining sur'atini sekinlashtirdi. Velle daryosi bo'ylab Fransuz mudofaasiga qaratilgan ushbu hujumda nemislar katta tezlikda oldinga siljib, Marna daryosigacha yetib bordi va Parijga 70 km qoldi. Qolgan harakatlar Fransuz zaxiralarini chalg'itishga qaratilgan bo'lsa-da, nemis hujumlarining umumiy sur'ati pasayib, qo'shinlar haddan tashqari tarqalib ketdi.

Germaniya hujumlarining muvaffaqiyatsizlikka uchrashining asosiy sabablari: resurslarning yetishmasligi, qo'shinlarning charchashi, va logistik ta'minotdagi uzilishlar bo'ldi. Shuningdek, 1918-yil yoziga kelib AQSHning millionlab yangi, tetik askarlari G'arbiy frontga yetib kelgani strategik muvozanatni Antanta tomoniga o'zgartirdi.

Iyul oyida nemislarning so'nggi yirik hujumi Antanta tomonidan to'xtatildi. 18-iyulda Fransiya qo'shinlari AQSH va Buyuk Britaniya yordamida tanklar yordamida yirik qarshi hujumni boshladi.

1918-yil 8-avgust kuni Amienda boshlangan Antantaning uzluksiz qarshi hujumi (Yuz Kunlik Hujum deb nomlanadi) Germaniya armiyasini uzil-kesil mag‘lub etdi. Bu hujumda tanklar, aviatsiya va artilleriya muvofiqlashtirilgan holda foydalanildi. Germaniya qo‘shinlari chekinishga majbur bo‘ldi va ularning jangovar ruhi butunlay sindi. Sentabr oyida Bolgariya sulh imzoladi. Oktyabrda Usmonli imperiyasi va Avstriya-Vengriya taslim bo‘ldi.

1918-yil Noyabr inqilobi natijasida imperator Vilgelm II taxtdan voz kechishga majbur bo‘ldi va Germaniyada respublika e‘lon qilindi.

1918-yil 11-noyabr kuni soat ertalab 11:00 da Komp'en o‘rmonida (Fransiya) Antanta va Germaniya o‘rtasida sulh bitimi imzolandi. Bu Birinchi Jahon urushiga yakun yasadi.

14.7.rasm. Pastlab uchuvchi samolyotlarga qarshi otishga moslashtirilgan pulemyot

1918-yil jangovor harakatlarida harbiy san‘atning rivojlanishi va xususiyatlari. 1918-yil kampaniyasi Birinchi Jahon urushining yakuniy bosqichi bo‘lib, yangi qo‘shin turlari – tank, havo va kimyo qo‘shinlarini ommaviy qo‘llash bilan xarakterlanadi. Bu davrda qurol-yarog‘lar, piyodalarni qo‘llash usullari, shuningdek, artilleriya bilan tanklar va

aviatsiyaning o‘zaro hamkorligini ishlab chiqish takomillashdi. Dushmanning butun taktik mudofaa chuqurligini yengib o‘tish uchun jangovar tartibni eshelonlashtirish shart bo‘lib qoldi. Piyoda qo‘shinlar ko‘proq guruhli jangovar tartibda jang olib bora boshladi. Mudofaa jangi taktikasi esa harakatchan mudofaani qo‘llash bilan xarakterlandi, bundan maqsad oldinga ildam harakatlanayotgan dushmanni holsizlantirish, uni to‘xtatib qo‘yish va dastlabki pozitsiyaga uloqtirib tashlashdan iborat edi.

Artilleriyaning qo‘llashda ham jiddiy o‘zgarishlar yuz berdi. To‘satdan zarba berishga erishish uchun atakaga tayyorlanish bir necha soat mobaynida olib borildi; ko‘p hollarda o‘t ochib zarba berish piyodalar hujumi bilan boshlangan. Artilleriya zarbasi (artilleriya tayyorgarligi) to‘satdan zarba berishga erishish uchun nishonlarni dastlabki otib ko‘rishsiz boshlangan. O‘t ochish jadalligi va uning buzib tashlash va zaxarlash kuchi (ko‘plab kimyoviy snaryadlarni qo‘llash natijasida) taktik mudofaani yorib o‘tishni ta‘minladi. Artilleriya tayyorgarligi dushman mudofaasini bosib qo‘yish, uni kuchsizlantirish va piyodalarni yerga yotishga majbur qilish maqsadida olib borildi. Artilleriyaning takomillashtirish davom etdi, biroq diviziya artilleriyasi hujum muvaffaqiyatli rivojlanganda piyodalarning ortidan yetishib harakat qila olmay qoldi, shuning uchun artilleriyaning ko‘plab avtomobillarda tashib yurishga to‘g‘ri keldi. Piyodalarni jang paytida o‘t bilan kuzatib borishning asosiy shakliga aylangan olovli val ularning hujumlarini 3–4 km chuqurlikda qo‘llab-quvvatlagan, lekin u ko‘p hollarda piyodalardan o‘zib ketgan yoki u bilan aloqa yo‘qolgan paytlarda butunlay buzilgan. Shuningdek, 1918-yilda germaniyaliklar Parijga 100 mm snaryadlar bilan 100 km masofadan zarbalar berganlar.

Tanklarning soni va sifati oshdi (masalan, urushning oxirigacha frontlarda harakat qilgan ingliz tanklarining soni 2000 tani tashkil etdi). Mudofaa davrida ittifoqchilar tanklari Germaniya qo‘shinlarini to‘xtatib qolishda piyodalarga ko‘maklashib, qarshi hujumga tashlangan. Hujumkor operatsiyalarda tanklar piyodalarga yo‘l ochib bergan. Ittifoqchilar qo‘mondonligi samolyotlar bilan tanklar o‘rtasida aloqani tiklashga va tankka qarshi orudiyalarni havodan tor-mor etishga harakat qildi. Tank birlashmalariga samolyotlar biriktirilgan. Tankka qarshi vositalar ham takomillashdi va ancha ishonchli qo‘llanila boshlandi. Tankka qarshi batareyalar soni oshdi, turli xildagi "tuzoqlar" va to‘siqlar yaratila boshlandi. 1918-yilning ikkinchi yarmidan minalar va mina maydonlari keng qo‘llanila boshlandi.

1918-yil kampaniyasi aviatsiyaning ommaviy qo‘llanilishi bilan ham xarakterlidir (masalan, 1918-yilda faqat inglizlarning o‘zlari 5500 tonna aviabomba tashladilar). Germaniya bombardimonchi aviatsiyasi Parij va Londonni bombardimon qildilar. Havo hujumidan mudofaa tizimi (HHM, PVO) rivojlandi. U front zonalaridan tashqari, frontdan olisda joylashgan yirik alohida siyosiy va iqtisodiy ob’ektlarni ham qamrab oldi. Fransiya va Angliya otliq otryadlari Bosh qo‘mondonlik zaxirasini tashkil etib, hujum qilayotgan Germaniya piyodalarini to‘xtatib qolgan yoki ittifoqchilar hujumi davrida dushman chekinishini tezlatgan. Kampaniya davomida qo‘shinni boshqarishning yanada murakkablashishi ko‘zga tashlandi. Shtablar turli xil qo‘shin turlari va vositalar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikni tashkil etish bo‘yicha katta ishlarni olib bordilar. Boshqarish texnikasi va aloqa takomillashdi. Operatsiyani moddiy vositalar bilan ta‘minlash, havodan kuchli va to‘xtovsiz bombardimonlar sharoitida ularni tashib

keltirishni amalga oshirish murakkab ish bo'lib qoldi. Avtomobil transporti ancha muhim ahamiyat kasb etib boshladi (1918-yil iyulida avtomobillarda ittifoqchilar tomonidan 950 ming kishi tashib keltirildi).

Birinchi Jahon urushi davrida harbiy san'at rivojining asosiy o'ziga xos belgilari. Birinchi Jahon urushi o'zining keng ko'lamligi va unda ishtirok etgan davlatlar soni bilan, harbiy harakatlar teatrining kengligi, odamlar safining ko'pligi, frontning kengligi va harbiy harakatlarning qat'iyligi bilan nihoyatda ulkandir. Urushga jalb etilgan 33 ta mamlakatning aholisi bir yarim milliard kishidan oshib ketdi, bu Yer shari aholisining $\frac{2}{3}$ qismidan ortiqdir. Urush Yevropa, Osiyo va Afrika hududlarini qamrab olib, umumiy maydoni 4 mln km² ni tashkil etdi. 1917-yil yanvarida har ikkala koalitsiyalarning armiyalarida 33.5 mln kishi harakat qildi. Urush davrida Markaziy davlatlar koalitsiyasida 25 milliondan ziyod kishi va Antanta davlatlarida 48 mln kishi safarbar etildi: Rossiyada 19 mln kishi; Germaniyada 13.3 mln kishi; Avstriya-Vengriyada 9 mln kishi; Fransiyada 8.2 mln kishi; Angliyada 9.5 mln kishi; AQSHda 3.9 mln kishi. Urush davridagi umumiy talofatlar soni juda ulkan bo'lib, halok bo'lganlar va yaralanib o'lganlar 10 mln kishini, yaradorlar va nogironlar soni 20 mln kishini tashkil etdi.

Birinchi Jahon urushi yillarida iqtisodiyot va texnikaning hal qiluvchi roli namoyon bo'lib, urushning borishi va uning oqibati davlatning front ortiga bog'liqligi ko'rinib qoldi. Antanta davlatlari erishgan g'alaba iqtisodiyot va bilvosita urushning g'alabasi bo'ldi. Germaniya bloki davlatlari strategik xom ashyo va oziq-ovqat zaxiralariga katta muhtojlik sezib boshladi. Yirik front bo'ylab yoyilgan millionlab kishilarga ega bo'lgan armiyalar, ularni o'q-dorilar, jangovar texnika, anjomlar va oziq-

ovqat bilan uzluksiz ta'minlashni talab etdi. Urush sanoatning asosiy sohalarini harbiy ishlab chiqarishga o'tkazishga, urush olib boruvchi barcha davlatlarning butun iqtisodiyotini urushni ta'minlash uchun xizmat qilishga majbur etdi. Antanta mustamlaka davlatlarning kuchlari va moddiy zaxiralaridan foydalandi.

Urush davrida armiyalar mashinalashtirildi, ularning zarba berish qudrati, manyovrchanligi va zarbdor kuchi beqiyos oshdi. Oshib borayotgan zarbaning hamda qo'shinning manyovrchanlik kuchini ko'rsatuvchi belgi yangi jangovar mashinalar – tanklar va zirxli mashinalar bo'lib hisoblandi. Qo'shinni tezkorlik bilan harakatlanishida, ularni bir uchastkadan boshqasiga tashib keltirishda avtotransport katta rol o'ynadi. Urush boshida Fransiya armiyasi 6 mingta yuk avtomobillariga, urush oxirida esa 80 mingta avtomobilga ega bo'ldi. 1914-yilda bitta askarga 0.3–0.4 mexanik tirgak ot kuchi to'g'ri kelgan bo'lsa, 1918-yilga kelib bu ko'rsatkich 1.5–2.0 ga yetdi. Urush davrida yangitdan dala fortifikatsion texnikasi yaratildi; aloqa vositasi, telegraf, telefon va radio rivojlandi. Harbiy texnika, armiyalar soni, qurolli kurash olib borishning usullari va shakllarining o'zgarishi bilan qo'shin turlari munosabatida uni tashkil etish tizimining o'zgarishi bog'liq. Yirik frontda qurolli kurashni olib borish, unda millionlab jangchilarga ega bo'lgan armiyalarni joylashtirish armiya guruhleri va front birlashmalarining (Rossiyada) yaratilishiga olib keldi. Urush masshtablarining oshishi bilan diviziyalar soni ham oshdi. Urush boshida diviziyalar soni 363 ta bo'lgan bo'lsa, ularning soni urush oxirida 893 taga yetdi.

**14.5. jadval. 1914–1918 yillarda turli harbiy texnika ishlab
chiqarilganligi**

Qurol-yarog‘ va o‘q- dorilarning turi	Germaniya	Avstro- Vengriya	Fransiya	Angliya	Rossiya	AQSH
Vintovkalar (ming dona xisobida)	8547	3500	2500	3845	3300	3500
Pulemyotlar (ming dona xisobida)	280	40,5	312	239	28	57
Artilleriya orudiyalari (ming dona xisobida)	64	15,9	23,2	26,4	11,7	4
Minomyotlar (ming dona xisobida)	12	-	3	2,5	-	0,6
Tanklar (ming dona xisobida)	100	-	5300	2800	-	1000
Qurol-yarog‘ va o‘q-dorilarning turi	Germaniya	Avstro- Vengriya	Fransiya	Angliya	Rossiya	AQSH
Samolyotlar (ming dona xisobida)	47,3	5,4	52,1	47,8	3,5	13,8
Artilleriya o‘q- dorilari (ming dona xisobida)	306	80	290	218	67	20
O‘qlar (ming dona xisobida)	8,2	4	6,3	8,6	13,5	3,5
Avtomashinalar (ming dona xisobida)	65	-	110	87	20	30

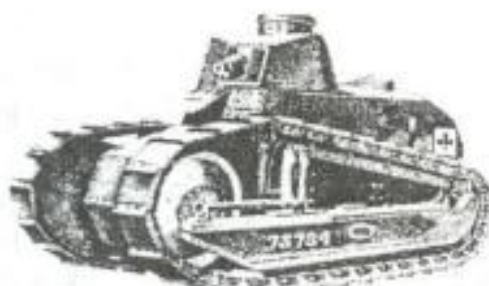
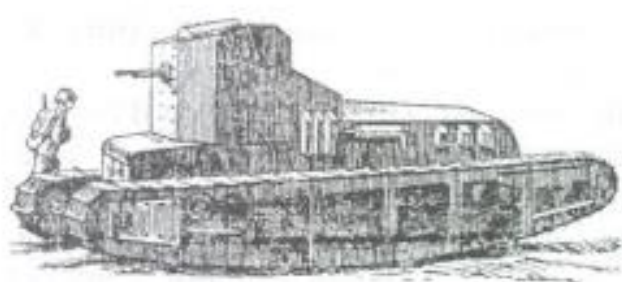
Birinchi Jahon urushi davrida piyoda qo‘shinlar asosiy qo‘shin turi bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, uning armiyadagi ulushi va ahamiyati pasaydi.

Misol uchun, Fransiya armiyasida piyodalarning umumiy qo'shinlar tarkibidagi ulushi 1915-yilda 71.8 % dan 1918-yilga kelib 50.4 % ga pasaydi. Diviziyalarda piyodalar soni ancha kamaydi; diviziyaning tashkiliy tarkibi anchagina o'zgarib, piyodalar polklari qisqartirildi yoki polklarda batalonlar soni kamaydi. Xususan, Germaniya 1915-yilda, Fransiya esa 1916-yilda diviziyalarda piyodalar polklari to'rttadan uchtaga kamaydi. Natijada, germaniyaliklar va fransuzlar 12 batalonli diviziyalardan 9 batalonli diviziyalarga o'tdi. Shu bilan birga, polklarda pulemyot rotalari saflari ko'paydi va piyodalar safiga yaqin masofalarga zarba beruvchi artilleriya kiritildi. Ushbu o'zgarishlar tufayli, diviziyalarda piyodalar soni kamayganiga qaramay, ularning zarba berish qudrati 2.5–3 marta oshdi.

Urush davrida artilleriyaning ahamiyati uzluksiz oshdi. Misol uchun, Fransiya armiyasida artilleriyaning ulushi 1915-yilda 18.1\% ni tashkil etgan bo'lsa, 1918-yilda bu ko'rsatkich 35.7\% ga yetdi. Piyodalarni jangda o't zarbasi bilan qo'llab-quvvatlovchi piyodalar artilleriyasi va zenit artilleriyasi qariyb yangitdan yaratildi, shuningdek, tankka qarshi artilleriyaga asos solindi. Artilleriyaning otish uzoqligi (asosiy namunalarning otish uzoqligi 15–30\% ga) va harakatchanligi oshdi. Artilleriyaning ko'p sonli orudiyalarini manyovr qilish va uni ommaviy qo'llash maqsadida Bosh qo'mondonlik artilleriya zaxirasi (BQAZ) yaratildi. Urushning pozitsion kurash davrida pozitsion mudofaani yorib o'tish bevosita artilleriya harakatiga bog'liq bo'ldi. Piyodalar artilleriyaning o'z o't ochish pozitsiyalarini oldinga ko'chirib, yana artilleriya tayyorgarligini o'tkazishini kutib marradan marraga hujum qilgan. Birinchi vaqtda uzoq davom etgan artilleriya tayyorgarligini

o'tkazishda (bir necha sutka), artilleriyaga dushman mudofaa inshootlarini buzib tashlash vazifasi yuklatilgan edi. Keyinchalik bu vazifa "mudofaani bartaraf" etish vazifasi bilan almashtirildi. Endilikda artilleriya tayyorgarligi bir necha soat (3–5 soat) o'tkaziladigan bo'ldi. Piyodalar hujumining boshlanishi bilan, o'tkazilgan artilleriya tayyorgarligidan keyin dushmanga piyodalarning bevosita nayzabozlik zarbalaridan oldin so'nggi o't zarbasini berish maqsadida olovli val (1916-yildan) qo'yilgan.

1916-yilning ikkinchi yarmidan keyin jang maydonida tanklar paydo bo'ldi. Ularning paydo bo'lishi dushmanning yoppasiga mudofaa pozitsiyalarini engib o'tish kerakligi, pozitsion tanglikdan operativ kenglikka chiqish va oxir oqibat kurashning pozitsion shaklidan manyovrchanlikka o'tish uchun kelib chiqdi. Tanklar, ayniqsa 1918-yil operatsiyalarida katta rol o'ynadi. Lekin tanklar umuman takomillashmagan edi va ular piyodalarni dushmanning mudofaa chizig'iga yetkazuvchi vosita sifatida qo'llanildi. Asta-sekin urush davomida tank qismlari taktik va tashkiliy jihatdan qisman mustaqil qo'shin turi sifatida tashkil etila boshlandi. Urush oxirida frontda va front ortida Antanta 8 mingta tanklarga ega bo'ldi (Germaniyada 70 ta). Tanklarning texnik-taktik xarakteristikalarini yaxshilandi. Ularning harakatlanish tezligi 13 km/soatga va zaxira harakatlanish uzoqligi 100–150 kilometr gacha oshirildi.

14.7.rasm Birinchi jahon urushida qo'llanilgan dastlabki tanklar.

Tanklarning jangga kiritilishi bilan hujum sur'ati oshdi, piyodalar yangi guruhli hujum jangovar tartibi – guruhli hujum taktikasiga o'tdi. Tanklarning paydo bo'lishi artilleriyaga tanklarni o't bilan qo'llab-quvvatlashni tashkil etish vazifasini yuklatdi.

Urushda aviatsiya katta rivojlanishga ega bo'ldi. Avval u nishonlarni razvedka qilish va artilleriya zarbasini yo'naltirish (korrektirovka qilish) uchun belgilangan va o'ta takomillashmagan edi. 1917-yilda aviatsiya to'rtta qo'shin turidan tashkil topdi: qiruvchi, shturmchi, yengil bombardimonchi va og'ir bombardimonchi aviatsiya. Aviatsiyaning soni tez sur'atlar bilan oshib bordi. Sulh tuzilgan kunda urush olib boruvchi tomonlar safda 10136 ta samolyotlarga ega bo'ldilar. Tashkiliy jihatdan aviatsiya 10–12 ta samolyotlari bilan otryadlarga (eskadrilyalarga), guruhlariga, eskadralarga va brigadalarga bo'lindi. Fransiya qo'mondonligi 1918-yilda 660 ta samolyotga ega bo'lgan birinchi havo diviziyasini tashkil etdi. 1917-yildan yirik operatsiyalarda 1000 tagacha va undan ortiq samolyotlar ishtirok eta boshladi. Aviatsiya bilan kurashda Havo Hujumidan Mudofaa (HHM) qo'shinlari rivojlana boshladi.

1915-yil aprelida Germaniya kimyo urushini ochib berdi. Ayniqsa bu kurash 1917-yilning yozi va kuzida juda qat'iy tus oldi, u 1918-yilda katta rivojlanishga ega bo'ldi. Zaharlovchi moddalar (ZM) dushmanni yakson etish yoki safdan chiqarish maqsadida qo'llanildi. Avvalboshda ular bo'g'uvchi gazlar bulutini (to'lqinini) yaratuvchi gaz ballonlari ko'rinishida qo'llanildi. 1915-yil iyunida nemislar kimyoviy snaryadlarni qo'lladilar. Artilleriya tayyorgarligi paytida otilgan hamma snaryadlarning 30\% ni kimyoviy snaryadlar tashkil etdi. Kimyoviy hujumga qarshi,

jamo'a va yakka himoyaga bo'lingan kimyoviy mudofaa vositalari ishlab chiqildi va qo'llanildi. Zaharlovchi vositalardan ko'rilgan umumiy talofatlar Fransiya, Angliya, Amerika va Germaniya armiyalarida yarim million kishini tashkil etdi.

Otliq qo'shinlar qo'shin turi sifatida oldingi jangovar sifatlarini ko'rsata olmadi. Urush oxirida u ancha qisqarib ketdi. Pozitsion urush davrida otliqlar otdan tushganlar va piyoda qo'shin sifatida harakatlanganlar. Otliq qismlar pulemyotlar, samolyotlar o't zarbasidan va ular tashlayotgan bombalardan katta talofatlar ko'ra boshladilar. Lekin bular hammasi otliqlarni muvaffaqiyatni rivojlantirish uchun yorib o'tilgan uchastkalarga kiritishga to'sqinlik qilgan emas.

Urushda muhandislik qo'shinlari va muhandislik vositalari keng rivojlanishga ega bo'ldi. Muhandislik qo'shinlarining ahamiyati 1.5–2 marta oshdi. Oliy muhandislik qo'shin birligi batalon hisoblandi. Batalondagi to'rtta rotadan bittasi telegraf rotasi bo'ldi. Piyodalar diviziyalariga bittadan muhandislik rotalari ajratilgan. Muhandislik qo'shinlari rivojlangani sari uning safidan aloqa, temir yo'l, avtomobil, zirhli, havoda suzuvchi (dirijabllar) va aviatsiya qo'shinlari ajralib chiqdi. Urush davrida front orti xizmatining roli oshdi. O'q-dorilarni tashib keltirish ko'p marotabaga oshdi. Front orti xizmatining uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun avtomobil qismlari tashkil etildi.

Bosh jang strategiyasi urushning yangi talablariga javob bermay qoldi. Bosh jangda g'alabaga erishish va dushmanni ketma-ket tor-mor etish rejasi barbod bo'ldi. Urush harakatlarini bir vaqtning o'zida bir nechta frontlarda to'rt yil olib borishga to'g'ri keldi. Birinchi jahon urushida strategiya avvalom bor, frontda dushmanni, uning tirik kuchlarini

yakson qilishga va uning hududini bosib olishga va ushlab turishga yo'naltirildi. Davlat front orti, ayrim hollardan tashqari dushman hamlasiga duch kelmadi. Yangi kurash olib borish vositalari – aviatsiya, tanklar paydo bo'lishi va artilleriyaning takomillashishi bilan strategiyaning imkoniyatlari oshdi. Operatsiyalarning keng ko'lamligi o'zgardi, janglarga katta qo'shinlar kiritiladigan bo'ldi, hujum fronti kengligi, operatsiyaning chuqurligi va sur'ati hujumning birinchi kunidanoq oshdi. Qo'shinni boshqarish murakkablashdi. Harakatdagi qurolli kuchlarning armiya guruhlariga (frontlarga) bo'linishi munosabati bilan, armiya tomonidan o'tkaziladigan alohida operatsiyalar front operatsiyalarining bir qismi bo'lib qoldi. Bosh qo'mondonlik zaxirasiga yirik kuchlar ajratiladigan bo'ldi.

Yoppasiga frontlarning shakllanishi bilan urush pozitsion xarakterga ega bo'ldi. Hujumkor janglar, istehkomlarni uzoq va shiddatli yanchib tashlash va ko'plab o't ochish vositalarini sarflash tusini oldi. Urushning boshlanishi bilan raqiblar qamrab oluvchi manyovrlarni amalga oshirishga, qanotlarga qarshi jang olib borishga harakat qildilar. Qanotlarni keng qamrab olish kuzatildi, lekin u qurshovga olish bilan yakunlanmadi. Buning uchun kerakli bo'lgan kuch va harakatchan vositalar yetarli emas edi. Manyovrchanlik operatsiyalari pozitsion kurash bilan almashtirildi. Yoppasiga frontlar shakllandi, ochiq qanotlar qolmadi. Manyovrning yagona shakli frontdan zarba berish bo'lib qoldi. Frontni taktik yorib o'tishni operativ yorib o'tishga rivojlantirishning imkoniyati bo'lmadi. Birinchi Jahon urushi taktik mudofaani yengib o'tish muammosini hal etdi. Birlashmalarning jangovar imkoniyatlari va operativ san'atning o'zi hali operativ masshtablarda yorib o'tish muammosini hal etish talablariga

javob bermas edi. Yorib o'tish bitta tor uchastkada armiyaning kuchlari bilan yoki keng frontda bir nechta armiyalarning kuchlari bilan amalga oshirilgan. O'zini oqlagan yorib o'tish, bu keng frontda bir vaqtning o'zida bir nechta zarbalarni berish yo'li bilan yorib o'tish bo'ldi.

Yangi jangovar vositalarning yaratilishi. Yangi jangovar vositalarning yaratilishi bilan, o't zarbasi, qo'shinning manyovrchanlik va zarbdor kuchining oshishi bilan hujumkor va mudofaa jang taktikasi murakkablashdi. Jangning butun qiyinchiligi piyodalarning zimmasiga tushdi. Uning quroli pulemyotlar bo'lib hisoblandi. Umumqo'shin jangi piyodalar va artilleriyaning o'zaro hamkorliklari ko'rinishini kasb etdi. Shuni ta'kidlash lozimki, artilleriya yordamchi rol o'ynadi. Piyodalar jangovar tartibining asosi bo'lib zanjir xizmat qildi. Uning kuchli tomoni mudofaanayotgan dushmanga bir vaqtda kuchli zarbalar berish bo'lib hisoblandi, lekin zarba yetarli kuchga ega emas edi. Eshelonlashtirilgan zanjirlardan iborat to'liqlik jangovar tartib (1915–1916-yillarda) chuqurlikni va yorib o'tish kuchini oshirgan. Lekin bunday zarba berish katta talofatlarga olib kelgan. To'liqlarning beso'naqayligi ularni boshqarishni qiyinlashtirar edi. Guruhli jangovar tartib ancha manyovrchan bo'ldi va tezlik bilan talofatlarni kamaytirdi (1917–1918-y.), unda jang alohida guruhlar – otryadlar kuchi bilan olib borildi. Uning paydo bo'lishi yengil pulemyotlar, yengil to'plar, minomyotlar va tanklarni jangovar qo'llanilishi bilan bog'liq. Shunday qilib, piyodalarning jangovar tartibi uzluksiz o'zgardi: o'qchilar zanjiridan zanjir to'liqlariga va keyin esa jangovar guruhlarga (shturmchi guruhlar orqali) o'tish amalga oshirildi. Urush oxirida diviziya front bo'ylab 2.5–3 kilometrda, batalon esa 500–600 metrda hujum qilgan. Batalon, polk, diviziya va

korpuslarning jangovar tartibi odatda ikki eshelonda qurilgan. Ikkinchi eshelon birinchi eshelonni almashtirish yoki uni kuchaytirish uchun qo'llanilgan.

Mudofaaning rivojlanishi yoyma mudofaadan (bir-biri bilan o't ochib hamkorlik qiluvchi tayanch punktlari) transheya mudofaasiga, tayanch punktlariga, juda ko'plab turli xil inshootlarga va o't ochish vositalariga (masalan, tankka qarshi va samolyotlarga qarshi) bir nechta pozitsiyalardan (chiziqlardan) iborat bo'lgan mustahkam fortlarni yaratishga olib keldi.

Mudofaa chuqurlikka tomon 1.5–2 kilometr dan 15–20 kilometrgacha rivojlandi va jihozlangan pozitsiyalardan ketma-ket qarshilik ko'rsatish, qarshi hujumlarni amalga oshirish imkonini berdi. Urushdan oldin, urush qisqa, manyovrchan bo'ladi, deb o'ylagan edilar. Shuning uchun istehkomlar chizig'ini qurish ortiqcha ish deb hisoblangan edi. 1914-yilda Marna jangigacha piyoda qo'shinlar oddiy okoplar qazib yashiringan edi. Frontlarning mo'tadillashishi bilan qo'shinlar tomonidan egallanadigan mudofaa pozitsiyalari, tayanch punktlariga ega bo'lgan bitta transheya chizig'idan iborat bo'lib, o'tish yo'lakchalari orqali birlashtirildi. Okoplarning oldida bir necha qator tikanli simlar to'siqlari o'rnatilgan. 1915-yilda og'ir artilleriya qo'llanishining kuchayishi bilan, qo'shin 8–10 kilometrgacha chuqurlikka eshelonlashtirila boshlandi, bunda ikkinchi pozitsiya yaratildi va uning birinchi pozitsiyadan uzoqligi 4–8 kilometrni tashkil etdi. Uchinchi, front orti pozitsiyasining yaratilishi bilan mudofaa chuqurligi yanada oshdi. 1917–1918-yillarda mudofaa chiziqlardan (zonalardan) tashkil topdi: oldingi, jangovar va front orti. Urush oxirida mudofaada polklar uch eshelonda joylashdilar, diviziyaning

uchastkasi 5 kilometrdan oshmagan. Frontning har bir kilometrda 12 tadan 24 tagacha orudiyalar va 4 tadan 8 tagacha minomyotlar to'g'ri kelgan. Qo'shinlar mudofaada guruhli jangovar tartibda joylashganlar, qarshilik ko'rsatish tarmoqlarini, tayanch punktlarini va ularni birlashtirib turuvchi okoplarni egallaganlar.

14.4. Ikkinchi Jahon urushi: umumiy tushunchalar va ilk bosqich (1939-1941-yillar)

Birinchi Jahon urushi tugashi bilan xalqaro imperializm yangi urushga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Imperialistik davlatlar o'rtasidagi kelishmovchilik ikki qarama-qarshi blokning shakllanishiga olib keldi: fashistlar bloki (Germaniya, Italiya) va Angliya-Fransiya ittifoqchilik bloki (AQSH tomonidan qo'llab-quvvatlangan). Xalqaro imperializmning asosiy maqsadi yangi urushda birinchi sotsialistik davlat – SSSRni tor-mor etishga qaratilgan edi. Angliya-Fransiya koalitsiyasi va AQSH bu maqsadlariga fashizm agressiyasini SSSRga qarshi gij-gijlab erishmoqchi bo'ldilar, buni Germaniyaning Avstriya va Chexoslovakiyani bosib olishiga e'tibor bermaslik orqali namoyish etdilar. G'arb davlatlari hukmron doiralari o'zlarining monopolistik manfaatlarini ko'zlab, fashizmni jilovlashni va shu bilan birga yangi jahon urushining oldini olishni xohlamadilar. Urushning boshlanishi muqarrar edi. O'z xususiyatiga ko'ra Ikkinchi Jahon urushi murakkab hodisa bo'lib, unda ikki g'arb militaristik guruhlarining bosqinchilik maqsadlari va xalq ommasining fashizmdan ozod bo'lishga intilishlari jipslashib ketgan edi. AQSH, Angliya hukmron doiralari butun urush davomida o'zlarining monopolistik munosabatlariga amal qilib keldilar.

Ikkinchi Jahon urushi g'arbiy davlatlarning jahonga hukmronlik qilish, bozorlarni, xom ashyo manbalarini zabt etish va kapital boyliklarga egalik qilish uchun kurashlari natijasida kelib chiqdi, shuning uchun uning aybdorlari hamma davlatlarning militaristlari bo'ldi. Urushdan oldingi AQSH, Angliya va Fransiyaning Myunxen siyosati Gitler Germaniyasi, Yaponiya militaristlari va fashistlar Italiyasini SSSRga qarshi yo'naltirishga qaratilgan edi. Shu maqsadlar bilan Amerika militaristlari Germaniyaga harbiy-sanoat potensialini tiklashga yordam berib, unga Yevropaning Sharqida, Yaponiyaga esa Osiyoda erkin harakatlanish imkoniyatini berdilar. Myunxen kelishuvi bu anti-SSSR siyosatining kulminatsion nuqtasi bo'ldi. SSSR hukumati tinchlik siyosatini olib borgan va birgalikda xavfsizlikni ta'minlash tizimini yaratishni taklif qilgan bo'lsa-da, AQSH, Angliya va Fransiya hukumatlari barcha takliflarni rad etdi. Faqatgina SSSRning fashistlar Germaniyasining bostirib kirishi oqibatida urushga kirishi, Ikkinchi Jahon urushini xaloskorlik, antifashist urushiga aylantirishga muhim omil bo'ldi.

Qurolli kurash xarakteri bo'yicha Ikkinchi Jahon urushi quyidagi davrlarga bo'linadi: Birinchi Davr (1939-y. 1-sentyabr – 1941-y. 22-iyun) – Fashistlar agressiyasining Yevropa va Afrikada kengayishi; Ikkinchi Davr (1941-y. 22-iyun – 1942-y. 18-noyabr) – Germaniyaning SSSRga hujumini qaytarish va tubdan burilish uchun sharoit yaratish; Uchinchi Davr (1942-y. 19-noyabr – 1943-yilning oxiri) – Tubdan burilish davri; To'rtinchi Davr (1944-y. yanvar – 1945-y. 9-may) – Nemis fashistlarining tor-mor etilishi va Germaniyaning kapitulyatsiyasi; Beshinchi Davr (1945-y. 9-may – 2-sentyabr) – Yaponiya imperialistlarining tor-mor etilishi va Ikkinchi Jahon urushining tugashi. Urushning birinchi davri ikki yirik

kapitalistik davlatlar koalitsiyasining o‘zaro olishuvidan iborat bo‘ldi, bu davrda nemis-fashist bosqinchilari Polsha, Norvegiya, Daniya, Fransiyaning shimoliy qismini, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg, Yugoslaviya, Gretsiyani okkupatsiya qildilar.

1939-yilgi Germaniya-Polsha urushiga (1-sentyabr) Germaniya 53 ta diviziya (shu jumladan 6 ta tank va 5 ta motorlashgan), 2500 ta tank va 2000 ta samolyot jamladi, bu Polsha armiyasidan ancha ustunlikni ta‘minladi. Fashistlarning maqsadi Varshava yo‘nalishiga ikkita kuchli aylanma zarba berish orqali Polsha armiyasini tezda tor-mor etish edi. Urush nemis-fashistlar aviatsiyasining Polsha aerodromlariga to‘satdan zarbasi bilan boshlandi. Polsha mudofaasining asosiy yo‘nalishlarda yorib o‘tilishi tank va motorlashgan diviziyalar bilan amalga oshirilib, qanotlar piyoda qo‘shinlarning harakatlari bilan ta‘minlandi. Shimoldan va janubdan berilgan zarbalar natijasida Germaniya qo‘shinlari uch kun ichida Polsha frontining mudofaasini butun chuqurligida yorib o‘tishni amalga oshirdilar. Tank va motorlashgan diviziyalar erishilgan muvaffaqiyatni front ichkarisida rivojlantira boshladilar. Varshava garnizoni va xalqi 20 sutka (8-27 sentyabr) mudofaa qilib, qahramonlik ko‘rsatdi. Germaniya-Polsha urushi harbiy san’atning rivoji uchun katta ahamiyatga ega bo‘lib, harbiy harakatlarni boshlashda bombardimonchi aviatsiya va bronetank qo‘shinlari birlashmalarining to‘satdan strategik zarba berish roli oshganini ko‘rsatdi. Bosh zarba berish yo‘nalishlarida tanklarning joylashtirish qalinligi frontning har bir kilometrda 50–80 ta mashinaga yetdi. Tanklarning muvaffaqiyati Polsha qo‘shinlarining bunday sharoitlarda mudofaaga tayyor emasligi bilan izohlanadi. Angliya va Fransiya 1939-yil 3-sentyabrda Germaniyaga urush e‘lon qilsa-da,

Polshaga yordam ko'rsatmadi va 8 oydan ortiq hech qanday jangovar harakatlar olib bormadi. Bu "g'alati urush" Angliya va Fransiya hukmron doiralarining Germaniya SSSRga qarshi urush ochadi degan umidiga asoslangan edi.

1940-yil may-iyun oylaridagi G'arbiy Yevropadagi jangovar harakatlar. Daniya va Norvegiyaning bosib olinishi. Ittifoqchilarning harakatsizligi Germaniyaga Polshani bosib olgandan keyin Daniya va Norvegiyani bosib olish imkoniyatini yaratdi. Fashistlar Germaniyasi Norvegiyani Angliyaga qarshi harbiy harakatlar olib borish va SSSRga bostirib kirish uchun muhim strategik platsdarm deb bildi. 9-aprelda Germaniya floti, aviatsiya va havo-desant qo'shinlari hamkorligida Norvegiyaning sakkizta muhim qirg'oq bo'yidagi portlariga desant tushirdi. Havo desantchilari orqali asosiy aerodromlar egallandi. Nemis desantining muvaffaqiyatiga mayor Kvisling boshchiligidagi Norvegiya "beshinchi kolonnasi"ning harakatlari ham katta yordam berdi. Norvegiyani to'liq okkupatsiya qilish uchun ikki oy vaqt talab etildi. Shu kuni Daniyaning asosiy portlariga ham dengiz desanti tashlanib, ular bosib olindi. Norvegiyani bosib olish operatsiyasi dengiz desantining yashirincha va puxta tayyorlanganligi, to'satdan amalga oshirilishi va havo desantining keng ko'lamda qo'llanilishi bilan xarakterlanadi.

Fashistlar Germaniyasi bilan urushga tayyorgarlik ko'rib, Angliya-Fransiya qo'mondonligi o'z kuchli qo'shin guruhlarini Shimoliy Fransiyadan betaraf Belgiya va Gollandiya hududlariga olib chiqishga qaror qildi. Ittifoqchilar bu davlatlar armiyalari bilan birlashib, nemislarning bosh zarbalarini shu yerda qaytarishni rejalashtirishdi. Ittifoqchilar Germaniyaga qarshi 143 ta diviziya, 3000 ta tank, 2700

dan ortiq samolyot tayyorladi. Nemis-fashist qo'mondonligi esa ularga qarshi 135 ta diviziya, 2600 ta tank va 3500 ta samolyot tashladi, bu kuchlar "A", "B", "S" armiya guruhlariga birlashtirildi.

Fashistlarning maqsadi, ittifoqchilar qo'shinlariga chuqur va kuchli zarbalar berish, La-Mansh bo'g'ozi qirg'oqlariga chiqish, ularning asosiy kuchlarini qurshab olib, Shimoliy Fransiya va Belgiyada tor-mor etishdan iborat edi. Asosiy zarbani "A" armiya guruhi Arden tog'lari yonidan, Majino liniyasini shimoldan aylanib o'tib, La-Mansh bo'g'ozi bo'ylab berishi ko'zda tutildi. 1940-yil 10-mayda nemis-fashist qo'shinlari hujumga o'tdilar. Fashistlar aviatsiyasi 3500 ta samolyot bilan Fransiya aerodromlariga zarba bera boshladi, natijada nemislar havoda hukmronlikni qo'lga kiritdilar. Bir vaqtning o'zida havo desantlari yordamida ko'priklar va tayanch punktlari egallandi. Ittifoqchilar qo'mondonligi o'zining noto'g'ri rejalari asosida asosiy kuchlarini Gollandiya va Belgiyaga kiritganida, bu Kleystning Arden orqali kelayotgan tank guruhining harakatlarini yengillashtirdi. Tank guruhlar uch sutka mobaynida 100–120 km ilgarilab ketib, 20-mayda Dyunkerning janubrog'idan La-Manshga chiqdilar. Natijada, ittifoqchilar qo'shinlari Shimoliy Fransiyada va Flandriyada siqib qo'yildi. Belgiya armiyasi kapitulyatsiya qildi. Angliya armiyasi 28-maydan 4-iyun oralig'ida Dyunkerdan evakuatsiya qilindi. 5-iyunda nemis-fashist qo'shinlari kuchsizlanib qolgan fransuzlar armiyasiga Somma daryosi bo'yida qattiq zarba berdilar va Fransiyaning markaziy rayonlariga bostirib kirib, Parijni egalladilar. Ushbu operatsiyalarning xarakterli tomoni fashistlar qo'mondonligi tomonidan har biri uchtdan mexanizatsiyalashgan korpusni o'z ichiga olgan uchta tank guruhining

qo‘llanilishidir. 1940-yil 22-iyunda Fransiya hukumati Gitler bilan tinchlik sulhini imzoladi.

Fransiyaning tezlik bilan mag‘lubiyatga uchrashining asosiy sabablari:

- *Fransiya burjuaziyasining sotqinligi.*
- *Fransiya harbiy tizimi va harbiy doktrinasining eskirganligi.*
- *Angliya va Fransiya armiyalarining zamonaviy urush olib borishga tayyor emasligi hamda yirik aviatsiya, tank va motorlashgan birlashmalarning yo‘qligi.*
- *Dushmanning bosh zarba berish yo‘nalishini aniqlashdagi xatolik.*
- *Nemis qo‘mondonligining asosiy kuch va vositalarini bosh zarba berish yo‘nalishlarida mohirona jamlashi va tank-mexanizatsiyalashgan birlashmalarni muvaffaqiyatni rivojlantirish uchun samarali qo‘llaganligi.*

Germaniyaning Angliyaga qarshi kurashi. Fransiyaning mag‘lubiyatidan so‘ng, Gitlerchilar Angliyaga bostirib kirishga tayyorgarlik ko‘rishdan avval, uni havodan hujum qilish orqali tinchlik sulhini tuzishga majbur qilishni maqsad qildi. Angliya qiruvchi samolyotlarining soni nemislarnikidan ortiq bo‘lsa-da, bombardimonchi aviatsiya bo‘yicha ustunlik nemislar tomonida edi. Germaniya Angliyaga urush ochish uchun dengizda hukmronlikka erishmagan edi. Angliya qo‘mondonligi flot, aviatsiya, qirg‘oq bo‘yidagi pozitsiyalarning va quruqlikdagi kuchlarning hamkorligida qudratli mudofaani yaratdi. Fashistlar o‘z kuchlarini SSSRga qarshi to‘plashni afzal ko‘rganligi sababli, 1940-yilning kuzida Angliyaga bostirib kirish rejasi bekor qilindi va u e‘tiborni chalg‘ituvchi tadbirga aylandi. 1940-yil avgust-noyabrda

Germaniya Harbiy Havo Kuchlari (HHQ) Angliyaning harbiy-iqtisodiy potensialini izdan chiqarish uchun mustaqil operatsiya o'tkazdi ("Angliya uchun kurash"). Bu urinish Germaniya HHQ qo'mondonligining ingliz qiruvchi aviatsiyasining sonini noto'g'ri baholaganligi va aviatsiya sanoatining ishlab chiqarish qobiliyatini hisobga olmaganligi sababli muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Angliya HHQ strategik operatsiyasining inqirozga uchrashining asosiy sababi esa nemis fashistlarining SSSRga qarshi urush ochishga qaror qilganliklaridir. SSSRning agressiyani qaytarish uchun ko'rayotgan tayyorgarligi Angliyani mag'lubiyatdan qutqarib qolgan muhim omil bo'ldi.

Germaniyaning Bolqonga Bostirib kirishi. Angliyaga havo hujumi bilan birgalikda fashistlar Germaniyasi Bolqonga ham hujumni tayyorladi. Ular Bolqon yarim orolini muhim xom ashyo va oziq-ovqat bazasi hamda SSSRga hujum qilish uchun muhim platsdarm deb qaradilar. 1941-yil 6-aprelda nemis-fashist qo'shinlari Italiya va Vengriya armiyalari bilan hamkorlikda Bolqonga – Yugoslaviya va Gretsiyaga bostirib kirdilar. Bu agressiya Sharqiy frontning janubiy qanotini ta'minlash maqsadida o'tkazildi. Dushman ustunligi va xorvat, sloven burjuaziyasining sotqinligi oqibatida Yugoslaviya armiyasining qarshiligi suslashib ketdi va 1941-yil 17-aprelda Yugoslaviya armiyasi kapitulyatsiya qildi. Gretsiyaga asosiy zarba Bolgariya hududidan berildi va 27-aprelda fashistlar Afinani egalladilar. Yugoslaviya va Gretsiyani okkupatsiya etishni tugatib, nemis-fashist bosqinchilari 1941-yilning 20-mayidan 2-iyunigacha, 8-havo korpusining qo'llab-quvvatlovida, 11-havo-desant korpusini tushurib, Krit orolini bosib oldilar. Kritga desant tushurilishi parashyut-desant qo'shinlari imkoniyatlarining oshganligidan darak berdi.

Ikkinchi Jahon urushining birinchi davrida Gitlerchilar Germaniyasi Yevropaning to‘qqizta davlatini bosib olib, ularni o‘z qulligiga aylantirdi. Yevropa qit‘asi davlatlari zaxiralarining katta qismi fashistlar Germaniyasining ixtiyoriga o‘tdi va bu zaxiralar SSSRga qarshi tayyorlanayotgan agressiyaga sarflandi. Urushning birinchi davri voqealari monopolizmning yigirma yillik siyosati oqibatlarini tortishga majbur bo‘lgan Yevropa xalqlari taqdiriga katta ta’sir o‘tkazdi. Fashizm katta harbiy natijalarga erishgan bo‘lsa-da, bu g‘alabalar o‘zining salbiy natijalariga ham ega bo‘ldi: fashizm rejimiga qarshi nafrat nafaqat Yevropa, balki bir qator kapitalistik davlatlar hukmron doiralarida ham uyg‘ondi. Yevropada Vermaxt olib borgan qurolli kurash natijasida Polsha, Norvegiya, Fransiya, Belgiya, Gollandiya, Yugoslaviya, Gretsiya qurolli kuchlari tor-mor etildi, Daniya va Lyuksemburg okkupatsiya qilindi. Biroq Vermaxt ham bu davrda ancha talofatlar ko‘rib, 2000 ta tank va juda ko‘plab jangovar samolyotlar va kemalarini yo‘qotdi.

Ikkinchi Jahon urushining birinchi davrida qurolli kuchlarning strategik yoyilish usullari ancha takomillashdi. Safarbarlik yashirinch va uzoq muddatda amalga oshirila boshlandi, qo‘shinlarning jamlanishi harbiy harakatlar boshlangunga qadar olib borilib, jangovar yoyilish urushning boshlanishigacha tugatildi. 1939–1941-yillar harbiy to‘qnashuvlarining boshlanish jarayonlarining qariyb hammasida strategik yoyilishda vaqt bo‘yicha ustunlikka erishish va birinchi zarbani berish hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Tajribaning ko‘rsatishicha, kurash olib borish vositalari qudratining oshishi, ayniqsa urushning boshida to‘satdan zarba berilganda katta samara keltiradi. Germaniya qo‘mondonligi hujumkor jangni tashkil etish va uni olib borishda katta ko‘nikma oldi.

Dushman mudofaasini yorib o'tishda Gitlerchilar bosh zarba berish yo'nalishini tanklar o'tishi uchun qulay joylardan tanladilar, qo'qqisdan zarba berishni keng qo'lladilar, zarbani tank birlashmalari, aviatsiya va artilleriya bilan berib, havo desantidan samarali foydalandilar. Operativ chuqurlikda muvaffaqiyatni rivojlantirish vazifasini zirhli tank birlashmalari, mexanizatsiyalashgan qo'shinlar aviatsiya va havo desanti bilan hamkorlikda bajardilar. Tank va motorlashgan diviziyalar hujumda hal qiluvchi rolni o'ynay boshladilar. Germaniya fashizmi SSSRga bostirib kirguniga qadar Yevropa davlatlarining butun qurol-yarog' arsenalini, katta metall zaxiralarini, strategik xom ashyolarni, metallurgiya va harbiy zavodlarni egallab, harbiy harakatlar olib borishda katta tajribaga ega bo'ldi.

Germaniyaning Sobiq Ittifoqqa qarshi urush rejasi va 1941-yil yoz-kuz kampaniyasidagi mudofaa janglari. 1941–1945-yillardagi urush arafasida vaziyat fashist davlatlari tomonidan agressiyaning kuchayishi va Sobiq Ittifoq (SSSR) uchun harbiy xavfning ortishi bilan xarakterlandi. Angliya, Fransiya, AQSH kabi davlatlarning hukmron doiralarining Ittifoq tomonidan taklif etilgan jamoaviy xavfsizlik tizimini rad etuvchi xoinona siyosatlari natijasida, 1939–1940-yillarda Germaniya Yevropaning deyarli barcha davlatlarini bosib oldi. Shundan so'ng, Germaniya SSSRga hujum qilish uchun fashist davlatlari blokini tuzishga kirishdi. 1940-yil sentyabrda Berlinda Germaniya, Italiya va Yaponiya o'rtasida Uchlik Ittifoqi paktini imzolash marosimi bo'lib o'tdi. Keyinchalik bunga Vengriya, Ruminiya, Bolgariya davlatlari qo'shildi, Finlyandiya Germaniya bilan ittifoq tuzdi, Ispaniya, Turkiya va Shvetsiya esa Germaniya pozitsiyasiga o'tib oldi.

"Barbarossa" rejası: Germaniya va uning ittifoqchilarining SSSRga hujum qilish uchun bevosita tayyorgarliklari 1940-yilning yozida, Fransiya okkupatsiya qilinganidan so'ng boshlab yuborildi. 1940-yil 18-dekabrda Gitler "Barbarossa" shartli nomini olgan SSSRga qarshi urush rejasini imzoladi. Rejada aytilishicha, "Germaniya qurolli kuchlari qisqa fursat ichida, Angliyaga qarshi urush oxiriga yetgunigacha, qisqa kampaniya davomida Ittifoq Ittifoqini tor-mor etishga tayyor bo'lishi kerak". Asosiy maqsadi — tank qo'shinlarining chuqur, shiddatli va tez harakatlari bilan SSSRning G'arbida joylashgan quruqlikdagi kuchlarining asosiy guruhlarini yanchib tashlash hamda dushman qo'shinlarining Ittifoq hududi ichkarisiga chekinishining oldini olish. Operatsiyaning pirovard natijasi Osiyo Rossiyasiga qarshi Volga–Arxangelsk umumiy chizig'i bo'ylab to'siq yaratishdan iborat edi. Gitlerchilar qo'mondonligi bu rejalarni to'satdan zarba berish va bir kampaniyada tezkor harakatlar bilan g'alabaga erishishni ko'zda tutgan "yashindek tez urush olib borish" (Blitzkrieg) nazariyasiga asoslanib tuzdi. Fashistlar, shuningdek, Ittifoq xalqlarini siyosiy, iqtisodiy va g'oyaviy tomondan sindirishga, katta qismini, birinchi navbatda armiyadagi siyosiy xodimlar va harbiy asirlarni qirishga qaratilgan tadbirlar tizimini ishlab chiqdi (bu "Ost" rejasida o'z ifodasini topdi).

Fashistlar qo'shinlarining strategik joylashuvi. Ittifoq Ittifoqiga bostirib kirish uchun nemis-fashist qo'shinlari quyidagi asosiy guruhlariga bo'lindi:

- "Norvegiya" armiyasi va ikkita Finlyandiya armiyasi (Finlyandiya hududida).
- "Shimol" armiyalar guruhi (Sharqiy Prussiyada).

- "Markaz" armiyalar guruhi (Polshaning shimoli-sharqiy qismida).
- "Janub" armiyalar guruhi (Polshaning janubi-sharqiy qismida va Ruminiyaning shimoli-sharqiy qismida).

Hammasi bo'lib Ittifoq g'arbiy chegaralari yaqinida fashistlar Germaniyasi va uning ittifoqchilari 5,5 mln. kishiga ega bo'lgan va o'z qurollanishida 4300 ta tank, 4980 ta samolyot, 47200 dan ortiq orudiya va minomyotlarni o'z safiga biriktirgan 190 diviziyani jamladi. Bu qo'shinlar jamlanish va yoyilishni 1941-yilning 17-iyunida yakunlab, zich va jipslashgan holatda turdi. Birinchi eshelonda Gitlerchilar qo'mondonligi 130 diviziyani, shu jumladan 13 tank diviziyasini tayyorladi.

Ittifoq qo'shinarining holati. Ittifoq hukumati fashistlar Germaniyasining hujum qilish ehtimolini bilgan holda davlatni mudofaaga tayyorladi. Qurolli Kuchlarning jangovar tayyorgarligini oshirish, mexanizatsiyalashgan korpuslarni shakllantirish va chegarabo'yi chiziqlarida istehkomlar, aerodromlarni qurish ishlari olib borildi. Ammo vaqtning tig'izligi tufayli ko'pgina ishlarni oxiriga yetkazishga ulgurilmadi. Urush boshida Ittifoq chegaralarini beshta chegarabo'yi okrugi himoya qilib, ularning safida 2,680 ming kishi, 170 diviziya va 2 brigada, 35,5 mingta orudiya va minomyot, 1475 ta yangi KV va T-34 tanklari, 1540 ta yangi namunadagi samolyot mavjud edi. Jangovar texnika soni bo'yicha Ittifoq qo'shinlari dushmandan qolishmasa-da, ularning ancha qismi eskirgan edi. Qo'shinni qayta qurollantirish oxiriga yetkazilmagan, bu ishlar 1941-yilning oxiri – 1942-yilning boshlarida rejalashtirilgandi. Chegarabo'yi okruglarida yangi tanklar bor-yo'g'i 18,2% , yangi samolyotlar 21,3% ni tashkil etdi. Shaxsiy tarkib yangi texnikani endigina o'zlashtirishni boshlagan edi. Bundan tashqari, Ittifoq

chegarabo‘yi okruglari urushning boshida front bo‘ylab va chuqurlikka ulkan hududda yoyilgan bo‘lib, tinchlik davrining kun tartibi bo‘yicha faoliyat yuritardi. Shunday qilib, urushning boshida harbiy-siyosiy vaziyat fashistlar Germaniyasi foydasiga ancha qulay bo‘lib turgan edi.

Germaniyaning Sobiq Ittifoqqa bostirib kirishi. 1941-yil 22-iyun erta tongda minglab nemis orudiyalari Ittifoq chegara zastavalariga, qo‘shin jamlangan joylarga, chegarabo‘yi shaharlari va qishloqlariga qudratli zarbalarni bera boshladi. Fashistlar aviatsiyasi Sevastopol, Kiev, Boltiqbo‘yi shaharlarini, o‘nlab harbiy va fuqaroviy aerodromlarni bombardimon qildi. Bu xiyonatkorona bostirib kirishdan ikki soat o‘tgach, natsistlar elchisi Shulleberg SSSR tashqi ishlar xalq komissari V. Molotovga Germaniyaning SSSRga qarshi urush boshlaganini ma’lum qildi va o‘z harakatlarini "Ittifoq Armiyasi tomonidan tayyorlanayotgan urushni oldini olish" bilan oqlashga urindi.

1941-yilning yozi va kuzida nemis-fashist bosqinchilari Sobiq Ittifoq hududi bo‘ylab chuqur ichkarilab ketdilar va Leningrad, Moskva bo‘sag‘alariga chiqdilar, Qrimga va Donbassga yorib kirdilar. Germaniyaning satellitlari — Italiya, Ruminiya, Vengriya va Finlyandiya ochiqchasiga qarshi chiqdi. Ittifoqning asosiy kuchlarini g‘arbga joylashtirish zarur bo‘lsa-da, Yaponiya va Turkiya hukmron doiralarining dushmanona pozitsiyasi tufayli Uzoq Sharqda 32 diviziyani ushlab turishga to‘g‘ri keldi, bu esa nemis-fashist bosqinchiliklarga qarshi kurashni ancha kuchsizlantirdi. Urushning birinchi kunlarida nemis-fashist qo‘shinlari asosiy zarba berish yo‘nalishida son jihatdan Ittifoq qo‘shinlari ustidan juda katta ustunlikka ega bo‘ldilar.

23-iyundan 27-iyungacha, fashistlarning hujumini qaytarish uchun, uchta frontning mexanizatsiyalashgan korpuslari har xil uchastkalarda yettita zarba berdilar va shiddatli tank janglari boshlanib ketdi. Bu qarshi zarbalar bilan dushmanni to'xtatib qo'yishga erishilmadi, lekin u katta talofatlar ko'rdi va uning harakatlanish sur'ati pasaydi. Qahramonona qarshiliklarga qaramasdan, gitlerchi bosqinchilar oldinga harakatlanishda davom etdilar.

1941-yil 30-iyunda SSSR Oliy Ittifoq Prezidiumi va VKP(b) MKning qaroriga binoan **Davlat Mudofaa Komiteti (DMK)** tashkil etildi. DMK qo'lida davlatning butun hokimiyati birlashtirildi. Ittifoq Qurolli Kuchlarining harbiy harakatlariga rahbarlik qilish uchun esa Bosh (keyinchalik **Oliy Bosh**) **Qo'mondonlik Stavkasi** yaratildi. Stavkaning raisi etib I. V. Stalin tayinlandi, u Ittifoq Mudofaa Xalq komissari va Oliy Bosh Qo'mondon etib saylandi. Ittifoq-german frontining uchta strategik yo'nalishlarida – Shimoli-G'arbiy, G'arbiy va Janubi-G'arbiy yo'nalishlarda – 1941-yil 10-iyulda bosh qo'mondonliklar yaratildi.

Mudofaa janglarining asosiy nuqtalari. Urushning birinchi haftalari va oylaridayoq "Barbarossa" rejasida ko'rsatilgan muddat ichida (2 oy) nemis-fashist qo'mondonligi tomonidan belgilangan maqsadlarning birortasiga ham erishilmadi.

Boltiq dengiz flotining asosiy bazasi Tallin ikki hafta davomida dushmanning hujumlarini qaytardi. 14-avgustda Ittifoq qo'shinlari guruhi Staraya Russi rayonidan Leningradga hujum qilayotgan dushman guruhining qanotiga hujum qildi. Dushman Ladoga ko'liga yorib kirishga va Shlisselburgni egallashga muvaffaq bo'ldi va 8-sentyabrdan boshlab Leningrad **quruqlik tomonidan qamal qilindi**. 9-sentyabrda nemis-

fashist qo‘shinlari shaharning hal qiluvchi shturmini boshladi, ammo 18-sentyabrda Leningrad bo‘sag‘asida front to‘liq muvofiqlashdi va 26-sentyabrda dushman bu yerda mudofaaga o‘tdi. Gitlerchilar shaharni uzoq vaqt qamal qilib (900 kun) maqsadlariga erishmoqchi bo‘ldilar.

Urushning boshlanish davridan Smolensk jangigacha, Ittifoq qo‘shinlari Boltiq dengizidan Karpatgacha og‘ir chegarabo‘yi janglarini olib bordilar va dushmanga Boltiqbo‘yining katta qismini, Belorussiyaning qariyb hammasini va Ukrainaning bir qismini tashlab Sharqqa tomon 350–600 km ga chekindilar. G‘arbiy yo‘nalishda Ittifoq qo‘shinlari 1941-yilning 10-iyulidan 10-sentyabrigacha **Smolenskda ayovsiz janglar** olib bordilar. Bu janglar davomida G‘arbiy front qo‘shinlari dushmanning tirik kuchlariga va jangovar texnikalariga katta talofatlar yetkazdilar va buning oqibatida u Moskvaga hujumni davom ettirish imkoniyatidan mahrum bo‘ldi. Smolensk jangi davomida "Markaz" armiyalar guruhi ikki oy davom etgan mudofaaga o‘tishga majbur bo‘ldi. Bu urushning keyingi borishi uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan, chunki Ittifoq armiyasi poytaxtning mudofaasini mustahkamlash uchun vaqtdan yutib chiqdi.

Bu yo‘nalishda Ittifoq qo‘shinlari 1941-yil 10-iyuldan sentyabr oxirigacha dushmanning kuch jihatidan ustun bo‘lgan kuchlari bilan Uman va Kiev rayonlarida og‘ir mudofaa janglarini olib bordilar. Fashistlar qo‘mondonligi 1 - va 2 -tank guruhlarining qudratli zarbalari bilan 1941-yil 15-sentyabrda Kiev rayonida Janubi-G‘arbiy frontning to‘rtta armiyasini qurshovga oldilar. Ukrainada mudofaa jiddiy kuchsizlandi. Qora dengiz floti bilan hamkorlikda 1941-yil 5-avgustidan 16-oktyabrigacha Ittifoq qo‘shinlari Odessaning qahramonona mudofaasini amalga oshirdilar.

Yozgi-kuzgi kampaniya oxirida, besh yarim oy mobaynidagi ayovsiz janglar natijasida, Ittifoq Qurolli Kuchlari davlat ichkarisiga 900–1500 km ga chekinib, dushmanga katta hududlarni qoldirishga majbur bo‘ldilar. Lekin bu janglar davomida Ittifoq qo‘shinlari dushmanga katta talofatlar yetkazib, uning "yashindek tez urush olib borish" (Blitzkrieg) rejasini tamomila barbod etdilar.

Qish tushgunga qadar Ittifoqqa qarshi urushni tugallash maqsadida, 1941-yil 30-sentyabrda fashistlar armiyasi Moskvani egallash uchun birinchi bosh hujumni boshladi (bu "Tayfun" operatsiyasi deb nomlanadi). Ammo Ittifoq qo‘shinlari dushman hamlalarini qahramonona qaytarib, 1941-yil dekabr oyi boshlarida nafaqat uning Moskvaga hujumini to‘xtatib qoldilar, balki qarshi hujumga o‘tish uchun qulay sharoit yaratdilar.

Mudofaa janglari: dushmanning "Tayfun" operatsiyasini barbod etish. Nemis-fashist qo‘mondonligi SSSRga qarshi urush rejasida Moskvani bosib olishga birinchi darajali strategik ahamiyat bergan edi. Bu maqsadda Moskva yo‘nalishiga 77 ta diviziya (shu jumladan 14 ta tank va 8 ta motorlashgan) to‘plandi. Ularga qarshi turgan Ittifoq qo‘shinlari 1250 ming odam, 990 ta tank, 7600 ta orudiya va minomyot hamda 677 ta samolyotga ega bo‘lsa-da, jangovar texnika bo‘yicha ustunlik dushman tomonida edi.

1941-yil 30-sentyabrda dushman hujumga o‘tdi (nemis qo‘mondonligida bu "Tayfun" operatsiyasi deb nomlandi) va Ittifoq qo‘shinlarining mudofaasini yorib o‘tib, sharqqa harakatlana boshladi. 3-oktyabrda Oriyol egallandi, 7-oktyabrda esa Vyazmaga yorib kirib, to‘rtta armiya qo‘shinlarini qurshovga oldi. Biroq qurshovdagi qo‘shinlar dushmanning 29 tagacha diviziyasini holdan toydirdi va Ittifoqning

Moskvani mudofaaga tayyorlashiga vaqt berdi. Birlashmalarning ancha qismi oktyabr o'rtalarida qurshov halqasini yorib chiqib, Moskva tomon o'tishga muvaffaq bo'ldi. Mojaysk mudofaa chizig'i asosiy qarshilik ko'rsatish marrasiga aylandi. 17-oktyabrda G'arbiy frontning chap qanot armiyalari negizida Kalinin fronti (qo'mondoni general I. S. Konev) tashkil etildi. Uning qo'shinlari Kalinin, Voljsk suv ombori marralarida mustahkam o'rnashib, dushmanning Moskvani shimoldan aylanib o'tish niyatini barbod etdilar. Oktyabr oxirida Ittifoq qo'shinlari ushbu yo'nalishda dushmanni mudofaaga o'tishga majbur etdilar.

Fashistlar qo'mondonligi Moskvani qishgacha egallash fikridan qaytmay, Moskvani **shimoldan va janubdan aylanib o'tish** (qamal qilish) va bir vaqtning o'zida frontdan kuchli zarba berishni rejalashtirdi.

Ittifoq Oliy Bosh qo'mondonligi bu rejani payqab, G'arbiy front qo'shinlarini kuchaytirish va mudofaa marralarini takomillashtirish chora-tadbirlarini ko'rdi. 15–16-noyabrda nemis qo'shinlari Volokalamsk va Tula yo'nalishlarida hujumga o'tdilar. 600 kmli frontda hayot-mamot janglari avj oldi.

Noyabr oxirida nemislar Moskva-Volga kanaliga chiqib, Dmitrov rayonida uni kechib o'tdilar. Bosh qo'mondonlik **Yaxroma rayonida va janubroqda qarshi hujumlarni** amalga oshirdi. Natijada dushman kanalning g'arbiy qirg'og'iga uloqtirib tashlandi. Janubiy qanotda dushman Tulani egallay olmadi. Ittifoq qo'shinlari Tula va uning atrofini mustahkam ushlab turdi. Janglar natijasida dushman 4-dekabrda hujumni to'xtatishga va mudofaaga o'tishga majbur bo'ldi. **5-dekabr 1941-yilda** "Markaz" armiya guruhi qo'shinlari butun front bo'ylab to'xtatib qolindi.

Fashistlar armiyasining Moskvaga qilgan ikkinchi hamlasi ham barbod bo‘ldi.

Sobiq Ittifoq armiyasining Moskva ostonalaridagi qarshi hujumi (1941-yil 5-dekabr – 1942-yil 7-yanvar). Moskva ostonalaridagi mudofaa janglari nihoyasiga yetishi bilan, Ittifoq Qurolli Kuchlari oldida urushning borishida tub burilish yasash vazifasi qo‘yildi. Asosiy zarba Moskva yo‘nalishiga berilishi ko‘zda tutildi.

14.3-jadval. *Moskva yo‘nalishidagi janglarda Sovet Ittifoqi va German harbiy kuchlarining o‘zaro nisbati.*

Ko‘rsatkich	Sovet Ittifoq qo‘shinlari (Kalinin, G‘arbiy, Janubi-G‘arbiy frontlar)	"Markaz" Armiya Guruhi
Odami soni	1100 ming	1708 ming
Tanklar	744 ta	1170 ta
Orudiya/Minomyotlar	7652 ta	18500 ta
Samolyotlar	1000 ta	615 ta

Qarshi hujumning maqsadi dushmanning Moskva yo‘nalishidagi asosiy guruhlarini tor-mor etish va poytaxt ustidagi xavf-xatarni bartaraf etishdan iborat edi. 5-dekabrda Kalinin fronti, 6-dekabrda G‘arbiy va Janubi-G‘arbiy frontlar qarshi hujumlarni boshladi. Hujum to‘satdan, operativ to‘xtalishsiz, mudofaa davrida shakllangan qo‘shinlar bilan amalga oshirilishi kerak edi.

Sobiq Ittifoq qo‘shinlari Klin rayonida dushman guruhini qurshab oldilar va 1941-yil 15-dekabrda Klin shahrini ozod etdilar. Kryukovo jangida g‘alaba qozonildi. 16-Armiya qo‘mondoni general K. K. Rokossovskiy Volokolamsk tomonga chekinayotgan dushmanni ta‘qib qildi. Kalinin fronti qo‘shinlari 16-dekabrda Tverni egalladi. G‘arbiy frontning chap qanot qo‘shinlari Uzlovoy yo‘nalishiga hujum qilib, nemislarning 2-tank armiyasini mag‘lubiyatga uchratdi.

1942-yil yanvar oyi boshlarida Qizil Armiyaning Moskva ostonalaridagi hujumi qat'iy g'alaba bilan tugadi. Dushmanning zarbdor guruhlarini tor-mor etildi va g'arbga tomon 100-150 km ga uloqtirib tashlandi. Poytaxtga solinib turilgan tahdid bartaraf etildi.

Moskva janglari (mudofaa va qarshi hujum) bilan 1941-yilgi yozgi kuzgi kampaniya yakunlandi va bu g'alaba Gitler Germaniyasining "yashindek tez urush olib borish" (Blitzkrieg) rejasining chippakka chiqqanini anglatdi. Qizil Armiya dushmanning zarbdor guruhlarini holdan toydirishga muvaffaq bo'ldi va urushda dushman qo'ldan tashabbusni tortib oldi. Moskva ostonalarida nemislarning tor-mor etilishi bilan urushning borishida tubdan burilish boshlandi. Ikkinchi jahon urushida Germaniya birinchi katta zarbaga uchradi. Gitlerchilar armiyasining "yengilmasligi" tug'risidagi afsona yo'qqa chiqdi.

14.5. Sharqiy frontda burilish yasovchi janglar (1942-1943-yillar)

Urushning uchinchi davri boshi harbiy-siyosiy vaziyat Sobiq Ittifoqi uchun qulay kechdi. Dushmanning vaqtinchalik ustunligi barbod etildi, Qizil Armiyaning jang olib borish tajribasi oshdi va Ittifoq xalqining ruhiy-siyosiy birdamligi mustahkamlandi. Frontda vaziyat keskin bo'lishiga qaramay, 1942-yil noyabr oyi o'rtalarida Ittifoq–German frontining janubiy qanotida dushmanni tor-mor etish uchun qulay sharoit yuzaga keldi. Kavkazning neftga boy manbalarini va Volganing quyi rayonlarini bosib olishga intilgan fashistlar armiyalari og'ir talofatlar ko'rib, hujum olib borish imkoniyatlarini yo'qotdi va katta front bo'ylab cho'zilib qoldi. Germaniya qo'shinlari strategik mudofaaga o'tishga majbur bo'ldilar.

Ikkinchi jahon urushining uchinchi davri tarixga, urushning borishida antihitler koalitsiyasidagi davlatlar foydasiga tubdan burilish davri boʻlib kirdi. Stalingradda dushmanni tor-mor etishga qaratilgan "Uran" operatsiyasining asosiy maqsadi dushmanning asosiy guruhlarining qanotlarini tor-mor etib, hujumni Kalach-Sovetskiy yoʻnalishiga rivojlantirish orqali Stalingraddagi dushman qoʻshinlarini qurshab olish va yakson etishdan iborat edi.

Janubiy-Gʻarbiy front qoʻshinlari Serafimovich-Kletskiy rayonlaridan, Stalingrad fronti qoʻshinlari esa Stalingradning janubidagi Sarpa koʻllari boʻyidan asosiy zarbani berishni koʻzda tutdi. Don fronti Vertyachiya zarba berib, Don daryosining kichik irmoqlari boʻyida dushmanni qurshab olish va tor-mor etish vazifasini oldi. Qarshi hujumga tayyorgarlik mudofaa janglari davomida boshlangan boʻlib, Stavka Stalingrad yoʻnalishiga yirik zaxiralarni joʻnatdi.

Qarshi hujum boshida Janubiy-Gʻarbiy, Don va Stalingrad frontlari safiga 1103 ming odam, 1463 ta tank va oʻziyurar artilleriya qurilmalari (SAU), 15500 ta orudiya va minomyotlar, 1350 ta samolyot kiritildi. Ularga qarshi fashistlarning "B" armiya guruhi 1101 ming odam, 675 ta tank va shturmchi orudiya, 10290 ta orudiya va minomyot hamda 1216 ta samolyot bilan qarshi turardi. 1942-yil 19-noyabrda 80 minut davom etgan artilleriya tayyorgarligidan soʻng, Janubiy-Gʻarbiy va Don fronti qoʻshinlari qarshi hujumga oʻtdilar.

Hujumning birinchi kunida Janubiy-Gʻarbiy front qoʻshinlari Serafimovichning janubi-gʻarbidagi platsdarmlardan kuchli zarba berib, Kletskiy rayonida dushman mudofaasini yorib oʻtdilar. 20-noyabrda Stalingrad fronti qoʻshinlari ham qarshi hujumga oʻtdilar. 23-noyabr kuni

Janubiy-Gʻarbiy frontning 26- va 4-tank korpuslari Donni kechib oʻtib, Kalachni egalladi va Sovetskiy rayonida Stalingrad frontining 4-mexanizatsiyalashgan korpusi bilan birlashdi. Shu bilan qurshov halqasi birlashtirilib, ichida fashistlarning 22 diviziyasi va 100 ta alohida qismlari, jami 330 ming odami bilan qolib ketdi. Stalingrad yoʻnalishida vaziyatni tiklash uchun nemislar tezlik bilan "Don" armiyalar guruhini tashkil etdi va 1942-yil 12-dekabrda Kotelnikovo rayonidan hujumga oʻtdi. Janglar shiddatli tus oldi va 19-dekabrda dushman Mishkovo daryosi boʻylariga chiqdi. U yerda Oliy Bosh Qoʻmondonlik (OBQ) Stavka ajratgan 2-zaxira armiyasi tomonidan toʻxtatib qolindi. Shu vaqtga kelib, Stavka tomonidan tayyorlangan Janubiy-Gʻarbiy front va Voronej fronti 6-armiyasi qoʻshinlarining hujumlari 16-dekabrda boshlandi. Bir necha kun ichida ular 8-Italiya va 3-Ruminiya armiyasining qolganlarini tor-mor etdilar.

Janubiy-Gʻarbiy frontning muvaffaqiyatli hujumlari va Stalingrad fronti qoʻshinlarining matonatli mudofaalari fashistlarning qurshovda qolgan guruhlariga yorib kirish uchun keyingi harakatlarini toʻxtatishga majbur etdi. Dushman zarbdor guruhlarining anchagina qismini Tormosin va Kotelnikovo rayonlaridan Janubiy-Gʻarbiy front qoʻshinlariga qarshi tashlashga majbur boʻldi. 29-dekabr ertalab Kotelnikovo fashistlardan ozod etildi. Shunday qilib, nemis-fashist qoʻmondonligining Stalingradda qurshovda qolgan guruhlarini qutqarish uchun qilgan harakati butunlay barbod boʻldi. Endi front chizigʻi ulardan 200-250 km ga ortga surildi. Qurshovda qolgan fashistlarni tor-mor etish Don fronti qoʻshinlariga topshirildi. 1943-yil 10-yanvarda Sobiq Ittifoq qoʻshinlari qurshovda qolgan fashistlarni yakson qilishga kirishdilar. "Halqa" nomini olgan soʻnggi operatsiya boshlandi. Yanvar oxirida Ittifoq qoʻshinlari tomonidan

dushman guruhi ikki bo‘lakka bo‘lib tashlandi. Janubiy guruh 1943-yil 31-yanvarda kapitulyatsiya qildi. 1943-yil 2-fevralda dushmanning shimoliy guruhi qarshilik ko‘rsatishni to‘xtatdi. Shu kuni, 200 kun davom etgan Stalingradning tarixiy jangi tugadi.

Harbiy tarix dushmanning yangi texnikalar bilan jihozlangan bunday yirik guruhini qurshab olinishi va to‘liq tor-mor etilishi misolini ko‘rmagan edi. 330 minglik armiyaning qurshab olinishi va tor-mor etilishi fashistlar Germaniyasi uchun katta ruhiy va moddiy mag‘lubiyat edi. Fashistlar Stalingrad ostonalarida 1942-yil 19-noyabrdan 1943-yil 2-fevralgacha 800 mingdan ortiq odamini, ikki mingta atrofida tanklarini va shturmchi orudiyalarini, 10 mingtadan ortiq orudiya va minomyotlarini hamda uch mingtagacha transport va jangovar samolyotlarini yo‘qotdi. Stalingrad ostonalaridagi jangning g‘alaba bilan tugashi katta harbiy-siyosiy ahamiyatga ega. Bu jang Ikkinchi jahon urushining borishida tubdan burilishning kulminatsion punkti bo‘ldi.

14.6. rasm. Urushda Sovet qo‘shiniga katta ustunlik bergan raketa artilleriyasi BM-13 ("Katyusha")

Ittifoq Armiyasining qishki muvaffaqiyatli hujumlari uchun qulay sharoit yaratildi. Gitlerchi okkupantlarni Ittifoq hududidan haydab chiqarish davri boshlandi. Ittifoq qurolli kuchlari dushmandan strategik tashabbusni tortib oldi va uni urushning oxirigacha o'z qo'llarida mustahkam ushlab turdilar. Bu g'alaba Ittifoq xalqining g'alabasi va Ittifoq harbiy san'atining g'alabasi bo'lib, Ittifoqning ham harbiy, ham xalqaro obro'sini oshirdi. Stalingrad ostonalarida fashistlarning mag'lubiyati milliy-ozodlik harakati kurashlarining va fashist okkupantlariga qarshi qarshilik harakatlarining avj olib ketishiga olib keldi. Ittifoq hukumati va xalqi Stalingrad himoyachilarining qahramonligini munosib taqdirladi, shaharga "Qahramon shahar" unvoni berildi.

Kursk jangi. Kuchlar Gruppirovkalari va Tomonlar Rejasi. Sobiq Ittifoq Qo'shinlarining Kursk Yo'nalishidagi Mudofaa Janglari (1943-yil 5-iyul – 23-avgust) 1942-1943-yil qishki shiddatli janglardan so'ng Ittifoq–German frontida nisbatan osoyishtalik hukm surdi. Ikkala tomon ham yangi janglarga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Umumiy harbiy-siyosiy vaziyat 1943-yil yozida Qizil Armiya uchun qulay bo'ldi, chunki jangovar texnikani ishlab chiqarish uzluksiz oshib bordi va bu Ittifoq qo'shinlarining texnik jihozlanishining oshishiga olib keldi. Ittifoq qo'mondonligi tashabbusni qo'lga kiritib, qishki hujumlarga mustahkam negiz yaratish maqsadida 1943-yil yozida bir necha hujum operatsiyalarini rejalashtirdi.

Fashistlar qo'mondonligi ham hal qiluvchi jangovar harakatlarga tayyorgarlik ko'rib, Sobiq Ittifoq qo'shinlarining bo'lajak hujumlarining oldini olishga qaror qildi. Shu maqsadda "Sitadel" operatsiyasi rejasi

ishlab chiqildi. Operatsiyaning maqsadi Oriyol va Belgorod rayonlaridan bir-biriga tomon Kursk yoʻnalishiga zarba berib, Kursk boʻsagʻasidagi Ittifoq qoʻshinlarini qurshab olish va tor-mor etishdan iborat edi. Keyinchalik dushman Sobiq Ittifoq qoʻshinlarini Donbassda tor-mor etishni koʻzda tutdi. Bu operatsiyani oʻtkazish uchun dushman 50 ta diviziya (jumladan 16 ta motorlashgan va mexanizatsiyalashgan diviziyalar), 900 ming odam, 10 mingtagacha orudiya va minomyotlar, 2700 ta tank va 2000 tadan ortiq samolyot toʻpladi.

Oliy Bosh Qoʻmondonlik Stavkasi dushmanning yozgi hujum tayyorgarligini oʻz vaqtida bilib, uning reja va maqsadlarini fosh qildi. OBQ Stavkasi mudofaa janglari bilan dushmanni holdan toydirishga va uning qanotdagi guruhlariga qattiq talofatlar yetkazib, keyin dadil qarshi hujum bilan fashistlarni toʻligʻicha tor-mor etishni koʻzda tutdi. Kursk yoyini mudofaa etish Markaziy frontga (K. K. Rokossovskiy) va Voronej frontiga (N. F. Vatutin) topshirildi. Ikkala frontning safida 1 mln. 300 mingdan ortiq odam, 20 mingtagacha orudiya va minomyotlar, 3300 tadan ortiq tank va SAUlar, 2650 ta samolyot mavjud edi. Bu frontlarning front ortida yirik strategik zaxira kuchlari toʻplanib, Choʻl fronti (I. S. Konev) tarkibiga kiritildi. Sobiq Ittifoq qoʻshinlari mustahkam, chuqur eshelonlashtirilgan mudofaani tashkil etdilar. Mudofaaning umumiy chuqurligi 250-300 km ga yetdi. Mudofaani tayyorlash chogʻida dushmanning tanklariga qarshi kurashishga katta eʼtibor berildi. Tankka qarshi tayanch punktlari (TQTP) va tankka qarshi rayonlar mudofaa taktika zonasining butun chuqurligida yaratildi. Yaxshi tashkil etilgan tankka qarshi mudofaa Ittifoq qoʻshinlariga dushmanning yirik tank

bo‘linmalari bilan muvaffaqiyatli jang olib borish va ularga jangning birinchi kunlaridayoq katta talofatlar yetkazish imkoniyatini berdi.

Razvedka ma’lumotlari bo’yicha, dushmanning hujumga o’tishi 5-iyulda ekanligi aniqlandi. Shu kuni erta tongda Markaziy va Voronej frontlari dushmanning zarbdor guruhlari to‘plangan rayonlarga rejalashtirilgan artilleriya qarshi zarbalarini berdi. Dushmanga katta talofatlar yetkazilib, uning hujumi 1,5-2 soatga to‘xtatib turildi. Talofatlarga qaramasdan, 1943-yil 5-iyul ertalab Markaziy frontga qarshi hujumga o‘tgan Oriyol guruhi asosiy zarbani Olxatovkaga (13 -armiya chizig‘iga) berdi. Olti kun davomida dushman mudofaani 10-12 km ga yorib kirishga muvaffaq bo‘ldi. 42 ming odamidan va 800 ta tankidan ajragan dushman hujumni to‘xtatishga majbur bo‘ldi. Dushman hujumi inqirozga uchrab, 11-iyulda mudofaaga o‘tdi.

Dushman Voronej fronti qo‘shinlariga qarshi ham hujumni 1943-yilning 5-iyulida boshladi, asosiy zarbani Oboyan, ikkilamchi zarbani Korochoaga berish bilan. Birinchi kundayoq fashistlar Oboyan yo‘nalishida Ittifoq qo‘shinlari marralariga 700 tagacha tank tashladi va mudofaani 30-35 km ga yorib kirdi. Lekin fashistlarning Kurskka Oboyan orqali yorib kirish harakatlari barbod bo‘ldi. Shundan so‘ng ular Kurskka Proxorovka orqali yorib o‘tishga harakat qilib ko‘rdilar. Fashistlarning yo‘liga zaxiradan yetib kelgan 5-gvardiyachi tank armiyasi va 5-gvardiyachi armiya turardi. 1943-yil 12-iyulda Ittifoq qo‘shinlari qarshi zarbani boshladilar. Buning natijasida tanklarning to‘qnashuv janglari boshlanib, unda har ikkala tomondan 1200 ta tank va SAUlar qatnashdi. Nemis-fashistlarining janubdan Kurskka yorib kirish rejasi oxrigacha barbod bo‘ldi. Dushman mudofaaga o‘tishga majbur bo‘ldi, 16-iyuldan esa

chekina boshladi. Voronej fronti qo'shinlari, 18-iyuldan Cho'l fronti qo'shinlari bilan birgalikda dushmanni ta'qib etishni boshlab, 23-iyul oxirida mudofaa janglari boshida egallagan marraga chiqdilar. Shunday qilib, shiddatli mudofaa janglari davomida Ittifoq qo'shinlari dushmanning zarbdor guruhlarini holdan toydirib, ularga katta talofatlar yetkazib, Ittifoq qo'shinlarini Kursk ostonasida tor-mor etishga erishish rejalarini barbod etdilar. Nemislarning Ittifoq–German frontidagi navbatdagi yirik hujumi mag'lubiyat bilan tugadi. Bu ularning oxirgi yirik hujumi edi.

Kursk jangining yangi davrini ochib bergan Ittifoq qo'shinlarining qarshi hujumi, 1943-yil 12-iyulda g'arbiy va Bryansk frontlari qo'shinlarining Oriyol yo'nalishida hujumga o'tishlari bilan boshlandi. Uch kundan so'ng Markaziy front qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar. Hujum kuchlarini oshirish maqsadida Ittifoq qo'mondonligi qo'shimcha kuchlarni jangga kiritdi. Shiddatli janglar davomida Bryansk fronti qo'shinlari 1943-yil 5-avgustda Oriyol shahrini ozod etdilar.

Voronej va Cho'l fronti qo'shinlarining hujumlari muvaffaqiyat bilan rivojlana boshladi va ular 3-23-avgust kunlari "Rumyansev" nomini olgan Belgorod-Xarkov operatsiyasini o'tkazdilar. 1943-yil 5-avgustda Ittifoq qo'shinlari Belgorodni egalladilar. Voronej fronti qo'shinlari dushmanning qarshi zarba berayotgan guruhini tor-mor etdilar. Shu vaqtda Cho'l fronti qo'shinlari Xarkovga yaqinlashib kelib, 23-avgustda shturm bilan shaharni egalladilar. Xarkovning ozod etilishi bilan Belgorod-Xarkov operatsiyasi tugatildi. Ittifoq qo'shinlari dushmanning yirik guruhini tor-mor etib, dushman front chuqurligi tomon 140 km ga siljidilar.

Shunday qilib, 50 kun davom etgan Kursk jangi nihoyasiga yetdi. Bu jang Ikkinchi jahon urushidagi eng katta janglardan biri edi. Kursk

jangida erishilgan g'alaba Ittifoq qo'shinlarining umumiy hujumga o'tishlari uchun qulay sharoit yaratdi.

14.6. Bosqinchilarni haydab chiqarish va g'alaba sari harakat (1943-1945-yillar)

Ikkinchi jahon urushining to'rtinchi davri, Ittifoq Qurolli Kuchlari tomonidan 1943-yil oxiridan 1945-yilning 9-mayigacha o'tkazilgan operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Bu davrning xarakterli tomoni fashist bosqinchilarini Sobiq Ittifoq tuprog'idan butkul haydab chiqarilishi, Qizil Armiya tomonidan Sharqiy va Janubiy Sharqiy Yevropa xalqlarining ozod etilishi va gitlerchilar Germaniyasining batamom tor-mor etilishi bo'ldi.

1944-yil Qishi va Bahoridagi Sobiq Ittifoq Qo'shinlarining Hujumlari: 1944-yil qishgi kampaniya boshida Qizil Armiya strategik tashabbusni o'z qo'lida mustahkam ushlab turdi. Urush sanoatining kengayishi natijasida 1944-yil boshida Qizil Armiya dushman armiyalari ustidan shaxsiy tarkib bo'yicha 1,2 marta, artilleriya bo'yicha 1,6 marta, samolyotlar bo'yicha 2,8 marta ustunlikni ta'minladi. Oliy Bosh Qo'mondonlik rejasiga ko'ra Qizil Armiyaga Boltiq dengizidan Qora dengizgacha bo'lgan oraliqda front bo'ylab yoyilib, dushmanning asosiy guruhlarini shimoliy-g'arbiy yo'nalishda va frontning janubiy qanotida tor-mor etib, Ittifoq hududining katta qismini fashistlardan ozod etish vazifasi qo'yildi. Asosiy kuchlar Janubi-G'arbiy yo'nalishda jamlanib, O'ng Qirg'oq Ukraina va Qrimni ozod etish rejalashtirildi.

Nemis-fashist qo'shinlarini Leningrad va Novgorod bo'sag'alarida tor-mor etilishi. Bu operatsiya Leningrad va Volxov frontlariga 2-Boltiqbo'yi fronti qo'shinlari ko'magida va Boltiq floti

hamkorligida 1944-yil 14-yanvardan 29-fevralgacha amalga oshirildi. Maqsad "Shimol" armiya guruhini tor-mor etish, Leningrad qamalini butkul yechib tashlash va Leningrad ishlab chiqarish rayonini ozod etish edi. Operatsiya natijasida Ittifoq qo'shinlari dushmanning 20 tadan ortiq diviziyasini tor-mor etdilar, dushman chuqurligiga 220-280 km ga olg'a harakatlandilar va Leningrad viloyatini hamda Kalinin viloyatining bir qismini ozod etdilar. Leningrad qamali butunlay tugatildi.

O'ng qirg'oq Ukrainaning ozod etilishi. O'ng Qirg'oq Ukrainadagi jangovar harakatlarning maqsadi dushman kuchlarini Dnepr bo'yi rayonlarida tor-mor etish va Janubiy Bug va Ingulets daryolariga chiqish uchun bir vaqtning o'zida ketma-ket operatsiyalarni o'tkazishdan iborat bo'ldi. Hujumlar ikki davrga bo'lindi. Birinchi davrda (1943-yil 24-dekabr – 1944-yil 29-fevral) to'rttala Ukraina frontlari beshta operatsiya o'tkazdilar (Jitomir-Berdichev, Kirovograd, Rovno-Lutsk, Korsun-Shevchenko, Nikopol-Krivoy-Rog operatsiyalari). Bu operatsiyalar davomida qo'shinlar dushmanning yirik guruhlarini tor-mor etib, O'ng Qirg'oq Ukrainaning ancha qismini ozod etdilar va Korsun-Shevchenko rayonida dushmanning kuchli guruhlarini qurshab oldilar va tor-mor etdilar. Bu harakatlar keyinchalik Janubiy Bug, Dnestr va Prut daryolariga hujum qilishlari uchun qulay sharoit yaratdi.

Korsun-Shevchenko operatsiyasi va 1944-yilgi jang harakatlari. O'tkazilgan operatsiyalar orasida Korsun-Shevchenko operatsiyasi alohida o'rin tutadi. Ushbu operatsiyada 1-Ukraina frontining chap qanoti (N. F. Vatutin) va 2-Ukraina frontining (I. S. Konev) asosiy kuchlari ishtirok etdilar. Ittifoq qo'shinlari 3-4 sutka mobaynida Korsun-Shevchenko bo'sag'asining asosini yorib o'tib, bir-biri tomonga jang harakatlarini

rivojlantirdilar va Zvenigorodka yaqinida birlashdilar. To‘qqiz kun ichida Ittifoq qo‘shinlari dushmanning 10 diviziyasini va bitta brigadasini qurshab olishni yakunladilar. Keyingi 14 kun mobaynida ular tashqi frontda dushmanning yirik qarshi zarbalarini qaytarib turdilar va qurshovdagi fashistlarni tor-mor etdilar. Dushmanning umumiy yo‘qotishlari 73 ming askar va ofitserlarni tashkil etdi. Tashqi front qurshovida dushmanning boshqa yo‘nalishlardan olib kelingan 8 ta tank va 6 ta piyodalar diviziyalari holdan toydirildi, bu esa shu vaqtda Rovno-Lutsk va Nikopol-Krivoy-Rog operatsiyalarining muvaffaqiyatli o‘tkazilishiga imkon yaratdi.

Harbiy nazariya nuqtai-nazaridan Korsun-Shevchenko operatsiyasi quyidagi xususiyatlarga ega:

- Operatsiya qisqa muddatlarda tayyorlandi, qiyin ob-havo sharoitlarida o‘tkazildi va harbiy tarixga dushmanning kuchli guruhini qurshab olish va to‘lig‘icha tor-mor etishning yorqin misoli bo‘lib kirdi. Uning muvaffaqiyatli tugatilishida tank armiyalari (5-gvardiyachi tank armiyasi, 6-tank armiyasi) hal qiluvchi rol o‘ynadi.

- Ichki va tashqi front qurshovining yaratilish xususiyati shundan iborat ediki, ular dushmanning kuchli qarshi atakasi va qarshi hujumini qaytarish mobaynida yaratilganligi bois, ularning bir vaqtda emas, balki turli vaqtda yaratilishini aniqlab berdi. Mustahkam tashqi frontni yaratish uchun tank armiyalari jo‘natilib, ularga mustaqil mudofaa chiziqlari topshirildi. Shunday qilib, urush davrida birinchi bor tank armiyalari qurshovga olish operatsiyalarida ikkita ketma-ket vazifalarni oldilar: avval dushman mudofaasini yorib o‘tish va qurshovni tugatish, keyin tashqi frontda dushman qarshi zarbalarini qaytarish.

– Korsun-Shevchenko operatsiyasida, Stalingrad jangidan farqli o‘laroq, dushmanni qurshab olish bilan uning tor-mor etilishi o‘rtasida operativ to‘xtalish bo‘lmadi. Dushmanning tashqi frontda kuchli qarshi hujumlarini qaytarish bilan bir vaqtning o‘zida, bir necha yo‘nalishlardan zarba berish yo‘li bilan, qurshovdagi dushmanni tor-mor etish jarayoni ham olib borildi.

1944-yil qishgi kampaniyalarda erishilgan g‘alabalar natijasida Sobiq Ittifoqi uchun harbiy-siyosiy vaziyat juda qulay bo‘ldi. Bu hol Qizil Armiyaning yozgi-kuzgi kampaniyalardagi vazifalarini aniqlab berdi, ya’ni Ittifoq tuprog‘ini fashistlardan batamom tozalash va Yevropa xalqlariga fashizm qulligidan ozod bo‘lish uchun yordam berishdan iborat edi. Shu maqsadlarga erishish uchun, asosiy yo‘nalishlarga bir necha ketma-ket zarbalar berish rejalashtirildi.

– *Kareliya yo‘nalishidagi hujum (1944-yil 10-iyun – 9-avgust):* Ittifoq qo‘shinlari Boltiq floti, Onega va Ladoga harbiy flotiliyasi bilan birgalikda dushmanning uzoq vaqtga mo‘ljallangan mudofaasini yorib o‘tib, finlar armiyasiga qaqshatqich zarbalar berdilar, Kareliyaning katta qismini ozod etdilar va front chizig‘ini Leningraddan 150 km ga surib tashladilar.

– *Belorussiya va G‘arbiy Ukraina operatsiyalari (Iyun oxiri – avgust boshlari):* Bu operatsiyalar davomida Ittifoq qo‘shinlari partizanlar bilan hamkorlikda dushmanning yirik guruhlarini tor-mor etdilar va butun Belorussiyani, Litva va g‘arbiy Ukrainaning bir qismini, Polshaning Sharqiy qismini ozod etdilar.

– *Janubi-G‘arbiy yo‘nalishdagi hujumlar (Avgustning ikkinchi yarmi – yil oxiri):* 2- va 3-Ukraina frontlari qo‘shinlari hujumni

to'xtatmadilar. Bu hujumlar davomida Ittifoq qo'shinlari Ittifoq–German frontining janubiy uchastkalarida dushmanning yirik guruhlarini qurshab oldilar va tor-mor etdilar. Moldaviya, Ukraina Zakarpatyesini ozod etishni tugatdilar, Ruminiya va Bolgariyani urushdan chiqardilar va nemis-fashistlariga qarshi urush harakatlarini Chexoslovakiya, Yugoslaviya va Vengriya hududlariga olib o'tdilar.

– *Bolتيqbo'yi va Zapolyaredagi operatsiyalar:* Ittifoq qo'shinlari Boltiq va Shimoliy flotlar bilan birgalikda nemis-fashist qo'shinlarini Boltiqbo'yida va Zapolyareda tor-mor etdilar. Estoniya, Latviya, Zapolyare va Norvegiyaning shimoliy qismi ozod etildi. Tukum va Libavaning o'rtasida dushmanning 30 tadan ortiq diviziyalari dengizga siqilib qo'yildi.

1944-yildagi muvaffaqiyatli operatsiyalar natijasida Qizil Armiya fashistlar Germaniyasiga og'ir talofatlar yetkazdi. Ittifoq qo'shinlari Ittifoq tuprog'ini qariyb butunlay, Polshaning Sharqiy qismini nemis-fashist bosqinchilaridan ozod etdilar va jang harakatlarini Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Vengriya va Norvegiyada boshlab yubordilar. Fashistlar Germaniyasi siyosiy yakkalanib qolish holatiga tushib qoldi.

Belorussiya ("Bagration") Operatsiyasi (1944-yil 23-iyun – 29-avgust). Belorussiya strategik operatsiyasiga ikki oydan ortiq tayyorgarlik ko'rildi. Operatsiyaning maqsadi keng front bo'ylab to'rttala frontlarning kuchlari bilan hujumni boshlab, dushman mudofaasini olti joyidan yorib o'tish, uning guruhlarini Vitebsk va Bobruysk rayonlarida qurshab olish va tor-mor etish, keyin uchala Belorussiya frontlarining kuchlari bilan Minsk yo'nalishiga, partizan otryadlari bilan yaqindan hamkorlik qilib "Markaz" armiya guruhiga kuchli zarbalar berib, uni tor-mor etishdan iborat edi.

Keyin zarbalarni kuchaytirib, hujum frontini kengaytirib, Ittifoqning g'arbiy chegaralariga chiqish rejalashtirildi. Frontlarga aniq vazifalar Lepel, Berezino daryosi, Slutsk (160 km chuqurlikkacha) marralarigacha qo'yildi.

Ittifoq qo'shinlari front chizig'I bo'ylab quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshirishi kerak edi:

- *1-Bolتيqbo'yi fronti (general I. X. Bagramyan):* 3-Belorussiya fronti bilan hamkorlikda dushmanning Vitebsk-Lepel guruhini tor-mor etish.

- *3-Belorussiya fronti (general I. D. Chernyaxovskiy):* 1-Bolتيqbo'yi va 2-Belorussiya frontlari bilan hamkorlikda dushmanning Vitebsk-Orsha guruhini tor-mor etish.

- *2-Belorussiya fronti (general G. F. Zaxarov):* 3- va 1-Belorussiya frontlari bilan hamkorlikda dushmanning Mogilyov guruhini tor-mor etish.

- *1-Belorussiya fronti (armiya-general K. K. Rokossovskiy):* O'ng qanot qo'shinlari bilan dushmanni Bobruysk rayonida qurshab olish va tor-mor etish. Keyinchalik qo'shinlar Osipovichi, Puxovichi va Slutskka hujum qilishlari kerak edi. Markaz va chap qanotdagi qo'shinlar egallab turgan marralarini mustahkam ushlab turishlari va Lyublin yo'nalishiga hujum qilishga tayyor turishlari lozim edi.

Lepel, Berezino daryosi, Slutsk marralariga chiqish bilan, 3-Belorussiya frontining chap qanoti va 1-Belorussiya frontining o'ng qanoti zarbdor guruhlar dushmanni umumiy yo'nalish – Minskka tomon ta'qib etishlari, qolgan kuchlar esa frontdan dushmanni ta'qib etib kelayotgan 2-Belorussiya fronti bilan Molodechno, Baranovichi yo'nalishiga ta'qibni olib borib, dushmanning asosiy kuchlarini Minskning Sharqida qurshab

olishlari va tor-mor etishlari koʻzda tutildi. Uzoq aviatsiya dushmanning aerodromlariga, temir yoʻllariga zarba berishi va kuchlarining bir qismi bilan quruqlikda harakatlanayotgan qoʻshinlarga yordam koʻrsatishi kerak edi. Partizan birlashmalariga esa, operatsiya boshlanishida dushman ichkarisida va uning kommunikatsiyalarida ommaviy diversiyalar oʻtkazib, Belorussiyani ozod etishda har tomonlama Qizil Armiyaga yordamlashish vazifasi topshirildi.

Belorussiya ("Bagration") operatsiyasi va Fashist Germaniyasining taslim boʻlishi. Jangovar harakatlarning xarakteri va bajarilishi kerak boʻlgan vazifalar boʻyicha Belorussiya strategik operatsiyasi ikkita davrga boʻlinadi:

Birinchi davr (1944-yil 23-iyun – 4-iyul): Bu davrda Vitebsk-Orsha, Mogilyov, Bobruysk operatsiyalari oʻtkazildi va dushmanning Minsk guruhini qurshab olish yakunlandi. Hujumni rivojlantirish vaqtida, tashqi qurshov frontida Ittifoq qoʻshinlari Shaulay, Vilnyus, Belostok va Lyublinsk-Brest operatsiyalarini oʻtkazdilar. Keng koʻlamlilik, puxta tayyorlanganligi va mohirona bajarilishi bilan bu operatsiya Ikkinchi jahon urushi tarixidagi eng yorqin, yuksak ahamiyatga ega operatsiyalardandir. 1-Bolتيqboʻyi, 3- va 2-Belorussiya frontlarining hujumlari 1944-yil 23-iyunda boshlandi, 1-Belorussiya fronti ikki sutkadan keyin hujumga oʻtdi. Hamma frontlarda hujum arafasida ilgʻor batalonlarning razvedka janglari oʻtkazildi.

Ikki kun mobaynida dushmanning bosh va ikkinchi mudofaa chizigʻi qariyb hamma yoʻnalishlarda yorib oʻtildi va yorib oʻtilgan pozitsiyalarga harakatchan qoʻshinlar kiritildi. Hujumni rivojlantirib, hamma frontlar qoʻshinlari 28-iyunda dushman mudofaasining butun operativ chuqurligida

yorib oʻtdilar, dushmanning Vitebsk guruhini (beshta diviziya) va Bobruysk guruhini (oltita diviziya) qurshab olib tor-mor etdilar hamda Berezino daryosiga chiqish bilan Puxovichi rayonida dushmanning Minsk guruhini qanotlarini qurshab oldilar.

Keyingi hujumlarni rivojlantirib, 3- va 1-Belorussiya frontlari qoʻshinlari 3-iyul oxirida Minsk rayonida birlashdilar va 2-Belorussiya fronti bilan birgalikda va partizan otryadlari bilan hamkorlikda 18 ta diviziyadan iborat (100 ming atrofida odamni) dushmanning Minsk guruhini qurshab olishni tugatdilar. Qurshovdagi dushman guruhlarini tor-mor etish 2-Belorussiya frontiga topshirildi va 11-iyul oxirida toʻligʻicha amalga oshirildi. Partizanlar birlashmalari dushman kommunikatsiyalariga zarbalar berish, dushman haqida maʼlumot yigʻish, ularning chekinayotgan qoʻshinlariga frontlar qoʻshinlari bilan hamkorlikda zarbalar berish, kechuv joylarini egallash va oʻz qoʻshinlari yetib kelgunga qadar ularni ushlab turishdek muhim vazifalarni bajardilar. Dushmanning Minsk guruhi qurshovga olinganidan keyin, Gʻarbiy Dvina va Pripyat oraligʻidagi uning mudofaasida 400 km li boʻshliq hosil boʻlib, bu boʻshliqqa Ittifoq qoʻshinlari ildamlab ketdilar. Iyul oʻrtalarida frontlar qoʻshinlari Neman daryosi boʻylariga chiqdilar. Ittifoq qoʻshinlariga Boltiq dengiziga va Sharqiy Prussiya chegaralariga chiqish uchun real sharoitlar yuzaga keldi.

Ikkinchi davr (Shaulyay, Vilnyus, Belostok va Lyublinsk-Brest operatsiyalari): Sharqiy Prussiya chegaralari boʻsagʻalarida yangi front chizigʻini tiklash maqsadida nemis-fashist qoʻmondonligi iyul oyi mobaynida bu yoʻnalishga 27 ta diviziyani, jumladan 10 ta tank diviziyasini tashladi. Iyulning ikkinchi yarmida 1-Belorussiya frontining Brest-Lyublin operatsiyasi boshlandi. Lyublin yoʻnalishida hujumni

rivojlantirib, 1-Ukraina, 2-Belorussiya frontlari bilan o‘zaro hamkorlikni olib borib, 1-Belorussiya fronti qo‘shinlari 1944-yil 22-iyulda Lyublinni egalladilar. Iyul oxirida qo‘shinlar Visla daryosiga chiqdilar va uning g‘arbiy qirg‘og‘idagi platsdarmlarni egalladilar, bevosita Varshavaga yaqinlashib keldilar. Avgust oyi mobaynida frontlar qo‘shinlari, operativ vaziyatni yanada yaxshilash maqsadida, dushmanning qarshi zarbalarini qaytarib, alohida operatsiyalar o‘tkazdilar. Avgust oxirida qo‘shinlarning holdan toyganliklarini va dushman qarshiligi faolligining oshganligini hisobga olib, Oliy Bosh Qo‘mondonlik Stavkasi (OBQ) tomonidan direktiva chiqarilib, mudofaaga o‘tishga buyruq berildi.

Belorussiya ("Bagration") operatsiyasi davomida yirik strategik va siyosiy maqsadlarga erishildi. Nemis fashist qo‘shinlarining markaziy guruhi – "Markaz" armiya guruhi tor-mor etildi. Bu guruhning 34 ta diviziyasi va uchta brigadasi yakson etildi. Ittifoq qo‘shinlari g‘arbga tomon 500-600 km olg‘a harakatlandilar. Belorussiya batamom ozod etildi, Litva va Polshaning katta qismi ozod etildi. Neman daryosini kechib o‘tib, Sharqiy Prussiya chegaralariga chiqdilar, Narev va Visla daryosi bo‘yidagi platsdarmlarni egalladilar. Ittifoq qo‘shinlari dushmanning Boltiqbo‘yi va Sharqiy Prussiya guruhlarini o‘rab oldilar va ularni bo‘lib tashlash uchun qulay sharoit yaratdilar.

Berlin operatsiyasi va Fashist Germaniyasining so‘zsiz taslim bo‘lishi (1945-yil aprel–may). Uchinchi davrning hal qiluvchi voqeasi, 1-, 2-Belorussiya va 1-Ukraina frontlari qo‘shinlarining Berlin operatsiyasi bo‘ldi. Operatsiyaning maqsadi Berlin yo‘nalishida to‘plangan ("Visla", "Markaz" armiya guruhlari) nemislarning strategik guruhlarini tor-mor

etish, Berlinni egallash va Gitler Germaniyasini kapitulyatsiya qilishga majbur etish edi.

1-Belorussiya va 1-Ukraina frontlari qo'shinlari 16-aprelda hujumga o'tdilar, 20-aprelda 2-Belorussiya fronti qo'shinlarining hujumlari boshlandi. Hujumdan oldin razvedka janglari o'tkazildi. 1-Ukraina fronti qo'shinlari yorib o'tishni ayniqsa muvaffaqiyatli amalga oshirdilar. Artilleriya tayyorgarligi vaqtida Neyse daryosini kechib o'tish boshlandi. Hujumning uchinchi kuni oxirida ular butun Neyse mudofaa marrasini yorib o'tishni tugatdilar va g'arbga tomon 30 km gacha harakatlandilar. Tank armiyalari operativ chuqurlikka chiqib, erkin manyovr qilish imkoniyatini oldilar.

1-Belorussiya fronti qo'shinlarining hujumlari qiyin sharoitlarda kechdi. Frontning bosh qo'shin guruhlarini 20 daqiqalik artilleriya tayyorgarligidan so'ng 146 ta zenit projektorlarini yoqib, erta tongda hujumni boshladilar. Biroq, piyodalar va tanklar dushman mudofaasining birinchi pozitsiyasi chuqurligida katta qarshilikka uchradilar. Faqat operatsiyaning to'rtinchi kuni oxirida Oder mudofaa marrasi 30 km chuqurlikda yorib o'tildi, o'rtacha harakatlanish surati bir sutkada 7-8 km ni tashkil etdi.

1945-yil 19-apreldan 25-aprelgacha 1-Belorussiya va 1-Ukraina frontlari qo'shinlari bir vaqtning o'zida Berlin guruhi asosiy kuchlarini qurshab olish va bo'laklarga bo'lib tashlash uchun jang harakatlarini olib bordilar. 25-aprel oxirida Ittifoq qo'shinlari qurshov halqasi Berlinning g'arbida Potsdam rayonida birlashtirildi. Fashist qo'shinlarining yirik guruhlarini qurshovga olindi (Berlin va Frankfurt-Guben guruhlarini). 25-aprelda Torgau shahri yaqinida (Elba daryosining g'arbiy qirg'og'i) 1-

Ukraina fronti qo‘shinlari, g‘arbdan harakatlanib kelayotgan 1-Amerika armiyasining ilg‘or qismlari bilan uchrashdilar.

Qurshovdagi Berlin guruhini qirib tashlash, Berlin shturmi paytida olib borildi. 30-aprelda 1-Belorussiya fronti qo‘shinlari shiddatli janglar bilan shahar markaziga chiqib, Reyxstagni egalladilar va uning bosh gumbaziga G‘alaba Bayrog‘ini o‘rnatdilar. 1945-yil 2-may soat 15:30 da Berlinda dushman guruhi tugatildi, Berlin garnizoni kapitulyatsiya qildi.

1945-yil 8-may soat 23:45 dan 9-may 00:45 gacha, Berlin yaqinidagi Karlxorsda nemis-fashistlari Bosh qo‘mondonligi so‘zsiz taslim bo‘lganligi to‘g‘risidagi kapitulyatsiyaga imzo chekdi. Ittifoq hukumati nomidan kapitulyatsiyani marshal G. K. Jukov qabul qildi.

Praga operatsiyasi davomida (1945-yil 6-11-may) 1-, 2-, va 3-Ukraina frontlari qo‘shinlari tomonidan, dushmanning Chexoslovakiyadagi so‘nggi eng katta guruhi tor-mor etildi. Bu operatsiya natijasida Chexoslovakiya xalqiga katta yordam ko‘rsatildi va 858 ming dushman qo‘shinlari asirga olindi.

Ikkinchi Jahon Urushidagi g‘alabaga SSSRning hissasi. Ikkinchi jahon urushining to‘rtinchi davrida Qizil Armiya nemis-fashist bosqinchilarini Ittifoq tuprog‘idan uloqtirib tashladi, Markaziy va Janubi-Sharqiy Yevropa davlatlarining bir nechtasini ozod etdi, ittifoqchilar bilan birga gitlerchilar armiyasini tor-mor etishni tugatdi va fashistlar Germaniyasini so‘zsiz kapitulyatsiyani imzolashga majbur etdi. Ittifoq xalqi, og‘ir sinovlarni mardonavor yengib chiqib, o‘z mamlakatini saqlab qoldi va fashizm mag‘lubiyatga uchradi.

Ittifoq-German frontida Germaniya fashizmi va ularning ittifoqchilarining 669 ta diviziyasi yakson etildi, bu boshqa hamma

frontlarga nisbatan uch yarim marotaba ko'pdir. Germaniya aviatsiya va tanklarining asosiy qismi aynan shu yerda yo'qotildi.

Stalingrad ostonasidagi g'alabalar Ittifoq-German frontida va umuman Ikkinchi jahon urushining borishida tubdan burilishni boshlab berdi. Ittifoq armiyasi dushmandan strategik tashabbusni tortib oldi va uni urushning oxirigacha o'z qo'lida ushlab turdi.

14.7. G'arbiy frontning ochilishi va yevropadagi yakuniy janglar (1944-1945-yillar)

Ba'zi G'arb tarixchilari (masalan, Dig Fuller) urushning hal qiluvchi g'alabalari sifatida Miduey, El-Alameyn va Shimoliy Fransiyaga tushirishni ko'rsatib, Ittifoq-German frontining rolini pasaytirishga uringanlar. Lekin Ittifoq-German frontining asosiy front ekanligi faktlar bilan isbotlangan. Shunga qaramay, AQSh va Angliya qurolli kuchlari ham g'alabaga o'z hissalarini qo'shganlar.

Shimoliy Afrikadagi jangovar harakatlar. Shimoliy Afrikada harbiy harakatlar 1940-yil 13-sentyabrda Italiya qo'shinlarining Liviyadan Misrga bostirib kirishi bilan boshlandi.

Dastlabki muvaffaqiyatsizlikdan so'ng, 1940-yil dekabrda ingliz qo'shinlari qarshi hujumga o'tib, italiyaliklarni 800 km g'arbga uloqtirib tashladilar. 1941-yil boshida Germaniya general Rommel qo'mondonligidagi ekspeditsion korpusni tashladi. Rommel bir necha bor inglizlarni Misr chegaralariga uloqtirib tashladi, lekin kuchlar yetishmasligi sababli uzoqqa keta olmadi, chunki Germaniyaning asosiy kuchlari Ittifoq-German frontidagi og'ir janglarga tashlangan edi.

El-Alameyn yaqinidagi operatsiya (1942-yil 23-oktyabr – 27-noyabr). 1942-yil oktyabrda El-Alameyn yaqinidagi mustahkamlangan pozitsiyalarda ikki tomon turar edi.

Ittifoqchilar (8-Britaniya armiyasi) dushman ustidan katta ustunlikka ega edilar: odamlar bo'yicha – 2,8 marta, tanklar bo'yicha – 2,6 marta, artilleriya bo'yicha – 1,9 marta, aviatsiya bo'yicha – 4,2 marta.

23-oktyabrda 20 daqiqalik artilleriya tayyorgarligidan so'ng piyodalar hujumni boshladilar. Yorib o'tish sekinlik bilan kechdi. Ingliz tanklarining operativ tekislikka chiqish harakatlari muvaffaqiyat keltirmadi, shu sababli general Montgomeri hujumni to'xtatib, qo'shinlarini qayta to'pladi. 27-oktyabrdan boshlab Rommel o'z tank birlashmalarini qarshi zarba berish uchun to'play boshladi, lekin ingliz aviatsiyasi ularning rejasini barbod etdi. 2-noyabrga o'tar kechasi 8-Armiya 4 soatlik artilleriya tayyorgarligidan keyin hujumga o'tdi. 1,5 sutka davomida 4 km olg'a harakatlanib, 8-Armiya dushmanning taktik mudofaa zonasini yorib o'tdi. Nemis-italiya qo'mondonligi chekinishga qaror qildi.

2-noyabrga o'tar kechasi 8-Angliya armiyasi 4 soatlik artilleriya tayyorgarligidan so'ng hujumga o'tdi. Hujum harbiy kemalar artilleriyasi va ittifoqchilar aviatsiyasining to'liq hukmronligida olib borildi. 1,5 sutka davomida 4 km oldinga harakatlanib, 8-Armiya dushmanning taktik mudofaa zonasini yorib o'tdi. Hujumni g'arbga rivojlantirish uchun 7-zirhli tank diviziyasi jangga kiritildi.

Nemis-Italiya qo'mondonligi chekinishga qaror qildi. General Rommel chekinish uchun butun transportni italiyaliklardan tortib oldi,

buning natijasida chekina olmagan 30 minggacha italiyalik askar va ofitserlar asirga tushdi.

8-Angliya armiyasi keyingi bir oy davomida 1200 km oldinga harakatlandi. Chekinayotgan dushmanni ta'qib etib, 1943-yil fevral oyi boshida "Maret" chizig'ida dushman tomonidan to'xtatib qolindi.

El-Alameyn yaqinidagi operatsiya Shimoliy Afrikada va O'rta Yer dengizida vaziyatni Ittifoqchilar foydasiga tubdan o'zgartirdi.

"Torch" operatsiyasi va Shimoliy Afrikada jangovar harakatlarning tugatilishi. Cherchillning qistovida Aljir va Marokashning yirik portlariga "Torch" desant operatsiyasini o'tkazishga qaror qilindi. 1942-yil 8-noyabrdan 13-noyabrgacha general Eyzenxauer boshchiligida Marokash va Aljirga dengiz desanti tushirildi. Birinchi to'rt sutka davomida Aljir, Oran va Kasablanka rayonlariga yettitagacha Amerika diviziyalari, jumladan, ikkita zirhli tank diviziyasi tushirildi.

Desant tushirilishi bu yerdagi fransuz qo'shinlarining kuchli bo'lmagan qarshiligi ostida o'tdi, ammo ular tezda o'z qarshiliklarini to'xtatib, ingliz-amerika qo'shinlariga qo'shildilar. Ittifoqchilar qarshiliksiz sharqqa qarab harakatlanish imkoniyatini oldilar va 2 hafta ichida 900 km oldinga harakatlanib, Tunis va Bizerta shahri bo'sag'alarida to'xtatib qolindilar. Nemis qo'mondonligi 10-noyabrda havadan va dengizdan yirik kuchlarni olib kela boshladi va 5-tank armiyasini tashkil etdi.

Tunisidagi janglar uzoq davom etish xarakteriga ega bo'ldi. 1943-yil mart oxirida inglizlarning zirhli tank qismlari Maret chizig'ini aylanib o'tib, dushmanning o'ng qanotiga zarba berish xavfini yaratdi. Rommel o'zining holdan toygan armiyasini zarba ostidan shimolga olib o'tishga

ulgurdi. 1943-yil may oyida ittifoqchilar hal qiluvchi, so‘nggi hujumga o‘tdilar. Italiya-Nemis qo‘shinlarining qolgan-qutganlari Boi oroliga o‘tdi va shu yerda 1943-yil 13-mayda kapitulyatsiya qildi. Shu bilan Shimoliy Afrikada harbiy harakatlar tugadi va AQSh hamda Angliya birgalikdagi harakatlari bilan Afrikada fashistlar bloki qo‘shinlari ustidan g‘alabaga erishdilar.

Angliya-Amerika qo‘shinlarining Sitsiliyani egallashi va Italiyaning urushdan chiqishi. Bir yarim oylik tayyorgarlikdan so‘ng Angliya-Amerika qo‘mondonligi 1943-yil iyul-avgustida Sitsiliya desant operatsiyasini o‘tkazdi. Bu yerda 7-Amerika va 8-Angliya armiyalaridan tashkil topgan 15-armiya guruhi (jami 23 ta diviziya) harakat qildi.

1943-yil 10-iyulda harbiy kemalar artilleriyasi va aviatsiyaning kuchli qo‘llab-quvvatlovida desant tushirildi. Sitsiliyani to‘lig‘iga egalash 17-avgustda amalga oshirildi. Sitsiliya operatsiyasidan so‘ng Appenin yarim oroliga hujum qilish uchun qulay sharoit yaratildi. Bu vaziyatda Italiya xalqining fashizmga qarshi kurashi natijasida Mussolini tuzumi ag‘darildi. Yangi hukumat Shimoliy Afrika, Sitsiliyadagi og‘ir muvaffaqiyatsizliklar va Gitlerchilar qo‘shinlarining Kursk ostidagi halokati tufayli 1943-yil 3-sentyabrda Ittifoqchilar bilan tinchlik sulhini tuzishga majbur bo‘ldi. Shu kuniyoq 8-Angliya armiyasi hech qanday qarshilikka uchramay Appenin yarim orolining janubiga tushirildi. Keyinchalik 5-Amerika armiyasi ham tushirildi.

Noyabrning boshlarida nemis-fashist qo‘mondonligi o‘z qo‘shinlarini Rimning janubidagi ancha mustahkam bo‘lgan mudofaa marrasiga olib o‘tdi. Ingliz-Amerika qo‘shinlari bu marraga chiqib, dushman mudofaasini yorib o‘tish uchun bir necha muvaffaqiyatsiz urinishdan so‘ng mudofaaga

o'tishga majbur bo'ldilar va 1943-yil noyabridan 1944-yilning iyuligacha boshqa faol harakatlarni amalga oshirmadilar.

G'arbiy Yevropadagi jangovar harakatlar (1944–1945-yillar).

1944-yilning o'rtalariga kelib, Yevropadagi harbiy-siyosiy vaziyat Ittifoqchi Qurolli Kuchlarning g'alabalari va Yevropa xalqlarining fashist bosqinchilariga qarshi keng qamrovli milliy-ozodlik kurashlari bilan xarakterlanardi. Fashistlar Germaniyasi va uning ittifoqchilarining ahvoli tezlik bilan yomonlashib bordi. Nemis-fashistlari Sharqiy frontda Sovet qo'shinlarining yangi, qudratli zarbalari berilishini tushunib, o'z qurolli kuchlarining asosiy qismini shu yerda ushlab turardi. Shu sharoitlarda Gitlerchilar rahbariyati Fransiyada Amerika-Angliya qo'shinlarining tushirilishini qaytarish uchun yetarli kuchlarni jamlash imkoniyatiga ega emas edi. AQSH va Angliyaning hukmron doiralari Yevropaga bostirib kirishni kechiktirish o'z manfaatlari uchun ham xavfli ekanligini angladi, chunki Sovet Armiyasi ittifoqchilarsiz ham Gitlerchilar Germaniyasini tormor etishga qodir edi. Bu holat AQSH va Angliyani 1944-yilning yozida, ikki yil kechikish bilan, Yevropada ikkinchi frontni ochishga majbur qildi.

Shimoliy Fransiyaga qo'shin tushirish va hujumni boshlash uchun Ittifoqchilar Britaniya orollarida 38 ta diviziya, 12 ta brigada va 10 ta maxsus otryadlarni jamladilar. Ular safida 6000 ta tank va SAUlar, 15000 ta artilleriya va minomyotlar, 10800 ta jangovar va 2300 dan ortiq transport samolyotlari, 2600 ta atrofida planerlar va 6939 ta har xil maqsadlarda qo'llaniladigan kemalar mavjud edi. G'arbiy Yevropada Ittifoqchilar qo'shinlariga qarshi dushmanning 58 ta diviziyasi (shundan 9 tasi tank diviziyasi) turgan bo'lib, ularning jang olib borish qobiliyati shaxsiy tarkib yetishmasligi sababli ancha past edi. Nemislar safida 2000

ta tank va shturmchi artilleriya, 67000 ta artilleriya va minomyotlar, 350 ta samolyot mavjud edi. Shunday qilib, kuchlar nisbati bo'yicha ustunlik shaxsiy tarkib bo'yicha 3 marta, artilleriya va minomyotlar bo'yicha 2,2 marta Ittifoqchilar foydasida edi. Samolyotlar va kemalar bo'yicha ustunlik sezilarli darajada yuqori edi.

Ittifoqchilar qo'mondonligining umumiy rejasiga ko'ra, desantni Normandiyaga, keyin esa Fransiyaning janubiga tushirish ko'zda tutildi. Shu bilan bir vaqtda, Po daryosi vodiylariga chiqish uchun Italiyada hujumni davom ettirish rejalashtirildi. O'tkazilgan ikkita desant operatsiyalaridan "Overlod" ("Hukmronlik") maxfiy nomini olgan Normandiya desant operatsiyasi asosiy edi. Operatsiyaning maqsadi 80 km kenglikda bir vaqtning o'zida beshta piyodalar diviziyasini qirg'oq bo'yida va qirg'oqdan 15–20 km ichkarida uchta havo-desant diviziyasini tushirish, taktik platsdarmlarni egallash, keyin ularni birlashtirish va 20 - kunning oxirida uni front bo'yicha 100 km gacha, chuqurligida 100–110 km ga kengaytirishdan iborat edi. Keyinchalik hujumni janubiy, sharqiy yo'nalishlarda rivojlantirish va 90 -kunning oxirida Sena va Luara marralariga chiqish rejalashtirildi.

Desant tushirilishini to'satdan amalga oshirishga erishish uchun Ittifoqchilar qo'mondonligi dushmanni chalg'itish bo'yicha keng tadbirlarni amalga oshirdi. Bostirib kirishdan oldin ikki oy davomida aviatsiya tayyorgarligi o'tkazildi, natijada qo'shin tushirilishi kerak bo'lgan rayonlar dushman zaxiralaridan ajratib qo'yildi. Desant operatsiyasi 1944-yil 6-iyunga o'tar kechasi aviatsiya tayyorgarligi va uchta havo-desant diviziyalarining suv bo'yidan 15 km ichkariga tashlanishi bilan boshlandi. 6-iyun ertalab Ittifoqchilar floti La-Manshdan

o'tib, Fransiya qirg'oqlaridagi yoyilish rayonlariga yetib keldi. Desant tushirilishidan 40 daqiqa oldin kemalar artilleriyasi kuchlari bilan artilleriya tayyorgarligi boshlandi. Birinchi kunda beshta piyodalar diviziyasi tushirilib, ular havo desanti bilan birlashdilar. Muvaffaqiyatga Gitlerchilar qo'mondonligi qo'shin tushirilishini boshqa rayondan kutganligi va havodan qudratli qo'llab-quvvatlash qulaylik yaratdi. 12-iyun oxirida Ittifoqchilar qo'shinlari front bo'ylab 80 km, chuqurlikda 13–18 km li umumiy platsdarm yaratdilar. Strategik platsdarmlar uchun kurash bir yarim oy davom etdi. Iyul oxirida platsdarm front bo'ylab 100–110 km ga, chuqurlikda 30–40 km ga yetdi. 25-iyulda Ittifoqchilar Sen-Lo janubi, Kan marralariga chiqib, Sherburn port shahrini egalladilar. Shu bilan Normandiya desant operatsiyasi tugadi. Amerika-Angliya qo'shinlarining Shimoliy Fransiya bostirib kirishlari natijasida G'arbiy Yevropada qurolli kurashning yangi fronti ochildi. Ikkinchi front Germaniyaning anchagina kuchlarini o'ziga jalb etdi, lekin Sovet-german fronti hali ham Ikkinchi jahon urushining asosiy fronti bo'lib qoldi.

1944-yilning 25-iyulidan Ittifoqchilar qo'shinlarining Shimoliy Fransiya hujumlari boshlandi. 1-Amerika armiyasi 27-iyul oxirida nemis-fashist qo'shinlarining taktik mudofaa zonasini yorib o'tib, Avrash shahrini egalladi. Jangga 3-Amerika armiyasi kiritilib, Fransiya ichkarisiga ildam harakatlanib ketdi. Shu vaqtga kelib fashizmga qarshi qarshilik ko'rsatish harakati keng quloch yoyganligi sababli, bu armiya kuchli qarshilikka uchramadi. Ingliz qo'shinlari amerikaliklar muvaffaqiyatidan foydalanib, o'ng qanotda 20–25 km ga oldinga harakatlandilar. 8-avgustda 3-Amerika armiyasining Le-Man va Ajrantanga chiqishi va 1-Kanada armiyasining janubda harakatlanishi natijasida Faleza rayonida

dushmanning asosiy kuchlarini qurshab olish imkoniyati tug'ildi. Lekin Ittifoqchilarning sust harakatlari va yirik qo'shin guruhlarini qurshab olish tajribasi yo'qligi sababli, bu vazifani harakatlanish mobaynida amalga oshirish nasib etmadi. Nemislar Faleza rayonidan jang qilish qobiliyati yuqori diviziyalarini olib chiqdi. 19-avgustda Ittifoqchilar oltita piyodalar va ikkita tank diviziyalarining tarqalib ketgan qismlarini qurshovga oldilar. Hammasi bo'lib 125 ming odam. Lekin keyingi uch kunda nemis qo'shinlari qurshovdan 30–35 ming odamini olib chiqishga muvaffaq bo'ldilar. Shunday qilib, Ittifoqchilar qo'shinlari dushmanning bosh guruhlarini qurshab olish va tor-mor etish vazifasini to'lig'icha bajara olmadilar. Falez ostonasidagi mag'lubiyatdan keyin nemis-fashist qo'shinlarining umumiy chekinishi boshlandi. Ittifoqchilar qo'shinlari dushmanni shiddat bilan ta'qib etib, 16-avgustda Luara va Sena daryolari marralariga chiqdilar. Qarshilik ko'rsatish harakati Ittifoqchilar qo'shinlariga katta yordam berdi. 19-avgustda Parijda qurolli qo'zg'olon boshlandi, u 25-avgustda nemislar garnizonining kapitulyatsiyasi bilan tugadi. Shu vaqtga kelib Amerika-Angliya qo'shinlari Zigfrid chizig'iga yetdilar, lekin uni dushmanning qattiq qarshiligi tufayli harakatlanish mobaynida yorib o'ta olmadilar.

1944-yil 17-sentyabrdan – 26-sentyabrgacha 2-Angliya armiyasining kuchlari bilan, dushman mudofaasini yorib o'tish maqsadida Gollandiyada Arnem operatsiyasi o'tkazildi. Bu operatsiya Ittifoqchilar uchun muvaffaqiyatsiz tugadi, lekin AQSH va Angliyaning havo-desantini desantlash bo'yicha katta texnik imkoniyatlarini tasdiqladi. Ittifoqchilar qo'shinlari shiddatli janglarni olib borib, dekabr oyining o'rtalarida Strasburgdan Arnemgacha rayonda Germaniya chegarasiga chiqib

mudofaaga oʻtdilar. Ittifoqchilar Italiyada katta muvaffaqiyatga erisha olmadilar. 1944-yil davomida ular Po daryosi boʻylaridagi vodiylarga chiqish vazifasini bajara olmadilar. 4-iyunda ular nemislar tomonidan tashlab ketilgan Rimni egalladilar va 1944-yil oxirida Ravenna, Petrasanta marrasiga chiqdilar va shu yerda dushman tomonidan butun qish davomida toʻxtatib qolindilar. Shunday qilib, 1944-yil oxirida Gitlerchilar qoʻmondonligi Gʻarbiy frontni barqarorlashtirishga muvaffaq boʻldi.

Ittifoqchilar dekabrda Zigfrid chizigʻini yorib oʻtish uchun operatsiya oʻtkazishga tayyorlana boshladilar. Lekin nemis-fashist qoʻmondonligi ulardan oldin operatsiyaga kirishdi. Nemis-fashist qoʻmondonligi Arden oʻrmonlarida yashirinch, 21 ta diviziya va ikkita brigadadan iborat zarbdor guruhni jamlashga muvaffaq boʻldi. 1945-yil 1-yanvarda Shimoliy Elzasda nemislarning qarshi hujumi boshlandi. Uch kunda ular 30 km ga harakatlandilar. 1944-yil 16-dekabrda nemis qoʻshinlari 8-armiya korpusiga Arden rayonida kuchli zarba berdilar va mudofaa chuqurligiga harakatlanib ketdilar. Dekabr oxirida Ittifoqchilar qoʻshinlari uchun vaziyat ogʻirlashib qoldi. Ularning fronti 80 km li uchastkada 100 km chuqurlikda yorib oʻtildi. Shu sharoitlarda U. Cherchill, I. Stalinga murojaat etib, Ittifoqchilarga yordam berish uchun Sovet-german frontida Sovet Armiyasining yirik hujumlarini boshlashni iltimos qildi. Oradan bir hafta oʻtgan 12-yanvarda Sovet qoʻshinlari Boltiqdan Karpatgacha, rejadagi muddatdan ancha oldin kuchli hujumni boshladilar. Bu nemis qoʻmondonligini Gʻarbda faol jang harakatlarini olib borishdan voz kechishga majbur etdi. Gitlerchilar Ardenda va Elzasda hujumni toʻxtatdilar va yanvar oxirida dastlabki marraga chekindilar.

Ardendagi magʻlubiyatidan soʻng Ittifoqchilar qoʻshinlari hujumni faqat 1945-yilning fevralida yangitdan boshladilar. 8-fevraldan 10-martgacha ular bir necha operatsiyalar oʻtkazdilar, ularning natijasida Reyn daryosining gʻarbiy qirgʻoqlariga chiqdilar. Reynni harakatlanish mobaynida kechib oʻta olmadilar. 1945-yil mart oyining oxirida Ittifoqchilar qoʻmondonligi Rurni egallash uchun katta operatsiyalardan birini tayyorladilar va oʻtkazdilar. Ittifoqchilar qoʻshinlari 51 ta diviziya va 14 ta alohida brigadalardan tashkil topdi. Rur marrasidagi hujumning maqsadi, Rur ishlab chiqarish rayonining shimolidan va janubidan hujum qilish, Rurda dushmanning asosiy guruhini qurshab olish va tor-mor etishdan iborat edi. 1945-yil 24-martga oʻtar kechasi 21-armiya guruhi qoʻshinlari Reyn daryosini kechib oʻtdilar va 1-aprelda 12-armiya guruhi bilan hamkorlikda Rur rayonida dushmanning 325 minglik guruhini qurshovga oldilar va u 18-aprelda kapitulyatsiya qildi. Shundan soʻng Ittifoqchilar qoʻshinlari hech qanday qarshiliksiz Elbaga tomon ildam harakatlanib ketdilar. 25-aprelda 1-Amerika armiyasining ilgʻor qismlari Torgau rayonida, Elbada 1-Ukraina fronti qoʻshinlari bilan uchrashdilar. Aprel oxirida butun janubiy Germaniya va Yuqori Avstriya Ittifoqchilar qoʻshinlari bilan band boʻldi. Bir necha kundan keyin Italiya xalqining faol yordamida, Italiyaning shimoliy qismi toʻligʻicha fashistlardan ozod etildi. 1945-yil 8-mayda Sovet qoʻshinlari tomonidan Berlin rayonida Gitlerchilar qoʻshinlarining asosiy kuchlari tor-mor etilgandan keyin fashistlar Germaniyasi kapitulyatsiya qildi.

Shunday qilib, 1944- va 1945-yillarda Ittifoqchilarning ekspeditsion kuchlari Gʻarbiy Yevropada katta muvaffaqiyatlarga erishdilar va bu bilan umumiy vazifa, fashistlar Germaniyasi ustidan qozonilgan gʻalabaga oʻz

hissalarini qo'shdilar. Yevropada Ikkinchi front ochildi, urush davridagi eng katta desant operatsiyasi o'tkazildi. Lekin Germaniya Bosh qo'mondonligi urushdan yutqizganini tushunib, asosiy kuch va vositalarini Sovet-german frontida ushlab turganligi Ittifoqchilar jangovar harakatlari uchun qulay imkoniyat yaratdi. Amerika-Angliya koalitsiyasining strategiyasi dushmanni holdan toydirish urushidan iborat bo'ldi. Bu strategiyaning asosiy negizi muntazam ravishda, ham Germaniyaga qarshi, ham Yaponiyaga qarshi harbiy harakatlarning olib borilganligi bo'ldi. Bunday strategiya AQSH va Angliya hukmron doiralarining siyosatidan kelib chiqib, Sovet Ittifoqini urush davrida kuchsizlantirishga va jahon bozoridan o'zlarining asosiy raqiblari Germaniya va Yaponiyani yo'q qilishga yo'naltirildi.

Urush tajribasi shuni ko'rsatdiki, Amerika qo'mondonligi har qanday operatsiyani dushman ustidan kuch va vositalar bo'yicha ustunlik yaratmasdan, havoda aviatsiya hukmronligiga erishmasdan oldin boshlamaslikka harakat qilardi. Armiyalar va armiya guruhlarining hujum operatsiyalari dastlabki va bevosita aviatsiya va artilleriya tayyorgarligidan so'ng boshlanar edi. Ittifoqchilarning G'arbiy Yevropadagi jangovar harakatlari yirik dengiz-desant operatsiyasini tayyorlash va o'tkazishda, hamda havo-desant birlashmalarini qo'llashda katta tajribaga ega ekanliklaridan darak beradi. Ikkinchi frontning ochilishidan boshlab Ittifoqchilar qo'shinlari bir necha operatsiyalarni o'tkazdilar, bunda Fransiyada, Belgiyada, Gollandiya, Lyuksemburg, Daniyada va Germaniyaning g'arbiy qismida fashistlarga katta talofatlar yetkazdilar. Umuman, Ittifoqchilarning qurolli kuchlari Fashistlar Germaniyasining tor-mor etilishida ma'lum hissalarini qo'shdilar. Lekin AQSH va Angliya

hukmron doiralarining reaksiyon siyosati Yevropada ikkinchi frontni kamida ikki yilga kechiktirib, fashistlar Germaniyasining taqdiri Sovet-german frontida butunlay hal qilingan paytda ochdilar. Urushning oxirigacha Germaniyaning bosh kuchlari Sovet Armiyasiga qarshi harakatlanib, ularning safiga dushmanning jang olib borish qobiliyati o'ta yuqori bo'lgan qo'shinlar va aviatsiya birlashmalari harakat qildilar.

G'arbiy Yevropa harbiy harakatlar teatrida 1944-yilning yozigacha Ittifoqchilarning strategiyasi kutish xarakateriga ega bo'ldi, bu o'z navbatida harbiy maqsadlar bilan emas, balki Sovet Ittifoqini maksimal kuchsizlantirishga va Germaniyaning dunyoga hukmronlik qilish uchun da'vogarligiga qarshi yo'naltirilgan AQSH va Angliya hukmron doiralarining siyosatlari bilan aniqlandi. 1944-yilning yozidan, Sovet Ittifoqi bosqinchilarni o'z hududidan haydab chiqargan va Yevropa xalqlarini fashizm qulligidan ozod etishga kirishgan paytda, Ittifoqchilarning harbiy strategiyalari ancha faollashib qoldi. Qurolli kurashning aynan mana shu davrida AQSH va Angliya hukmron doiralari Sovet qo'shinlarining yo'llarini to'sishga va Germaniyaning va boshqa Yevropa davlatlarining yerlarini imkon qadar ko'proq bosib olishga harakat qildilar, bundan maqsad, egallangan ushbu hududlarda urushdan keyingi yillarda o'z hukmronliklarini o'rnatish edi. Harbiy san'at nuqtai-nazaridan Ittifoqchilar qo'shinlarining yirik dengiz desant operatsiyalarini tayyorlash va o'tkazish tajribalari katta qiziqish uyg'otadi. Ularning muvaffaqiyatlarga erishishlari quyidagi omillar bilan xarakterlandi: desantlarni tushirish rayonlarini to'g'ri tanlash; kuch va vositalarni ushbu rayonlarda qat'iy ommalashtirish; dushmanni chalg'itish bo'yicha olib borilgan maskirovka tadbirlari; desant operatsiyalarini har tomonlama

havodan va havo-desant qo‘shinlarini keng masshtabda qo‘llash bilan ta‘minlash.

Hujum operatsiyalarini o‘tkazishdagi katta muammo — bu dushman mudofaasini yorib o‘tish bo‘ldi. Yorib o‘tish tor frontda (3–8 km) odatda, armiya korpusi kuchlari bilan amalga oshirildi. Dushmanni tor-mor etishdagi asosiy rol aviatsiyaga berildi. Dushmanning taktik mudofaa zonasini yorib o‘tish sur‘ati juda past bo‘ldi. Bu avvalom bor, bosh zarba berish yo‘nalishida hujumni olib borayotgan birlashmaning ko‘p hollarda boshqa yo‘nalishlarda harakatlanayotgan qo‘shinlarning faol harakatlari bilan ta‘minlanmaganligi bilan tushuntiriladi. Ittifoqchilarning hujumni olib borayotgan qo‘shini dushmanning kichik bir qarshiligini sezishi bilan to‘xtab qolgan. Faqat aviatsiya jalb qilingan, uning ommaviy zarbalaridan keyingina Ittifoqchilar hujumni yana davom ettirganlar. Armiya guruhlar va ikkinchi eshelonlar armiyalarining, hamda kuchli zaxiralarning operativ safda bo‘lmaganliklari taktik muvaffaqiyatni operativ muvaffaqiyatga aylantirish vazifasi, dushman mudofaasi taktik zonasini yorib o‘tishda ishtirok etgan armiya korpusining kuchlari bilan hal qilindi. Harakatlanish sur‘ati bir sutkada 10 km dan oshmagan, faqat urushning oxirgi davradagi jangovar harakatlarda sutkada 20 km ga yetdi (1945-yilning aprelida). Mudofaa operatsiyalari odatda, dushmanning to‘satdan berilgan hujumini qaytarish bilan boshlangan, bu razvedkaning noto‘g‘ri ma‘lumoti, dushman mudofaasini va uning kuch-vositalari va imkoniyatlarini pisand qilmaslikning oqibatidir. Mudofaa kam chuqurlikda tayyorlanib, kerakli muhandislik inshootlari bilan jihozlanmagan. Shu bilan birga mudofaani operativ chuqurlikda olib borishning ijobiy tomonlari ham bor edi: dushman mudofaasini yorib o‘tish uchastkasiga tezkorlik bilan qo‘shin

guruhlarini to'plash, hamda dushman hujumini barbod etish uchun aviatsiyadan keng foydalanish.

Yevropada Sovet-german urushining g'alaba bilan tugashi, butun Ikkinchi jahon urushining oqibatini aniqlab berdi. Lekin Uzoq Sharqda va Tinch okeanida hali ham urush alangasi yonib turar edi. Urush harakatlari Uzoq Sharq chegaralarida olib borilayotgan edi va Sovet xalqi urush o'chog'i va agressiya raxna solib turgan ekan, osoyishta, xotirjam yashay olmas edi. Tezlik bilan bu alangani o'chirish va insoniyat uchun uzoq kutilgan tinchlikni ta'minlash talab qilinar edi. Mana nima uchun, yaqindagina fashistlar Germaniyasini tor-mor etgan davlat, ittifoqchilik majburiyatlarini bajarib Yaponiyaga qarshi urushga kirishi kerak edi.

14.8. Ikkinchi Jahon urushining Osiyo-Tinch okeani frontlarida yakunlanishi

Sobiq Ittifoqning Yaponiyaga qarshi urush boshlashining sabablari. Militaristik Yaponiya tomonidan urushning davom ettirilishi xalqaro ahvolning haddan tashqari keskinlashuviga, Sovet Ittifoqining manfaatlariga va Uzoq Sharqdagi chegaralariga raxna solib turar edi. Sobiq Ittifoqning Yaponiyaga qarshi urushga kirishi, 1945-yil fevral oyida **Yalta konferensiyasida** aniqlangan edi. Bu konferensiyada Sovet Ittifoqi, Amerika va Angliya davlat rahbarlari oldida, Yevropada urush harakatlari tugagandan so'ng uch oy o'tgach Yaponiyaga urush ochish majburiyatini olgan edi. Yaponiya hukmron doiralarining agressiv harakatlari, fashistlar Germaniyasining Sovet Ittifoqiga qarshi urushini bevosita qo'llab-quvvatlashlariga qaratildi. Shuning uchun Sovet hukumati to'liq asos bilan 1945-yil 5-aprelda Sobiq Ittifoqi bilan Yaponiya o'rtasida, 1941-yil 13-

aprelda imzolangan betaraflik to'g'risidagi pakti bekor qildi. Shunday qilib, o'zining ittifoqchilik majburiyatlarini bajarib, Ikkinchi jahon urushini tezroq tugatish uchun va Janubiy-Sharqiy Osiyo xalqlarini urush azob-uqubatlaridan qutqarish, hamda Uzoq Sharqdagi chegaralari va davlat manfaatlari xavfsizligini ta'minlash uchun, Sobiq Ittifoqi Yaponiya militaristlariga qarshi urushga kirdi. Shu munosabat bilan, 1945-yil 8-avgustda Sovet hukumati, Sobiq Ittifoqi 9-avgustdan o'zini Yaponiya bilan urush holatida deb e'lon qildi. Sobiq Ittifoqining Yaponiyaga qarshi urushga kirishi adolatli akt bo'lib, Yaponiya militaristlari raxna solib turgan Sovet davlati va boshqa davlatlar manfaatlarini himoya qilishga yo'naltirilgan edi. Yaponiyaga qarshi urushga kira turib, Sobiq Ittifoqi quyidagi maqsadlarni o'z oldiga qo'ydi: Yaponiya militarizmini tor-mor etish va Ikkinchi jahon urushining tugashini tezlatish; Xitoy, Koreya va Osiyoning boshqa davlatlariga milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurashlarida yordam berish; Ittifoqchilar oldidagi majburiyatlarini bajarish.

Manjuriya operatsiyasi jangovar harakatlarning borishi. Yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olib, Yaponiya hukumati egallangan hududlarda strategik mudofaaga o'tishni, urushni uzoq vaqtga cho'zishni, Ittifoqchilar qo'shinlariga katta talofatlar yetkazishni va natijada tinchlik sulhini tuzish uchun qulay sharoitga erishishni rejalashtirdi. O'z Ittifoqning Yaponiyaga urush boshlashi bilan jangovar harakatlar Xitoyning shimoliy-sharqida, Shimoliy Koreyada, Saxalin orolining janubiy qismida va Kuril orollaridagi katta hududlarda avj olib ketdi. Yuqorida ko'rsatilgan hududlarda Yaponiyaning Kvantun armiyasi Manchjou-Go va Ichki Mongoliya qo'shinlari bilan birgalikda 1,2 mln odam, 1200 ta atrofida

tanklar, 6260 ta artilleriya va minomyotlar, 2000 ta atrofida samolyotlardan iborat yirik qo'shin guruhini jamladi. Manchjuriya va Koreya hududlarida yaponlar 17 ta kuchli istehkomlarni yaratib, ularning har biri front bo'ylab 20–100 km, chuqurlikda 40 km masofada joylashgan bo'lib, 4500 ta uzoq vaqtga mo'ljallangan o't ochish inshootlariga ega edi. Yaponiya qo'mondonligining rejasi, kuchli istehkomlarga tayanib, Qizil Armiya qo'shinlarini chegara bo'yi chiziqlarida to'xtatib qolishdan iborat edi. Yaponiya qo'mondonligi, Sovet qo'shinlarining asosiy zarbasini Primore yo'nalishidan kutgan edi. Shuning uchun bu yerda eng kuchli guruh yaratildi.

Mo'g'uliston Xalq Respublikasi tomonidan hujum qilinishi ehtimoli kam deb qaraldi, chunki oldinda katta qo'shin bilan o'ta olish imkoniyati yo'q Ichki Mongoliyaning suvsiz Gobi cho'llari va Katta Xingan tog' tizmasi yotardi. Shunday qilib, yaponlar guruhining zaif qismi Kvantun Armiyasining chap qanoti bo'ldi. Mana shu joylardan Sovet qo'shinlari uchun qisqa, Markaziy Manchjuriyadagi yaponlarning asosiy guruhining front ortiga o'tadigan yo'l o'tar edi. Bu holat Sovet qo'mondonligi rejasining asosini tashkil etdi. Yapon qo'shinlarini tor-mor etish uchun Sovet Oliy Bosh qo'mondonligi Uzoq Sharqda uchta frontni yoydi: Baykalorti, 1-, va 2-Uzoq Sharq frontlari. Uchala front o'z safida 1,5 mln. odamga, 26 000 ta artilleriya va minomyotlarga, 5250 ta tank va SAU larga va 3800 ta samolyotlarga ega edi. Bundan tashqari, operatsiyaga qatnashish uchun Tinch okean floti, Amur daryo flotiliyasi, hamda Sovet-mo'g'ul Generallik otliq-mexanizatsiyalashgan guruhi jalb etildi. Sovet qo'shinlari dushmandan: odamlar bo'yicha 1,2 marta, artilleriylar bo'yicha 4,2 marta, tanklar bo'yicha 4,8 marta, samolyotlar bo'yicha 1,9

marta ustunlikka ega bo'ldilar. Operatsiyaga bevosita rahbarlik qilish uchun marshal A.M. Vasilevskiy boshchiligida Uzoq Sharqda Sovet qo'shinlarining Bosh qo'mondonligi yaratildi. Manchjuriya strategik hujum operatsiyasining (1945-yil 9-avgust–2-sentyabr) maqsadi Baykalorti, Amurbo'ylari va Primoredan bir vaqtning o'zida bir necha markazlashgan zarbalarni berib, Kvantun armiyasining bosh kuchlarini qurshab olish va tor-mor etishdan iborat edi.

Urushning boshlanishi to'satdan zarba berish va harakatchan birlashmalarni dushman ichkarisiga tezkorlik bilan kirib borishlari negizida tuzildi. Asosiy zarbalarni bir-birlariga tomon, Mo'g'uliston Xalq Respublikasi hududidan Baykalorti fronti (Marshal R. Ya. Malinovskiy) va Primoryedan 1-Uzoq Sharq fronti (Marshal K. A. Meretskov) berishi kerak edi. 2-Uzoq Sharq fronti (armiya generali M. D. Purkaev) Baykalorti va 1-Uzoq Sharq frontlariga Kvantun armiyasining asosiy kuchlarini tor-mor etishda yordam ko'rsatib, Xarbin va Sitsikarga hujum qilish vazifasini oldi. 16-armiya qo'shinlari va Kamchatka mudofaa rayoni Saxalinning janubiy qismini va Kuril orollarini yapon kuchlaridan tozalashlari kerak edi. Tinch okean flotining (admiral I. S. Yumashev) asosiy vazifasi Ittifoq portlarini va dengiz kommunikatsiyalarini himoya etish va quruqlikdagi qo'shinlarga Shimoliy Koreyadagi, Saxalin va Kuril orollaridagi portlarni, harbiy-dengiz bazalarini egallashda yordam ko'rsatishdan iborat edi.

Uzoq Sharqdagi Ittifoq qo'shinlarining hujumlaridan oldin yirik kuch va vositalar G'arbiy Yevropadan Uzoq Sharqqa olib kelindi. Uchta umumqo'shin va bitta tank armiyalarini qayta to'plash o'tkazildi. Uzoq Sharqdagi qo'shinlarning yangi jangovar texnika bilan qayta qurollanishi

o'tkazildi. Shtablar, qo'mondon kadrlar, jangovar tajribalarga ega bo'lgan ofitser va generallar bilan kuchaytirildi.

Manjuriya operatsiyasida hal etilishi kerak bo'lgan vazifalar xarakteri va qo'shnlarning harakat usullariga qarab operatsiya ikki davrga bo'linadi:

a) To'sib turuvchi yapon qo'shinlarini tor-mor etish va Ittifoq qo'shinlarining Markaziy Manjuriya tekisliklariga chiqishlari (1945-yil 9–14-avgust)

Baykalorti fronti qo'shinlari 1945-yil 9-avgust soat 00:10 da artilleriya tayyorgarligisiz, kuchli ilg'or otryadlari bilan Xingan-Mukden yo'nalishiga jangovar harakatlarni boshladilar. Soat 4:30 da frontning bosh kuchlari davlat chegarasidan o'tdilar. 9-avgust erta tongda uchala frontlarning bombardimonchi aviatsiyasi va Tinch okean floti yapon qo'shinlarining muhim obyektlariga, temir yo'l stansiyalariga, shaharlariga va mudofaa uzellariga, hamda Yuki, Rasin, Seysin va Koreya portlariga jamlangan zarbalarni bera boshladilar.

Baykalorti frontining tank birlashmalari, kuchli istehkomlarni aylanib o'tib, Katta Xingan tog'ining dovonlariga tezlik bilan harakatlanib ketdilar. Kunning oxirida ular dushman ichkarisiga tomon 150 km.gacha harakatlandilar. Dushman qarshiligi zaif edi, chunki uning bosh guruhleri ichkarida edi. 10-avgustda front qo'shinlari hujumni rivojlantirishni davom ettirdilar. 13-avgust oxirida 6-gvardiyachi tank armiyasining bosh kuchlari Katta Xingan va Buyuk Xitoy devoridan oshib o'tib, Markaziy Manjuriya tekisligiga chiqdilar va Mukden va Chanchunga shiddatli hujumni davom ettirdilar. Hujumning dastlabki olti kuni ichida tank armiyasi 500 km.ga oldinga harakatlandi. Yaponlar tomonidan 12-avgustdan 14-avgustgacha

o'tkazilgan qarshi zarbalar muvaffaqiyat keltirmadi. Shu vaqtda general I. Pliyevning Ittifoq-Mo'g'ul otliq-mexanizatsiyalashgan qo'shinlari 250–400 km.ga oldinga harakatlanib, Dolonnor shahrini egalladilar.

Shunday qilib, Baykalorti fronti qo'shinlari olti kunda Manjuriya ichkarisiga tomon asosiy yo'nalishlarda 350–400 km. harakatlandilar. Yapon qo'shinlarining Shimoliy va Shimoliy-G'arbiy Manjuriyada Kvantun armiyasining asosiy qo'shinlari bilan bog'lanish yo'llari kesib qo'yildi.

Baykalorti fronti qo'shinlari bilan bir vaqtda, 9-avgustga o'tar kechasi 1-Uzoq Sharq fronti qo'shinlari Xarbin-Girin yo'nalishlariga hujumni boshladilar. Ilg'or otryadlar artilleriya tayyorgarligisiz yaponlarning mustahkam istehkomlariga hujum qilib, ularni bo'laklarga bo'lib tashlab, asosiy kuchlarga yo'l ochdilar. Tongda ilg'or batalonlar 3–6 km. oldinga harakatlandilar. Keyingi kunlarda frontning zarbdor guruhlar kamikadzelardan foydalanib olib borilgan qarshi zarbalarga qaramay, Mudanszyan yo'nalishida hujumni olib borib, 14-avgustda 120–150 km. oldinga harakatlandilar va Girin rayoniga yorib kirdilar. Front qo'shinlarining chap qanoti Shimoliy Koreyaga kirib kelib, Tinch okeani floti bilan hamkorlikda Yuki va Rasinni egalladilar.

2-Uzoq Sharq fronti 9-avgust soat 1:00 da Amur daryo flotiliyasi bilan Amur va Ussuri daryolarini kechib o'tdi, Xarbin yo'nalishiga harakatlana boshladi. 14-avgust oxirida front qo'shinlari 50 km.dan 200 km.gacha oldinga harakatlandilar.

Shunday qilib, hujumning oltinchi kunida uchala frontlarning qo'shinlari dushman qarshiligini sindirdilar, Kvantun armiyasini bir necha

qismga bo'lib tashladilar va ularni tor-mor etish uchun qulay sharoit yaratdilar.

b) Ittifoq qo'shinlari hujumlarining rivojlanishi va Kvantun armiyasining kapitulyatsiyasi (1945-yil 15-avgust – 2-sentyabr)

15-avgustda Baykalorti fronti qo'shinlari Katta Xingan tog' tizmasidan oshib o'tib, Katta Manjuriya tekisliklariga chiqdilar. 6-gvardiyachi tank armiyasi deyarli qarshilikka uchramay Mukden va Chanchunga tomon harakatlana boshladi. 1-Uzoq Sharq fronti qo'shinlari 16-avgustda Mudanszyanni egalladilar va hujumni Xarbin va Giringa rivojlantirdilar. Yapon qo'shinlari tartibsiz ravishda g'arbga va janubiy-g'arbga chekina boshladilar. Frontning chap qanot qo'shinlari va Tinch okean floti desanti Seysin harbiy-dengiz bazasini egalladilar va Shimoliy Koreya hududlariga harakatlana boshladilar.

Ittifoq qo'shinlarining shiddatli hujumlari va Kvantun armiyasining tor-mor etilishi muqarrarligi yapon qo'mondonligini Ittifoq qo'mondonligining so'zsiz kapitulyatsiya to'g'risidagi talabini bajarishga majbur etdi. 19-avgustdan Manjuriyada yapon qo'shinlari frontning katta qismida kapitulyatsiya talablarini bajarishni boshladilar. Qurolsizlantirish, kapitulyatsiya qilgan qo'shinlarni qabul qilish va Manjuriya hamda Shimoliy Koreyani yapon bosqinchilaridan ozod etish ishlari boshlandi. Dushman kapitulyatsiyasini qabul qilish va tartibni saqlash uchun Xarbin, Dalniy, Port-Artur, Pxenyan va boshqa shaharlarda havo desantlari tushirildi.

Manjuriya operatsiyasi boshlanishi bilan 2-Uzoq Sharq fronti qo'shinlari (16-armiya) Tinch okean floti bilan birgalikda Janubiy Saxalinni (1945-yil 11–25-avgust) va Kuril orollarini (1945-yil 18-avgust

– 1-sentyabr) ozod etishga kirishdilar. Bu hududlardagi yapon kuchlari tor-mor etildi yoki kapitulyatsiya qildi.

Kvantun armiyasining tor-mor etilishi bilan Yaponiya hukumati urushni davom ettira olmasligini tan oldi va 1945-yil 2-sentyabrda Yapon dengizida, AQSH HDF linkori «Missuri» bortida so‘zsiz kapitulyatsiya to‘g‘risidagi akti imzoladi.

Manjuriya operatsiyasining natijalari:

- 1945-yil 9-avgustdan – 2-sentyabrgacha Ittifoq Armiyasi Manjuriyada yaponlarning 22 ta diviziyasini tor-mor etdi.
- Yaponlar, o‘lganlar bilan birga 800 mingdan ortiq odamini yo‘qotdi.
- 500 mingdan ortiq askar va ofitserlari (jumladan 148 general) asirga olindi.
- Kvantun armiyasining hamma qurol-yarog‘ va anjomlari egallandi.

Shunday qilib, militaristik Yaponiyaning tor-mor etilishi natijasida Ikkinchi jahon urushining oxirgi o‘chog‘i o‘chirildi, butun dunyoda tinchlik o‘rnatildi. Ittifoqqa Saxalinning janubiy qismi qaytarildi va Kuril orollari berildi. Bu, Xitoy xalqining milliy ozodlik harakati kurashlarining va Hindiston, Hindixitoy, Indoneziya hamda Janubiy-Sharqiy Osiyodagi boshqa mamlakatlar xalqlarining mustaqillik harakatlarining keng avj olishiga sabab bo‘ldi.

Tinch okeanidagi harbiy harakatlar (1944–1945). 1944-yilda Yaponiya hukmron doiralari Tinch okeanidagi orollarda kuchli mudofaani yaratib, Amerika-Angliya qo‘shinlarining keyingi harakatlariga yo‘l qo‘ymaslikka harakat qildilar. Yaponiyaning quruqlikdagi qo‘shinlarining asosiy kuchlari va aviatsiyasi Xitoy, Manjuriya, Koreya va metropoliyada jamlandi. Ittifoqchilar (AQSH va Angliya) Tinch okeanida dushman

ustidan aviatsiya va flot bo'yicha ustunlikni yaratdilar. Ular dushman ustidan diviziyalar soni bo'yicha ikki marta, aviatsiya va HDF bo'yicha bir necha marotaba ustunlikka erishdilar.

1944-yil davomida Ittifoqchilar Marshall, Karolin va Mariin orollaridan hamda Yangi Gvineyadan yaponlarni siqib chiqardilar. 1944-yil 15-iyunda amerikaliklar birinchi marta napalmli aviatsiya bombalarini Saylan orolida qo'lladilar.

Filippin operatsiyasi (1944-yil oxiri). Ittifoqchilar Leyte orolini, keyin qolgan orollarni egallashga qaror qildi. Leyte ko'rfazidagi yirik dengiz jangi (1944-yil 23–25-oktyabr) Ikkinchi jahon urushidagi eng katta dengiz jangi bo'lib, unda Amerika floti aviatsiya ustunligi, radiolokatsion texnika va tungi janglarni samarali olib borish imkoniyatlaridan foydalanib, yapon flotini tor-mor etdi (Yaponlar 4 ta avianosets, 3 ta linkor, 10 ta kreyser va 11 ta esminetsni yo'qotdilar).

Ivodzuma va Okinava operatsiyalari (1945). 1945-yil bahorida AQSH va Angliya Ivodzuma orolini egalladi, bu bilan Yaponiya hududlariga havo hujumlarini kuchaytirish uchun qo'shimcha aerodromlarga ega bo'ldilar. Shundan so'ng Okinava orolini egallash uchun eng yirik operatsiyalardan biri o'tkazildi. Okinava metropoliya va Osiyo qit'asi bo'sag'alarida joylashgan bo'lib, strategik ahamiyatga ega edi. Desant operatsiyasida 450 ming odam, 13717 ta kemalar va 1727 ta samolyotlar jalb etildi. 1945-yil 22-iyunda orol to'lig'icha bosib olindi.

Yaponiya Germaniyaning kapitulyatsiyasidan keyin yakkalanib qoldi. 1945-yil 6 va 9-avgust kunlarida AQSH tomonidan Xirosima va Nagasaki shaharlariga atom bombalari tashlandi, ammo Kvantun armiyasining tor-mor etilishi va muhim iqtisodiy bazalarning qo'ldan

ketishi asosiy omil bo'lib, Yaponiya 1945-yil 2-sentyabrda so'zsiz kapitulyatsiyaga majbur bo'ldi.

Tinch okeanidagi harbiy harakatlar Tinch okeani havzalarida dengiz desant operatsiyalarini tayyorlash va olib borish bo'yicha katta tajriba berdi. Bu janglarda avianosetslar asosiy zarba beruvchi kuchga aylandi va radiolokatsion, radionavigatsion vositalar, suzib yuruvchi omborlar hamda ustaxonalar kabi yangi va takomillashgan vositalar keng qo'llanildi.

14.9. Ikkinchi jahon urushining harbiy san'at rivojiga ta'siri

1941–1945-yillardagi urush yillarida va arafasida mudofaa jang turi sifatida ko'rilgan bo'lib, dushmanning hujumiga qarshi turish uchun qo'llanilgan. Unda qo'shinlar uyushqoq o't ochish tizimidan, joylardan samarali foydalangan hamda qarshi hujumlar uyushtirish orqali egallab turgan marralari va hududlarini saqlab qolishgan.

Mudofaaga qo'shinlar, odatda, jang uchun kuchlari yetarli bo'lmagan holatda yoki mudofaa harakatlari haqiqatan ham maqsadga muvofiq bo'lgan vaziyatda o'tishgan. Bundan tashqari, mudofaa o'ta muhim hududlarni yoki obyektlarni ushlab qolish, boshqa hududlardagi janglarning natijasi (oqibatini) kutish va qulay fursat topilganda hujumga o'tish uchun ham qo'llanilgan.

Mudofaaning maqsadi dushmanni o'zi uchun noqulay sharoitlarda jangga kirishga majbur etish, unga katta talafot yetkazish, uning hujumini barbod qilish va o'z qo'shinlarining hujumga o'tishi uchun sharoit yaratishdan iborat bo'lgan.

Urush yillarida mudofaaga o'tish shartlari deganda, taktik vaziyatning omillar yig'indisi (dushman va qo'shni qismlarning xarakteri

va holati, ushbu rayonlardagi yerlarning shart-sharoitlari va boshqalar) hamda bunda mudofaaga tayyorgarlikning amalga oshirilishi va qo'shinlarning unga, ya'ni mudofaaga o'tishi tushunilgan.

Mudofaaga o'tish shart-sharoitlarini aniqlab beruvchi narsa odatda dushman qo'shinlarining holati bo'lgan. Shunga ko'ra, qo'shinlarning mudofaaga o'tishi dushman bilan to'qnashuv bo'lmagan sharoitda va bevosita u bilan to'qnashuv sharoitida olib borilgan. Bo'linmalar dushman bilan bevosita to'qnashuv sharoitida quyidagi hollarda mudofaaga o'tgan:

- *Chekinishda;*
- *Hujum paytida, dushman qarshi hujumini qaytarish uchun, egallangan marralarda mustahkam o'rnashib olishda;*
- *Qarshidan kelayotgan dushman bilan jangning muvaffaqiyatsizligi natijasida;*
- *Suvliklar marralarida platsdarmlarni egallash va ushlab turishda;*
- *Qismlarning mudofaa janglarida qanotlarni va bo'shliqlarni yopishda.*

O'qchi bo'linmalar mudofaaga nafaqat dushman bilan bevosita to'qnashuv sharoitida, balki to'qnashuv bo'lmagan hollarda, Davlat chegaralarini himoya qilish, ikkinchi eshelonlar zaxiralari safida hamda hujumkor jang paytida, taktik va operativ (tezkorlik) chuqurligida mudofaa marralarini egallash uchun ham o'tishgan.

Bo'linmalarning jangovar vazifalari. O'qchi bo'linmalar (batalon, rota, vzvod, otryad) urush oldi nuqtai nazarida mudofaada belgilangan rayon, pozitsiyalarni himoyalash vazifasini olgan. Hujum qilayotgan dushmanga aniq va qo'qqisdan zarbalar berib, katta talafot yetkazish orqali uning hujumini barbod etish ham mudofaa maqsadi etib belgilangan.

Bundan tashqari, jangovar nizom (piyodalarning asosiy vazifasi) dushman piyodalarini tanklardan ajratgan holda tor-mor etishni ta'kidlagan edi.

Mudofaada bo'linmalarining jangovar vazifalari front bo'ylab va front chuqurligida ta'riflangan:

- *O'qchi bataloniga mudofaada front bo'ylab va chuqurligida 2 km.gacha masofa belgilanishi mumkin edi, keng front bo'ylab esa 5 km.gacha masofa ajratilar edi.*

- *Rotaga front bo'ylab va chuqurlikda 1000 m.gacha rota mudofaa rayoni;*

- *Vzvodga front bo'ylab 300-500 m., front chuqurligida 250 m.gacha vzvod mudofaa rayoni;*

- *Otdeleniyelar uchun front bo'ylab va chuqurlikda 30-40 m.gacha pozitsiyalar tayinlangan.*

Urushning birinchi davridagi mudofaa janglari tajribasi dushman tanklari va uning piyodalari o'qchi bo'linmalarining asosiy dushmani ekanini ko'rsatdi. Shuning uchun piyodalarning asosiy vazifasi dushmanning piyodalari bilan jadal kurash olib borgan holda, bor yaqin jang vositalarini ishga solib uning tanklarini safdan chiqarishdan iborat bo'lib qoldi. O'qchi bo'linmalaridan mudofaada o'z rayonlarini mustahkam ushlab turish va shu yerdan dushman tanklari va piyodalarini o'tkazib yubormaslik talab qilingan. Shuning uchun jangovar tajriba ko'rsatganidek, komandirlar o'z bo'linmalariga jangovar vazifalarni qo'yayotgan vaqtlarida birinchi navbatda mudofaa mustahkamligi bog'liq bo'lgan asosiy rayonlarni ushlab turishni, dushman tanklariga qarshi kurashni asosiy vazifa qilib ko'rsatishgan. Shu holat Qizil Armiyaning piyodalar Jangovar nizomida o'z aksini topgan.

Vzvod tayanch punkti vzvod mudofaa rayonidan iborat bo‘lib, ushbu rayonni ushlab turish vzvod mudofaa rayonining mustahkamligini ta‘minlagan. Vzvod mudofaa rayoni aylanaga mudofaa uchun yaratilgan bo‘lib, o‘z ichiga vzvodning asosiy kuch va vositalarini, hamda kuchaytirish uchun ajratilgan vositalarni olgan.

Batalon mudofaa uzeli umumiy o‘t ochish tizimiga general rotalarning bosh tayanch punktlarining zaxirasini o‘z ichiga olgan. Uni jihozlash jarayonida katta e‘tibor fortifikatsion inshootlarning, portlaydigan va portlamaydigan to‘siqlarning qurilishiga qaratilgan. Bundan tashqari, bo‘linmalarda tankka qarshi mudofaaning ahamiyati oshishi bilan, Jangovar nizom dushman tanklari yorib o‘tishi mumkin bo‘lgan yo‘nalishlarda joylashgan batalon va rota mudofaa rayonlarini, batalon mudofaa rayonidek jihozlashni talab qilardi.

Jangovar vazifa aniqlanayotganda, mudofaaning mustahkamligini oshirish uchun bo‘linmalarning mudofaa rayonlarini qisqartirish va ularning chuqurligini oshirish alohida o‘rin tutgan. Mudofaa rayoni kengligini qisqartirilishi kuch va vositalarning qalinligini oshishiga va bo‘linmalarning mudofaa tartibi chuqurligining oshishi imkonini berdi. Shu bilan birga otryad mudofaa frontining oshishi kuzatildi. Bu birinchidan, otryadlar oralig‘idagi masofani (intervalni) minimumga qisqartirilishiga, ikkinchidan shaxsiy tarkibni front bo‘ylab tarqalganligi tufayli uni snaryadlar portlashidan kam talafot ko‘rishiga olib keldi.

Shunday qilib, urush yillarida bo‘linmalarning jangovar vazifalari o‘zgartirildi. Dushman tanklari va piyodalarini tor-mor etish bo‘linmalarning bosh vazifalari etib aniqlab berildi. Rota tankka qarshi tayanch punktlari va batalon tankka qarshi mudofaa uzellari yaratila

boshlandi, bo‘linmalarning mudofaa fronti kamayishi yuz berdi. Bu hamma tadbirlar o‘qchi bo‘linmalarining mudofaasining barqarorligini, mustahkamligini oshishi imkoniyatini yaratdi.

Mudofaaning yaratilishi. O‘qchi bo‘linmalari mudofaaga o‘tishda jangovar tartib, o‘t ochish tizimini tuzishgan, tankka qarshi mudofaa tashkil etishgan, joylarni muhandislik munosabatlarida jihozlashgan va mudofaani takomillashtirish tadbirlarini o‘tkazishgan.

Jangovar tartib — bu bo‘linmalarning jang olib borish uchun yaratilgan tartibi. Urush oldi nuqtai nazarida mudofaa ko‘p eshelonli bo‘lishi kerak deb hisoblangan. Mana shu holatdan kelib chiqib, eshelonlashtirish nafaqat birlashmalarda va qismlarda, balki bo‘linmalarda ham amalga oshirilgan. Batalonlarda jangovar tartib ikki eshelonda yaratilib, o‘z ichiga chalg‘ituvchi (skovivayushaya), zarbdor va o‘t ochib zarba berish guruhlarini olgan.

Chalg‘ituchi (skovivayushaya) guruh batalon kuchlarining 2/3 qismidan tashkil topgan bo‘lib, birinchi eshelonda joylashgan. Guruhning vazifasi dushmanga shunday zarbalar berishdan iborat ediki – dushman piyodasi boshlangan hujumini oxirigacha yetkazish qobiliyatidan uni mahrum qilish, agar dushman birinchi eshelondagi rota mudofaa rayoniga yorib kirsam, uni to‘xtovsiz o‘t ochib to‘xtatib qolishdan iborat edi.

Zarbdor guruh batalondagi hamma kuchlarning 1/3 qismidan tashkil topgan bo‘lib, ikkinchi eshelonda joylashgan. Guruhning vazifasi birinchi eshelondagi qo‘shinlarga oldindagi dushmanning hujumini qaytarishga yordam berish, agar dushman birinchi eshelondagi rota mudofaa rayonlariga yorib kirsam, birinchi eshelon bilan birgalikda “olovli qop” (“ognevoy meshok”) yaratib va dushmanga katta talafotlar yetkazishdan

iborat bo'lgan. Agar yorib kirgan dushman guruhi (1-2 vzvod) tanklar bilan quvvatlanmasa, qarshi zarbalar bilan yakson qilingan. Batalon keng front bo'ylab (5 km.gacha) joylashgan bo'lsa, zarba berayotgan ikki rota orasida 1500 m.dagi oralig' masofa yaratilgan. Uning ortidan 1500 metrgacha zarbdor guruh rotasi joylashtirilgan.

O't ochish guruhi pulemyot, minomyotlar rotasidan va 45 mm pushkalar vzvodidan tashkil topgan va ular chalg'ituvchi va zarbdor guruhlarni quvvatlab turish va jangovar qo'riqlash uchun belgilangan. Vazifasi dushmanni mudofaa rayonining yaqin va uzoq bo'sag'alarida, marralarida tor-mor etish. Pulemyotchilar rotasiga mudofaa uchun rayon ajratilmagan, rota batalonning butun mudofaa rayoni bo'ylab va undan tashqarida o't ochish pozitsiyalarini egallagan. Minomyotchilar rotasi yopiq o't ochish pozitsiyalarida, o'zining zarbasi bilan oldindagi dushmanning muhim bo'sag'alarini yo'q qilish masofalarida joylashgan.

Batalon mudofaa fronti oldida kuchaytirilgan vzvod tayinlanib, mudofaa rayonidan 1-3 km. front chuqurligida jangovar qo'riqlash qo'yilgan. Vzvod front bo'ylab 2 km.gacha marrani egallab, dushmanning asosiy yo'nalishlariga kuchli zarbalar berishi kerak edi.

Rotaning jangovar tartibi ikki eshelondan tashkil topgan. Birinchi eshelonda odatda ikki vzvod, ikkinchi eshelonda esa bir vzvod joylashtirilgan.

O'qchi vzvodining jangovar tartibi birinchi va ikkinchi liniyadagi o'qchilar otryadlaridan tashkil topgan bo'lib, vzvod jangovar tartibi tuzilayotgan vaqtda, otryadlarning bir-biriga zich joylashishiga yo'l qo'yilmagan. Shuning uchun otryadlar front bo'ylab 150-250 m. intervallarda, front chuqurligida 200 m.gacha joylashtirilgan. Ikkinchi

liniyadagi otryadlar odatda tepaliklarning orqa tomonlariga, tabiiy to'siqlarga joylashtirilgan.

Urushning dastlabki davrlarida kuch va vositalarning yetishmaganligi uchun Ittifoq-German frontida o'qchi batalon va rotalar urushdan oldingi nazariyada ko'rsatilganidek, kengroq front bo'ylab mudofaaga o'ta boshlagan. Rotalar oralig'idagi masofa 1500 m.gacha yetgan. Vaziyat sharoitlari batalon va rotalarning jangovar tartibini eshelonlashtirishdan voz kechishni talab qilar edi. Ular odatda bir eshelondan tashkil topgan bo'lib, zaxiraga ega edi. Shu bilan birga vzvod va otryadlarning jangovar tartiblari urushdan oldingi nazariya bo'yicha tashkil etilgan edi.

Jangovar tajribaning ortishi va Ittifoq qo'shinlarining sonining ko'payishi bilan o'qchi diviziyalarining mudofaa chizig'i kamaytirildi, o'z-o'zidan o'qchi bo'linmalarning ham mudofaa fronti qisqartirildi. Birinchi navbatda batalon va rotalar oralig'idagi masofa qisqartirildi. Front bo'ylab jangovar tartib qalinlashtirildi.

Urushning ikkinchi davrida Ittifoq qo'shinlarining faolligi oshishi bilan Nemis-fashist qo'mondonligi hujumkor jangni olib borishda keng ko'lamda tanklarni qo'llay boshladi, keng ko'lamda jangovar tartibini eshelonlashtira boshladi. Dushmanning piyodalar qismlarida qurollarning va jangovar texnikaning soni va sifati o'sa boshladi. Bu hol keyinchalik frontning kamayishiga va bo'linmalarning mudofaa rayonlarining oshishiga va jangovar tartibning rivojlanishiga olib keldi.

Rota va batalonning jangovar tartibi odatda ikki eshelondan tashkil topgan. Agar jangovar tartib bir eshelonda qurilsa, bu holda birinchi yoki ikkinchi transheyalarda joylashtirilgan kuchaytirilgan vzvod zaxirasi

yaratilar edi. Zarba berish vositalari odatda batalon mudofaa uzeli rayonida joylashtirilgan.

Rota jangovar tartibi ikki eshelonda qurilgan. Vzvodda hamma otryadlar bir liniyada, bir transheyada joylashtirilgan. Otryad pozitsiyasi 75-100 m.ni tashkil etgan, askarlar orasidagi interval 8-10 m.ni tashkil etgan. Batalon mudofaasining asosini tankka qarshi tayanch punktlari tashkil etib, ularning chegaralari odatda o'qchi rotalarning mudofaa chegaralari bilan birlashib ketgan. Birinchi eshelondagi vzvod va rotalarning mudofaa rayoni chegaralari tutashib ketgan. Batalon mudofaa rayonida tankka qarshi mudofaa uzeli tashkil qilinib, yoppasiga, aylanaga mudofaaga o'tishga tayyorlanilgan.

Urushning uchinchi davrida Ittifoq Armiyasi hamma frontlarda hal qiluvchi janglarni olib bora boshladi. Mudofaa janglari davomida batalon mudofaa rayonining roli sezilarli oshdi. U front bo'ylab 1500-2500 m.ni, front chuqurligida 1500-2000 m.ni egalladi va har bir pozitsiyaning mudofaa asosini tashkil etdi. Batalon mudofaa rayonida tankka qarshi mudofaa uzeli yoki tankka qarshi kuchli tayanch punktlari yaratildi.

Mudofaada o't ochish tizimining rivojlanishi va tashkil etilishi.

O't ochish tizimi (O'OT) mudofaada barcha bo'linmalar va o't ochish vositalarining dushmanni yagona reja asosida tor-mor etish uchun birlashuvdir. Batalyon O'OT mudofaa oldingi chizig'i oldida dushmanga zarba berishning uchta asosiy zonasini yaratishni nazarda tutadi:

1. Birinchi zona (jismoniy va ruhiy ta'sir zonasi): Mudofaa chizig'idan 400-3000 metr masofada joylashadi. Maqsad dushmanga jismoniy talofatlar berish bilan birga, uning jangovar tartibini buzish va bir vaqtda dastlabki marraga chiqishiga yo'l qo'ymaslik orqali ruhiy ta'sir

o'tkazishdir. Bu zonada 1-2 ta qo'llab-quvvatlovchi batareya, batalyon minomyot rotasi, stanokli va qo'l pulemyotlari hamda snayperlar tayinlangan.

2. *Ikkinchi zona (to'siqli zarba zonasi)*: Mudofaa chizig'idan 200-400 metr polosada joylashib, bu yerda o't ochib yo'q qilinmaydigan oraliqlarga yo'l qo'yilmasligi shart. Har bir nuqta birinchi eshelondagi vzvodlarning pulemyotlari va vintovkalarining qanotlardan kesib o'tuvchi (perekrestnim) zarbalaridan chetda qolmasligi kerak. To'siqli zarba artilleriya va minomyotlar zarbalari bilan kuchaytirilgan. Rota komandiri ikkinchi eshelondagi vzvodlarni zarur paytda ushbu zonaga chiqarishi va dushman mudofaa chizig'iga 200 m.ga yaqinlashganda ularni asosiy pozitsiyalariga qaytarishi ko'zda tutilgan.

3. *Uchinchi zona (uzil-kesil tor-mor etish zonasi)*: Oldingi marra chizig'idan 200 metr uzoqlikdan boshlanadi. Bu yerda birinchi eshelondagi rotalarning va pulemyot rotasining stanokli pulemyotlari ishlatilgan. Pulemyotlar joylashgan joylarini dushmanga sezdirmaslik uchun oldingi chiziqdan 200 m.dan oshiq masofada ishlatilmasligi, aksincha, balandliklarning orqa tomonlariga joylashtirilishi tavsiya etilgan. Dushman ikkinchi eshelondagi rota rayoniga yaqinlashganda, pulemyot rotasi bilan batalyon mudofaa rayoni ichida "olovli qop" yaratish ko'zda tutilgan. O'q otar qurollarning O'OT ikkinchi eshelon vzvodlari va rotalari, shuningdek, bo'linmalarni zaxira hamda qo'shimcha pozitsiyalarga ko'chirish orqali yanada kuchaytirilgan.

Piyodalarga qarshi O'OTdan tashqari, polk komandirining ko'rsatmasiga binoan tankka qarshi mudofaa tizimi ham tashkil etilgan. Batalyon artilleriya birinchi liniyada (oldingi chiziqdan 200-300 m.da),

tankka qarshi orudiyalarning ikkinchi liniyasi (500-600 m.da) va qo'mondonlik punktlarini himoya etish uchun uchinchi liniya (1-2 km.da) joylashtirilgan. Havo hujumidan mudofaa pulemyot rotasining uchinchi vvzodi va pastlab uchuvchi samolyotlarga qarshi o'qchi rotalarning ikkinchi eshelondagi vzvodlari bilan ta'minlangan.

O'OTning sifat o'zgarishlari: 1942-yil martida o'qchi bataloni shtatiga tankka qarshi miltiqlar vzvodining kiritilishi va artilleriya batareyalarining ajratilishi bilan tankka qarshi vositalarning qalinligi frontning har bir kilometriga 6-8 taga yetdi. Tankka qarshi miltiqlar 500 metrdan o't ochgan bo'lsa, 45 va 76 mm.li pushkalar 600 m. zarba berish uzoqligiga ega bo'lgan. Stanokli pulemyotlar 1000 m.da, qo'l pulemyotlari 800 m.da o't ochishni boshlagan va dushmanning oldingi chiziqqa 400 m.ga yaqinlashishi bilan zarba berish eng yuqori cho'qqisiga chiqqan. Transheyalar va o'tish yo'llari tizimiga o'tish, o't ochish vositalarini keng manyovr qilish imkonini berib, avtomatik qurollar sonining oshishi bilan o't ochish qalinligi frontning har bir pogon metrda 10 tagacha o'qqa yetkazilgan. O't ochish tizimi muhandislik to'siqlari tizimi bilan uzviy bog'liq holda olib borilgan.

Tankka qarshi mudofaaning rivojlanishi. Tankka qarshi mudofaa (TQM) dushman tanklari va zirhli mashinalarining hujumini qaytarish va yo'q qilishga qaratilgan tadbirlar yig'indisidir. Urushning boshida tankka qarshi artilleriya yetishmasligi sababli, dushman tanklari bilan kurashning asosiy og'irligini piyodalar o'zlariga olgan. 1941-yil 6-iyulda tanklarga qarshi kurashni kuchaytirish to'g'risida buyruq berilib, o'qchi bo'linmalarida vintovkalar, granatalar va yonuvchi aralashmali butilkalar

bilan qurollangan "tanklarni qiruvchi komandalar" tashkil etildi. 1941-yil kuzidan bu guruhlar tankka qarshi miltiqlar bilan qurollana boshladi.

TQMni kuchaytirishning asosiy yoʻnalishi dushman tanklari kelishi xavfi bor yoʻnalishlarda tankka qarshi rayonlar (tayanch punktlari - TQTP) yaratilishi boʻldi. Urushning ikkinchi davrida TQMning asosi boʻlgan tankka qarshi uzellar yaratila boshlandi. Bir TQU 2-3 ta TQTPni birlashtirib, batalyon mudofaa rayonida joylashtirilgan. Namuna TQTP tarkibi: 4-6 ta orudiya, 6-9 ta tankka qarshi miltiq, 2-3 ta minomyot, 5-7 ta pulemyotni oʻz ichiga olgan. TQTPlar aylanasi mudofaaga tayyorlanib, TQ vositalar butun chuqurlikda eshelonlashtirilgan. TQ orudiyalarning 60% i oldingi chiziq uchun dushman tanklari bilan kurashga qatnashgan. Urushning ikkinchi davrida tankka qarshi minalar, nadolblar, eskarplar kabi muhandislik toʻsiqlari katta masshtablarda qoʻllanilgan va mina dalalari mudofaa rayoni ichkarisida ham oʻrnatilgan. Urushning uchinchi davrida ogʻir tanklar bilan kurashish samaradorligini oshirish uchun TQTPlar tarkibiga oʻrtacha kalibrdagi orudiyalar va oʻziyurar artilleriya qurilmalari kiritildi. TQ vositalarni dushman hujum qilishi xavfi bor yoʻnalishlarda toʻplash va butun chuqurlikda joylashtirish TQMning xususiy tomoni boʻldi.

Mudofaani tashkil etish tamoyillari. Mudofaa jangini tashkil etish rekognossirovka, qaror qabul qilish, jangovar vazifani qoʻyish, boshqaruv va oʻzaro hamkorlikni oʻz ichiga olgan. Jangovar tajriba koʻrsatganidek, faqat joylarda rekognossirovka oʻtkazish maqsadga muvofiq qaror qabul qilishga imkon bergan. Biroq urushning dastlabki oylarida vaqt yetishmasligida batalyon komandirlari koʻp hollarda rekognossirovka oʻtkazish imkoniyatiga ega boʻlishmagan va qaror asosan xarita boʻyicha

qabul qilingan. Bunday sharoitlarda rota va vzvod komandirlari mustaqillik va tashabbus ko'rsatib, chuqurroq rekognossirovka o'tkazishgan.

Batalyon komandirlari jangovar vazifani odatda xarita bo'yicha yoki yozma topshiriq ko'rinishida berishgan, ammo vaziyat taqozo etsa, shaxsan va joylarda topshiriq qo'yishgan. O'zaro hamkorlik ishlab chiqilgan jang rejasida o'z aksini topgan. Urushning birinchi davrida marralar va obyektlar bo'yicha tashkil etilgan o'zaro hamkorlik tajribasi bo'shliqlar va qanotlarning kuchsiz ta'minlanganligi, muhandislik vositalarini noto'g'ri qo'llash kabi kamchiliklarni ko'rsatdi. Artilleriyaning kam qalinligi tufayli TQ artilleriyaning piyodalar va muhandislik TQ vositalari bilan o'zaro hamkorligi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Har bir komandirning joylarda bo'ysunuvchilari va qo'llab-quvvatlovchi bo'linmalar bilan o'zaro hamkorlikni tashkil etishi majburiy bo'ldi. Mudofaa takomillashib borishi bilan, yangi kuch va vositalar jalb qilinganda, o'zaro hamkorlikka o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritib borilgan.

Harbiy boshqaruvni tashkil etish va Mudofaa jangini olib boorish. Urushdan avvalgi harbiy nazariyaga ko'ra, rota (batalyon) komandirida ikkita kuzatuv punkti (KP) bo'lishi kerak edi: birinchisi – birinchi eshelon joylashgan joyda, ikkinchisi – ikkinchi eshelon joylashgan joyda, har birida o'z kuzatuvchilari bilan. Vzvod va otdeleniye komandirlarida esa bitta KP tavsiya etilgan. Qo'mondonlik punktlari (QP), asosan, dushman tanklari yetib kelishi qiyin bo'lgan, mudofaa rayoni ko'rinib turadigan va bo'ysunuvchi komandirlar bilan aloqa ta'minlanishi

mumkin bo'lgan joylardan tanlangan. Aloqa telefon, signallar va choparlar orqali amalga oshirilgan.

Urushning boshida bo'linma komandirlari muhandislik jihatdan kuchsiz jixozlangan bitta QPdan boshqargan. Aloqa ko'pincha signallar va choparlar orqali amalga oshirilgan.

Mudofaa janglari tajribasi uzluksiz va mohirona boshqaruvni ta'minlash uchun o'qchi batalyonida ikkita – asosiy va zaxiradagi QP bo'lishi zarurligini ko'rsatdi. Bunday yoyilgan QP tizimi, xususan, Kursk yoyida mudofaani qurishda keng tarqaldi. O'qchi bataloni QP uchta asosiy elementdan tashkil topgan:

1. *Batalyon komandiri, ad'yutant, kuzatuvchilar joylashgan qo'mondonlik punkti (KP).*

2. *Kuzatuv punktidan 25-30 metrda yashirinib joylashtirilgan aloqa uzeli, u yerda aloqa vzvodi komandiri, telefon stansiyasi va aloqa zaxirasi joylashgan.*

3. *Aloqachilar va bo'sh telefonistlar joylashgan xizmat ko'rsatuvchilar guruhi rayoni.*

QP va KP yog'och hamda tuproqdan qurilgan tomlar bilan mustahkamlangan. Urushning ikkinchi davridan boshlab, o'zaro hamkorlik qiluvchi bo'linmalar komandirlarining birgalikdagi ishlarini tashkil etishga va boshqaruv punktlaridagi xizmatga katta e'tibor qaratilgan. Artilleriya batareyasi komandirlari rota (batalyon) komandirlari QPda, divizion komandiri esa batalyon (polk) komandiri QPda joylashib ishlagan.

Urushdan avvalgi nuqtai nazardan, o'qchi bataloni janglari jangovar qo'riqlash (JQ) janglari bilan boshlanadi deb hisoblangan. JQning vazifasi mudofaa oldingi chizig'iga yorib kirishga harakat qilgan dushmanning

kichik guruhlarini asirga olish yoki tor-mor etish bo'lgan. Dushmanning katta kuchlari hujum qilganda esa, ularni oldindan belgilangan marralarda artilleriya zarbasi bilan yo'q qilish ko'zda tutilgan. JQning ortga qaytishi katta boshliqning signali bo'yicha, atakaga tayyorlangan artilleriyaning tayyorgarligi boshlanmasdan oldin amalga oshirilgan.

Urushning dastlabki davrida: Diviziyaning birinchi eshelonida turgan barcha o'qchi batalyonlari JQ tayinlagan (odatda bitta otdeleniyedan vzvodgacha). JQ bo'linmalari oldingi marradan 3 km.gacha bo'lgan masofada pozitsiyani egallagan va ularning jangi bir soatdan oshmagan.

Urushning ikkinchi davrida: O'qchi batalyonlari odatda kuchaytirilgan vzvodni JQga tayinlagan. JQ bo'lmaganda, uning vazifasi kuchli kuzatish, jangovar raschyotlarning navbatchiligi va oldinga kuzatuvchilar yuborish orqali bajarilgan.

Dushman atakasining artilleriya tayyorgarligi vaqtida Ittifoq qo'shinlari ukritiyelarda joylashgan, faqat kuzatuvchi va navbatchi o't ochish vositasi qoldirilgan. Dushman atakaga o'tishi bilan bo'linmalar jangga tayyorlangan. Ba'zi hollarda, dushmanni chalg'itish va shaxsiy tarkibni artilleriya/aviatsiya zarbasidan olib chiqish maqsadida, mudofaa olib borayotgan bo'linmalar mudofaa chuqurligiga o'tkazilgan.

Oldingi chiziq uchun jang: Dushman hujumini qaytarishda asosiy davr oldingi chiziq uchun jang bo'lgan, chunki uning barqarorligi butun mudofaa rayonining barqarorligini belgilagan. Urushdan avvalgi nazariya barcha o't ochish vositalarini, shu jumladan polkning ikkinchi eshelonidagi zarbdor guruhni ham qo'llashni talab qilgan. Asosiy harakat dushman tanklaridan piyodalarni ajratishga qaratilgan. Zarba berish

maksimal uzoqlikdan boshlanib, dushman oldingi chiziqqa 400 metr qolganda eng yuqori cho‘qqisiga chiqarilgan.

Urushning boshida Ittifoq qo‘shinlari urushdan avvalgi nazariya bo‘yicha harakat qilgan, ammo kuch va vositalarning kam qalinligi, kuchsiz O‘OT va muhandislik to‘siqlari dushmanga tezlik bilan yorib o‘tishga imkon bergan. Biroq, ko‘p hollarda mudofaa bo‘linmalari dushmanga katta talofatlar yetkazib, uning hujumini to‘xtatib qolgan. Masalan, 1941-yil 15-iyulda 523-o‘qchilar polkining 1-o‘qchilar rotasining 80 jangchisi ikki rota piyodaning hujumini bir yarim soat davomida muvaffaqiyatli qaytargan.

Moskva va Stalingrad mudofaalarida, shuningdek, urushning keyingi davrlarida tankka qarshi zarbaning kuchaytirilishi, to‘siqlar tizimi, O‘OT manyovri, shuningdek, askar va ofitserlarning matonati tufayli mudofaa barqarorligi sezilarli darajada oshgan. Kurskdagi janglarda o‘qchi batalyonlari bir necha soat davomida oldingi chiziqni ushlab turgan, keyin esa 1,5-2 soat birinchi pozitsiyani saqlab qolgan.

Urushning uchinchi davrida mudofaa barqarorligini yanada oshirish tendensiyasi kuzatildi. Masalan, 1945-yil martida 572-o‘qchi polkining 2-o‘qchi bataloni dushmanning 20-25 ta tank va 2 tagacha piyoda bataloni ishtirokidagi kuchli uchta atakasini qaytarib, faqat to‘rtinchi atakadan keyingina yorib kirishga ruxsat bergan. Bunday muvaffaqiyatlar artilleriya, minomyotlarning yopiq pozitsiyalardan beriladigan zarbalaridan, rota TQTP (Tankka Qarshi Tayanch Punkti) va batalyon TQMU (Tankka Qarshi Mudofaa Uzellari) orudiyalarining aniq nishonlari bilan birgalikda erishilgan.

Urushdan oldingi harbiy fanning mudofaa jangiga nisbatan “bepisand” munosabati urushning dastlabki davrida katta talofatlarga olib kelgan. Harbiy doktrinaning asosan hujumkor jangga qaratilganligi sababli, mudofaa uchun kerakli qurol-yarog‘lar kam ishlab chiqarilgan. Dushman tanklarining taktik zichligi har kilometr frontga 20-25 tani tashkil etgan bo‘lsa, Ittifoq vositalari 1-1,5 tani tashkil qilgan. Shunga qaramay, Ittifoq armiyasi komandirlari urush yillarida katta jangovar tajriba orttirib, dushmanni to‘xtatib, tor-mor etishga muvaffaq bo‘lgan. Ittifoq armiyasi urush yillarida uchta strategik mudofaani amalga oshirdi: Moskva va Stalingradda majburan, Kursk yoyida esa ataylab – dushmanni chuqur eshelonlashtirilgan mudofaa bilan to‘xtatib, talofat yetkazish va qarshi hujumga o‘tish maqsadida.

Hujumkor jang turi. 1941–1945-yillardagi urush arafasida va yillarida hujumkor jang jangning asosiy turi hisoblangan. 1940-yilda chop etilgan umumiy taktika qo‘llanmasida yozilishicha, faqat dushmanni qurshab olishga qaratilgan, tezkorlik va tashabbuskorlik bilan olib borilgan qat’iy hujumkor jang dushmanning kuch va vositalarini to‘liq tor-mor qilishga olib keladi. Urush yillarida qo‘shinlar vaziyatning turli sharoitlarida hujumga o‘tganlar.

Urushdan oldingi nizomlarga ko‘ra, hujumga o‘tishning asosiy usuli harakatlanish mobaynida hujumga o‘tish (*sxodu*) bo‘lgan. Bu usul dushman mudofaasi kuchsiz va chuqur bo‘lmaganda, hujum qiluvchi qo‘shinlar esa qudratli zarba berish va ayniqsa, manyovrchanlik qobiliyatiga ega bo‘lgan hollarda qulay hisoblangan. Mazmuni shundan iborat ediki, yorib o‘tishga tayyorgarlik qo‘shin dushman mudofaa

marrasiga yaqinlashayotgan jarayonda boshlanib, hujum belgilangan yoyilish marrasidan to'xtalishsiz olib borilgan.

Biroq, urush yillarida o'qchi bo'linmalarining manyovrchanligi yuqori emasligi va 1942-yil yozidan dushman transheyalar orqali mudofaaga o'tganligi sababli, hujumga o'tishning asosiy usuli dushman bilan bevosita to'qnashuv sharoitida amalga oshirila boshlandi. Bunda bo'linmalar oldindan hujum uchun dastlabki marrani egallagan, uni muhandislik jihatdan jihozlagan va shu yerdan hujumga o'tgan.

Hujumkor jangning maqsadi mudofaaga o'tgan dushmanga tashkillashtirilgan, keskin zarbalar berib, uni tor-mor etishdan iborat edi. Hujumga o'tgan qo'shnlarning ustunligi tashabbusni o'z qo'liga olib, zarur kuch va vositalarni, yo'nalishlarni belgilay olishdan iborat edi.

Urushdan avvalgi harbiy nuqtai nazar: O'qchi bataloni kuchaytiruvchi vositalar bilan, dushman qarshiligiga qarab (kuch va vositalar bo'yicha 3 marta ustunlikka erishgan holda) 400 metrdan 1000 metrgacha front bo'ylab hujum qilgan. Asosiy yo'nalishda 3-5 marta ustunlik yaratish va kuchlarning bir qismi bilan chalg'ituvchi yo'nalishlarda imitatsion jang harakatlarini olib borish tavsiya etilgan. Batalonning jangovar tartibi 1 yoki 2 eshelonda tuzilgan bo'lib, u zarbdor guruh, chalg'ituvchi guruh va ba'zi hollarda zaxiradan tashkil topgan.

– *Zarbdor guruh:* Barcha shtatdagi va qo'llab-quvvatlash uchun ajratilgan vositalarning asosiy qismini (taxminan 2/3 qismi) o'z ichiga olgan.

– *Chalg'ituvchi guruh:* Kichik kuchlarni (1/3 qismgacha) ikkilamchi yo'nalishlarda harakat qilish uchun belgilangan.

– *O't ochish guruhi*: Pulemyot va minomyot rotalaridan, tankka qarshi to'plar vzvodidan tashkil topgan.

Hujum tanklar bilan kuchaytirilsa, NPP (piyodalarni bevosita qo'llab-quvvatlovchi tanklar) bir eshelon qilib markazlashtirilgan holda qo'llanilgan.

Urush davrida jangovar tartibning rivojlanishi:

1. Birinchi bosqich (1941-yil – 1943-yilning birinchi yarmi):

Dushman mudofaasining katta emasligi sababli, chuqur eshelonlashtirilgan jangovar tartib o'zini oqlamadi. Birinchi eshelon (30-35% kuch) oldingi chiziqdagi dushman tayanch punktlariga hujum qilib, katta talofat ko'rgan. Ikkinchi eshelon esa jang harakati olib bormay, dushman o'tidan talofatlar ko'rgan. Bunga javoban, 1942-yil oktyabrdagi Mudofaa Xalq Komissarining 306-sonli buyrug'i va keyinchalik qabul qilingan Qizil Armiya piyodalarining yangi Jangovar Nizomi (BUP-42) jangovar tartibning eshelonlashtirilishini bekor qildi va bir eshelonli jangovar tartibni (zarbdor va chalg'ituvchi guruhlar bo'linmasida) joriy etdi.

Stalingrad ostonasidagi qarshi hujumda bu usul o'zini to'liq oqladi: o'qchi batalonlari 700 m. gacha front bo'ylab, 1-1,5 km/soat sur'at bilan dushman mudofaasini yorib o'tgan.

2. Ikkinchi bosqich (1943-yilning yozidan): 1942-yil oxiridan boshlab nemis-fashist qo'shinlarining muhandislik jihatdan rivojlangan, bir necha pozitsiyali mudofaasini yorib o'tish uchun zarbani rivojlantirish zarurati tug'ildi.

Amaliyotda, 1943-yil yozida o'qchi-qism-birlashma bo'g'inida 2 eshelonli jangovar tartib qayta tiklandi. Bu nazariyaga qaraganda ancha

oldin, bevosita jang maydonida komandirlar va askarlarning ijodiy yondashuvi orqali amalga oshirilgan.

Urushning oxirgi davrida, qo'shinlarning zirhli tanklar bilan ko'plab ta'minlanishi tufayli, ko'p hollarda tanklar rotalar va batalyonlarga biriktirila boshlandi (Visla-Oder, Berlin operatsiyalari). NPP (piyodalarni bevosita qo'llab-quvvatlash tanklari) bo'linmalar jangovar tartibining yangi elementi bo'ldi. Bu tanklarning harakatini ta'minlash maqsadida bo'linmalarga O'YUAQ (O'qchi-Yordamchi Uzoqqa Otuvchi Qurollar) biriktirila boshlandi, ularning vazifasi tanklardan 200-250 metr orqada harakatlanib, dushmanning tankka qarshi vositalarini tor-mor etish bo'lgan.

Natijada, o'qchi bo'linmalarining urush yillarida shakllangan jangovar tartibi (2 eshelonli, NPP bilan kuchaytirilgan) keyingi davrlarda ham saqlanib qoldi. Bu dushman mudofaasining birinchi pozitsiyasini qisqa muddatda (bir soat mobaynida) yorib o'tish va hujumni Taktik Mudofaa Zonasida (TZO) muvaffaqiyatli rivojlantirish sharoitini yaratdi. Urush yillarida o'qchi bo'linmalarining hujumga tayyorgarligi doimo takomillashib bordi. Komandirning jangni tashkil etish bo'yicha ishlari 1941-yildagi 10-15 minutdan 1-3 sutkagacha uzaytirildi. Ushbu davrda shakllangan jang tayyorgarligining barcha tadbirlari va asosiy yo'nalishlari hozirgi sharoitda ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Dushmanga o't ochib zarba berish. O'qchi bo'linmalarning hujumi yo'nalishida dushmanga o't ochib zarba berish asosan artilleriya yordamida amalga oshirilgan va o'q otar qurollarining zarbalari bilan to'ldirilgan. Ba'zi hollarda aviatsiya ham jalb qilingan. O't ochib zarba berish, odatda, artilleriya tayyorgarligi bilan to'satdan boshlangan.

Artilleriya tayyorgarligi samaradorligini oshirish: Samaradorlik quyidagilar hisobiga erishilgan:

– *Artilleriya zichligining oshirilishi:* Belorussiya va Yassi-Kishinyov operatsiyalarida artilleriya zichligi yorib o'tish uchastkalarida har bir km.ga 200-250 ta qurol (tankka qarshi, minomyot, reaktiv artilleriya)ni tashkil etgan. Bu har bir o'qchi batalonining hujumini 120 tadan 150 tagacha o't ochish vositalari qo'llab-quvvatlash imkonini bergan. Urushning oxirgi davrida bu ko'rsatkich har bir km.da 280 tagacha yetkazilgan.

– *Artilleriya tayyorgarligi vaqtining qisqartirilishi:* Bu muddat 70-140 daqiqadan (1 soat 10 daqiqa – 2 soat 20 daqiqa) urushning oxirgi davrida 25-45 daqiqagacha qisqartirilgan.

– *O't ochish zarbasi hajmining oshirilishi:* Bu ko'rsatkich 40-60%dan 60-100%ga yetkazilgan. Ko'pincha tayyorgarlik bitta kuchli o't ochish zarbasidan tashkil topgan.

Dushmanga hujum boshlanishi haqida yolg'on tasavvur berish uchun, artilleriya zarbasini oldingi marradan ichkariga ko'chirishning soxta tayyorgarligi keng qo'llanilgan. Dushman bunga ishonib oldingi marradan transheyalarni egallaganda, oldingi marraga qaratilgan navbatdagi kuchli o't ochish zarbasi berilib, unga halokatli talofat yetkazilgan.

Artilleriya qo'llab-quvvatlash hujumni muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan. Birinchi marta rejalashtirilgan artilleriya qo'llab-quvvatlashi (ketma-ket zarbani dushmanning birinchi marrasining butun chuqurligida jamlash usuli) 1942-yil yanvarda Lama daryosi bo'ylaridagi hujumlarda amalga oshirilgan. Urushning uchinchi

davrida birlamchi o't ochish vali bilan birgalikda ikkilamchi o't ochish vali usuli keng qo'llanila boshlandi. Artilleriya qo'llab-quvvatlashi chuqurligi 1800 m.gacha yetgan. O't ochish valining asosiy marralari (dushmanning tayanch punktlari, transheyalari) bir-biridan 200-250 m. masofada belgilangan.

Artilleriya zarbasi bilan piyodalar va tanklarni kuzatish (dushman mudofaasi chuqurligida) chuqurligi hujumda 6 martadan oshgan. Kam samarali jamlangan zarba o'rniga, chaqiruv bo'yicha avvaldan razvedka qilingan nishonlarga jamlangan va kuchaytirilgan artilleriya zarbalari qo'llanila boshlangan.

Dushmanni ta'qib etish. Birinchi pozitsiyada mag'lubiyatga uchragan dushmanni ta'qib etish uni uzil-kesil tor-mor etishda katta ahamiyatga ega bo'lib, dushmanning chuqurlikda mudofaani tiklashiga yo'l qo'ymaslikni ta'minlaydi.

Urushdan oldingi nizomlarga ko'ra ta'qib etish: Dushmanning chekinishi aniqlanishi bilan zudlik bilan ta'qib etish talab qilingan. Ta'qib etish to'liq yakson qilingunicha olib borilishi kerak bo'lgan. Qulay sharoitlarda ta'qib etish suratini oshirish uchun, bo'linmalar orudiya va pulemyotlar bilan kuchaytirilgan katta qismini kolonnaga yig'ib, ularni tezlik bilan qanotlarga va chekinish yo'llariga tashlagan. Ta'qib etish frontdan va parallel marshrutlar bo'ylab olib borilgan. Samarali ta'qib etish – bu frontdan va parallel tomonlardan ta'qib etishni birga olib borish hisoblangan.

Urush yillaridagi tajriba: Ta'qib etish hujumning ajralmas qismi ekanligi tasdiqlandi. Hal qiluvchi rol chekinayotgan dushmanning qanotlariga va ichkarisiga kirish uchun manyovr va unga har xil

yo‘nalishlardan to‘satdan zarbalar berishga qaratilgan. Muvaffaqiyatga erishishda yuqori olg‘a intilish sur‘atlari muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Yuqori sur‘atlar dushman rejalarini barbod etish, uning kuchlarini bo‘laklarga bo‘lib tashlab tor-mor etish imkoniyatini bergan.

Ta‘qib etishda komandirga qo‘yilgan talablar:

1. *O‘z vaqtida dushmanning chekinishini aniqlash.*
2. *Hujum qilayotgan bo‘linmalardan ajralishiga yo‘l qo‘ymaslik.*
3. *Tezlik bilan kerakli jangovar tartib tuzib ta‘qib qilishga o‘tish.*
4. *Tezkor harakatlar bilan dushmanning qulay marralar va ob‘ektlarga o‘rnashib olishiga imkon bermaslik.*
5. *Kichik to‘xtalishlar va pauzalarsiz, kuchlarning to‘liq shijoati bilan ta‘qibni o‘tkazish.*

Erishilgan marrada mustahkamlanish. 1941-1945-yillardagi urush davrida egallangan marrada mustahkamlanishga katta e‘tibor berilgan. O‘z egallagan pozitsiyasini mustahkamlamasdan hujumga o‘tish halokat bilan barobar deb hisoblangan.

Jangovar vazifa faqatgina barcha marralar mustahkam egallansa, dushmanning barcha qarshi hujumlari qaytarilgan bo‘lsa va u yaqin vaqt oralig‘ida jangovar harakatlarni boshlash qobiliyatidan mahrum etilgan bo‘lsagina bajarilgan deb hisoblangan.

Mustahkamlanish uchun amalga oshiriladigan asosiy tadbirlar:

- *Dushmanning qarshi hujum qilish ehtimoli bor yo‘nalishlarida razvedka ishlarini tashkil etish.*
- *Bosib olingan marralarni mudofaa qilish bo‘yicha bo‘linmalarga vazifa qo‘yish.*

- *O‘t ochish tizimini tashkil etish, ayniqsa tankka qarshi o‘t ochish tizimini muhim yo‘nalishlarda yaratish.*
- *Tankka qarshi to‘siqlarni o‘rnatish.*
- *Bo‘shliqlarni va qanotlarni ta‘minlash.*
- *Muhandislik ishlarini to‘liq hajmda o‘tkazishni tashkil etish.*

Urush yillarida taktikaning takomillashishi, komandirlarning tajribasi oshishi va Stalingrad yonidagi qarshi hujumda erishilgan g‘alaba tufayli barcha hujumkor harakatlar muvaffaqiyat bilan yakunlana boshladi. Hujumdan oldin artilleriyani samarali qo‘llash va piyodalari bevosita qo‘llab-quvvatlash tanklarini (NPP) qo‘llash usullarining takomillashishi o‘qchilar bataloni g‘alabalarining asosiy omili bo‘lib xizmat qildi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. *Birinchi jahon urushining boshlanishiga asosiy sabab bo‘lgan xalqaro siyosiy va iqtisodiy ziddiyatlar nimalardan iborat edi?*
2. *Antanta va Markaziy davlatlarning urushga tayyorgarlik imkoniyatlarini jadval bo‘yicha taqqoslab, qaysi tomon ustunlikka ega bo‘lganini tushuntiring.*
3. *Shliffen rejasi nima edi va uning Fransiya frontida amalga oshirilishi nima uchun muvaffaqiyatsiz bo‘ldi?*
4. *Birinchi jahon urushi davrida frontning uzunligi va urushning pozitsion xarakteri qanday shakllandi, buning sabablarini izohlang.*
5. *Sharqiy frontdagi Tannenberg jangi va Lodz operatsiyasi natijalari nemis va rus armiyalari strategiyasiga qanday ta‘sir ko‘rsatdi?*

6. 1914-yilgi kampaniyada Germaniyaning Schlieffen rejasi muvaffaqiyatsiz bo'lishiga qanday omillar sabab bo'ldi va uning natijasi nima bo'ldi?
7. Pozitsion urush 1914–1915-yillarda qanday shakllandi va frontlarning mustahkamlanishida muhandislik qo'shinlari roli qanday bo'ldi?
8. 1915-yilda G'arbiy frontda Artua va Shampanda fransuz va ingliz qo'shinlari tomonidan o'tkazilgan hujumlar qanday taktika va qurollardan foydalangan holda amalga oshirildi va natijalari qanday bo'ldi?
9. Sharqiy frontda 1915-yilgi Gorlitsa operatsiyasi qanday olib borildi va uning natijasida rus armiyasida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
10. 1914–1915-yillarda yangi jangovar texnika va qurollar (gazlar, minomyotlar, aviatsiya, pulemyotlar) harbiy san'atga qanday ta'sir ko'rsatdi?
11. Verden operatsiyasi nima sababdan Germaniya uchun strategik jihatdan muhim edi va hujumga nima asoslangan edi?
12. Somma jangida tanklarning birinchi marta qo'llanilishi qanday natijalarga olib keldi va jangovar taktikaga qanday yangilik kiritdi?
13. Brusilov yurishining Sharqiy frontdagi natijalari va Avstriya–Vengriya armiyasiga ta'siri qanday bo'ldi?
14. 1916-yilgi kampaniyada Markaziy davlatlar va Antanta qo'shinlari o'rtasidagi kuch nisbatlari qanday edi va bu harbiy harakatlarga qanday ta'sir ko'rsatdi?

15. 1916-yilgi Verden va Somma operatsiyalari pozitsion urush sharoitida strategik muvaffaqiyatga erishish qanchalik qiyinligini qanday namoyish etdi?
16. Brusilov yorib o'tishi operatsiyasining Janubiy-G'arbiy frontdagi natijalari va Markaziy davlatlarga ta'siri qanday bo'ldi?
17. 1916-yilgi Ruminiya va Kavkaz frontidagi operatsiyalarda qaysi omillar muvaffaqiyat yoki mag'lubiyatga olib keldi?
18. 1916-yilda birinchi marta jang maydonida qo'llangan texnologiyalar (tanklar, Angliya qo'l pulemyoti, "olovli val", kimyoviy qurollar) qanday strategik va taktik o'zgarishlarga sabab bo'ldi?
19. 1917-yil boshidagi G'arbiy frontdagi yirik hujumlar (Arras, Nivel, Ipr) natijasida front chizig'i va strategik maqsadlar qanchalik o'zgarishi kuzatildi?
20. Rossiyaning 1917-yilda urushdan chiqishi va AQSHning urushga kirishi Markaziy davlatlar va Antanta strategiyasiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
21. Stalingrad jangining harbiy ahamiyati nima bo'ldi va bu jang Ikkinchi jahon urushining qaysi davrini belgiladi?
22. Stalingrad operatsiyasida Qizil Armiya qurshov halqasini qanday yaratdi va nemis armiyasini qanday tor-mor etdi?
23. Kursk jangida Sovet qo'shinlari qanday mudofaa va qarshi hujum taktikasini qo'lladi va nemislar rejalari nima sababdan barbod bo'ldi?

24. *Korsun-Shevchenko operatsiyasining harbiy nazariya nuqtai-nazaridan o'ziga xosligi nimada edi va tank armiyalari qanday rol o'ynadi?*
25. *Belorussiya ("Bagration") operatsiyasi natijasida nemis-fashist guruhlar qanday tor-mor qilindi va bu Ittifoq qo'shinlari uchun qanday strategik imkoniyatlar yaratdi?*

15-MAVZU: MUSTAQIL O‘ZBEKISTONDA HARBIY SAN’ATI RIVOJLANISHI

Reja:

15.1. O‘zbekiston Qurolli Kuchlarini tashkil etish zarurati va mustaqillik davridagi boshlang‘ich qadamlar;

15.2. Milliy armiyaning rivojlanish bosqichlari va isloh qilish jarayonlari

15.3. Milliy armiyaning ilk tarkibi: qo‘shin turlari va boshqaruv tizimi;

15.4. Harbiy kadrlar tayyorlash va ma‘naviy-g‘oyaviy tarbiya tizimi;

Tayanch so‘zlar: Milliy Armiya, Qurolli Kuchlar, Mudofaa Vazirligi, Harbiy Doktrina, Vatan himoyachilari kuni, Oliy Bosh Qo‘mondon, Birlashgan shtab, Umumiy harbiy majburiyat, Muddatli harbiy xizmat, Global Firepower reytingi, Islohot jarayonlari, Ixcham armiya, Harbiy okruglar, Birlashgan shtab, Simulyatsiya usullari, Ijtimoiy himoya, Majburiy sug‘urta, Shartnoma asosidagi xizmat, Milliy Gvardiya, Tinchlik uchun hamkorlik, Chegara qo‘shinlari, Havo-desant qo‘shinlari, Mudofaa vazirligi, Jangovar bayroq, Vatan himoyachilari kuni, Mudofaa doktrinasi, Quruqlikdagi Qo‘shinlar, Harbiy Havo Kuchlari, Maxsus Qo‘shinlar, Ichki Qo‘shinlar, Quruqlikdagi Qo‘shinlar, Harbiy Havo Kuchlari, Maxsus Qo‘shinlar, Chegara Qo‘shinlari, Birlashgan Shtab Oliy Bosh Qo‘mondon, Harbiy okruglar, Qurolli Kuchlar Akademiyasi, Harbiy litseylar, Serjantlar tayyorlash maktablari.

15.1. O‘zbekiston Qurolli Kuchlarini tashkil etish zarurati va mustaqillik davridagi boshlang‘ich qadamlar

O‘zbekiston Respublikasida Milliy Armiyaning barpo etilishi xalqimizning tinchligi, xavfsizligi va sarhadlarimiz daxlsizligini

ta'minlovchi mustahkam qalqon yaratish zarurati bilan bog'liq edi. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimov Qurolli Kuchlarning asoschisi va Oliy Bosh qo'mondoni sifatida, murakkab vaziyatga qaramay, professional, zamonaviy talab va standartlarga javob beruvchi milliy Qurolli Kuchlarni tashkil etish ustuvor vazifa sifatida belgiladi. Mustaqillikning birinchi kunlaridanoq davlat siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida milliy armiyani shakllantirishga e'tibor qaratildi. Bu armiya nafaqat mustaqillik, hududiy yaxlitlik va xavfsizlikni himoya qiluvchi, balki barqaror demokratik rivojlanishning ishonchli kafolati bo'lishi lozim edi.

Avvalo, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarini shakllantirishning huquqiy asoslari yaratildi. 1991-yil 6-sentabrda Prezident farmoni bilan Mudofaa ishlari vazirligi tashkil etildi va unga umumiy safarbarlik, Milliy gvardiya tashkil etish, fuqarolar mudofaasini amalga oshirish, harbiy ta'limni boshqarish, harbiy xizmatga chaqirish, muqobil xizmatni tashkil qilish, qo'shinlarni joylashtirish, harbiy texnika va qurol-yarog'larni saqlash va takomillashtirish kabi vazifalar yuklatildi. 1992-yil 14-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining qaroriga binoan sobiq ittifoq Qurolli Kuchlarining O'zbekiston hududida joylashgan barcha qismlari, harbiy o'quv yurtlari va tashkilotlari O'zbekiston tasarrufiga o'tkazildi. Shu yilning 24-martida Milliy xavfsizlik xizmati qoshida Chegara qo'shinlari boshqarmasi tashkil etilib, mamlakat chegara bo'linmalari uning tasarrufiga o'tkazildi. 1992-yil davomida havo desantlari, harbiy transport aviatsiyasi, razvedka qo'shinlari, ta'minot qismlari, havo hujumidan mudofaa va kimyoviy

harbiy qismlar davlat tasarrufiga olindi. Shu bilan birga, Mudofaa ishlari vazirligi O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligiga aylantirildi.

1992-yil 3-iyulda Oliy Kengash sessiyasida yosh mustaqil davlatning mudofaa siyosatining asoslari belgilandi va shu kuni "Mudofaa to‘g‘risida", "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to‘g‘risida", "Harbiy qasamyod to‘g‘risida" va "Muqobil xizmat to‘g‘risida"gi qonunlar qabul qilindi. Bu hujjatlar O‘zbekiston Qurolli Kuchlari qurilishi uchun huquqiy asos bo‘ldi. 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan Konstitutsiyada Qurolli Kuchlarning maqsad va vazifalari aniq ko‘rsatildi. Xususan, 52-modda O‘zbekistonni himoya qilish har bir fuqaroning burchi ekanligini, 125-modda Qurolli Kuchlar davlat suvereniteti va hududiy yaxlitlikni, aholining tinch hayoti va xavfsizligini himoya qilish uchun tashkil etilishini, 126-modda esa O‘zbekiston yetarli darajada Qurolli Kuchlarga ega ekanligini belgilaydi. 1994-yil 29-dekabrda qabul qilingan qonunga binoan 14-yanvar "Vatan himoyachilari kuni" deb e‘lon qilindi. 1995-yil 30-avgustda Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan Harbiy Doktrina davlatning mudofaa siyosatining asosiy yo‘nalishlari va harbiy qurilish tamoyillarini belgiladi. 2000-yildan Harbiy Doktrina o‘rniga Mudofaa Doktrinasi qabul qilindi va bu doktrina mamlakat milliy xavfsizligini ta‘minlash, amaliy chora-tadbirlar tizimi va yondashuvlarni o‘zida mujassam etdi.

Qurolli Kuchlar O‘zbekiston mustaqilligi, sarhadlar daxlsizligi va xalqning tinch hayotini himoya qilish uchun yuksak jangovar qobiliyat, iqtisodiy, harbiy-texnik va ilmiy salohiyatga ega bo‘lishi lozim. Shu bilan birga, jamiyatdagi hamjihatlik, vatanparvarlik va sadoqat milliy mudofaa tizimining muhim omili hisoblanadi. "Mudofaa to‘g‘risida"gi qonun

boshqalariga qarshi harbiy kuch ishlatmaslik, uyushtirilgan tajovuzni bartaraf etish, xalqaro huquq me'yorlariga muvofiq kollektiv xavfsizlik tizimida ishtirok etish, harbiy-siyosiy bloklarda qatnashmaslik, zamonaviy urush va qurolli mojarolarga mos harbiy qurilish, yadro va ommaviy qirg'in qurollarini rad etish, mudofaaning yetarli darajada bo'lishi va harbiy xizmat nufuzini ta'minlash tamoyillarini belgilaydi.

Qurolli Kuchlar Prezident rahbarligida boshqariladi, urush vaqtda Mudofaa vaziri Oliy Bosh Qo'mondonning o'rinbosari vazifasini bajaradi. Kundalik faoliyat vazirlik va davlat qo'mitalari tomonidan amalga oshiriladi. Prezident mudofaa siyosati va harbiy qurilish yo'nalishlarini belgilaydi, boshqaruv organlari faoliyatini nazorat qiladi, Qurolli Kuchlar tizimi va tarkibini tasdiqlaydi, favqulodda holat e'lon qiladi va oliy harbiy unvonlarni berish huquqiga ega. Qurolli Kuchlarning asosiy tamoyillari qonun ustuvorligi, markazlashgan boshqaruv, yagona qo'mondonlik, doimiy jangovar tayyorgarlik, partiyasizlik hamda harbiy xizmatchilar va ularning oilalarini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan iborat.

2000-yil 29-sentabrda Qurolli Kuchlarning Bosh shtabi Birlashtirilgan shtabga aylantirildi, u suverenitet va hududiy yaxlitlikni qurolli himoya qilish bo'yicha yagona vakolatga ega bo'ldi. Sovet davrida chaqirilgan yigitlar respublika hududidan olisda xizmat qilgan bo'lsa, endi ular O'zbekistonga chaqirilib, xizmat muddatiga qarab zaxiraga o'tkazildi yoki respublika hududidagi qo'shinlarda xizmatni davom ettirdi. Umumiy harbiy majburiyat chaqiriluvchilar, harbiy xizmatchilar, rezerv va muqobil xizmatni qamrab oladi. Muddatli harbiy xizmat 18–27 yoshdagi erkak fuqarolarga tatbiq etiladi, muddat oddiy askarlar va serjantlar uchun 12 oy,

oliy ma'lumotli ofitserlar uchun 9 oy. Nomzodlar tibbiy, intellektual va jismoniy jihatdan saralanadi.

Milliy armiyaning shakllanishida ma'naviy-g'oyaviy jihatdan kuchli shaxsiy tarkibni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida chaqiriluvchilarning siyosiy qiziqishi past, ma'naviy va milliy qadriyatlar yetarli darajada shakllanmaganligi aniqlanib, sobiq ittifoqdan meros bo'lgan illatlar yo'qotishga qaratilgan tadbirlar belgilandi. Ma'naviy tarbiya "Harbiy Qasamyod" marosimi bilan boshlanadi. 1992-yilda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan harbiy intizom va tarbiyaviy ishlar takomillashtirildi. Shu yilning 19-iyunida Mudofaa ishlari vaziri buyrug'i bilan QKning kundalik gazetasi "Vatanparvar" tashkil etilib, milliy armiyani shakllantirish vazifalari yoritildi. Harbiy qismlarda harbiy xizmatchilar va ularning oilalari uchun madaniy va ma'naviy tadbirlar zamonaviy texnika va axborot vositalari orqali o'tkazildi.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari quruqlikdagi qo'shinlar, harbiy-havo kuchlari va havo hujumidan mudofaa qo'shinlari, maxsus operatsiyalar kuchlari hamda terrorizmga qarshi kurash bo'linmalaridan iborat. Quruqlikdagi qo'shinlar dushman zarbalarini bartaraf etish va yakson qilishga, harbiy-havo kuchlari havo hujumidan mudofaa qilishga mo'ljallangan. Milliy gvardiya davlat suvereniteti va hududiy yaxlitlikni, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini muhofaza qiladi. Chegara qo'shinlari esa mamlakat hududini nazorat va himoya qiladi. Favqulodda vaziyatlarda Milliy xavfsizlik xizmati, Ichki ishlar vazirligi va boshqa qo'shinlar qo'shma harakatlarda jalb etiladi.

Qonuniy asoslar. Qurolli Kuchlarning tashkil etilishi va faoliyati O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Umumharbiy majburiyat va

harbiy xizmat to'g'risida"gi Qonun, "Muqobil xizmat to'g'risida"gi Qonun va Mudofaa doktrinasiga tayangan. Konstitutsiya 125–126-bandlarida Qurolli Kuchlarning davlat mustaqilligi, hududiy yaxlitlik va xalqning tinchligini ta'minlashdagi roli ko'rsatib o'tilgan.

Harbiy xizmat quyidagi turlarga bo'linadi: muddatli xizmat, safarbarlik rezervidagi xizmat, shartnoma asosidagi xizmat, ayollar shartnoma asosidagi xizmat, kursantlar va ofitserlik lavozimidagi xizmat. Tinchlik davrida zaxira xizmatlari urush davrida kerak bo'ladigan bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari — O'zbekiston Respublikasining milliy manfaatlarini, suverenitetini, hududiy yaxlitligini hamda aholining tinch hayotini himoya qilish, urushlar va qurolli mojarolarni qaytarish va oldini olish maqsadida davlat tomonidan tashkil etilgan va saqlab turilgan harbiy birlashmalar, qo'shilmalar va qismlarni o'z ichiga oladi. Qurolli Kuchlarga Mudofaa vazirligi tizimidagi qism va bo'linmalar, Ichki ishlar vazirligining qorovul qo'shinlari, Favqulodda vaziyatlar vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmatining harbiylashtirilgan qismlari hamda Chegara qo'shinlari kiradi.

O'zbekiston Qurolli Kuchlarining tashkil topish sanasi 1991-yil 14-yanvar deb belgilangan. Uning asosiy qismlari Quruqlik qo'shinlari va Havo kuchlaridan iborat. Qurolli Kuchlarga O'zbekiston Prezidenti, hozirda Shavkat Mirziyoyev qo'mondonlik qiladi, Mudofaa vaziri esa Bahodir Qurbonovdir. Mamlakatda harbiy xizmatga chaqiruv yoshi 18 yosh bo'lib, xizmat muddati 12 oyni tashkil etadi. Ma'lumotlarga ko'ra, xizmatdan ozod qilinganlar soni 7 887 292 kishini, xizmatga layoqatlilar soni 6 566 118 kishini tashkil etadi, chaqiruv yoshiga yetganlar soni esa

306 404 kishidir. Harbiy kasb bilan mashg'ul bo'lganlar soni 68 000 nafar deb ko'rsatilgan. Qurolli Kuchlarning yillik budjeti 8.98 milliard dollarni tashkil etadi.

O'zbekiston armiyasi turli xalqaro reytinglarda qayd etib kelinadi. 2022-yil mart holatiga ko'ra e'lon qilingan Global Firepower (GFP) reytingida O'zbekiston armiyasi jahonning 106 mamlakati qurolli kuchlari orasida 54-o'rinni egallagan. GFP ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston ixtiyorida 420 ta tank, 1215 ta BTR (zirhli transport vositasi), 98 ta raketa tizimlari, 70 ta qiruvchi samolyot, 65 ta vertolyot (jumladan, 35 ta hujumkor vertolyot) va boshqa ko'plab qurol-aslahalar mavjud. Shuningdek, qurol ko'tarib, armiyada xizmat qilishi mumkin bo'lgan aholi soni 15,7 milliondan oshadi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida Qozog'iston 80-o'rinni egallagan. O'zbekistonga hududiy jihatdan yaqin mamlakatlar orasida Afg'oniston 76-o'rinni band etgan, Tojikiston, Qirg'iziston va Turkmaniston esa reytingga kiritilmagan. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH), Boltiqbo'yi mamlakatlari va Gruziya orasida O'zbekiston Rossiya (2-o'rin) va Ukraina (21-o'rin)dan keyin 3-o'rinni egallagan. Ushbu guruhdagi boshqa mamlakatlar Ozarbayjon (50-o'rin), Belarus (52-o'rin), Gruziya (64-o'rin), Qozog'iston (80-o'rin), Estoniya (96-o'rin) va Litva (103-o'rin)dir. Armaniston, Moldova va Latviya reytingga kiritilmagan. Umumiy reytingda AQSh armiyasi eng qudratli deb topilgan, Rossiya va Xitoy kuchli uchlikdan o'rin olgan. Kuchli o'nlikka esa Hindiston, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Turkiya, Janubiy Koreya va Yaponiya armiyalari kirgan. Qayd etish joiz, GFP'ning 2014-yilgi reytingida O'zbekiston 48-o'rinda bo'lgan.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1991-yil 31-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi to‘g‘risida”gi Bayonoti respublikada harbiy tuzilmalarni yaratishning huquqiy asosini belgilab berdi. Ushbu hujjatda “Davlat mustaqilligini, hududiy yaxlitligini, fuqarolarning Konstitutsiyaviy huquqi va erkinligini himoya qilish maqsadida O‘zbekiston Respublikasida Mudofaa ishlari vazirligi va Milliy gvardiya tuziladi. Respublika hududida joylashgan sobiq SSSR Ichki ishlar vazirligi, SSSR Davlat xavfsizlik qo‘mitasi hamda Ichki qo‘shinlari O‘zbekiston Respublikasi yurisdiksiyasiga olinadi,” deb ko‘rsatilgan edi.

Bu qoida 1991-yil 31-avgustda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to‘g‘risida”gi Qonun bilan huquqiy jihatdan mustahkamlanib, “O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa ishlari vazirligini tuzish, Milliy gvardiya va muqobil xizmatni tashkil etish huquqiga ega” deb e’tirof etildi. Bu huquqiy mustahkamlash amalda yosh respublikaga o‘z harbiy siyosatini mustaqil amalga oshirish imkonini berdi.

Keyinchalik, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil 6-sentabrdagi Farmoniga asosan Mudofaa ishlari vazirligi rasman tashkil etildi, uning shtat tizimi va vakolatlari belgilandi. 1991-yil 10-sentabrdagi Farmonga binoan, Mudofaa vaziri ayni vaqtda Milliy gvardiya qo‘mondoni etib tayinlandi. Tashkiliy jarayonlarning davomi sifatida, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1991-yil 25-oktabrdagi qaroriga binoan, Mudofaa ishlari vazirligining huquqiy maqomi, tuzilishi va nizomlari tasdiqlandi. Vazirlikning Bosh shtabi va boshqarmalari Turkiston harbiy okrugi boshqaruv organlari negizida tuzildi, bu esa yangi harbiy boshqaruv tizimining shakllanishini ta’minladi.

O'zbekiston Respublikasining mustaqil Qurolli Kuchlarini shakllantirish jarayoni "O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida"gi Qonun hamda 1991-yil 30-dekabrdagi Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) Kengashining Qurolli Kuchlari va Chegara qo'shinlari haqidagi Minsk qarori asosida jadallashdi. Ayniqsa, 1992-yil 1-fevraldan sobiq Ittifoq tizimidagi qo'shnlarni mablag' bilan ta'minlashning to'xtatilishi respublikani tezkor choralar ko'rishga undadi.

Shu munosabat bilan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1992-yil 10-yanvarda "O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan SSSR Ichki ishlar vazirligining harbiy qismlari va o'quv muassasalarini O'zbekiston Respublikasi tasarrufiga olish to'g'risida"gi qarorni qabul qildi. Undan keyin, 1992-yil 14-yanvarda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan harbiy qismlar va harbiy o'quv muassasalari to'g'risida"gi qaror bilan, O'zbekiston hududida joylashgan sobiq Ittifoqqa qarashli Ichki ishlar va Mudofaa vazirligining barcha qismlari, birlashmalari, qo'shilmalari, oliy o'quv yurtlari va harbiy tuzilmalari mamlakatning qonuniy tasarrufiga olindi. Ushbu qaror natijasida harbiy xizmatchilar, ularning oila a'zolari, harbiy muassasalardagi ishchi va xizmatchilar, shuningdek, sobiq Ittifoq armiyasida xizmat qilgan pensionerlar ijtimoiy va huquqiy jihatdan himoyalandi. Harbiy qismlar, o'quv yurtlari, muassasalar va tashkilotlarning moddiy-texnika va moliyaviy ta'minoti davlat zimmasiga o'tdi. Bu sana — 14-yanvar keyinchalik Vatan himoyachilari kuni deb e'lon qilindi.

Huquqiy asoslarning yangilanishi. O'zbekiston Qurolli Kuchlari tizimida olib borilgan islohotlar va davlat mudofaasini tashkil etish

borasida to'plangan tajribalar asosida O'zbekiston Respublikasining "Mudofaa to'g'risida"gi Qonuni Oliy Majlisning II chaqiriq, 5-sessiyasida 2001-yil 11-mayda yangi tahrirda tasdiqlandi. Qonun davlat mudofaasini siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-huquqiy tadbirlar majmuidan iboratligini nazarda tutib, mudofaa masalasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Mahkamasi, Mudofaa vazirligi, Qurolli Kuchlar Birlashgan shtabi, harbiy okruglar, vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar hamda mamlakat fuqarolarining davlat mudofaasini ta'minlashdagi vakolatlarini belgilab berdi.

5.2. Milliy armiyaning rivojlanish bosqichlari va isloh qilish jarayonlari

Mustaqillik davrida O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarini shakllantirish va rivojlantirish bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Prezident I.Karimovning ta'kidlashicha, armiyani isloh qilishning uzoq muddatli dasturi ishlab chiqilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi — ixcham, tezkor va harakatlanuvchan, zamonaviy qurol-yorog' va texnika bilan ta'minlangan, strategik va taktika vazifalarni samarali bajara oladigan, ichki va tashqi tahdidlarga qarshi kuchli milliy armiyani yaratishdan iborat edi.

Dastlabki bosqich Qurolli Kuchlarni yaratish va qayta tashkil etish davri bo'lib, bu davrda O'zbekiston hududidagi qurol-yorog' va texnikani saqlab qolish, yetarli ofitser kadrlarini tayyorlash bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu tadbirlar mamlakatda tinchlik va barqarorlikni saqlash hamda Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol

o‘ynadi. Shu bosqichda Qurolli Kuchlarning huquqiy bazasi yaratildi, qo‘shin turlari va ularni boshqarish tizimi tashkil etildi, jangovar tarkib va joylashuv tizimi takomillashtirildi.

Keyingi bosqich esa Qurolli Kuchlarni tashkil etish va boshqarishni ichki va tashqi tahdidlarga qarshi samarali tizimga aylantirishdan iborat bo‘ldi. Harbiy okruglar va chegaraviy hududlar tashkil qilindi, qo‘shinlarni boshqarish samaradorligi oshirildi, jangovar qo‘shinlar guruhlarini muhim operatsion va strategik yo‘nalishlarda joylashtirildi, Qurolli Kuchlar Birlashtirilgan shtabi va yagona boshqaruv tizimi yaratildi. Shu bilan birga, soni va tarkibi jihatidan ixcham, professional armiyani shakllantirish, harbiy-texnik ta‘minotni modernizatsiya qilish va kompleks ravishda isloh qilish ishlari boshlandi.

So‘nggi o‘n yillikda Qurolli Kuchlarni chuqur isloh qilish bosqichi davom etmoqda. Bu bosqichda yagona boshqaruv tizimi takomillashtirilmoqda, davlat xavfsizligi va hududiy yaxlitlikni mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Muddatli harbiy xizmat muddati qisqartirildi, safarbarlik-chiqish rezervida xizmat tizimi joriy etildi, harbiy xizmatchilarni ijtimoiy himoya qilish, ularni uy-joy, oziq-ovqat va tibbiy xizmat bilan ta‘minlash bo‘yicha me‘yoriy-huquqiy baza mustahkamlandi.

Shuningdek, Qurolli Kuchlarda harbiy mashqlarni modellashtirish va simulyatsiya usullari joriy qilindi. Ushbu tizim orqali qo‘shinlar va harbiy xizmatchilar zamonaviy talablar asosida tayyorlanadi, boshqaruv va jangovar mashqlarni virtual muhitda amalga oshirish imkoniyati yaratildi. 2004 yilda tashkil etilgan Qurolli Kuchlar axborot texnologiyalari va

simulyatsiya bo'yicha maxsus markazida qo'shinlar va qo'mondonlik tarkibi axborot texnologiyalari asosida tayyorlanmoqda.

Ushbu islohotlar natijasida Qurolli Kuchlar ixcham, professional, zamonaviy qurol-texnika bilan ta'minlangan, hududiy xavfsizlikni mustahkamlash va operatsion-jangovar tayyorgarlikni yuqori darajada ta'minlaydigan milliy armiyaga aylandi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida kuchli ijtimoiy himoya siyosati yo'lga qo'yildi. Armiya safida xizmat qilayotgan yoki xizmat burchini a'lo darajada bajargan harbiy xizmatchilarga turli imtiyozlar taqdim etildi.

1994-yil yanvaridan e'tiboran harbiy xizmatchilar, harbiy xizmatga majbur fuqarolar, oddiy askarlar va boshliqlar hayoti xavf ostida bo'lgan holatlarda (harbiy yig'inlarda ishtirok etish, jarohatlanish, kontuzion holatlar yoki kasallanish) davlat tomonidan majburiy sug'urta qilinishi joriy etildi. Shu yil 1 oktyabrdan esa Qurolli Kuchlar, Ichki ishlar vazirligi va Milliy xavfsizlik xizmati tasarrufidagi muddatli harbiy xizmatchilar va kursantlarning oylik maoshi uch barobarga oshirildi. Ularning xizmat davri mehnat va ish stajiga ham hisobga olinib, bir oylik harbiy xizmat ikki oylik ish staji sifatida tan olindi.

Muddatli harbiy xizmatni tugatgan fuqarolarga oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalariga qabul qilishda qo'shimcha imtiyozlar berildi: harbiy kiyim komandiri tavsiyanomasi bo'lgan abituriyentlarning test natijalariga eng yuqori ballning 10% miqdorida qo'shimcha ball berildi. Shuningdek, muddatli harbiy xizmatchilar oilalari yer solig'i to'lashdan ozod qilindi va 1996 yildan shahar yo'lovchilar transportidan bepul foydalanish huquqi berildi.

1997-yildan muddatli harbiy xizmatchilar va kursantlarning oylik maoshi eng kam ish haqining 50% miqdorida belgilandi yoki oʻrtacha 1,5 barobar oshirildi. 2003 yildan esa lavozim maoshi ikki barobarga oshirildi, xizmatdan boʻshatilganda beriladigan nafaqa eng kam ish haqining 8–20 baravarigacha yetkazildi. Muddatli harbiy xizmatni tugatganlar oliy taʼlim muassasalariga test ballariga qoʻshimcha 20% ball olish orqali kirish imkoniga ega boʻldilar.

2005-yildan boshlab, harbiy xizmatni shartnoma asosida oʻtayotgan oddiy askarlar, serjantlar va ofitserlarga turar joy bilan taʼminlashda kommunal xizmatlardan tashqari, Toshkent shahrida eng kam ish haqining 4 baravari, boshqa viloyat markazlarida esa 2–3 baravar miqdorida pul kompensatsiyasi berildi. Shuningdek, oʻqishga kirishda test ballariga eng yuqori 25% qoʻshimcha imtiyoz taqdim etildi. Shartnoma asosidagi harbiy xizmatchilar uchun xizmat davomiyligiga qarab oylik foizli ustamalar 3–30% miqdorida belgilandi.

Barcha bu choralar harbiy xizmatchilarning moddiy va maʼnaviy ragʻbatini oshirishga, ularni vatan oldidagi burchini sharaf bilan bajarishga xizmat qildi. Mustaqillik Oʻzbekiston xalqiga oʻz milliy armiyasini tashkil etish, vatan chegaralarini mustaqil himoya qilish va mustahkamlashtirish imkonini berdi. Shu bilan birga, harbiy xizmatni bajarish bugungi kunda katta sharafiga aylandi.

Bugungi kunda jamiyatni qiziqtirgan va dolzarb muammolardan biri – Qurolli Kuchlar taqdiri hisoblanadi. Bu tabiiy hol, chunki armiyaning roli davlat taqdirini belgilashda, uning ichki barqarorligini taʼminlash va zamonaviy sharoitda milliy xavfsizlikni kafolatlashda beqiyosdir. Katta va kichik urushlardan saqlanish insoniyatning eng asosiy vazifasi boʻlib

qolmoqda. Yer yuzidagi barcha sog‘lom fikrli insonlar harbiy xavf-xatarlarning oldini olish va ularni bartaraf etishda samarali mexanizmlarni yaratish zarurligini chuqur anglaydi.

Hozirgi kunda tinchlikni ta‘minlash va harbiy to‘qnashuvlarni oldini olish Qurolli Kuchlarsiz amalga oshirilishi mumkin emas degan tushuncha keng tarqalgan. Harbiy xavf-xatarlar darajasi pasaygan bo‘lsa-da, kichik, lokal va regional urushlarning boshlanishi ehtimoli ortgan. Shu sababli, dunyoda barqaror va tinch davrga erishish hali uzoq kelajak masalasidir. Shu munosabat bilan har qanday urushning oldini olish davlatning siyosiy va harbiy strategiyasida asosiy maqsad sifatida belgilangan.

Hozirgi sharoitda siyosiy vositalarga ustunlik berilishi lozim, ammo ular iqtisodiy va harbiy qudrat bilan qo‘llab-quvvatlanmasa samarali bo‘la olmaydi. Shu sababli davlatning asosiy vazifalarini amalga oshirishda Qurolli Kuchlar faol ishtirok etishi shart. Qurolli Kuchlarga davlat hududiy yaxlitligini himoya qilish, xalqning tinchligini ta‘minlash, agresiyani to‘xtatish va zarur bo‘lsa, kuch ishlatish vakolati berilgan. Shu bilan birga, Qurolli Kuchlar davlat hokimiyati va boshqaruvi bilan yaqindan hamkorlik qilish, harbiy-vatanparvarlik tizimini mustahkamlash va harbiy xizmatning obro‘-e‘tiborini oshirish kabi boshqa vazifalarni ham bajaradi.

Mustaqillikdan so‘ng O‘zbekiston Qurolli Kuchlari rivoji. O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilishida asosiy hujjat – O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992-yil 14-yanvardagi qaroridir. Ushbu qarorga ko‘ra, sobiq Ittifoq Qurolli Kuchlarining O‘zbekiston hududidagi barcha qismlari, birlashmalari va harbiy ta‘lim muassasalari O‘zbekiston Respublikasi ixtiyoriga o‘tkazildi.

1992-yil 3-iyulda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi “Mudofaa to‘g‘risida”, “Umumharbiy majburiyatlar va harbiy xizmat to‘g‘risida”, “Muqobil xizmat to‘g‘risida”gi qonunlarni qabul qildi. Bu qonunlar yosh mustaqil davlatning Qurolli Kuchlarini yaratishda mustahkam qonuniy poydevor bo‘ldi.

O‘zbekiston Prezidenti tomonidan imzolangan birinchi normativ hujjatlar Qurolli Kuchlarni professional armiyaga aylantirishga qaratildi. Maqsad – tarkibi kam, lekin harakatchan, zamonaviy texnika va qurol bilan jihozlangan, mustaqil ravishda xavfsizlikni ta’minlay oladigan armiyani yaratish edi.

Qurolli Kuchlarning tashkiliy-shtat tizimidagi o‘zgarishlar.

Qurolli Kuchlar islohoti uch bosqichda amalga oshirildi:

Birinchi davr (1992–1993-yillar): Asosan Quruqlikdagi Qo‘shinlar boshqaruv organlarini shakllantirish, harbiy qismlar va harbiy bilim yurtlarini qayta tashkil etish, shaxsiy tarkibni tarbiyalash tizimini takomillashtirish amalga oshirildi. Shu davrda Milliy Gvardiya tashkil etildi, Quruqlikdagi Qo‘shinlar, Harbiy Havo Kuchlari, Havo Hujumidan Mudofaa Qo‘shinlari, Maxsus Qo‘shinlar va Muhandis-Quruvchi Qo‘shinlar faoliyat yurita boshladi.

Ikkinchi davr (1994–1996-yillar): Polklarni brigadalarga aylantirish, maxsus qo‘shin turlari qismlarini tashkil etish, milliy ofitser kadrlarini tayyorlashga e’tibor qaratildi. Shu davrda O‘zbekiston NATO bilan “Tinchlik uchun hamkorlik” dasturiga qo‘shildi, xalqaro tinchlikparvar mashqlarda ishtirok etdi, Tojikistondagi fuqarolar urushi davomida tinchlikni ta’minlashga hissa qo‘shdi.

Uchinchi davr (1997–2000-yillar): Harbiy bilim yurtlarining birinchi bitiruvchilari chiqdi, maxsus operatsiyalar batalonlari tashkil etildi, xalqaro hamkorlik va mashqlar orqali Qurolli Kuchlarning obro‘si oshdi. Qo‘shinlar qayta tashkil qilindi, muddatli xizmat muddati qisqartirildi va shartnoma asosidagi xizmatni rivojlantirish yo‘lga qo‘yildi.

15.3. Milliy armiyaning ilk tarkibi: qo‘shin turlari va boshqaruv tizimi

Harbiy bo‘linmalarni bosqichma-bosqich tasarrufga olish jarayoni davom ettirildi:

1. *Chegara qo‘shinlari:* O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 24-martdagi farmoni bilan Respublika Milliy Xavfsizlik Xizmati qoshida Chegara qo‘shinlari boshqarmasi tashkil etildi va O‘rta Osiyo Chegara qo‘shinlari bo‘linmalari uning tasarrufiga o‘tkazildi.

2. *Havo-desant va razvedka qo‘shinlari:* 1992-yil 18-mayda qabul qilingan farmon asosida havo desanti qo‘shinlari, harbiy transport aviatsiyasi, razvedka qo‘shinlari hamda ta‘minot qismlari respublika tasarrufiga o‘tkazildi.

3. *Havo hujumiga qarshi va kimyoviy qo‘shinlar:* O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 12-noyabrdagi farmoni bilan havo hujumiga qarshi harbiy qismlar, 13-noyabrdagi farmoni bilan esa kimyoviy harbiy qismlar respublika tasarrufiga olinib, sifat jihatidan takomillashtirildi.

Shu tarzda 1992-yil oxiriga kelib mustaqil mamlakat Qurolli Kuchlarini barpo etishning tashkiliy davri yakunlandi va armiyaning asosiy turlari O‘zbekiston yurisdiksiyasiga o‘tkazildi.

O‘zbekiston Respublikasi o‘z Qurolli Kuchlarini barpo etishda xalqaro huquqning fundamental me‘yorlariga, jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT)ning huquqiy me‘yorlari, Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik bo‘yicha Xelsinki yakunlovchi akti hamda MDH Kollektiv xavfsizlik Shartnomasi kabi muhim xalqaro hujjatlarning barcha talablariga qat’iy rioya qildi.

Tashkiliy-huquqiy tizimni takomillashtirish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 3-iyuldagi farmoniga muvofiq, Mudofaa ishlari vazirligi Mudofaa vazirligiga aylantirildi. Shu bilan birga, harbiy sohani tartibga soluvchi asosiy qonunlar qabul qilindi: “Mudofaa to‘g‘risida”, “Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to‘g‘risida” hamda “Muqobil xizmat to‘g‘risida”gi Qonunlar.

Qurolli Kuchlarning ramziy va bayram kunlari belgilandi:

– *Jangovar Bayroq*: 1993-yilning 22-noyabrda Prezident farmoni bilan “O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy qismining Jangovar bayrog‘i to‘g‘risida”gi hujjat imzolandi va Qurolli Kuchlar Jangovar bayrog‘ining yagona namunasi tasdiqlandi.

– *Vatan himoyachilari kuni*: 1993-yil 29-dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining “Vatan himoyachilari kunini belgilash to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi. Ushbu Qonunga binoan, sobiq Ittifoq harbiy tuzilmalarini O‘zbekiston yurisdiksiyasiga olish jarayoni boshlangan sana – 14-yanvar — Vatan himoyachilari kuni, deb e‘lon qilindi.

Mamlakatning harbiy siyosatini belgilashda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan Harbiy doktrinalar qabul qilindi. Dastlab, 1995-yil avgustida qabul qilingan Harbiy doktrina mamlakatning harbiy sohadagi siyosatini belgilab

berdi. Mintaqadagi harbiy-siyosiy vaziyatning o'zgarishlaridan kelib chiqib, 2000-yil 3-fevral kuni O'zbekiston Respublikasining yangi Mudofaa doktrinasini qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tarkibi bir nechta asosiy qo'shin turlarini o'z ichiga oladi: *Quruqlikdagi Qo'shinlar, Havo Hujumidan Mudofaa Qo'shinlari va Harbiy Havo Kuchlari, Maxsus Qo'shinlar*, shuningdek, *Chegara va Ichki Qo'shinlar* hamda *Milliy Xavfsizlik Xizmati (MXX)*, *Favqulodda Vaziyatlar Vazirligi* kabi boshqa vazirliklar va muassasalarga qarashli harbiy bo'limlar ham Qurolli Kuchlar tizimiga kiradi. MXX, Chegara Qo'shinlari va Ichki Ishlar Vazirligi Qo'shinlarining vazifalari alohida tartibga solinadi.

Quruqlikdagi qo'shinlar. Quruqlikdagi Qo'shinlar Qurolli Kuchlarning son jihatdan eng ko'p tarkibiy qismi bo'lib, ularning asosiy maqsadi — boshqa qo'shin turlari bilan o'zaro hamkorlikda O'zbekiston Respublikasiga qilingan har qanday tajovuzni (qayerdan bo'lishidan qat'i nazar) qaytarishga oid jangovar vazifalarni bajarishga mo'ljallangan.

Quruqlikdagi Qo'shinlar quyidagi asosiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- *Moto-o'qchi qismlar*
- *Tank va artilleriya qismlari*
- *Havo hujumidan mudofaa bo'linmalari*
- *Tezkor harakat qiluvchi kuchlar qismlari*
- *Ta'minot qism va bo'linmalari*
- *Quruqlikdagi qo'shinlarning asosiy bo'linmalari vazifalari*

1. *Moto-o'qchi qismlar*: Ular Quruqlikdagi Qo'shinlarning asosiy va jangovar tarkibning negizi hisoblanadi. Moto-o'qchi qismlar yerdagi va

havodagi nishonlarni yo‘q qilish uchun mo‘ljallangan qudratli qurol-aslahalar, tanklar, to‘plar, minomyotlar, tankka qarshi boshqariluvchi raketalar, zenit komplekslari va qurilmalari, shuningdek, samarali razvedka va boshqaruv vositalari bilan ta’minlangan.

2. *Tank qismlari:* Bu bo‘linmalar Quruqlikdagi Qo‘shinlarning bosh zarba beruvchi kuchi va zamonaviy jang olib borish sharoitlarida muhim vazifalarni bajarishga qaratilgan qurolli jangning qudratli vositasidir. Tanklar yuksak jangovarlik xususiyatlariga, ishonchli zirhli himoyaga ega bo‘lib, tog‘li-adirlik, notekis va yo‘lsiz hudud sharoitlarida ham olis masofalarni bosib o‘tishga qodirdir. Ular hatto yadro quroli qo‘llanilgan sharoitlarda ham jang olib borishga moslashgan.

3. *Artilleriya qismlari:* Artilleriya jangovar vazifalarni bajarishda bosh (o‘t purkovchi) kuch hamda muhim tezkor-taktik vositadir. Artilleriya qismlari arsenalida mavjud bo‘lgan zamonaviy to‘plar, reaktiv qurilmalar, gaubitsalar va minomyotlar ularning o‘t ochish imkoniyatlarini, jangovar harakatlar samaradorligini yanada oshiradi.

4. *Tezkor harakat qiluvchi (mobil) kuchlar.* Hozirgi harbiy sharoitlarda Tezkor Harakat Qiluvchi (Mobil) Kuchlar qismlarining ahamiyati sezilarli darajada ortgan. Ushbu kuchlar tarkibiga kiruvchi o‘zbekistonlik desantchilar qo‘shinning yuqori darajada tayyorlangan va tezkor (mobil) qismi hisoblanadi. Ular desantchilar jangovar mashinalari, o‘ziyurar artilleriya qurilmalari, tanklar, zirhli transport vositalari, yuksak samarali tankka qarshi va zenit vositalari, stvolli va reaktiv artilleriya, kuchli avtomatik qurollar, aloqa va boshqaruvning zamonaviy uskunalari bilan ta’minlangan.

5. *Havo hujumidan mudofaa qo‘shinlari va Harbiy havo kuchlari.*

Havo Hujumidan Mudofaa Qo‘shinlari (HHMQ) va Harbiy Havo Kuchlari (HHK) qo‘yilgan vazifalarni o‘zaro hamkorlikda amalga oshiradigan va eng yuqori manevr qobiliyatiga ega bo‘lgan qo‘shin turlaridan hisoblanadi.

– *Havo hujumidan mudofaa qo‘shinlari (HHMQ):* Ushbu qo‘shin turi O‘zbekiston Respublikasiga havodan turib qilingan har qanday hujumni bartaraf etish borasida zudlik bilan harakat qilishga doimo shay turadi va mamlakat havo sarhadlarining radiolokatsion razvedkasini ta‘minlaydi. HHMQ respublikaning ma‘muriy-siyosiy, sanoat-iqtisodiy markazlarini, qo‘shinlar guruhlarini, harbiy va boshqa muhim obyektlarni dushmanning havo hujumidan himoya qilishga mo‘ljallangan.

– *Harbiy havo kuchlari (HHK):* HHK havodan turib dushmanning aviatsiya, quruqlikdagi qo‘shinlar guruhlari, davlat va harbiy boshqaruv tizimi obyektlari, front orti va harbiy-iqtisodiy salohiyatiga, transport kommunikatsiyalariga talofat yetkazish vazifalarini bajaradi. Shuningdek, ular havo razvedkasini amalga oshirish, Quruqlikdagi Qo‘shinlarni aviatsiya yordamida qo‘llab-quvvatlash, havo desantchilarini tashlash, qo‘shin va moddiy vositalarni havo orqali tashish kabi boshqa vazifalarni ham bajarishga mo‘ljallangan.

6. *Maxsus qo‘shinlar.* Maxsus qo‘shinlar o‘ta muhim yo‘nalishlarda tashkil qilinadigan qo‘shinlar guruhlarini kuchaytirish hamda jangovar harakatlarni har tomonlama ta‘minlashga mo‘ljallangan. Uning tarkibiga quyidagi qismlar kiradi:

- *Razvedka Qilish Qo‘shinlari*
- *Maxsus Operatsiyalar Kuchlari*
- *Texnikaviy Ta‘minot Qismlari*

- *Radioelektron Kurash Qismlari*
- *Avtomobil, Yo‘l va Quvur (Truboprovod) Qo‘shinlari*
- *Qo‘riqlash, Frontorti Ta‘minot Bo‘linmalari*
- *Muhandislik Aerodrom*
- *Aviatsiya-texnikaviy, Topogefizikaviy va Gidrometeorologiya Qismlari*

7. *Muhandislik-quruvchilik qo‘shinlari.* Muhandislik-quruvchilik qo‘shinlari tinchlik davrida Qurolli Kuchlar infratuzilmasining rivojlanishini ta‘minlash va davlatning strategik iqtisodiy dasturlarini bajarishga xizmat qiladi. Urush davrida esa mudofaa inshootlari, kommunikatsiyalar qurilishi va qutqaruv-avariya ishlarini bajarishga mo‘ljallangan. Uning asosiy vazifalariga harbiy shaharchalar, askar kazarmalari, ofitserlar tarkibi, muddatdan tashqari harbiy xizmatchilar va ularning oila a‘zolari uchun turar joylar, askar klublari, oshxona va choyxonalar, harbiy xizmatchilarning bolalari uchun maktab, bog‘chalar binolari, gospital va tibbiy punktlar, jangovar texnika va qurol-yarog‘lar uchun park, ombor va garajlar qurish kiradi.

8. *Chegara qo‘shinlari.* O‘zbekiston Respublikasi Chegara Qo‘shinlari 1999-yilgacha Milliy Xavfsizlik Xizmati (MXX) tarkibida faoliyat yuritgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 13-yanvardagi Farmoniga binoan, Davlat chegaralarini himoya qiluvchi qo‘mita tuzildi. Ushbu Qo‘mita davlat boshqaruvining markaziy organlaridan biri sifatida chegaraga doir siyosatni amalga oshiradi, davlat chegaralarini himoya qilish va qo‘riqlashni tashkil etishni ta‘minlaydi. Shuningdek, u chegara qo‘shinlari faoliyatini boshqarishni amalga oshiradi, joylardagi davlat boshqaruv organlari, mahalliy hokimiyat

organlari, nodavlat notijorat tashkilotlarning davlat chegarasini himoya qilish va qo‘riqlash sohasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib turadi.

Hozirgi kunda Chegara Qo‘shinlari qo‘shinning mustaqil turi bo‘lib, davlat chegaralari himoyasining birinchi eshelonini tashkil etadi. Chegara Qo‘shinlarining asosiy majburiyatlari quyidagilardan iborat:

- ✓ Davlat chegarasi chizig‘ining joylarda g‘ayriqonuniy tarzda o‘zgartirilishiga yo‘l qo‘ymaslik.

- ✓ Davlat chegarasida harbiy va boshqa fitnalarning oldini olish.

- ✓ Davlat chegarasining noqonuniy ravishda kesib o‘tilishiga yo‘l qo‘ymaslik, buzuvchilarni aniqlash va ushlash.

- ✓ Davlat chegarasi rejimiga, chegaraoldi rejimiga va davlat chegarasi orqali o‘tkazish punktlaridagi rejimiga rioya qilinishi ustidan nazoratni amalga oshirish.

- ✓ Shaxslar, transport vositalari, tovarlar, boshqa mol-mulk va hayvonlarning davlat chegarasi orqali belgilangan tartibda o‘tkazilishini ta’minlash.

- ✓ Davlat chegarasi orqali olib o‘tilayotgan kontrabanda narsalarini hamda boshqa noqonuniy ravishda olib o‘tilayotgan tovarlar, mol-mulk va hayvonlarni, shuningdek transport vositalarini aniqlash va belgilangan tartibda ushlab qolish.

- ✓ Davlat chegarasi rejimini buzish bilan bog‘liq huquqbuzarliklarning oldini olish, chegaraoldi qidiruvlari va operatsiyalarini o‘tkazish.

9. *Ichki qo‘shinlar.* Ichki Qo‘shinlar Ichki Ishlar Vazirligi (IIV) tarkibida tashkil qilingan bo‘lib, ularning asosiy vazifalari Militsiya Organlari bilan hamkorlikda quyidagilardan iborat:

✓ Aholi yashaydigan joylarda, toifalangan xalq xo‘jaligi korxonalarida va boshqa jamoat joylarida jamoat tartibini saqlash.

✓ Fuqarolarning huquqiy va qonuniy manfaatlarini himoya qilish.

✓ Tashkilotlar, idoralar va muassasalarni jinoyatchilikdan va boshqa jamiyatga qarshi harakatlardan muhofaza qilish.

10. Boshqa Vazirlik va tashkilotlarning harbiy tuzilmalari. Milliy Xavfsizlik Xizmati (MXX), Favqulodda Vaziyatlar Vazirligi (FVV) va boshqa vazirliklar hamda tashkilotlarning harbiy tuzilmalarining asosiy vazifasi milliy xavfsizlikni ta’minlashning o‘ziga xos vazifalarini bajarishdir. Xususan:

✓ Tabiiy va texnogen tushdagi favqulodda vaziyatlarning oldini olish, ularning oqibatlarini tugatish.

✓ Inson hayotini ta’minlovchi xalq xo‘jaligi, korxona va muassasalarni qo‘riqlash hisoblanadi.

Quruqlikdagi qo‘shinlar. Quruqlikdagi Qo‘shinlar Qurolli Kuchlarning asosini tashkil qiladi. Ular:

- Motoo‘qchi bo‘linmalari: BMP-2, BTR-80 kabi texnika bilan jihozlangan, har qanday hududda jangovar vazifalarni bajaradi.
- Tank bo‘linmalari: T-62, T-64, T-72 kabi zamonaviy tanklar bilan qurollangan.
- Artilleriya bo‘linmalari: 122 mm, 152 mm gaubitsalar, BM-21, minomyotlar bilan jihozlangan.
- Havo hujumidan mudofaa bo‘linmalari: S-75, S-125, S-200, “Strela-10”, “OSA” kabi zenit raketa komplekslari.
- Havo desant bo‘linmalari: Harakatchan kuchlar, desantlash va mustaqil jangovar vazifalarni bajaradi.

Harbiy-havo kuchlari va havo hujumidan mudofaa qo‘shinlari.

HHK: SU-17, SU-24, SU-25, MiG-29 samolyotlari va MI-8, MI-24 vertolyotlari bilan jihozlangan. Vazifasi – havodan dushmanning ob’ektlarini yo‘q qilish va Quruqlikdagi Qo‘shinlarni qo‘llab-quvvatlash.

HHM: O‘zbekiston havo sarhadlarini qo‘riqlash, zenit raketa tizimlari orqali havo hujumiga qarshi kurashish.

Maxsus Qo‘shinlar

– Razvedka bo‘linmalari: Dushman harakatlarini aniqlash va maxsus vazifalarni bajarish.

– Muhandislik qo‘shinlari: Qo‘shinlarning jangovar harakatlarini muhandislik jihatdan ta’minlash.

– Kimyoviy himoya bo‘linmalari: Yadro, bakteriologik va kimyoviy xavflarga qarshi xizmat qiladi.

– Harbiy aloqa bo‘linmalari: Qo‘shinlar va shtablar o‘rtasida barqaror aloqani ta’minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarini barpo etishning tashkiliy davri muvaffaqiyatli yakunlangach, oldinda turgan asosiy vazifa uni zamon talablari asosida isloh qilishdan iborat bo‘ldi. Islohotlarning maqsadi mamlakatni himoya qilishning strategik va taktik talablaridan kelib chiqqan holda, Qurolli Kuchlar tuzilishini O‘zbekiston Respublikasini himoya qilishga qodir bo‘lgan quyidagi asosiy qo‘shinlar va maxsus qo‘shinlarni tuzishga qaratildi:

- *Quruqlikdagi qo‘shinlar;*
- *Harbiy havo kuchlari va harbiy havo hujumidan mudofaa qo‘shinlari;*
- *Maxsus va muhandislik-quruvchilik qo‘shinlari;*

- *Ichki ishlar vazirligining ichki va qorovul qo‘shinlari;*
- *O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmatining harbiylashtirilgan qismlari va chegara qo‘shinlari.*

15.1.jadval. O‘zbekiston Qurolli Kuchlaridagi harbiy texnikalar.

Texnika	Sur’at	Ishlab chiqarilgan	tayinlash	soni
T72		SSSR	Asosiy jangovor tank	70
T64		SSSR	Asosiy jangovor tank	100
T62		SSSR	Asosiy jangovor tank	170
BMP-2		SSSR	Harbiy quruqlik mashinasi	270
BMD-1		SSSR	Havodan desant jangovor mashinasi	120
BMD-2		Rossiya	Jangovor desant mashinasi	9
BRM-1K		SSSR	Jangovor razvedka mashinasi	6

BRDM-2		SSSR	Zirhli razvedka va nazorat mashinasi	13
M-ATV		AQSh	Zirhli mashina	308
BTR-D		SSSR	Zirhli transport vositasi	50
BTR-60		SSSR	Zirhli transport vositasi	24
BTR-70		SSSR	Zirhli transport vositasi	25
BTR-80		SSSR	Zirhli transport vositasi	210
MT-12		SSSR	Tankga qarshi qurol	36
FAGOT		SSSR	Tankga qarshi qurol	nomalum

BM-21 Grad		SSSR	MRLS	36
BM-21 Grad-1		SSSR	MRLS	24
BM-27 Uragan		SSSR	MRLS	48
Tochka		SSSR	O'ziyurar taktik raketa tashuvchisi	5
2S9 Nona-S		SSSR	O'ziyurar artilleriya	54
2S1 Gvozdika		SSSR	O'ziyurar artilleriya	18
2S3 Akatsiya		SSSR	O'ziyurar artilleriya	17
2S7 Pion		SSSR	O'ziyurar artilleriya	48

D-30		SSSR	Tortilgan artilleriya	60
2A36		SSSR	Tortilgan artilleriya	140
2B11		SSSR	Minomyot	5
2S12 Sani		SSSR	Minomyot	19

Qurolli Kuchlar tarkibiy qismlarining vazifalari.

1. Quruqlikdagi Qo‘shinlar: Bu qo‘shinlar tarkibiga moto-o‘qchi, tankchi va artilleriya qo‘shilmalari va qismlari, havo desanti, hujumchi desant, havo hujumidan mudofaa bo‘linmalari, tez harakat qiluvchi kuchlar qismlari, ta’minot qismlari va bo‘linmalari kiradi.

2. Harbiy Havo Kuchlari (HHK): HHK Qurolli Kuchlarning eng yuqori manevr qobiliyatiga ega bo‘lgan qo‘shin turlaridan biri hisoblanadi.

3. Maxsus Qo‘shinlar: Bu qo‘shinlar jangovar harakatlarni operativ ta’minlash masalalarini hal etish uchun mo‘ljallangan.

4. Muhandislik Bo‘linmalari: Qo‘shinlarning harakati va manevri uchun yo‘llarni tayyorlashda muhim o‘rin tutadi. Bu bo‘linmalar g‘ildirakli va zanjirli asoslardagi yo‘lyotqizgich, minalardan tozalovchi muhandislik mashinalari, ko‘prik quruvchilar hamda o‘ziyurar

mexanizatsiyalashgan ko‘priklar kabi maxsus texnika turlari bilan ta’minlangan.

5. Harbiy Aloqa Qo‘shinlari: Qo‘shinlarning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan harbiy aloqa qo‘shinlariga bog‘liq bo‘lib, ular qo‘shinlar va qurollarni boshqarish tizimida axborot almashish xizmatini bajaradilar. Aloqa qo‘shinlari simli aloqa, radioaloqa va maxfiylashtirilgan aloqa vositalaridan foydalangan holda harbiy harakatlarning borishiga ta’sir o‘tkazadilar.

6. Muhandislik-quruvchilik Qo‘shinlari: Tinchlik davrida Qurolli Kuchlar infratuzilmasi taraqqiyotini ta’minlash va davlat strategik iqtisodiy dasturini bajarishga hissa qo‘shadi. Urush sharoitida mazkur qo‘shinlarga mudofaa binolarini, kommunikatsiya qurilishlari va qutqaruv-avariya ishlarini bajarish yuklatilgan.

7. Chegara Qo‘shinlari: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 24-martidagi Farmoniga ko‘ra tuzilgan Chegara qo‘shinlariga O‘zbekiston Respublikasi davlat chegaralarini va uning suverenitetini himoya qilish vazifasi qo‘yilgan.

8. Ichki Ishlar Qo‘shinlari: Ichki ishlar qo‘shinlarining maxsus bo‘linmalari muhim davlat obyektlarini qo‘riqlash, maxsus harbiy operatsiyalarda qatnashish va terrorchilarga qarshi kurash kabi vazifalarni bajaradi.

Birlashgan boshqaruv va Oliy Qo‘mondonlik. Urush holatida O‘zbekiston Qurolli Kuchlari o‘z vazifalarini O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati (ilgari Milliy xavfsizlik xizmati qo‘mitasi) va Ichki ishlar vazirligi bilan birgalikda amalga oshiradi. Ularning birgalikdagi harakatini muvofiqlashtirish maqsadida 2000-yilda Mudofaa

Vazirligida O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Birlashgan Shtabi tuzildi.

Qurolli Kuchlarga Oliy Boshqaruvni Prezident amalga oshiradi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasiga muvofiq, Prezident Respublika Qurolli Kuchlarining Oliy Bosh Qo‘mondoni hisoblanadi.

Qurolli Kuchlarning tashkiliy davri quyidagi muhim yutuqlar bilan yakunlandi:

Qurolli Kuchlar tashkiliy-shtat tuzilishi takomillashtirildi, harbiy qismlar, muassasalar va harbiy o‘quv yurtlari isloh qilindi.

Harbiy bilim yurtlari tarmog‘ini kengaytirish va Qurolli Kuchlar akademiyasini barpo etish hisobiga milliy kadrlar tayyorlashning mukammal tizimi yaratildi, harbiy xizmatchilarning barcha toifasining ta’lim jarayoni yaxshilandi.

Mintaqadagi geostrategik vaziyat va harbiy-siyosiy holat hisobga olinib, qo‘shinlarni joylashtirish tizimi takomillashtirildi, bu davlat chegaralarini hamda xalq manfaatlarini ishonchli himoya qilish imkonini yaratdi.

Zamon talabiga javob bera oladigan qo‘shinlarni barqaror boshqarish tizimi barpo etildi. Harbiy xizmatni tashkil etishning infratuzilmasi yaratildi. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, "Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to‘g‘risida", "Mudofaa to‘g‘risida" qonunlari hamda 1996-yilda Umumharbiy Nizomlar qabul qilinishi bilan Qurolli Kuchlarning mustahkam huquqiy bazasi yaratildi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning I chaqiriq, 14-sessiyasida Qurolli Kuchlar, Chegara va Ichki qo‘shinlarni yagona davlat siyosati

asosida bosqichma-bosqich chuqur isloh etish masalalari muhokama qilindi. Qurolli Kuchlarni isloh qilishda jahon va mamlakatning harbiy yutuqlari, harbiy qurilishning ilg'or tajribalari va fanidan foydalanildi. Jangovar vazifalarni hal qilishning yanada samarali imkoniyatlarini izlash borasida faol ish olib borildi. Bunda, albatta, ekstremizm va xalqaro terrorizm faoliyatining faollashuvi kabi yangi tahdidlarga qarshi kurash omili ham nazarda tutildi. Islohot shaxsiy tarkibni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashni, ularning professional tayyorgarligini va qayta tayyorlashni tashkil etishning butun tizimini qaytadan ko'rib chiqishni ko'zda tutdi. Bu jarayon jangchilarda Vatanga muhabbat va sadoqatni, yuksak ma'naviy fazilatlar va mustahkam irodani tarbiyalashga, professionalizmni va a'lo jangovar tayyorgarlikni ta'minlashga yo'naltirilgan.

Oliy Boshqaruv tizimi. Mudofaa va Qurolli Kuchlarga rahbarlikni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti — Respublika Qurolli Kuchlarining Oliy Bosh qo'mondoni amalga oshiradi. Urush sharoitida O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vaziri bir paytning o'zida Qurolli Kuchlar Oliy Bosh qo'mondonining o'rinbosari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 93-moddasida belgilangan tartibga ko'ra, Oliy Bosh qo'mondon quyidagi vakolatlarga ega:

- Mamlakatga hujum qilinganda yoki tajovuzdan bir-birini mudofaa qilish yuzasidan tuzilgan shartnoma majburiyatlarini bajarish zaruriyati tug'ilganda urush holati, umumiy yoki qisman safarbarlik e'lon qilish.
- O'zbekiston Respublikasining butun hududida yoki uning ayrim joylarida favqulodda holat joriy etish.
- Qurolli Kuchlarning oliy qo'mondonlarini tayinlash va vazifasidan ozod qilish, oliy harbiy unvonlarni berish.

Mudofaa vazirligi va Harbiy okruglar. O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi o‘z tasarrufidagi qo‘shinlarga boshqaruvni amalga oshiradi, mudofaa va harbiy qurilish sohasidagi davlat siyosati yuritilishini, qo‘shinlarning zamonaviy qurol-yarog‘lar, harbiy texnika va moddiy-texnika vositalari bilan jihozlanishini, harbiy hamkorlik kengaytirilishini, chaqiruv va Qurolli Kuchlar kadrlarini tayyorlashning tashkil etilishini ta’minlaydi.

Harbiy okruglar va boshqaruv. 1998-yilda Shimoliy-G‘arbiy, Janubiy-G‘arbiy, Markaziy, Sharqiy va Toshkent harbiy okruglari tashkil etildi. 2000-yilda Qurolli Kuchlar islohoti davomida Bosh shtab tashkil etilib, Mudofaa Vazirligi bilan vakolatlar ajratildi.

Bosh shtab: Qurolli Kuchlarning yagona qo‘mondonlik organi, milliy harbiy strategiyani ishlab chiqadi.

Mudofaa Vazirligi: Ijroiya organi sifatida mudofaa siyosatini amalga oshiradi, qo‘shinlarni zamonaviy qurol-yarog‘ bilan ta’minlaydi.

Qo‘shinlarni operativ boshqaruvini tashkil etish maqsadida Harbiy okruglar tashkil etildi. Harbiy okrug — bu operatsion yo‘nalishlarda O‘zbekiston Respublikasining xavfsizligini ta’minlovchi asosiy harbiy-ma’muriy birlik hamda umumqo‘shin tezkor-strategik hududiy birlashmasidir. Harbiy okruglar tashkil etilishi bilan qo‘shinlar va qismlarni qayta joylashtirish amalga oshirildi, bu ularni eng muhim strategik yo‘nalishlarda jamlashga va hududiy mudofaaning haqiqiy tizimini shakllantirishga imkon berdi. Bugungi kunda har bir harbiy okrug va yirik qismlar o‘z o‘quv poligonlariga ega bo‘lib, u yerlarda harbiy texnikani boshqarish, jangovar qurollardan otish, artilleriya va havo janggi

tayyorgarligi hamda taktik o‘quv mashg‘ulotlarini o‘tkazish uchun barcha sharoitlar yaratilgan.

Harbiy islohotlar strategiyasi natijasida son jihatidan katta bo‘lmagan, zamonaviy qurol-yarog‘ va texnika bilan qurollangan, jangovar harakatlar olib borishning eng samarali usullarini egallagan va har qanday bosqinchi kuchlarga qarshi tura oladigan tezkor, har tomonlama o‘ziga suyangan va ta‘minlangan qismlarni tuzish asoslari yaratildi.

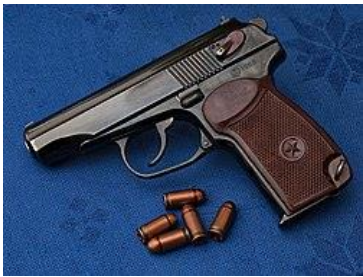
15.2.jadval. O‘zbekiston Qurolli Kuchlaridagi harbiy okruglar joylashuvi.

Okruglar	Bosh qarorgohning joylashuvi	Izohlar
Shimoli-g‘arbiy harbiy okrugi	<i>Bosh qarorgoh Nukus</i>	Qoraqalpog‘iston, Xorazm viloyati
Janubi-g‘arbiy maxsus harbiy okrugi	<i>Bosh qarorgoh Qarshi</i>	Qashqadaryo viloyati, Surxondaryo viloyati, Buxoro viloyati, Navoiy viloyati
Markaziy harbiy okrugi	<i>Bosh qarorgoh Jizzax</i>	Jizzax viloyati, Samarqand viloyati, Sirdaryo viloyati
Sharqiy harbiy okrugi	<i>Bosh qarorgoh Farg‘ona</i>	Farg‘ona viloyati, Andijon viloyati, Namangan viloyati
Toshkent harbiy okrugi	<i>Bosh qarorgoh Toshkent</i>	Toshkent viloyati, 2001-yil tashkil topgan

Armiya tarkibidagi beshta harbiy okrugga Nukus shahridagi Shimoli-g‘arbiy harbiy okrugi, Qarshi shahridagi Janubi-g‘arbiy maxsus harbiy okrugi, Jizzaxdagi Markaziy harbiy okrugi va Farg‘onadagi Sharqiy harbiy okrugi kiradi. 2001-yilda Toshkent garnizoni Toshkent harbiy okrugiga aylantirildi.

15.3.jadval. O‘zbekiston Qurolli Kuchlaridagi harbiy qurol yarog‘lar

Joriy uskunalar

Nom	Tasvir	Kelib chiqishi	Turi	Miqdori
Kichiq qurollar				
Makarov PM		Sovet Ittifoqi	Yarim avtomatik pistolet	
AK-47		Sovet Ittifoqi	Hujum miltig'i	
AKM		Sovet Ittifoqi	Hujum miltig'i	
AK-74		Sovet Ittifoqi	Hujum miltig'i	
RPK		Sovet Ittifoqi	Otryad avtomatik quroli	
PKM		Sovet Ittifoqi	Umumiy maqsadli pulemyot	
SVD		Sovet Ittifoqi	Belgilangan o'q otuvchi miltiq	
Granata otuvchilar				
RPG-7		Sovet Ittifoqi	Raketar granata otish moslamasi	
RPG-16		Sovet Ittifoqi	Raketar granata otish moslamasi	

SPG-9		Sovet Ittifoqi	Orqaga qaytmaydigan miltiq	
Tanklar				
T-72		Sovet Ittifoqi	Asosiy jangovor tank	70
T-64B		Sovet Ittifoqi	Asosiy jangovor tank	100
T-62M/MV		Sovet Ittifoqi	Asosiy jangovor tank	170
T-54		Sovet Ittifoqi	Asosiy jangovor tank	80
Piyoda askarlarning jangovar mashinalari				
BMP-1		Sovet Ittifoqi	Piyodalar jangovor mashinasi	180

BMP-2		Sovet Ittifoqi	Piyodalar jangovor mashinasi	270
BMD-1		Sovet Ittifoqi	Piyodalar jangovor mashinasi	120
BMD-2		Rossiya	Piyodalar jangovor mashinasi	9
Oshkosh M-ATV		Qo'shma Shtatlar	Piyodalar jangovor mashinasi	308
Nurol Ejder (4x4 versiyasi)		Turkiya	Piyodalar jangovor mashinasi	24 xizmatda (+1000 buyurtma qilingan)
Xodimlarni tashuvchilar				
BTR-60		Sovet Ittifoqi	Zirhli transport vositasi	24

BTR-70		Sovet Ittifoqi	Zirhli transport vositasi	25
BTR-80		Sovet Ittifoqi	Zirhli transport vositasi	210
BTR-D		Sovet Ittifoqi	Zirhli transport vositasi	50
BRM-1K		Sovet Ittifoqi	Zirhli transport vositasi	6
BRDM-2		Sovet Ittifoqi	Zirhli transport vositasi	13
Raketa artilleriyasi				
BM-21 Grad		Sovet Ittifoqi	122 mm ko'p raketa tashuvchi	50

BM-27 Uragan		Sovet Ittifoqi	122 mm ko'p raketa tashuvchi	48
Taktik ballistik raketa tizimlari				
OTR-21 Tochka		Sovet Ittifoqi	Taktik ballistik raketa	5
Havo hujumiga qarshi				
HQ-9		Xitoy	Uzoq masofali “yer-havo” raketasi	1 batareyasi
O'ziyurar artilleriya				
2S1 Gvozdika		Sovet Ittifoqi	122 mm o'ziyurar gaubitsa	18
2S9 Nona		Sovet Ittifoqi	O'ziyurar 120 mm	54
2S5 Giatsint-S		Sovet Ittifoqi	152 mm o'ziyurar gaubitsa	17

2S7 Pion		Sovet Ittifoqi	203 mm o'ziyurar gaubitsa	48
Logistika va kommunal transport vositalari				
UAZ-469		Sovet Ittifoqi	Yengil foydalanish avtomobili	
ZIL-131		Sovet Ittifoqi	Umumiy maqsadli yuk mashinasi	

15.4. Harbiy kadrlar tayyorlash va ma'naviy-g'oyaviy tarbiya tizimi

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida harbiy kadrlar tayyorlashning keng qamrovli tizimi tashkil etildi. Operativ-taktik bo'g'in ofitserlarini tayyorlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi (QK Akademiyasi) ta'sis etildi. Taktik bo'g'in ofitserlarini tayyorlash esa Toshkent umumqo'shin qo'mondonlik bilim yurti, Chirchiq oliy tank qo'mondonlik-muhandislik bilim yurti, Samarqand oliy harbiy avtomobil qo'mondonlik-muhandislik bilim yurti, Jizzax oliy harbiy aviatsiya bilim yurti hamda Toshkent axborot texnologiyalari universitetining Maxsus fakultetida amalga oshirish yo'lga qo'yildi.

O‘zbekiston Respublikasi QK Akademiyasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo‘mondoni Islom Karimovning tashabbusi bilan 1994-yil 15-avgustda tashkil etilgan bo‘lib, o‘z faoliyatini 1995-yil 2-sentabrda boshlagan. Akademiyaning asosiy faoliyati mamlakatda oliy harbiy ma’lumotli operativ-taktik pog‘onaga mansub ofitser kadrlar, shuningdek, harbiy fanlar sohasida ilmiy-tadqiqot ishlarini olib boradigan ilmiy-pedagog xodimlarni tayyorlashga qaratilgan. Shu bilan birga, Akademiya zimmasiga quyidagi vazifalar ham yuklatilgan: Qurolli Kuchlarni isloh qilish va rivojlantirishning dolzarb muammolarini hal etishga qaratilgan samarali ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish; harbiy va mudofaa qurilishi bo‘yicha ilg‘or xorijiy tajribalarni chuqur o‘rganib, harbiy boshqaruv organlari faoliyatida hamda harbiy, ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashda ushbu tajribalardan samarali foydalanishga oid takliflarni ishlab chiqish; oliy qo‘mondonlik tarkibi, qo‘shilma va birlashmalar boshqaruv tizimiga mansub ofitserlar malakasini oshirishni tashkil etish.

Mamlakatda Qurolli Kuchlar saflariga malakali kadrlar tayyorlashning mukammal tizimi yaratilgan bo‘lib, bunga quyidagilar kiradi:

Oliy harbiy bilim yurtlari. Mudofaa vazirligining Toshkent umumqo‘shin komandirlari, Samarqand avtomobilchi komandir-muhandislar, Chirchiq tankchi komandir-muhandislar, Jizzax aviatsiya oliy harbiy bilim yurtlari; shuningdek, Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti (maxsus aloqa fakulteti), Ichki ishlar vazirligining Toshkent oliy harbiy texnika bilim yurti va Yong‘in xavfsizligi oliy texnika maktabida turli mutaxassisliklar bo‘yicha kadrlar tayyorlanmoqda.

Qurolli Kuchlar Akademiyasi. 1995-yil 2-sentabrda ochilgan bo‘lib, oliy darajadagi kadrlar tayyorlash markazi hisoblanadi.

Harbiy litseylar. Harbiy kasbni tanlovchi yoshlar uchun Toshkent, Samarqand, Urganch va Farg‘ona shaharlarida harbiy mutaxassisliklarga yo‘naltirilgan litseylar faoliyat ko‘rsatmoqda. Litsey tinglovchilari ikki yil mobaynida harbiy ko‘nikma to‘plab, oliy harbiy bilim yurtlariga yo‘l oladilar.

Harbiy kadrlar tayyorlash tizimi mustaqillik yillarida tubdan isloh qilindi. Toshkent Umumqo‘shin Kumondonlik Bilim yurti, Chirchiq Oliy Tank Kumondonlik-Muhandislik Bilim yurti, Samarqand Oliy Harbiy Avtomobil Kumondonlik-Muhandislik Bilim yurti, Jizzax Oliy Harbiy Aviatsiya Bilim yurti va Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti Maxsus fakulteti orqali yuqori malakali ofitserlar tayyorlanadi. 1994-yilda tashkil etilgan Qurolli Kuchlar Akademiyasi oliy harbiy ma‘lumotli kadrlar tayyorlash va ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish vazifasini bajaradi. Kursantlarga jangni tashkil etish, bo‘linma jangini boshqarish, qurol-yorog‘larni ishlatish va amaliy mashg‘ulotlar o‘rgatiladi.

Toshkent oliy umumqo‘shin qo‘mondonlik bilim yurti. Toshkent Oliy Umumqo‘shin Qo‘mondonlik Bilim Yurti (TO‘UQQBY) 1918-yil 12-iyulda Toshkent shahrida tashkil etilgan. 1993-yilda O‘zbekiston Respublikasi hukumatining ko‘rsatmasiga muvofiq, bilim yurtining shtat tuzilmasi takomillashtirilib, ko‘p sohalik dastur bo‘yicha ofitser kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yildi. Bilim yurtida motoo‘qchi, razvedka va chegara bo‘linmalari uchun bo‘lajak ofitser-mutaxassislar, shuningdek, tarbiya ishlari bo‘yicha komandir o‘rinbosarlarini tayyorlash boshlandi.

1992–2009-yillar davomida bilim yurtida to‘rt ming nafardan ortiq ofitser-kadrlar tayyorlandi. Bitiruvchilarning 256 nafari bilim yurtini a‘lo baholarga tamomlagan. Shuningdek, ofitser va serjantlar tarkibidan shartnoma asosida xizmat qilayotgan 17 nafar harbiy xizmatchi, kursantlar va xizmatchilar O‘zbekiston Respublikasining davlat mukofotlariga sazovor bo‘lgan.

Hozirgi kunda TO‘UQQBY Respublika Qurolli Kuchlarining umumqo‘shin bo‘linmalari va chegara qo‘shinlariga mansub qo‘mondonlik-taktik pog‘onalaridagi lavozimlar uchun yuqori malakali ofitser-kadrlarni tayyorlab beradigan yetakchi oliy harbiy ta’lim muassasasi hisoblanadi.

Chirchiq oliy tank qo‘mondonlik-muhandislik bilim yurti.

Chirchiq Oliy Tank Qo‘mondonlik-Muhandislik Bilim Yurti (keyingi o‘rinlarda Bilim yurti deb yuritiladi) 1918-yil 16-noyabrda Nijniy Novgorod shahrida tashkil etilgan. 1941-yil 1-noyabrda Bilim yurti Chirchiq shahriga ko‘chirildi va unga 1947-yilda Toshkent tankchilar bilim yurti nomi berildi. 1992-yil 14-yanvarda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining "O‘zbekiston Respublikasi hududida joylashgan harbiy qismlar va harbiy o‘quv yurtlari to‘g‘risida"gi qarori bilan mamlakatimiz hududidagi mavjud harbiy qism va muassasalar qatorida Toshkent tankchilar bilim yurti ham O‘zbekiston tasarrufga o‘tkazildi. Shu davrdan boshlab Bilim yurtining hayotida yangi tarixiy sahifa ochildi. 1993-yilda Bilim yurtiga Chirchiq Oliy Tank Qo‘mondonlik-Muhandislik Bilim Yurti nomi berildi.

Mustaqillik yillarida Bilim yurti bir qancha ixtisosliklarga mansub ofitser-kadrlar tayyorlaydigan oliy harbiy bilim maskaniga aylandi.

Bugungi kunda bu yerda tankchi-komandir, tankchi-muhandis, havo-desant qo'shinlari bo'linmasi komandiri, havo-hujumidan mudofaa qo'shinlari bo'linmasi komandiri hamda havo-hujumidan mudofaa qo'shinlari bo'linmasi muhandisi kabi mutaxassisliklar bo'yicha ofitser-kadrlar tayyorlanadi.

Bilim yurtida yuqori malakali professor-o'qituvchilar bo'lajak komandirlarga jangni zamon talablariga mos ravishda tashkil etish, jangovar ta'minotni amalga oshirish, bo'ysunuvchi bo'linma jangini mohirona boshqarishga oid nazariy va amaliy bilimlarni beradilar. Mashg'ulotlar maxsus jihozlangan sinflar va dala o'quv maydonlarida o'tkaziladi. Shuningdek, Bilim yurtida kursantlarga turli qurol-yarog'larning tuzilishi o'rgatilib, ulardan nishonga qaratilgan aniq o't ochish ko'nikmalari shakllantiriladi. Amaliy mashg'ulotlar uchun mo'ljallangan, zamon standartlari va talablariga mos ravishda jihozlangan o't ochish maydonlari tashkil etilgan.

Samarqand oliy harbiy avtomobil qo'mondonlik-muhandislik bilim yurti. Samarqand Oliy Harbiy Avtomobil Qo'mondonlik-Muhandislik Bilim Yurti (keyingi o'rinlarda Bilim yurti deb yuritiladi) tarixi 1969-yil 20-oktabrdan boshlangan. 1991-yil may oyida respublika Prezidenti Islom Karimovning tashrifi hamda mamlakatimizning mustaqillikka erishishi ushbu maskan tarixida yangi sahifa ochdi. 1992-yil 12-sentabrda birinchi kurs kursantlari mustaqil Vatani va Prezidentiga sadoqat bilan xizmat qilishga tantanali ravishda Harbiy Qasamyod qabul qildilar.

Hozirgi kunda Bilim yurtida Qurolli Kuchlar uchun bir qancha muhim yo'nalishlarda kadrlar tayyorlanadi. Bular jumlasiga: avtomobil

bo‘linmalari; muhandislik taktik-qo‘mondonligi; artilleriya taktik-qo‘mondonligi; kimyoviy qo‘shinlar taktik-qo‘mondonligi; muhandislik qo‘shinlari taktik-qo‘mondonligi; raketa-artilleriya o‘q-dorilari va qurollari taktik muhandisligi; shuningdek, front orti ta‘minoti taktik-qo‘mondonligi (kiyim-kechak ta‘minoti, oziq-ovqat ta‘minoti, yoqilg‘i-moy mahsulotlari ta‘minoti) bo‘yicha mutaxassislar kiradi.

Jizzax oliy harbiy aviatsiya bilim yurti (JOHABY) O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning tashabbusi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 20-iyundagi Qarori, O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirining 1994-yil 9-iyuldagi buyrug‘i hamda Harbiy-Havo kuchlari qo‘mondonining 1994-yil 1-avgustdagi farmoyishiga asosan tashkil etilgan. Bilim yurtida quyidagi mutaxassisliklar bo‘yicha kadrlar tayyorlanadi: vertolyot aviatsiyasining qo‘mondonlik-taktik mutaxassisligi bo‘yicha uchuvchi-muhandislar, jangovar boshqaruv ofitserlari, shturmanlar, samolyot va dvigatellar bo‘yicha muhandis-texniklar, aviatsiya qurollari bo‘yicha muhandis-texniklar, aviatsiya jihozlari bo‘yicha muhandis-texniklar va radioelektronika jihozlari bo‘yicha muhandis-texniklar. 1997-yilning oktabr oyida bilim yurtini uchuvchilik va muhandis-texnik mutaxassisliklari bo‘yicha 97 nafar yosh ofitser ilk bitiruvchi sifatida tamomladi. Bilim yurti o‘z faoliyati davomida jami 1303 nafar aviatsiya mutaxassisini yetishtirgan. Ular hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligining harbiy qism va bo‘linmalarida turli lavozimlarda Vatan himoyasi kabi oliyjanob va mas’uliyatli vazifalarni a’lo darajada bajarib kelmoqdalar.

Toshkent axborot texnologiyalari universitetining maxsus fakulteti. Toshkent Axborot Texnologiyalari Universitetining Maxsus Fakulteti (hozirgi nomi *Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va aloqa harbiy instituti* bo'lishi mumkin, ammo matnda keltirilgan nom saqlandi) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 13-maydagi qaroriga asosan tashkil topgan bo'lib, Qurolli Kuchlar safiga ofitser kadrlar tayyorlab beradigan oliy harbiy bilim yurti hisoblanadi. Fakultetda o'quv jarayoni "O'zbekiston Respublikasi Mudofaa Vazirligining oliy harbiy ta'lim muassasalari nizomi"ga muvofiq, telekommunikatsiya va radiotexnika ta'limi yo'nalishlari bo'yicha davlat ta'lim standartlari asosida tashkil etilgan.

Serejantlar tayyorlash maktablari. Har bir harbiy okrugda joylashgan serjantlar tayyorlash maktablari (STM) O'zbekiston Qurolli Kuchlari uchun kichik komandirlarni tayyorlashga mo'ljallangan maxsus o'quv muassasasi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 26-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi serjantlar tarkibini tayyorlash tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi Qaroriga asosan, 2001-yilda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarida bosqichma-bosqich to'rtta STM tashkil etildi. Bu maktablar Markaziy va Toshkent harbiy okruglarida, Janubiy-G'arbiy maxsus va Sharqiy harbiy okruglarida faoliyat boshladi. 2007-yilda beshinchi serjantlar tayyorlash maktabi Shimoliy-G'arbiy harbiy okrugida ochildi.

STMLar joylashtirilgan shaharlar va aholi punktlari quyidagilar: Markaziy harbiy okrugda – Samarqand shahri, Toshkent harbiy okrugida – Chirchiq shahri, Janubiy-G'arbiy maxsus harbiy okrugda – Qarshi shahri,

Sharqiy harbiy okrugda – Namangan viloyatining Chortoq aholi punkti va Shimoliy-Gʻarbiy harbiy okrugda – Urganch shahri.

STMning oʻquv dasturi harbiy xizmatchilarga quyidagi bilim va koʻnikmalarni oʻrgatishga yoʻnaltirilgan: birlamchi taktik boʻlinmalarni boshqarish asoslari, harbiy hisobdagi ixtisoslikka oid professional komandirlik mahoratlari, vaziyatga toʻgʻri baho berish va sharoitga monand qaror qabul qilish, qurol-aslaha va harbiy texnikaning qoʻllanishini tashkillashtirish usullari. Taʼlim-tarbiya jarayonining asosiy yoʻnalishlari qatoriga davlat tomonidan olib borilayotgan ichki va tashqi siyosatning dolzarb muammolariga oid umumiy bilimlar, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy sohalardagi yangilanishlar, menejment, bozor iqtisodiyoti asoslari, tadbirkorlik, kichik biznes va fermer xoʻjaligini rivojlantirish kabi davlat va ijtimoiy qurilishning dolzarb masalalariga oid umumiy tushunchalar berish kiradi. Shuningdek, taʼlim dasturi serjantlarning yetakchilik sifatlarini rivojlantirish, harbiy boʻlinmalarda sogʻlom maʼnaviy-ruhiy muhitni saqlash va pedagogik koʻnikmalarni tarbiyalashga qaratilgan. Har bir harbiy okrug STMlarida tayyorlanayotgan mutaxassisliklar soni quyidagicha belgilangan: Janubiy-Gʻarbiy maxsus harbiy okrug STMda – 20 ta, Markaziy harbiy okrug STMda – 16 ta, Sharqiy harbiy okrug STMda – 15 ta, Shimoliy-Gʻarbiy harbiy okrug STMda – 12 ta ixtisoslik boʻyicha mutaxassislar tayyorlanadi.

Sogʻlom raqobatni ragʻbatlantirish maqsadida qator imtiyozlar joriy etilgan. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 31-oktabrdagi qaroriga asosan, oliy harbiy taʼlim muassasalariga oʻqishga kiruvchi, harbiy xizmat davrida jangovar va maʼnaviy-maʼrifiy tayyorgarlik boʻyicha yuqori natijalarga erishgan, muddatli harbiy xizmatni tamomlab,

belgilangan shakldagi tavsiyanomaga ega bo'lgan fuqarolarga test sinovlarida to'planishi mumkin bo'lgan eng yuqori ballning 25 foizi miqdorida qo'shimcha imtiyoz beriladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 12-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari serjantlarining maqomi to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq, 5 yil davomida serjantlar tarkibi lavozimlarida benuqson xizmat qilgan harbiy xizmatchilarga test sinovlarida to'planishi mumkin bo'lgan eng ko'p ballning 20 foizi miqdorida qo'shimcha imtiyoz beriladi hamda "Eng ilg'or serjant" tanlovining respublika bosqichi g'oliblari oliy harbiy ta'lim muassasalariga tanlov (konkurs)dan tashqari qabul qilinish huquqiga ega bo'ladilar.

Bugungi kunda O'zbekiston Qurolli Kuchlari to'la mahalliy kadrlar bilan ta'minlangan, modernizatsiyalangan va xalqimizning tinch hayotini ishonchli himoya qiladigan milliy armiyaga ega. Uning samarali faoliyati davlat suvereniteti, hududiy yaxlitlik va milliy xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. *O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining tashkil etilishining asosiy huquqiy hujjatlari qaysilar va ular qachon qabul qilingan?*
2. *"Mudofaa to'g'risida"gi qonunda belgilangan asosiy tamoyillar qaysilar?*
3. *Qurolli Kuchlarning boshqaruv tizimida Prezidentning roli nimadan iborat?*
4. *O'zbekiston Qurolli Kuchlari tarkibiga qaysi asosiy qo'shin turlari kiradi va ularning vazifalari qanday?*

5. *Vatan himoyachilari kuni qachon va qaysi hujjat asosida e'lon qilingan hamda uning ahamiyati nimada?*
6. *O'zbekiston Qurolli Kuchlari isloh qilishning uzoq muddatli dasturining asosiy maqsadi nimalardan iborat?*
7. *Qurolli Kuchlar rivojlanishining dastlabki bosqichida qanday asosiy chora-tadbirlar amalga oshirildi va ularning ahamiyati nimada?*
8. *Islohotning ikkinchi bosqichida harbiy okruglar va boshqaruv tizimida qanday o'zgarishlar yuz berdi?*
9. *So'nggi o'n yillikdagi chuqur islohot bosqichida harbiy xizmatchilar ijtimoiy himoyasi va xizmat sharoitlarini yaxshilash bo'yicha qanday choralar ko'rildi?*
10. *Qurolli Kuchlar islohoti uch bosqichda amalga oshirilgan: har bir bosqichning asosiy yo'nalishlari va yutuqlarini qisqacha izohlang.*
11. *1992-yilda O'zbekiston tasarrufiga o'tkazilgan harbiy bo'linmalar qaysi bosqichlarda va qaysi farmonlar asosida amalga oshirildi?*
12. *Qurolli Kuchlarning ramziy belgilari – Jangovar Bayroq va Vatan himoyachilari kuni qachon va qaysi hujjatlar bilan tasdiqlangan?*
13. *O'zbekistonning harbiy doktrinalari qachon qabul qilingan va ularning asosiy farqi nimada?*
14. *Quruqlikdagi Qo'shinlarning asosiy tarkibiy qismlari va ularning vazifalari qanday?*
15. *Chegara Qo'shinlari va Ichki Qo'shinlarning asosiy majburiyatlari va ularning tashkiliy o'zgarishlari haqida qisqacha izoh bering.*
16. *O'zbekiston Qurolli Kuchlari tarkibiga kiruvchi asosiy qo'shin turlari va ularning qisqacha vazifalari qanday?*

17. *Birlashgan Shtab qachon tuzilgan va uning asosiy maqsadi nimadan iborat?*
18. *Harbiy okruglar qachon tashkil etilgan, ularning soni va bosh qarorgohlari qayerda joylashgan?*
19. *Qurolli Kuchlar Akademiyasi qachon va kimning tashabbusi bilan tashkil etilgan hamda uning asosiy vazifalari qaysilar?*
20. *Serjantlar tayyorlash maktablari (STM) qachon va qanday tartibda tashkil etilgan, ularning o'quv dasturi va imtiyozlari haqida qisqacha ma'lumot bering.*

XULOSA

Xitoy, Hindiston va Usmonlilar imperiyasida rivojlangan oʻrta asrlar davrida jang sanʼati falsafiy, siyosiy va texnik jihatlar bilan uygʻunlashgan. Shu davrda jangovar texnika, qurollar, zirhlar va mudofaa tizimlari takomillashgan. Shu bilan birga, harbiy sanʼat amaliyoti va nazariyasi uygʻunlashgan holda rivojlangan.

Oʻrta Osiyo xonliklari va chorizm mustamlakachiligi davrida harbiy ishning rivojlanishi hududning siyosiy-iqtisodiy oʻzgarishlari bilan bogʻliq boʻlgan. Armiya tashkiloti, qurollanish, mudofaa tizimi va jangovar strategiya yanada takomillashgan. Shu davrda milliy jang sanʼati tajribasi va hududiy xavfsizlik masalalari muhim ahamiyat kasb etgan.

Yangi davrda Yevropada harbiy sanʼat rivojlanishi texnologik va ilmiy yutuqlar bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan. Armiya tashkiloti, qurollanish, jangovar mashqlar va harbiy nazariya modernizatsiya qilingan. Shu davrda jang sanʼati nafaqat harbiy amaliyot, balki strategik va siyosiy qarorlar qabul qilishda muhim vosita sifatida rivojlangan.

XX asr va XXI asr boshlarida harbiy sanʼat global xarakterga ega boʻlib, texnologik, siyosiy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan. Ikkinchi jahon urushi, sovuq urush va zamonaviy konfliktlar harbiy strategiya, taktikani rivojlantirish, qurollanish tizimi va logistika tizimini takomillashtirishga xizmat qilgan. Shu davrda harbiy sanʼatning nazariyasi va amaliyoti ilmiy asosda shakllangan, jang sanʼati va strategiya boʻyicha ilmiy tadqiqotlar rivojlangan.

Mustaqil Oʻzbekistonda harbiy sanʼat rivojlanishi milliy xavfsizlik, mudofaa siyosati va harbiy taʼlim tizimi bilan chambarchas bogʻliq. Armiya tashkiloti, jangovar tayyorgarlik, qurollanish tizimi va harbiy

ta'lim rivojlanib, milliy meros va tarixiy tajribani zamonaviy talablar bilan uyg'unlashtirishga alohida e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, harbiy san'at tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilib, xalqaro standartlar bilan integratsiya jarayoni boshlangan.

Kelajakda harbiy san'at tarixini o'rganish va tadqiq etish jarayoni davom etib, zamonaviy xavfsizlik, strategik rivojlanish va xalqaro munosabatlar bilan uzviy bog'lanadi. Shu bilan birga, O'zbekiston va boshqa davlatlarda harbiy san'at tarixi bo'yicha ilmiy ishlar olib borish, milliy merosni o'rganish va xalqaro tajribalarni integratsiyalash jarayoni muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, harbiy san'at tarixi insoniyat madaniyati va sivilizatsiyasi rivojining ajralmas qismi bo'lib, u nafaqat jang maydonida, balki siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotda ham muhim rol o'ynagan. Harbiy san'atni chuqur o'rganish, uning tarixiy tajribasini tahlil qilish va zamonaviy kontekstda qo'llash insoniyatning xavfsizlik va barqarorlik masalalarini samarali hal etishga xizmat qiladi.

GLOSSARIY

RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR DAVRIDA XITOIY, HINDISTON VA USMONLILAR IMPERIYASI HARBIY SAN'ATNING RIVOJLANISHI

Artilleriya – Usmoniylar imperiyasida XV asrdan keng tarqalgan; to'p va bombard, qal'a qamalida ishlatilgan, Mehmed II ning Konstantinopolni bosib olishida hal qiluvchi rol o'ynagan.

Barutli qurollar – Yuan sulolasi davrida (XIII asr) Xitoyda rivojlangan; qo'l to'pi va otliq qurollari, Xan armiyasining ustunligini ta'minlagan.

Chalukyalar – Hindiston janubidagi sulola (VI–VIII asrlar); Harsha imperiyasiga qarshi harbiy kampaniyalar olib borgan, otliq qo'shinlar va dengiz floti bilan mashhur.

Chandragupta II – Guptalar sulolasi imperatori (mil. 375–415); otliq qo'shinlar va kamonchilar bilan Markaziy Osiyoni bosib olgan, Vikramaditya laqabli, 500 ming piyoda, 50 ming otliq va 10 ming fildan iborat armiya qurgan.

Chola imperiyasi – Hindiston janubidagi dengiz imperiyasi (IX–XIII asrlar); kuchli dengiz floti bilan Shri-Lanka va Janubi-Sharqiy Osiyoni bosib olgan, harbiy tizimda otliq qo'shinlar va kamonchilar asosiy.

Devshirme – Usmoniylarning yollanma qo'shinlar tizimi; xristian bolalarni majburan olingan va Islomga o'tkazib, yanicharlar tayyorlash, kapikulu armiyasining asosi.

Dengiz floti – Guptalar va Chola imperiyalarida rivojlangan; Chandragupta II davrida 1200 dan ortiq kema, Shri-Lanka va Janubi-Sharqiy Osiyoga ekspeditsiyalar uchun.

Fubin tizimi – Suy va Tan sulolalarida harbiy tizim (VI–VIII asrlar); fu (mahalliy) birikmalar orqali askarlar tayyorlash, teng yer tizimi bilan bog'liq, muntazam armiya asosi.

Guptalar sulolasi – Hindistonning "Oltin asri" sulolasi (IV–VI asrlar); harbiy tizimda otliq qo'shinlar, kamonchilar va dengiz floti ustun, Samudragupta va Chandragupta II davrida kengaygan.

Harsha imperiyasi – Hindiston shimolida (VII asr); Harsha Vardxana rahbarligida, otliq qo'shinlar va fillar bilan Chalukyalar va boshqa sulolalarga qarshi janglar.

Harbiy tizim – Guptalar sulolasida otliq qo'shinlar, kamonchilar va dengiz floti asosida; 500 ming piyoda, 50 ming otliq va 10 ming fil, Chandragupta II davrida.

Kamonchilar – Guptalar va Chola armiyalarida asosiy piyoda kuch; otliq qo‘shinlar bilan birgalikda, uzoq masofadan hujum uchun.

Kapikulu – Usmoniylarning markaziy armiyasi; yanicharlar va sipohilar, devshirme orqali yig‘ilgan, tumori tizimi bilan ta‘minlangan.

Keshig – Yuan sulolasida Xubilayxonning shaxsiy gvardiyasi; mo‘g‘ullar elita otliqlari, tamma va suvei bilan birga.

Min sulolasi – Xitoyning so‘nggi imperator sulolasi (1368–1644); Yuan sulolasini ag‘dargan, barutli qurollar va qo‘l to‘pi bilan harbiy islohotlar o‘tkazgan.

Mo‘g‘ullar – Yuan sulolasining asoschisi; Xan armiyasida tamma (10 minglik) birikmalar, keshig va suvei orqali.

O‘n olti qirollik – Xitoyning bo‘linish davri (IV–V asrlar); Vu Hu (xiongnu, syanbey va boshqalar) tomonidan tuzilgan 16 ta qirollik, Suy sulolasi oldidan.

Otliq qo‘shinlar – Guptalar harbiy tizimida 50 ming otliq; Samudragupta va Chandragupta II yurishlarida asosiy kuch.

Qo‘l to‘pi – Yuan sulolasida XIII asrda paydo bo‘lgan barutli qurol; Xan armiyasining innovatsiyasi, Min sulolasida rivojlangan.

Samudragupta – Guptalar imperatori (mil. 335–375); otliq qo‘shinlar va kamonchilar bilan shimoliy Hindistonni birlashtirgan, “Hind Napoleon”i.

Siyanbeylar – O‘n olti qirollik davridagi xianbei qabilalari; bo‘linish davrida shimoliy Xitoyni boshqargan, Suy sulolasi asosiy ittifoqchisi.

Sipohilar – Usmoniylar otliq elita qo‘shinlari; tumori tizimi orqali yer evaziga xizmat qilgan, akinjilar va yanicharlar bilan birga.

Sun sulolasi – (Sun – ehtimol, Song sulolasi, X–XIII asrlar); Yuan sulolasiga qarshi mo‘g‘ullar yurishlari, barutli qurollar va qo‘l to‘pi ishlatgan.

Suvei – Yuan sulolasida Xubilayxon gvardiyasi; keshig va tamma bilan birga, Xan armiyasining elita bo‘linmasi.

Suy sulolasi – Xitoyni bo‘linish davridan birlashtirgan sulola (581–618); fubin tizimi va teng yer tizimi orqali muntazam armiya yaratgan.

Tamma – Yuan sulolasida mo‘g‘ullar armiyasining 10 minglik birligi; Xan armiyasining asosiy tuzilmasi.

Tan sulolasi – Xitoyning oltin davri sulolasi (618–907); An Lushan qo‘zg‘oloni (755–763) zaiflashtirgan, fubin tizimi davom ettirgan.

Teng yer tizimi – Suy va Tan sulolalarida yer taqsimoti; fubin tizimi bilan bog‘liq, askarlar uchun yer ajratish.

Turkman ko‘chmanchilari – Usmoniylar imperiyasining otliq qo‘shinlari; tumori tizimi orqali, sipohilar va akinjilar asosiy.

Tumori tizimi – Usmoniylar yer tizimi; sipohilar uchun tumor (yer) ajratish, harbiy xizmat evaziga.

Usmonli qo‘shinlari – Kapikulu (yanicharlar, sipohilar), akinjilar va artilleriya; devshirme orqali yig‘ilgan, mehter orkestri bilan.

Vu Hu – Bo‘linish davridagi xiongnu, syanbey va boshqa etnik guruhlar; o‘n olti qirollik asoschilari.

Xan armiyasi – Yuan sulolasining mo‘g‘ullar armiyasi; tamma, keshig va suvei birikmalar, barutli qurollar bilan.

Xubilayxon – Yuan sulolasi asoschisi (1260–1294); mo‘g‘ullar imperiyasini Xitoyga aylantirgan, Xan armiyasini markazlashtirgan.

Yanicharlar – Usmoniylar elita piyoda qo‘shinlari; devshirme orqali yig‘ilgan, kapikulu tarkibida, mehter orkestri bilan.

Yuan sulolasi – Mo‘g‘ullar sulolasi (1271–1368); Xubilayxon asos solgan, Xan armiyasi va barutli qurollar bilan Songni bosib olgan.

O‘RTA OSIYO XONLIKLARI VA CHORIZM MUSTAMLAKACHILIGI DAVRIDA HARBIY ISHNING RIVOJLANISHI

Amir al-muslimin – "Musulmonlar amiri"; Temuriylar davrida Temurning o‘ziga xos unvoni, harbiy va diniy rahbarlikni ifodalagan, lashkarboshi va askaboshi bilan bog‘liq.

Arkardalar – Temuriylar davridagi harbiy rahbarlar (ark – qanot, kard – egallagan); qo‘shin boshliqlari, o‘ng va so‘l qanot rahbarlari.

Askaboshi – Qo‘shin boshlig‘i; Temuriylar va keyingi davrlarda lashkarboshi bilan teng, qo‘rboshi va to‘pchiboshi ostida.

Askariya – Harbiy xizmat tizimi; Temuriylar davrida g‘ulom va saroy g‘ulomlari orqali tashkil etilgan, zamonaviy Qurolli Kuchlarda muddatli xizmatga o‘xshash.

Dahboshi – O‘nlik tizimda 10 askar rahbari; Temuriylar armiyasida aylboshi va yuzboshi orasidagi mansab.

Dustatboshi – Harbiy nazoratchi va intizomchi; yasovulboshi yordamchisi, qo‘shin intizomini ta‘minlagan.

G‘ulombachcha – G‘ulom bolasi; Temuriylar saroy g‘ulomlari orasida yosh harbiy xizmatchilar, qatovul va naqib bilan birga tarbiyalangan.

G‘o‘l – Jangovar safning oldingi qismi; Temuriylar davrida mang‘lay va ilg‘or bilan birga dushman bilan birinchi to‘qnashuv.

Harbiy instructor – Harbiy o‘qituvchi; zamonaviy Qurolli Kuchlarda Suvorov nomli harbiy bilim yurtida xizmat qiluvchi, havo desant qo‘shinlarini tayyorlovchi.

Harbiy shuro – Harbiy kengash; Temuriylar davrida lashkarboshi va qo‘shin boshliqlari yig‘ilishi, yurish rejasini muhokama qilgan.

Harbiy vazir – Harbiy vazir; Temuriylar davrida devon al-ard rahbari, sipohsalor bilan birga.

Ilg‘or – Jangovar safning avangardi; Temuriylar davrida mang‘lay va qanotlar oldida joylashgan bo‘linma.

Jevachi – Harbiy xizmatchi va xizmatkor; Temuriylar davrida yasovul va muboshir bilan birga, qo‘shin ta‘minoti bilan shug‘ullangan.

Josus – Ayg‘qchi va razvedkachisi; Temuriylar davrida xabargir va chovush bilan birga, qo‘zg‘olon va dushman haqida ma‘lumot to‘plagan.

Kamonxona – Kamon va yoy ustaxonasi; Temuriylar davrida qurol-aslaha ustaxonalaridan biri, mergan va kamonchilar uchun.

Mingboshi – Minglik lashkar rahbari; Temuriylar o‘nlik tizimida hazora boshlig‘i, yuzboshi ustida.

Mohir – Jasur va malakali jangchi; Temuriylar davrida mergan va qaboq andozlik bilan bog‘liq, otaliq va valiahd tarbiyasida muhim.

Muboshir – Harbiy nazoratchi; Temuriylar davrida yasovul va jevachi bilan birga, qo‘shin intizomini kuzatuvchi.

Muftiy askar – Harbiy muftiy; Temuriylar davrida qozi askar bilan birga diniy rahbar, qo‘shin ruhiyatini mustahkamlovchi.

Mergan – O‘qchi va kamonchi; Temuriylar davrida qaboq andozlik ustasi, kanbullar va mang‘lay tarkibida.

Naqib – Harbiy bo‘linma rahbari; Temuriylar davrida g‘ulombachcha va qatovul ustida, sarxan va yasovulboshi ostida.

Navkariya – Harbiy xizmat va harbiy kasb; Temuriylar davrida sarboz va sipohlar uchun, zamonaviy Qurolli Kuchlarda askariya bilan bir xil.

O‘ng qanot – Jangovar safning o‘ng qismi; Temuriylar davrida barong‘or, qo‘shin boshliqlari rahbarligida, o‘zbek otliq askarlar polka kabi bo‘linmalar.

O‘zbek otliq askarlar polka – Ikkinchi Jahon urushi davrida O‘rta Osiyo Harbiy Okrugida tuzilgan; 316-o‘qchi diviziya tarkibida, Panfilovchilar bilan birga.

O‘rta Osiyo Harbiy Okrug – Sovet Ittifoqi tarkibidagi harbiy okrug (1918–1992); Turkiston tog‘- o‘qchi diviziyasi va 40-armiya joylashgan, musulmon batalyoni dasht okrugi bilan bog‘liq.

Otaliq – Harbiy tarbiyachi; Temuriylar davrida valiahd va mohir tarbiyachisi, qo‘shin boshliqlari orasida.

Panfilovchilar – 316-o‘qchi diviziyasi (Panfilov diviziyasi); Ikkinchi Jahon urushi davrida Moskvani himoya qilgan, O‘zbekiston va Qozog‘iston askarlaridan iborat.

Panjaboshi – Beshlik lashkar rahbari; Temuriylar o‘nlik tizimida dahboshi ustida.

Patta – Harbiy faxriy belgi; Temuriylar davrida tug‘chi va faholi xitob bilan birga berilgan.

Qaboq andozlik – Oldinga otlanish taktikasi; Temuriylar davrida mergan va mohir jangchilar uchun, qanotlarda ishlatilgan.

Qalb – Jangovar safning markazi; Temuriylar davrida qo‘shin boshliqlari rahbarligida, o‘ng va so‘l qanot orasida.

Qatovul – Harbiy qo‘riqchi; Temuriylar davrida qo‘rchi va qorovulbegi bilan birga, sarxan ostida.

Qozi askar – Harbiy qozi; Temuriylar davrida muftiy askar bilan birga diniy sudya, qo‘shin adolatini ta‘minlagan.

Qo‘rchi – Qo‘riqchi va qorovul; Temuriylar davrida qorovul va yalovbardor bilan birga, qalib va mang‘lay oldida.

Qo‘rboshi – Qo‘shin boshlig‘i; Temuriylar davrida lashkarboshi va askaboshi bilan teng, tavochi ostida.

Qorovul – Qo‘riq post; Temuriylar davrida qorovulbegi rahbarligida, zamonaviy Qurolli Kuchlarda chegara qo‘shinlari bilan bog‘liq.

Qorovulbegi – Qo‘riq rahbari; Temuriylar davrida qo‘rchi va qatovul ustida.

Rasadboshi – Razvedka rahbari; Temuriylar davrida xabargir va josus bilan birga.

Sadafxona – O‘q va sadaq ustaxonasi; Temuriylar davrida kamonxona bilan birga, mergan uchun.

Sarboz – Jasur askar; Temuriylar davrida sarbozxona va sipohlar orasida, qora cherik bilan bog‘liq.

Sarbozxona – Harbiy kazarma; Temuriylar davrida qora olomon va sarboz joylashgan joy.

So‘l qanot – Jangovar safning chap qismi; Temuriylar davrida javong‘or, o‘ng qanot bilan qurshov yaratgan.

To‘pchiboshi – To‘pchi bo‘linma rahbari; Temuriylar davrida to‘pchilar yuzboshi ostida, to‘pxona rahbari.

To‘pchilar yuzboshi – Yuz to‘pchi rahbari; Temuriylar davrida to‘pchiboshi bilan birga.

Tufangchi – O‘qdonchi; Temuriylar davrida tufang (miltiq) ishlatuvchi, to‘pxona bilan bog‘liq.

Tavochi – Qo‘shin to‘plovchi; Temuriylar davrida jevachi va muboshir bilan birga, yurishga tayyorlovchi.

Tug‘chi – Bayroqchi; Temuriylar davrida tug‘ (bayroq) ko‘taruvchi, qanot va qallda.

Turkiston tog‘-o‘qchi diviziyasi – Ikkinchi Jahon urushi davrida O‘rta Osiyo Harbiy Okrugida tuzilgan; 40-armiya tarkibida, qurilish bataloni bilan birga.

Valiahd – Voris shahzoda; Temuriylar davrida otaliq tarbiyasida, qo‘shin boshliqlari rahbarligida.

Xabargir – Xabarchi; Temuriylar davrida chovush va josus bilan birga harbiy aloqa xizmati.

Xalq mirshabi – Xalq rahbari; Temuriylar davrida harbiy vazir va harbiy shuro bilan bog‘liq.

Yalovbardor – Harbiy xizmatchi va yordamchi; Temuriylar davrida qo‘rchi va qorovul bilan birga.

Yasovul – Harbiy nazoratchi; Temuriylar davrida muboshir va jevachi yordamchisi.

Yasovulboshi – Harbiy nazorat rahbari; Temuriylar davrida yasovul ustida, qo‘shin intizomi uchun.

Yuzboshi – Yuzlik lashkar rahbari; Temuriylar o‘nlik tizimida xushunboshi bilan birga.

316-o‘qchi diviziya – Ikkinchi Jahon urushi davrida O‘rta Osiyo Harbiy Okrugida tuzilgan; Panfilovchilar (Panfilov diviziyasi) nomi bilan mashhur, Moskva jangida g‘alaba.

40-armiya – Sovet armiyasining O‘rta Osiyo Harbiy Okrugidagi qismi; Ikkinchi Jahon urushi davrida Turkiston tog‘-o‘qchi diviziyasi va musulmon batalyoni dasht okrugi tarkibida.

Suvorov nomli harbiy bilim yurti – Toshkentdagi oliy harbiy ta‘lim muassasasi; havo desant qo‘shinlari va qurilish bataloni xodimlarini tayyorlaydi.

Havo desant qo‘shinlari – O‘zbekiston Qurolli Kuchlarining maxsus qo‘shini; parashyut bilan tushiriladigan, O‘rta Osiyo Harbiy Okrugida tashkil etilgan, zamonaviy operatsiyalar uchun.

YANGI DAVRDA YEVROPADA HARBIY SAN‘ATNING RIVOJLANISHI

Antuan de Jomini – Shveytsariyalik harbiy nazariyotchi (1779–1869); Napoleon urushlarida shtab ofitseri, “manœuvre sur les derrières” va korpus tizimini tizimlashtirgan, “Urush san’ati” muallifi.

Arkebuz – XV–XVI asr birinchi poroxli quollaridan; mushketning dastlabki shakli, zalp otish va tertsiyo tizimida ishlatilgan.

Archduke Charlz – Avstriya sarkardasi (1771–1847); Napoleon urushlarida fransuz korpusiga qarshi, 1796-yilda Italiya kampaniyasida magʻlub boʻlgan.

Artilleriya – Dastlabki zamonaviy davrning hal qiluvchi kuchi; bastion tizimi va trace italienne qal’alarini buzish uchun, qamal texnikasi va harbiy logistika asosi.

Bastion tizimi – XVI asr qal’a muhandisligi; trace italienne bilan birga, bastionli qal’a devorlari oʻq otish burchaklarini yaratgan, artilleriyaga qarshi.

Bastionli qal’a – Trace italienne uslubidagi qal’a; bastion tizimi bilan, qamal urushi va professional armiyalar davrida.

Bayonet – XVIII asr mushketga oʻrnatiladigan pichoq; flintlock mushket bilan birga piyoda askarlarni nayza va otliq hujumidan himoya qilgan.

Brisso – Fransuz inqilobchisi (1754–1793); ozodlik salib yurishi tarafdori, Robespier bilan qarama-qarshi, direktoriy oldidan gil’yotin qilingan.

Brunsvik manifesti – 1792-yil Prussiya-Avstriya ittifoqining Parijga tahdidi; inqilobiy urushlarni boshlagan, levée en masse ga sabab boʻlgan.

Direktoriy – Fransuz Inqilobi hukumati (1795–1799); Napoleonning 18 Brumer davlat toʻntarishi bilan tugagan, levée en masse va Jourdan qonuni davomi.

Diviziya – Napoleon armiyasida mustaqil harbiy birikma; shtab ofitseri boshqargan, korpus tarkibida, manœuvre sur les derrières uchun.

Doimiy armiya – XVII–XVIII asrlarda monarxiya markazlashuvi natijasida; yollanma askarlar va garnizon orqali, indelningsverket bilan taʼminlangan.

Dubua-Krans – Fransuz inqilobchisi va generali; demi-brigadalar tashkilotchisi, levée en masse da faol.

Eber – Radikal inqilobchi; “Père Duchesne” gazetasi muallifi, Robespier tarafdori, direktoriy oldidan gil’yotin qilingan.

Eski rejim – Fransuz Inqilobi oldidagi monarxiya; meritokratiya va levée en masse ga qarshi, inqilobiy urushlar sababi.

Falksiy legion (Légion d'honneur) – Napoleon tomonidan 1802-yilda tashkil etilgan faxriy orden; marshal sinfi va eski polklar uchun mukofot.

Flintlock mushket – XVIII asr poroxli mushketi; bayonet bilan birga, zalp otish va piyoda askarlar taktikasi asosi.

Garnizon – Doimiy armiya bo‘linmasi; bastionli qal’a va qamal texnikasida, kontribusiya tizimi orqali ta’minlangan.

Harbiy iqtisodiyot – Urush byurokratiyasi va kontribusiya tizimi; harbiy logistika va monarxiya markazlashuvi asosi.

Harbiy logistika – Doimiy armiya ta’minoti; indelningsverket va qamal texnikasi, harbiy iqtisodiyot bilan bog‘liq.

Harbiy modernizatsiya – XVII–XVIII asrlarda artilleriya, flintlock mushket va doimiy armiya orqali; Pillnits deklaratsiyasi va inqilobiy urushlar sababi.

Harbiy qayta tashkil etish komissiyasi – Prussiya islohoti (1807); Sharnhorst rahbarligida, landver va meritokratiya tizimi yaratgan.

Indelningsverket – Shvetsiya doimiy armiya tizimi (XVII asr); yollanma askarlar va garnizon ta’minoti.

Inqilobiy urushlar – Fransuz Inqilobi urushlari (1792–1802); levée en masse, Jourdan qonuni va ozodlik salib yurishi.

Jourdan qonuni – 1798-yil umumiy harbiy majburiyat qonuni; levée en masse asosi, Napoleon armiyasini kengaytirgan.

Karl fon Klauzevits – Prussiyalik nazariyotchi (1780–1831); “Urush haqida” muallifi, Sharnhorst shogirdi, harbiy qayta tashkil etish komissiyasida.

Kontribusiya tizimi – Urush xarajatlari uchun bosib olingan hududdan yig‘im; harbiy iqtisodiyot va urush byurokratiyasi asosi.

Korpus – Napoleon armiyasida katta harbiy birikma; diviziya va shtab ofitseri orqali, manœuvre sur les derrières uchun.

Landver – Prussiya milliy militsiyasi (1807); harbiy qayta tashkil etish komissiyasi natijasida, meritokratiya asosida.

Levée en masse – 1793-yil Fransuz umumiy harbiy chaqiruvi; Jourdan qonuni oldidan, inqilobiy urushlarning asosiy kuchi.

Manœuvre sur les derrières – Napoleonning “orqa tomondan manevr” taktikasi; korpus va diviziya orqali dushman aloqasini uzish.

Marshal sinfi – Napoleon davrida yuqori harbiy unvon; faxriy legion bilan birga, eski polklar rahbarlari.

Meritokratiya – Fransuz Inqilobi va Napoleon davrida; qobiliyatga asoslangan ofitserlik, eski rejim aristokratiyasiga qarshi.

Monarxiya markazlashuvi – XVII–XVIII asrlarda urush vazirligi va doimiy armiya orqali; harbiy modernizatsiya asosi.

Mushket – XVI–XVIII asr poroxli quroli; arkebuzdan rivojlangan, zalp otish va tertsiyo tizimida.

Napoleon – Fransuz imperatori (1769–1821); inqilobiy urushlar va korpus tizimi yaratuvchisi, faxriy legion asoschisi.

Og‘ir otliqlar – Dastlabki zamonaviy davrda ritsarlar o‘rniga; mushket va bayonetga qarshi zaiflashgan.

Ozodlik salib yurishi – Fransuz Inqilobi urushlari g‘oyasi; Brisso tarafdorlari, Pillnits deklaratsiyasiga javob.

Père Duchesne – Eberning radikal gazetasi; inqilobiy urushlar va levée en masse ni qo‘llab-quvvatlagan.

Pillnits deklaratsiyasi – 1791-yil Prussiya-Avstriya ittifoqi deklaratsiyasi; Brunsvik manifesti oldidan, inqilobiy urushlarni boshlagan.

Piyoda askarlar – Dastlabki zamonaviy armiyada asosiy kuch; tertsiyo, zalp otish va flintlock mushket bilan.

Porox qurollari – XV asrdan artilleriya va mushket; harbiy inqilobning asosiy omili, qamal urushi va bastion tizimini o‘zgartirgan.

Professional armiyalar – XVII asrdan doimiy armiya va urush vazirligi orqali; yollanma askarlar va meritokratiya asosida.

Qamal texnikasi – Artilleriya va bastion tizimi bilan; trace italienne va qal’a muhandisligi.

Qamal urushi – Dastlabki zamonaviy davrning asosiy shakli; porox qurollari va bastionli qal’a orqali.

Qal’a muhandisligi – Bastion tizimi va trace italienne; qamal texnikasi va harbiy logistika asosi.

Robespier – Fransuz inqilobchisi (1758–1794); ozodlik salib yurishi tarafdori, direktoriy oldidan gil’yotin qilingan.

Sharnhorst – Prussiyalik islohotchi (1755–1813); harbiy qayta tashkil etish komissiyasi rahbari, landver va Klauzevits shogirdi.

Shtab ofitseri – Napoleon armiyasida diviziya va korpus rahbari; manœuvre sur les derrières uchun.

Tertsio – Ispan piyoda birikmasi (XVI asr); mushket va pika bilan, zalp otish va og‘ir otliqlar o‘rniga.

Trace italienne – Italiya uslubidagi qal’a; bastion tizimi bilan, artilleriya qarshi, qal’a muhandisligi asosi.

Urush byurokratiyasi – XVII asrdan urush vazirligi va kontributsiya tizimi; harbiy iqtisodiyot va doimiy armiya.

Urush vazirligi – Monarxiya markazlashuvi natijasida; doimiy armiya va professional armiyalarni boshqargan.

Yollanma askarlar – XVI–XVII asrlarda asosiy kuch; doimiy armiya oldidan, indelningsverket va garnizon orqali.

Zalp otish – Mushket va arkebuz bilan; tertsiyo tizimida piyoda askarlar taktikasi.

XX ASR – XXI ASR BOSHLARIDA HARBIY SAN'AT RIVOJI

Artilleriya – Birinchi Jahon urushi (1914–1918) da asosiy qurol; artilleriya tayyorgarligi (bombardimon) Verdun va Somma operatsiyalarida millionlab o'lim keltirgan. Ikkinchi Jahon urushi da tayfun operatsiyasi (1942) va qarshi hujum (Stalingrad, 1942–1943) da hal qiluvchi rol o'ynagan, mudofaa chizig'i va o't ochish tizimi (O'OT) bilan birgalikda.

Artilleriya tayyorgarligi – Birinchi Jahon urushi da frontni zaiflashtirish uchun bombardimon; Somma operatsiyasida (1916) 1,5 million snaryad ishlatilgan, ammo pozitsion urushni uzaytirgan.

Aviatsiya – Birinchi Jahon urushi da razvedka va bombardimon uchun; Ikkinchi Jahon urushi da Barbarossa rejasi (1941) da Luftwaffe ustunligi, ammo qarshi hujum (1943) da sovet havo kuchlari g'alaba qozongan.

Barbarossa rejasi – Fashistlar bloki (Germaniya, Italiya, Yaponiya) rejasi (1941); SSSRga qarshi hujum, 3 million askar bilan, ammo qish va Brusilov yorib o'tishi kabi sovet taktikalari sababli muvaffaqiyatsiz.

Blitzkrieg – "Chaqqon urush"; Ikkinchi Jahon urushi da Germaniya taktikasi (1939–1941), tanklar, aviatsiya va piyoda eshelonlashtirish bilan; Barbarossa rejasi va Tayfun operatsiyasida qo'llanilgan.

Brest-Litovsk shartnomasi – 1918-yil 3-mart; Rossiya va Markaziy kuchlar (Germaniya) o'rtasida; Rossiya sharqiy frontdan chiqdi, Polsha va Ukrainani yo'qotdi, pozitsion urushni tugatdi.

Brusilov hujumi – 1916-yil, Birinchi Jahon urushi; rus general Aleksandr Brusilov rahbarligida Avstriya-Vengriyaga qarshi, 500 km front yorib o'tilgan, 1 million asir olingan, ammo rus armiyasi zaiflashgan.

Brusilov yorib o'tishi – Brusilov hujumining ikkinchi bosqichi (1916 yoz); Galisiya va Bukovinani egallash, Avstriya armiyasini deyarli yo'q qilgan, ammo katta yo'qotishlar (1 million rus).

Eshelon – Harbiy birikma (qo'shin esheloni); Birinchi Jahon urushi da pozitsion urushda eshelonlashtirish (chiziqlar), Ikkinchi Jahon urushi da Blitzkriegda tank va piyoda eshelonlari.

Eshelonlashtirish – Qo'shnlarni ketma-ket joylashtirish; Birinchi Jahon urushi da transheya tizimida, Ikkinchi Jahon urushi da mudofaa chizig'i va strategik zaxira uchun.

Fashistlar bloke – Ikkinchi Jahon urushi da "Paxis" (Germaniya, Italiya, Yaponiya); 1940-yil Berlin paktiga asoslangan, Barbarossa rejasi va Tayfun operatsiyasi orqali SSSRga qarshi.

Harbiy-siyosiy bloklar – XX asr boshidagi bloklar; Markaziy kuchlar (Germaniya, Avstriya-Vengriya) va Antanta (Fransiya, Rossiya, Buyuk Britaniya), imperialistik raqobat natijasida Birinchi Jahon urushini keltirib chiqargan.

Imperialistik raqobat – XIX–XX asr boshlaridagi kolonial raqobat; Germaniya, Fransiya va Buyuk Britaniya oʻrtasida, harbiy-siyosiy bloklar va Birinchi Jahon urushiga sabab boʻlgan.

Kimyoviy qurol – Birinchi Jahon urushi da (1915, Ypres jangi) ishlatilgan zaharli gazlar; Verdun va Somma operatsiyalarida millionlab qurbon, 1925-yil Genfaga taqiqlangan.

Kvantun armiyasi – Yaponiya imperiyasi armiyasi (Kvantun armiyasi, 1905–1945); Man'juriyni egallagan, 1945-yilda sovet qarshi hujumi bilan magʻlub boʻlgan.

Marne jangi – 1914-yil sentyabr, Birinchi Jahon urushi; Shliffen rejasi toʻxtatilgan, Fransiya va Buyuk Britaniya Germaniyani Marne daryosida toʻxtatgan, pozitsion urush boshlanishi.

Mudofaa chizigʻi – Ikkinchi Jahon urushi da Germaniya mudofaa tizimi (Atlantika devori); tayanch punkti va oʻt ochish tizimi (OʻOT) bilan, qurshov va operativ chuqurlikga qarshi.

Oʻt ochish tizimi (OʻOT) – Harbiy oʻt ochish tizimi; Birinchi Jahon urushi da transheya tizimida, Ikkinchi Jahon urushi da mudofaa chizigʻi va tayanch punktida.

Olovli val – Birinchi Jahon urushi da mashina qurollar va artilleriya olovi; Somma va Verdun operatsiyalarida millionlab oʻlim keltirgan, pozitsion urush ramzi.

Operativ chuqurlik – Sovet harbiy nazariyasi (1930-yillar); Ikkinchi Jahon urushi da Blitzkrieg va Barbarossa rejasi qarshi, strategik zaxira va qurshov orqali.

Piyoda – Birinchi Jahon urushi da asosiy kuch; artilleriya va aviatsiya qoʻllab-quvvatlashida, pozitsion urushda transheya tizimida.

Pozitsion urush – Birinchi Jahon urushi ning asosiy shakli (1915–1918); transheya tizimi, artilleriya tayyorgarligi va kimyoviy qurol bilan millionlab oʻlim, Marne jangidan keyin boshlangan.

Qarshi hujum – Ikkinchi Jahon urushi da sovet qarshi hujumlari; Stalingrad (1942–1943) va Kursk (1943) da, mudofaa chizigʻi va strategik zaxira orqali fashistlar blokini magʻlub etgan.

Qurshov – Operativ chuqurlik taktikasi; Ikkinchi Jahon urushi da Stalingrad qurshovi (1942), mudofaa chizig‘i va eshelonlashtirish orqali.

Shliffen rejasi – Germaniya rejasi (1905); Birinchi Jahon urushi da Fransiya tez mag‘lub etish uchun Belgiya orqali hujum, Marne jangida (1914) muvaffaqiyatsiz, pozitsion urushga olib keldi.

Somma operatsiyasi – 1916-yil iyul–noyabr, Birinchi Jahon urushi; ingliz-fransuz hujumi, 1 million o‘lim, olovli val va tanklarning dastlabki ishlatilishi.

Strategik zaxira – Ikkinchi Jahon urushi da sovet armiyasining zaxira qo‘shinlari; Kursk jangida (1943) qarshi hujum va operativ chuqurlik uchun.

Tayanch punkti – Mudofaa chizig‘ining mustahkam nuqtasi; Ikkinchi Jahon urushi da tayanch punktlari va O‘OT bilan, qurshovga qarshi.

Tayfun operatsiyasi – 1941-yil sentyabr–dekabr, Barbarossa rejasi bosqichi; Moskva yaqinida sovet qarshi hujumi (1941 dekabr) bilan to‘xtatilgan.

Tanklar – Birinchi Jahon urushi da (1916, Somma) paydo bo‘lgan; Ikkinchi Jahon urushi da Blitzkrieg va Barbarossa rejasi asosi, sovet qarshi hujumida hal qiluvchi.

Transheya tizimi – Birinchi Jahon urushi da pozitsion urushning ramzi; Marne jangidan keyin (1914), artilleriya tayyorgarligi va kimyoviy qurol bilan millionlab o‘lim.

Verden operatsiyasi – 1916-yil fevral–dekabr, Birinchi Jahon urushi; nemis hujumi, 700 ming o‘lim, olovli val va kimyoviy qurol ishlatilgan, pozitsion urush ramzi.

MUSTAQIL O‘ZBEKISTONDA HARBIY SAN’ATI RIVOJLANISHI

Birlashgan shtab – Qurolli Kuchlarning yagona boshqaruv organi; 2000-yilda Mudofaa vazirligida tashkil etilgan, suverenitet va hududiy yaxlitlikni qurolli himoya qilish bo‘yicha vakolatga ega. Prezident rahbarligida, harbiy okruglar va qo‘shin turlarini muvofiqlashtiradi.

Chegara qo‘shinlari – Davlat chegaralarini himoya qiluvchi mustaqil qo‘shin turi; 1992-yil 24-martdagi farmon bilan Milliy xavfsizlik xizmati qoshida tashkil etilgan. 1999-yilda Davlat chegaralari himoyachisi qo‘mitasi rahbarligida, noqonuniy kesib o‘tish va kontrabandaga qarshi kurashadi.

Global Firepower reytingi – Jahon armiyalari reytingi (Global Firepower Index); 2024-yilda O‘zbekiston 145 davlat orasida 58-o‘rinni egallagan

(Markaziy Osiyoda 1-o‘rin, MDHda 6-o‘rin). Baholashda mudofaa byudjeti (796,8 mln dollar), 48 ming harbiy xizmatchi, tanklar (420 ta) va boshqa omillar hisobga olinadi.

Harbiy litseylar – Harbiy kasbga yo‘naltirilgan o‘rta ta’lim muassasalari; Toshkent, Samarqand, Urganch va Farg‘onada joylashgan. 2 yillik ta’lim, Qurolli Kuchlar Akademiyasiga tayyorlovchi, 2019-yildagi PQ-4375-son qaroriga asosan “Temurbeklar maktabi” nomi bilan isloh qilingan.

Harbiy okruglar – Operativ boshqaruv birligi; 1998-yilda 5 ta tashkil etilgan (Shimoliy-G‘arbiy – Nukus, Janubiy-G‘arbiy – Qarshi, Markaziy – Jizzax, Sharqiy – Farg‘ona, Toshkent – Toshkent). 2001-yilda Toshkent garnizoni okrugga aylantirilgan, qo‘shinlarni strategik joylashtirish va tayyorgarlik uchun.

Havo-desant qo‘shinlari – Maxsus operatsiyalar uchun parashyut qo‘shinlari; 1992-yilda sobiq Ittifoqdan o‘tkazilgan, razvedka va ta’minot qismlari bilan. Qurolli Kuchlar tarkibida, havo hujumidan mudofaa va Harbiy havo kuchlari bilan hamkorlikda ishlaydi.

Ijtimoiy himoya – Harbiy xizmatchilar va oilalari uchun imtiyozlar; 1994-yildan majburiy sug‘urta, maosh oshirish (3 barobar), test ballariga qo‘shimcha (10–25%), yer solig‘idan ozodlik va nafaqa (8–20 baravar). 2005-yildan shartnoma xizmatchilariga uy-joy kompensatsiyasi.

Islohot jarayonlari – Qurolli Kuchlarning 2017–2021-yillardagi islohotlari; Mudofaa doktrinasi yangilangan, Milliy gvardiya va Mudofaa sanoati qo‘mitasi tashkil etilgan, harbiy okruglar qayta ko‘rib chiqilgan, qurol-yarog‘ modernizatsiyasi va simulyatsiya usullari joriy etilgan.

Ixcham armiya – Islohotlar maqsadi; soni kam, lekin professional va zamonaviy qurollangan armiya, ichki va tashqi tahdidlarga qarshi. 2017-yildan harbiy okruglar va Birlashgan shtab orqali takomillashtirilgan.

Majburiy sug‘urta – Harbiy xizmatchilar uchun 1994-yildan joriy etilgan; yig‘in va jarohatlanish holatlarida davlat sug‘urtasi, ijtimoiy himoya tizimining bir qismi.

Milliy Gvardiya – Davlat suvereniteti va fuqarolar huquqlarini himoya qiluvchi qo‘shin; 1991-yilda tashkil etilgan, Mudofaa ishlari vazirligi tarkibida. Favqulodda vaziyatlarda Ichki ishlar vazirligi va boshqa qo‘shinlar bilan hamkorlik qiladi.

Mudofaa Vazirligi – Qurolli Kuchlarni boshqaruvchi markaziy organ; 1992-yilda Mudofaa ishlari vazirligidan o‘zgartirilgan, Birlashgan shtab va harbiy okruglarni nazorat qiladi. Bahodir Qurbonov vazir (2023-yil holatiga).

Mudofaa doktrinas – 2018-yilda yangilangan; himoyaviy xususiyatga ega, tinchlikparvarlik va xalqaro hamkorlikka asoslangan. 2000-yildagi Harbiy doktrinas o‘rniga, mintaqaviy tahdidlarga javob berish uchun.

Muddatli harbiy xizmat – Umumiy harbiy majburiyatning asosiy turi; 18–27 yoshdagi erkaklar uchun 12 oy (oliy ma’lumotlilarga 9 oy). 2023-yildan oliy ta’lim muassasalariga qo‘shimcha ball (20%) va ijtimoiy himoya bilan rag‘batlantirilgan.

Oliy Bosh Qo‘mondon – Prezident (Shavkat Mirziyoyev); Konstitutsiyaning 93-moddasiga ko‘ra, Qurolli Kuchlarni boshqaradi, urush e’lon qiladi va oliy unvonlar beradi. Mudofaa vaziri o‘rinbosari.

Qurolli Kuchlar – O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari; 1992-yil 14-yanvarda tashkil etilgan, Quruqlikdagi qo‘shinlar, Harbiy havo kuchlari va Maxsus qo‘shinlar tarkibida. 68 ming harbiy xizmatchi, 2024 GFP reytingida 58-o‘rin.

Qurolli Kuchlar Akademiyasi – Oliy harbiy ta’lim muassasasi; 1994-yilda tashkil etilgan, 1995-yilda faoliyat boshlagan. 4 fakultet (Umumqo‘shin, Chegara qo‘shinlari, Harbiy xavfsizlik va Malaka oshirish), 17 kafedra, 12 ta yo‘nalishda ofitserlar tayyorlaydi.

Serjantlar tayyorlash maktablari – Kichik mutaxassislar uchun; 2001-yilda 4 ta (Markaziy – Samarqand, Toshkent – Chirchiq, Janubiy-G‘arbiy – Qarshi, Sharqiy – Chortoq), 2007-yilda 5-incisi (Shimoliy-G‘arbiy – Urganch). 12–20 ta mutaxassislik, 1 yillik ta’lim.

Shartnoma asosidagi xizmat – Kontrakt bo‘yicha harbiy xizmat; muddatli xizmatdan farqli, professional ofitserlar va serjantlar uchun. Ijtimoiy himoya va kompensatsiyalar (uy-joy, maosh ustamasi 3–30%) bilan rag‘batlantirilgan.

Simulyatsiya usullari – Harbiy mashqlarning virtual modellashtirish usuli; 2004-yilda Qurolli Kuchlar axborot texnologiyalari markazida joriy etilgan, jangovar tayyorgarlikni oshirish uchun.

Tinchlik uchun hamkorlik – NATO dasturi; O‘zbekiston 1994–1996-yillarda qo‘shilgan, xalqaro tinchlikparvar mashqlarda ishtirok etgan, Tojikiston urushida tinchlikni ta’minlashga hissa qo‘shgan.

Umumiy harbiy majburiyat – Fuqarolarning O‘zbekistonni himoya qilish burchi; Konstitutsiyaning 52-moddasiga asosan, muddatli xizmat, rezerv xizmati va muqobil xizmatni qamrab oladi. 18–27 yoshdagi erkaklar uchun majburiy.

Vatan himoyachilari kuni – 14-yanvar; 1993-yil 29-dekabr qonuni bilan belgilangan, 1992-yil 14-yanvarda sobiq Ittifoq qo‘shinlari O‘zbekistonga o‘tkazilganini nishonlaydi. Har yili Prezident tabrigi bilan.

FOYDALANBILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘XATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Prezident asarlari

- I. 1. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. –B.50.
- I. 2. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. –B.59.
- I. 3. Mirziyoev Sh.M.Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib –intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.–B.107.
- I. 4. Mirziyoev Sh. M.Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. –B.491.
- I. 5. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016. –B.56.
- I. 6. Mirziyoev Sh.M.Niyati ulug‘ halqning ishi ham ulug‘,hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi.– Toshkent: O‘zbekiston, 2019. –B.205
- I. 7. Mipziyoev Sh.M. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. “O‘zbekiston” nashriyoti, 2024. – 560 b.

II. Ilmiy maqolalar, monografiyalar, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar

- II. 1. Avdiyev N. Harbiy san’at tarixi. Toshkent, 1998.
- II. 2. Armitage D. Global History of Wars. London, 2017. Penguin. – 352 p.
- II. 3. Bunyodov Ziyo. Anushtagin - Xorazmshohlar davlati. Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1998.
- II. 4. Buzzanco, Robert. "Masters of war? : military criticism, strategy, and civil- military relations during the Vietnam war /." The Ohio State University, 1993.
http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=osu1487844485899365
- II. 5. Boot M. History of Great Armies. New York, 2018. Basic Books. – 624 p.

- II. 6. Brian N. Hall. Communications and British Operations on the Western Front, 1914-1918. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2017. P. 140-144.
<file:///C:/Users/pc/Downloads/njmackie,+book+review+two+Retherford+template.pdf>
- II. 7. Бабаджанов Х. Б. Военная индустриализация Узбекистана в 1941-1945 годах // Научный диалог. 2022. №5.
- II. 8. Dadaboyev H. Amir Temurning harbiy mahorati. Toshkent: Yozuvchi, 1996. – 49 b.
- II. 9. Delabarre-Duparcq N. E. Elements of Military Art and History (Harbiy San'at va Tarix Elementlari).
- II. 10. Dupuy T. Analytical Model of War. New York, 2016. Hero Books. – 368 p.
- II. 11. Дельбрюк Г. История военного искусства. в 4-х томах. Том 1 - Античный мир. Том 2 - Германцы. Том 3 - Средневековье. Том 4 - Новое время. Санкт-Петербург: Наука, 2001.
- II. 12. Clausewitz K. On War. Moscow, 2020. Eksmo. – 928 p.
https://www.gutenberg.org/files/1946/1946-h/1946-h.htm?utm_source=chatgpt.com
- II. 13. Connolly P., Dodge H. Ancient Military Art. New York, 2017. Routledge. – 320 p.
- II. 14. Cauley, Catherine S. "Queering the WAC: The World War II Military Experience of Queer Women." ScholarWorks@UNO, 2015. <http://scholarworks.uno.edu/td/2062>
- II. 15. Jomini A. Principles of War Strategy. Moscow, 2019. Astrel. – 448 p.
https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/combat-studies-institute/csi-books/jomini.pdf?utm_source=chatgpt.com
- II. 16. Halleck H. W. Elements of Military Art and Science (Harbiy San'at va Ilm Elementlari).
- II. 17. Hanson V. Western Military Traditions. New York, 2019. Harvard Univ. Press. – 576 p.
- II. 18. Holsti K. War and the State System. Cambridge, 2020. Cambridge Univ. Press. – 384 p.

- II. 19. Hasanov F. Turon xalqlari harbiy san'ti. «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», Toshkent, 2018.
- II. 20. Hart L. Foundations of Military Strategy. London, 2018. Penguin. – 480 p.
- II. 21. Ford, M., & Gould, A. Military Identities, Conventional Capability and the Politics of NATO Standardisation at the Beginning of the Second Cold War, 1970–1980. The International History Review, 41(4), 775–792. (DOI: <https://doi.org/10.1080/07075332.2018.1452776>). (2018).
- II. 22. Fuller J. F. C. Foundations of Military Strategy. New York, 2020. Routledge. – 368 p.
- II. 23. Ferrill A. History of Ancient Wars. London, 2016. Thames & Hudson. – 240 p.
- II. 24. Gray C. Strategy: Theory and Practice. London, 2018. Oxford Univ. Press. – 412 p.
- II. 25. Goldsworthy A. The History of the Roman Army. London, 2018. Orion Books. – 416 p.
- II. 26. История военного искусства. Под ред. П.А.Жилина. Москва, 1986.
- II. 27. История военного искусства. Под ред. Строкова А.А. Москва: Воениздат, 1966.
- II. 28. История войн и военного искусства. Учебник. Москва: Воениздат, 1970.
- II. 29. Ivanin M. Ikki buyuk sarkarda. Toshkent, 1999.
- II. 30. Kershaw I. Strategy of World War II. London, 2019. Penguin. – 520 p.
- II. 31. Liddell Hart B. History of Strategy. London, 2019. Faber & Faber. – 520 p.
https://archive.org/details/strategyofindire035126mbp?utm_source=chatgpt.com
- II. 32. Mallabayev B. Harbiy san'at tarixi: O'quv qo'llanma. Toshkent: Iste'dod Ziyo-Press, 2022. – 220 b.

- II. 33. Mahmudov M.A. Harbiy san'at tarixi: O'quv qo'llanma. Namangan: O'zkitobsavdonashriyoti, 2023. – 184 b. ISBN 978-9910-756-94-8.
- II. 34. Neillands R. Napoleonic Warfare. London, 2018. Cassell. – 368 p.
- II. 35. O'zbekistonda harbiy ish tarixidan (qadimgi davrdan hozirgacha). Mas'ul muharrir: D. X.Ziyaeva. Toshkent: Sharq, 2012. -256 b.
- II. 36. Orativskyi, Volodymyr. The principles of war reconsidered. Thesis, Monterey, Calif. : Naval Postgraduate School, 2009. <http://handle.dtic.mil/100.2/ADA501474>
- II. 37. Paret P. Development of Strategy. Princeton, 2018. Princeton Univ. Press. – 561 p.
- II. 38. Po'latov B. Harbiy san'at tarixi va milliy meros: Darslik. Farg'ona: Farg'ona davlat universiteti, 2024. – 254 b.
- II. 39. Rajabov R. Qadimgi Sharq harbiy san'ati. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. -138 b.
- II. 40. Rodger N. History of Naval Warfare. London, 2019. Penguin Books. – 672 p.
- II. 41. Roberts A. Cold War Strategy. New York, 2020. Vintage. – 448 p.
- II. 42. Reid B. Strategy in the 19th–20th Centuries. New York, 2020. Routledge. – 292 p.
- II. 43. Разин Е.А. История военного искусства. Том 1. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 1999. — 562 с.
- II. 44. Разин Е.А. История военного искусства. Том 2. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 1999. — 655 с.
- II. 45. Разин Е.А. История военного искусства. Санкт-Петербург, 1994.
- II. 46. Рамачандра В.Р. Война в древней Индии. Москва, 2012.
- II. 47. Sharofiddin Ali Yazdiy. Amir Temur ajdodlari. Fors tilidan O.Bo'riyev tarjiması. Toshkent: Qomus bosh tahririyati, 1992.
- II. 48. Shaw M. The Nature of Modern War. Cambridge, 2021. Polity Press. – 256 p.
- II. 49. Smith R. The Changing Nature of War. Oxford, 2020. Oxford Univ. Press. – 312 p.

- II. 50. Sadykov S.S. The military art of Amir Temur. Journal NX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, VOLUME 9, ISSUE 5, May -2023. P. 5-8. (Havola: <file:///C:/Users/pc/Downloads/4806-Article%20Text-9290-2-10-20230508.pdf>)
- II. 51. Sun Tzu. on the Art of War. Translated from the Chinese By Lionel Giles, M.A. Published by Allandale Online Publishing, 2000. (Havola: https://sites.ualberta.ca/~enoch/Readings/The_Art_Of_War.pdf)
- II. 52. Tsui, C. W. David. Chinese military intervention in the Korean War. Thesis, University of Oxford, 1998.
- II. 53. <http://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.286810>
- II. 54. Townshend, Charles (Muharrir). The Oxford History of Modern War. New York: Oxford University Press Inc., 2000. – 430 b.
- II. 55. Van Creveld M. Logistics and War. Cambridge, 2019. Cambridge Univ. Press. – 274 p.
- II. 56. Uzoqov, A.M., Nurullayev, L.L., Nazarov, T.T. Harbiy tarix. O‘quv qo‘llanma. -Buxoro: "Sadridin Salim Buxoriy" Durdona, 2022. - 244 b.
- II. 57. Zubok V. History of the Cold War. Moscow, 2021. ROSSPEN. – 540 p.
- II. 58. Строков А.А. История военного искусства. Санкт-Петербург, 1994.

III. Elektron va qo‘shimcha manbalar

- III. 1. AQSh Armiyasining Strategik Tadqiqotlar Instituti. CSI Press Publications on Art of War Papers. Elektron to‘plam. (Manba: <https://www.armyupress.army.mil/Books/CSI-Press-Publications/Art-of-War-Papers/>)
- III. 2. Oman Ch. History Of The Art Of War (Harbiy San’at Tarixi). Elektron nashr (PDF). (Manba: <https://www.mori.bz.it/Strategia/Oman%20-%20History-Of-The-Art-Of-War.pdf>)
- III. 3. Sun Tzu. The Art of War (Urush san’ati). Elektron nashr (PDF). (Manba: https://www.utoledo.edu/rotc/pdfs/the_art_of_war.pdf)

IV. Dissertatsiya va avtoreferatlar

- IV. 1. Gulboyev N.N. Xiva xonligida harbiy ish tarixi (XVIII asrning ikkinchi yarmi -1920 y.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2024. – 56 b.
- IV. 2. Willey, Amanda Mae. "Fashioning femininity for war: material culture and gender performance in the WAC and WAVES during World War II." Diss., Kansas State University, 2015.
<http://hdl.handle.net/2097/20556>

MUNDARIJA

II BO‘LIM. O‘RTA ASRLARDA HARBIY SAN‘ATNING RIVOJLANISHI

11-§. Rivojlangan o‘rta asrlar davrida Xitoy, Hindiston va Usmonlilar imperiyasi harbiy san‘atning rivojlanishi.....	5
12-§. O‘rta Osiyo xonliklari va chorizm mustamlakachiligi davrida harbiy ishning rivojlanishi.....	61

III BO‘LIM. YANGI VA ENG YANGI DAVRDA HARBIY SAN‘ATNING RIVOJLANISHI

13-§. Yangi davrda Yevropada harbiy san‘atning rivojlanishi.....	175
14-§. XX asr – XXI asr boshlarida harbiy san‘at rivoji.....	230
15-§. Mustaqil O‘zbekistonda harbiy san‘ati rivojlanishi.....	370
Xulosa	420
Glossariy	422
Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar ro‘yxati	437

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim,
fan va
innovatsiyalar vazirligi

№ 4749-0569-5161-7bb8-eb59-0581-1402
Hujjat yaratilgan sana: 2025-12-28
Ariza raqami: 234646433

Hujjat berilgan: NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH
JShShIR: 30110851800072

**Oliy ta'lim tashkilotlari talabalari uchun tayyorlangan
o'quv adabiyotini ekspertizadan o'tkazganlik natijasi bo'yicha
MA'LUMOTNOMA**

Muallif haqida ma'lumot

Muallif F.I.O.	Ilmiy darajasi	Lavozimi
NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH	Fan nomzodi (PhD)	Dotsent

Hammuallif (lar) haqida ma'lumot

Hammuallif F.I.O.	Ilmiy darajasi	Lavozimi
QARSHIYEV AHMAD ABDULAZIZOVICH	Fan nomzodi (PhD)	Katta o'qituvchi

O'quv adabiyoti haqidagi ma'lumot

O'quv adabiyoti nomi:	Harbiy san'at tarixi
O'quv adabiyoti turi:	Darslik
Fan bloki:	Tanlov fan
Ta'lim yo'nalishi (mutaxassislik) kodi, nomi:	Tarix-60220300

Ekspertiza xulosasi:	Mazkur o'quv adabiyoti nashr qilishga tavsiya etildi.

Mazkur hujjat Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 15 sentyabrdagi 728-son qaroriga muvofiq Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalida shakllantirilgan elektron hujjatning nusxasi bo'lib, davlat organlari tomonidan ushbu hujjatni qabul qilishni rad etishlari qat'iyon taqiqlanadi. Hujjat haqiqiylikni repo.gov.uz veb-saytida hujjatning noyob raqamini kiritib yoki mobil telefon yordamida QR- kodni skaner qilish orqali tekshirish mumkin.

**NAZIROV BAXTIYOR SAFAROVICH
QARSHIYEV AHMAD ABDULAZIZOVICH**

HARBIY SAN'AT TARIXI

IKKINCHI JILD
(darslik)

“Globe Edit” nashriyoti
Chisiau: 2026

Bosh muharrir: B.S.Nazirov
Muharrir: M.H.Jo‘rayev
Sahifalovchi: A.A.Qarshiyev

Bosishga 28.12.2025 yilda ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 84x1081/32 . Offset qog‘oz.
Times New Roman garniturasida offset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 43,62 Adadi 200.
Shartnoma 34

Publisher: GlobeEdit is a trademark of Dodo Books Indian Ocean Ltd. and
OmniScriptum S.R.L publishing group

120 High Road, East Finchley, London, N2 9ED, United Kingdom
Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of Moldova, Europe
Managing Directors: Ieva Konstantinova, Victoria Ursu
info@omniscryptum.com

